Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZ.
151
D
37
NAPOLI

BIBL. NAZ.
VITT. EMANUELE III
151
D
37
NAPOLI



Kz. 10.

Google

Digitized by Google

MONUMENTA TYPOGRAPHICA,

QVAE

ARTIS HUJUS PRAE-
STANTISSIMAE ORIGINEM,
LAUDEM ET ABUSUM
POSTERIS PRODUNT,

INSTAVRATA

STUDIO ET LABORE

JO. CHRISTIANI WOLFII,

IN GYMNASIO HAMBURGENSI PROFES-
SORIS PUBLICI.

PARS PRIMA.

BIBLIOTECA NAZIONALE DI NAPOLI

HAMBURGI,
SVMTIBVS CHRISTIANI HEROLDI. Ao. MDCCXL.

VAI 1544967

Digitized by Google

PARI NOBILI FRATRVM CONJUNCTISSIMORUM,

JO. JACOBO ET IAC. TORNÆSIIS,

VIRIS PRÆCLARIS,

QVI

GENEVAE ET LUGDVNI REM LIBRARIAM ET TYPOGRAPHICAM PRAECIPVE ET INSIGNITER ORNANT,

S. P. D.

JO. CHRISTIANVS WOLFIVS.

Cur Monumenta hæc typographica, quæ artis nobiliſſimæ ſummam præſtantiam pariter ac miram utilitatem abunde declarant, VOBIS potiſſimum offerrem, cauſæ mihi plurimæ æquiſſimæque fuerunt. Duo inprimis ornamenta omnibus, quos Divina Pro-

videntia ex plebe obſcura & inerti exemit, perpetua eſſe conſtat, præclarum ſcilicet Genus & Majores poſſe oſtendere, qui de publica & privata re bene meriti, poſteris aditum facilem ad officia utiliſſima plurimis præſtanda aperuerunt; gentilitium deinde decus ſemper tueri, novis honoribus augere, inter cives primum locum tenere, & induſtria ſingulari omne hominum genus demereri.

Equidem nihil magis perſpicuum eſſe credo, quam reditum literarum elegantiorum omnisque ſolidæ eruditionis in Europam Arti Typographicæ plurimum deberi, atque huic ornandæ & perficiendæ permultos Viros doctrina & judicio inſtructiſſimos ſedulam manum admoviſſe. In horum numero Veſtra Familia magnum certe locum per integra duo Secula tenuit, atque de re Typographica ita præclare meruit, ut TORNAESII optimo jure *Manutiis*, *Stephanis*, *Plantinis*, *Wechelisque* ſint adjungendi, innumeris autem aliis Typographis anteferendi.

Sem-

Semper in orbe erudito vigebit nomen *JOANNIS TORNAESII*, Typographi Regii & morum probitate & artis inſtria inſignis, qui inde ab A. MDXL. Lugduni id operam dedit, ut quicquid typis ſuis exprimeret, illud omne emendatiſſimum, & quantum in ipſo erat, omnibus nnmeris abſolutum prodiret. Loquitur pro me *Gulielmus Borluyit*, qui illum his laudibus celebrat: *Incidi in* Joannem Tornæſium, *Virum (Dii boni) quanta humanitate in humanioris diſciplinæ Profeſſores? in egenos pathia? familiaritate in ſuos? integritate & clementia in omnes?* Candide adeo Vir optimus ſatis facere ſtuduit Servatoris noſtri præcepto ſanctiſſimo, quod in typographico emblemate ſuis omniumque oculis proponi curavit: *Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris.* Ergo minime mirum cuiquam videbitur, HENRICVM IV. Galliarum Regem crebro literas favoris & benevolentiæ ſingularis pleniſſimas ad illum dediſſe, & *Antonium Verderium*, *Adrianum Bailletum*, *Michaëlem Maittairium* atque *Dominicum de Colonia* multa honorifice de illo prædicaſſe.

Vi-

Virum tantum atque talem non ſolum Filio, ſed etiam omnibus poſteris ſuis usqne ad hodiernum diem, ut veræ nobilitatis initium, ita perpetuum virtutis exemplum fuiſſe, ejusque veſtigia in veſtra Familia non preſſa leniter ad exigui prædicationem temporis, ſed fixa ad memoriam omnium ſempiternam, omnes unice ſuſpiciunt & admirantur. Quis enim ignorat, ornamenta illa hominum nobilium, quæ ſupra commemoravimus, à DEO O. M. plena & larga manu in Veſtram Gentem collata eſſe, atque TORNAESIOS ſtabili & perpetua felicitate per tot annos de literis omnibus ſic meritos eſſe, ac mereri in dies, nemo ut ſit, qui doctorum in cohorte cenſeri velit, quin multis nominibus ſe illis devinctum fateri cogatur.

VOS vero, *DVVMVIRI* Præclari, Majorum induſtriam & Gentis Veſtræ ſplendorem non modo diligentiſſime ſervaſtis, ſed etiam mirifice amplificaſtis, quandoquidem Genevæ & Lugduni, quæ urbes jam pridem ſunt nobiliſſima Muſarum emporia, innumerabi-

bilem magnorum & utiliſſimorum Operum multitudinem ſumma induſtria maximisque ſumtibus frequenter divulgantes, in manus omnium, qui ubique ſunt, doctorum tradere nunquam ceſſatis. Libenter etiam audivi, Vtrumque Veſtrum habere Filios plurimos, eminentes jam nunc effigies probitatis & induſtriæ paternæ, quibus VOS Gentis Veſtræ decus non modo conſervare, ſed etiam in longam poſt nos memoriam extendere poſſe, communis utilitatis cauſa gaudeo atque vehementer lætor.

Hoc VOBIS penitus perſuadeatis velim, me, Veſtris eminentibus virtutibus, ingentibus in literas, quas una cum earum Propagatoribus ſincere amo, meritis, veris denique proſperitatibus permotum, VOBIS hunc librum dicare, id quod VOS in bonam partem accepturos eſſe ſingularis veſtra humanitas, multorum ſermone celebrata, mihi pro certo pollicetur. Vtinam modo DEVS VOS, Viri Egregii, tam de arte typographica quam de re libraria optime meritos, diu perennare & Reipublicæ literariæ incolu-

lumes eſſe velit & jubeat. Vtinam ſenectutis metas longe longeque extendat, ut induſtria veſtra literæ vigeant, Typographiæ dignitas & jura conſerventur, commoda denique & utilitates eruditorum hominum effloreſcant. Scripſi Hamburgi d. 11. Maji A. CIↃ IↃ CCXL.

BE-

BENEVOLO LECTORI, S.

Magna me ſpes tenet, TE ſerena & hilari fronte hanc Collectionem accepturum eſſe, in qua XLIV. Opuſcula integra & trecenta circiter loca ſelecta variorum Scriptorum de Origine, Præſtantia & Abuſu Artis Typographicæ continentur. Tanta enim eſt hujus argumenti dignitas atque jucunditas, ut Viri in orbe erudito celeberrimi certatim, alius alio diligentius & copioſius, mox Typographiæ veram originem inveſtigare, mox ejus miram utilitatem ſummis laudibus celebrare, mox autem nocentiſſimis abuſibus peſſulum obdere ſtuduerint. Probe etiam noſti, pleroſque horum libellorum in Bibliothecis locupletiſſimis Germaniæ raro reperiri, à paucis viſos eſſe in his præcipue terris, atque ſi forte in Auctione quadam publica veneant, nimio pretio cupide coëmi.

Prima igitur mihi cura fuit, ut Virorum doctorum ſcripta, in quibus vel ex inſtituto rem typographicam expoſuerunt, vel aliquam

ſaltem ejus mentionem fecerunt, undique conquirerem; atque illa ordine chronologico diſponerem Hic non ſine ingrati animi nota præteriri poteſt Fautorum & Amicorum Optimorum, partim in hac urbe, partim in aliis Europæ regionibus, probitate, doctrina & ſtudio bene merendi de præclaris artibus illarumque cultoribus inprimis nobilium magnum beneficium, quo me & harum cupediarum lautiorum amatores devinxerunt, cum hujusmodi Opuſcula mecum benevole communicarunt, vel ad meos uſus deſcribi curarunt. Nominatim proferendi ſunt Viri Reverendi, Amplisſimi, Clarisſimi, *HEUMANNUS*, *LACKMANNUS*, *SCHELHORNIUS*, *D'ORVILLE*, *PETERSENIUS*, *ORTLOBIUS*, *HEUMANNUS*, *BEYERUS*, *HARBOE*, *MATTHIAE*, & *SUKIUS*, quorum ſingularis humanitas ut mihi in his rite curandis magno fuit adjumento, ita ad quævis officia illis præſtanda promtum me paratumque ſemper experientur. Attamen ſcito, B. L. libellos qui vel originem & fata typographiæ in certa quadam regione aut urbe explicarunt, vel iisdem fere verbis, quæ jam in Collectione noſtra legebantur, vel etiam nuperrime hiſtoriam Artis Typographicæ copioſius deſcripſerunt, de induſtria prætermiſſos eſſe, ne ſcilicet liber nimis intumeſceret. Interim Scriptores iſti in Indicibus hujus Collectionis, ſuo quisque loco, ſunt allegati, eorumque nomina typis *inclinatis* aut *currentibus* expreſſa, ut commode à reliquis diſtingui poſſent.

Dein-

Deinde id operam dedi, ut opuſcula typographica germanice, belgice, gallice, italice angliceve compoſita pure & dilucide in linguam latinam converterentur, atque ſingula accurate, quanto fieri potuit ſtudio, excuderentur. In una itemque altera diſſertatione occurrunt quidem nonnulla, quæ miniata cera notari merebantur, quæve à poſterioribus Scriptoribus ſunt rectius explicata, ſed non tam Ariſtarchum hic agere volui, quam inſtauratorem libellorum rariſſimorum qui à multis eleganter curioſis deſiderabantur. In his latine reddendis non poſſum non publice prædicare ſtudium eximium Rev. *QUAPNERI*, nec non Iuvenum elegantiſſimorum, *Kleſekeri*, *Stegeri*, *Suckſdorfii*, *Oſewalti* & *Amſinckii*, qui biennium abhinc in Gymnaſio noſtro in politiores literas incumbebant, nunc in Academiis celeberrimis ſedulam operâm ſtudiis altioribus navant. Quo magis hæc Adoleſcentum Optimorum alacritas aliorum commodis mature inſerviendi eſt laudanda, eo hilarius libentiusque laborem ab illis laudabiliter exantlatum, B. L. excipies.

Denique in largam hanc ſegetem obſervationum typographicarum, tam ſoluta quam pedibus vincta oratione ſcriptarum, quinque Indices non ſine ſumma cura & diuturno labore concinnavi, quorum duo priores in fronte Partis I. tres autem poſteriores in calce Partis II. TIBI exhibentur, ut ſingula quæque ſuo loco citius & commodius reperire queas. In

pri-

primo IndiceBibliothecamTypographicam adornavi, ubi Auctores librorum, qui partem data opera & copioſe, partem aliud agentes breviter rem chalcographicam illuſtrarunt, ordine literarum recenſentur. Scriptores, quorum opuſcula integra vel etiam loca verboſiora in hac collectione noſtra exſtant, typis majuſculis, quos vulgo *verſales* appellant, quorum autem verba fruſtra in illa quæruntur, typis *inclinatis* ſeu currentibus, à ceteris omnibus, qui vel ſoluto vel ligato ſermone pauca tantum de Typographia diſſeruerunt, ſunt diſtincti, quod typorum diſcrimen in ſecundo quoque & quinto indice adhibendum eſſe putavi. In altero conſpectum ſummorum capitum noſtræ collectionis delineavi, & quicquid adhuc permultiScriptores de adumbrationibus, loco inventionis pariter ac tempore, inventore, proprietatibus & abuſu Typographiæ tradiderunt, accurate indicavi. Conſtitueram quidem peculiari diſſertatione gloriam præcipuam Typographiæ inventæ *JOANNI GUTTENBERGIO* vindicare, ſed a propoſito declinavi, quia paucis menſibus ante Triumviri præſtantiſſimi, *HAGERUS LESSERUS* & *MARCHANDUS*, cujus librum avidiſſime exſpectamus, hoc argumentum probe tractarunt, atque Vir ἱϛορικώτατος *IO. DAVID KOELERUS*, Academiæ Gottingenſis magnum decus ac lumen, hanc veritatem in ſolis diſco ponere animum induxit. In *tertio*, librorum, inde ab incunabulis Typographiæ usque ad A. M D X X excuſorum, & in

quar-

quarto, Typographorum celebriorum, qui in his monumentis memorantur, catalogum habes. Horum urerque mea cura, ſi DEUS bonam valeditudinem largitus fuerit, propediem multis partibus auctior in lucem prodibit, quia ſchedæ KRAVSIANÆ eo pertinentes beneficio Viri eheu! deſideratiſſimi, IO. WILHELMI HOFMANNI, Profeſſoris Hiſtoriarum in Academia Witembergenſi quondam celeberrimi, cujus præmaturam mortem nunquam ſatis deplorare poterunt, quibus rei literariæ ſalus eſt cordi, in manus meas venerunt. In *quinto* denique omnia, quæ commode in Indices ſuperiores referri haud poterant, in primis varia de Viris doctis, libris & arte typographica obſervanda in medium proferuntur. Vale L. B. atque his fruere.

IN PARTE I.

CONTINENTUR.

Bergellani (*Jo. Arn.*) Poëma de Chalcographiæ inventione, p. 1-40

Stephani (*Henr.*) artis typographicæ querimonia, & Epitaphia Typographorum doctorum, p. 41-71

Judicis (*Mattha.*) libellus de typographiæ inventione & de prælorum inſpectione, p. 72-170

Beſoldi (*Chriſtoph.*) diſſert. de inventione Typographiæ, p. 171-208

Scri-

Scriverii (*Pet.*) Laurea *Laurentii Coſteri*, è belgico p. 209-451
Anonymi (*Fauſti*) Relatio MS. de Origine Typographiæ, è germanico, p. 452-485
Ex *Naudæi* (*Gabr.*) additamentis ad Hiſtoriam *Ludovici* XI. Regis Galliarum, è gallico, p. 486-536
Ex *Boxhornii* (*Marci Zuerii*) Theatro urbium Hollandiæ, p. 537-546
Mallincrot (*Bernh.*) diſſert. de ortu & progreſſu artis typographicæ, p. 547-812
Boxhornii Marci Zuerii diſſert. de typographicæ artis inventione, p. 813-865
Ex *Ejuſdem* Hiſtoria Univerſali, pag. 866-868
Rivini (*Andr.*) Hecatomba laudum ob inventam Chalcographiam, pag. 869-880
Ejuſdem Oratio de artis Typographicæ præſtantia, p. 881-929
Brehmen (*C*) Expoſitio inventionis artis typographicæ cum carminibus latinis variorum, é germanico, p. 930-969
Carmina Secularia de Typographia, cura *Ge. Baumanni* excuſa, p. 969-1005
Kleinwechteri (*Valent.*) Actus Seculares II. in laudem typographiæ, p. 1005-1014
Starckii (*Sebaſt. Gottfr.*) Oratio de arte typographica, è germanico, p. 1014-1030
Rivini (*Andr.*) Controverſiæ de artis typographicæ inventione, è germanico, p. 1031-1039
Gvemtzii (*Chriſtiani*) Encomium artis typographicæ, è germanico, p. 1040-1045
Inſulani Menapii (*Gulielmi*) Statera Chalcographiæ, p. 1046-1104

IN PARTE II.

Schragii (*Jo. Adami*) Hiſtoria Typographiæ, è germanico, p. 1-57

Schmi-

Schmidii (*Jo.*) Conciones III. Euchariſticæ, è germanico, p. 58-165
Boeclers (*Jo. Henr.*) Oratio de Typographiæ divinitate, p. 166-188
Mentelii (*Jac.*) brevis Excurſus de loco, tempore & autore inventionis Typographiæ, cum notis MSS. p. 189-236
Ejuſdem Paræneſis de Typographiæ origine, cum notis MSS. p. 237-366
Ejuſdem Obſervationes MSS. de Typographis & Typographia, p. 367-403
Gutneri (*Jo. Gabr.*) Typographiæ Chemnitienſis primæ plagulæ, é germanico, p. 404-427
Fritſchii (*Ahasv.*) diſſert. de abuſibus typographiæ tollendis, p. 428-455
Stohrii (*Jo.*) diſſert. de ortu Typographiæ, p. 456-494
Veſters (*Chriſtians*) nobiliſſima ars typographica deſcripta, è germanico, p. 495-502
Fritſchii (*Ahasv.*) diſſert. de Typographis, p. 503-549
Normanni (*Laur.*) diſſert. de Typographia, p. 550-594
Licimandri Panegyricus in laudem artis typographicæ, è germanico, p. 595-607
Molleri (*Dan. Gutlb.*) diſſert. de Typographia, p. 607-614
Schroedteri (*Ern. Chriſtiani*) diſſert. de Typographia, p. 614-632
Thiboust (*C. Ludov.*) carmen latinum, p. 632-643
Tentzelii (*Wilh. Ern.*) diſſ. de inventione Typographiæ, è germanico, p. 644-700
Krauſii (*Jo. Chriſtoph.*) Laudes Typographiæ, è germanico, p. 700-704
Patris (*Pauli*) diſſert. de Typis literarum, p. 705-866
Fekno (*Pet. Pauli*) programma de typographia & pulvere pyrio, p. 867-872
Oudini (*Caſim.*) diſſert. de primis artis typographicæ inventoribus, p. 872-904
Tolandi (*Jo.*) Conjectura de Typographiæ inventione p. 904 910.

Nato-

Natolini (Jo. Bapt.) diſſ. de arte imprimendi, ex italico, p. 910-934
Catherinot (Nic.) Ars imprimendi, e Gallico, p. 935-964
Bockenhofferi (Jo. Phil.) brevis relatio, è danico p. 965-978
Obſervationes de ortu & progreſſu Typographiæ, ex anglico, p. 979-995
Bagfordi (Jo.) Exercitatio de inventione Typographiæ, ex anglico, p. 995-1015
Loca ſelecta & carmina variorum, p. 1016-1232

BIBLIO-

BIBLIOTHECA TYPOGRAPHICA

SEV

ELENCHVS SCRIPTORVM, QVI PARTEM COPIOSE, PARTEM BREVITER, ARTEM TYPOGRAPHICAM ILLVSTRARVNT.

Scriptores, quorum opuſcula integra vel etiam loca verboſiora in hac Collectione exſtant, typis majuſculis, vulgo verſalibus, *quorum autem verba fruſtra in illa quæruntur, typis inclinatis ſeu currentibus, a ceteris omnibus ſunt diſtincti.*

Accurſius Piſanus (Bonus) in præfatione in Opera *Ovidii* II. p. 400

Accurſii (Mariangeli) teſtimonium de Donatis primo impreſſis. I. p. 207. p. 299. *Nic. Toppius* in Biblioth. Neapol. italice edita pag. 206 tradit, eum de inventione artis typographicæ ſcripſiſſe. conf. *Balii* Lexicon in *Accurſe* (*Marie Ange*)

de Acoſta (Joſephus) in Hiſtoria natural y moral de las Indias, *de typographia Sinenſium II.* p. 278. p. 280

Adami (*Jo. Sam.*) *teutſches Glückwünſchendes Gedicht, als Godfried Serber der Buchtrucker-Kunſt Befliſſener das gewöhnliche Poſtulat in Dresden* 17 *April* 1666. *verſchenckte*, *Dresden* fol. pl. 1.

ADAMI (*MELCH.*) in vitis Philoſophorum Germanorum, I. p. 320. ſqq.

Allatius (*Leo*) in Animadverſionibus in antiquitatum Etruſcarum fragmenta ab *Inghiramio* edita pag. 123. ubi contra *Steph. Zamoſcium* diſputat.

Alnandri (*Jo.*) Hiſtoriola artis typographicæ in Svecia, publica exercitatione ſub moderamine *Fabiani Törneri* propoſita, Upſal. 1722. 8. recuſa Roſtoch & Lipſ. 1725. 8.

Alſtedius (Jo. Henr.) in Encyclopædia II. p. 1053 *idem ib. artis typographicæ apparatum copioſe deſcribit.*

Althamerus (Andr.) in Commentario ad *Taciti* Germaniam. I. p. 264. ſq. II. p. 216. not.

Ampzingii (Sam.) carmen belgicum. I. p. 209 ſq. - - - aliud I. p. 448 ſq.

An-

Anciennes relations &c. vid. *Renaudot.*
ANDREÆ ALERIENSIS Epiſcopi (Joh.) epiſtola præfixa Parti V. annotationum *Nicolai Lyrani* in Biblia latina I. p. 859. ſqq.
- epiſtola præfixa D. *Hieronymi* Epiſtolis II. p. 251. ſqq.
- epiſtola in calce *Plinii* II. p. 253. not.
Andreas Deſſelius (Valerius) in Bibliotheca Belgica. I. p. 615. ſq.
Angelocrator (Dan.) in Chronologia. I. p. 311
Angeri (Andr.) carmen latinum. I. p. 947
Anonymorum ſcripta vid. *Antiquitates Britannicæ. Aufgefangene Briefe. Baſelſches Lexicon. Bericht von Erfindung &c. Diſcurs von Urſprung &c. Edit du Roy. Edler Greif. Eilfertige Gedancken: Geldmangel. Gelehrte Welt. Gelehrter Criticus. Geſandſchaft. Guten Calender-Machers &c. Hiſtoriſches Lexicon. Hiſtory of the art &c. Indice de Caratteri. Inſtrumentum judiciale. Jubilæum. Laurier-Krans. Leipzigſches Hiſtoriſches Lexicon. Liſte Chronologique. Löbliche Buchdrucker-Kunſt. Memoires de Litterature. Menſchliches Leben. Mercure galant. Monatlicher Auszug. Narratio. Neuverfaſtes Format-Buch. Ordonnance. Paralipomena. Rechtliches Bedencken. Recueil des Statuts. Reflections. Reglement. Relatio. Some obſervations. Vergleichung. Vergnügung. Wahrhaftige Hiſtoria. Wiederholte Buchtrucker-Jubel-Freude. Wol eingerichtete Buchdruckerey. Zweyhundert jähriger Zeit &c.*

Antiquitates Britannicæ, I. p. 646. not.

Antoninus (Philippus) in Saſſina antiqua, pag. 46. de Sinenſium typographia.

Appianus (Pet.) in Coſmographia. I. p. 266. p. 593.

Arnold (Gotfried) in der Kirchen- und Ketzer-Hiſtorie Part. I. Lib. XV. cap. 1. § 7. pag. 392. de artis typogr. abuſu & inventione.

Arrêt du Conſeil d'Etat contenant divers reglemens pour les Imprimeurs & Libraires & pour l'impreſſion, vente & debit des livres. à Paris, 1667. 4.

Arrêt du Conſeil d'Etat du Roy, qui ordonne à tous les Auteurs, Libraires & Imprimeurs de remettre ſans frais aux Syndics & Ajoints des Libraires & Imprimeurs, huit Exemplaires en blanc des Livres, qu'ils imprimeront. à Paris, 1704 4.

Arreſt de la cour de Parlement, contenant inhibitions & defenſes à tous ceux, qui ne ſont libraires, reheurs ou imprimeurs, de rien entreprendre ſur l'etat de la librairie. à Paris chez Fred. Morel, 1577. 8.

Arrêt du Parlement, portant defenſes à tous imprimeurs, d'imprimer & expoſer en vente aucuns ouvrages & autres ecrits, concernant les affaires publiques ſans permiſſion regiſtrée au Greffe. à Paris 1649. 4.

Atkyns (Richard) original and growth of printing, collected out of hiſtory and the records of this kingdom

kingdom, wherein is alſo demonſtrated, that printing appertaineth to the prerogative royal, and is a flower of the crown of England, Lond. 1664. 4. vid. *Mattaire* Annal. Typograph. Tom. I. pag. 27. ſqq. ubi ex hoc libro Codicis avthentici MSti verba de artis typogr. origine in Anglia in medium proferuntur.

AVENTINVS (JO.) in Annalibus Bojorum. I. p. 330. ſqq.

Aufgefangene Briefe, T. I. faſc. 3. ep. 35. pag. 309-318. *de inventione apparatu & præſtantia artis typogr.*

Auerbachii (Davidis) carmen latinum. I. p. 939

Aurati (Joh.) carmen iatinum. I. p. 917. ſqq. not.

Authaus (Phil, Ludov.) v. Warhaftige Hiſtoria &c.

B.

BAGFORDI (IO.) Eſſay on the invention of printing, with an account of his collections for the ſame by Mr. *HUMFREY WANLEY* F. R. S. communicated in two letters to Dr. *Hans Sloane*, latine, II. p. 995. ſqq

Baillet (Adr.) in *Jugemens des Sçavans*. II. 1137

Baker (Richard) in *Chronicle of the Kings of England* pag. 212. ubi artem typographicam à *Guttenbergo* Moguntiæ inventam eſſe affirmat.

Balbini (*Bohuſlai Aloyſii*) carmen latinum. II. p. 1211. ſqq.
BANDECO(IO. SAM.) nöhtige Buchdrucker-und nützliche Creutzes-Preſſe wurde bey Beerdigung eines Bürgers und Buchdruckers in Wittemberg Hrn. Martin Schultzens *in einer Stand- und Danckrede entworfen*, Witteb. 1711. fol. pl. 3. latine, II. p. 1165. ſqq.
Barclajus (*Io.*) in icone animorum ſ. Parte IV. Satyrici II. p. 402
Bardus (*Hieronymus*) in Chronologia univerſ. ad an. 1462. I. p. 601
Barlæi (*Caſp.*) diſtichon latinum. I. p. 501. p. 628. p. 901.
Barlandus (*Adr.*) in Operibus hiſtoricis II. p. 231. not.
Barrus (*Ioh.*) in deſcriptione Aſiæ. I. p. 576 not.
Bartaſii (Wilh. de Saluſte) duo verſus gallici. I. p. 892.
Barthius(Caſp.) in Satyra. vid. *Hebius* (*Tarræus*)
Bartholinus (*Tho.*) in diſſertatione IV. de legendis libris pag. 85 - 87 qui pleraque ex *Hadr. Junii* Hiſtoria depromſit.
Baſelſches Hiſtoriſch- und Geographiſches algemeines Lexicon in *Buchdruckerey* de artis hujus inventione, & libris primo excuſis.
BAUMANNI (*GEORGII*) præfatio germanica ad carmina ſecularia de Typographia I. p. 969 not. II. p. 761. ſq.

Baye-

Bayerus (*Theophilus Siegefriedus*) in Muſeo Sinico, Tom. I. pag. 80. ſqq. de Sinenſium typographia.

Bebelii (Henr.) verſus latini. I. p. 511.

Beckerus ſ. Becherus (Io.) *in der Thüringiſchen Chronicke.* I. p. 461.

Becherus (Io. Ioach.) in *Närriſcher Weisheit.* II. p. 1136.

à Beichlingen (*Zachariæ*) *Dom Herrn zu Sti Sixti in Merſeburg*, Fons Bibliothecarum inæſtimabilis; *das iſt wahrer Unterricht von Urſprung, Fortgang, Lobe, Nothwendigkeit, Nutzen, Freyheit, Rechten und Gerechtigkeit der Buchdruckereyen oder derſelben Officianten und Verwandten. Samt inſerirter Reſolvirung dieſer* Maximæ: *Ob ein jeder Fürſt, Kayſer in ſeinem Lande ſey.* Diſting. *wie auch einem* Corallario *von Ambte, Poteſtät und Würde eines* Auditoris Generalis; *auf inſtändiges Anſuchen etzlicher vornehmer* Librariorum *aus berühmten Hiſtoriographiis*, Enchiridiis Politicis *und andren denckwürdigen Schriften kurtz zuſammen gezogen, und in teutſcher Sprache zu Nutz dem gemeinen Mann zum Drucke befordert*, cum Privilegio, Eisleben 1669. 4. Quamvis ſplendidus hic titulus obſervationes prorſus egregias de arte typographica promittat, tamen nihil aliud in hoc opuſculo reperitur, niſi quod jam antea *Beſoldus*, *Garzonus* & *Bornitius* in medium protulerant.

BELLERMONTANI (NIC.) diſſertatio hiſtorica de Typographia, in ejus diſſertationibus politicis ſ. diſcurſibus Academicis in optimos veteris & novæ hiſtoriæ Scriptores. Francof. ad M. 1626. 8. num. 30. pag. 96 - 107. Hæc eſt nihil aliud, niſi *Chriſtoph. Beſoldi* diſſertatio Typographica, quamobrem ipſe *Beſoldus* in Theſauro Practico tit. *Truckerey* ſcribit: *Quem, ut alios meos conſimiles diſcurſus, neſcio quis tenebrio, meo nomine tecto, ſuis diſcurſibus inſeruit, & Francofurti publicavit.*

Benthemius (Henr. Ludolf) in dem Hollandiſchen Kirchen-uud Schulen-Staat Part II. pag. 568. ubi duæ inſcriptiones in honorem *Laur. Coſteri* exſtant, quas vid. in Collectione noſtra Part. I. p. 502. & p. 539

BERGELLANI (IO. ARNOLD) Poëma encomiaſticum de chalcographiæ inventione. I. p. 1. ſqq.

Bergomenſis (Iac. Philippus) in Chronico ſ. ſupplemento omnimodæ hiſtoriæ. I. p. 309

BERICHT (Io. Ad. Schragii) *von Erfindung der Buchdruckerey in Strasburg, Gedruckt in Strasburg* 1640. 4. latine. II. p. 1. ſqq.

Berneggerus (Matthias) in laudatione funebri *Pet. Storckii*. II. p. 55. ſqq.

- - - - in quæſtionibus miſcellaneis in *Taciti* Germaniam. II. p. 293. not.

Bernerus (Io.) in Specimine characterum ſ. typorum probatiſſimorum. II. p. 1070.

Ber-

Beroaldus (*Matthæus*) in Indice Chronologico. I. p. 611. not.
Beroaldi (Philippi) verſus 3. latini. I. p. 173. p. 196. not.
BERTIUS(*PET.*) inCommentariis rerum Germanic. I. p. 193. ſqq. not. p. 621.
- - in Geographia. I. p. 257. ſqq.
Bertramus (*Io. Frid.*) in *Anfangs-Lehren der Hiſtorie der Gelehrſamkeit*. Part. I. cap. 6. de typographiæ inventione & claris typographis.
BESOLDI (*CHRISTOPH.*) diſſ. de typographia. I. p. 171. ſqq.
BETULIUS (*IANUS GREGORIUS*) i. e. *Burckhardus* (*Io. Ge.*) in epiſtola ad amicum. II. p. 1152. ſqq.
Beyerlingius (*Laur.*) in Chronico rerum Belgicarum. I. p. 617.
- - - in Theatro vitæ humanæ, in *Typographia*, Tom. VII. pag. 235. ſqq. ubi definitionem, inventionem, laudem & apparatum inſignem hujus artis exponit.
Beza (Theod.) in Juvenilibus poëmatis. II. p. 1062.
BIBLIANDER (*THEODORUS*) in Commentario de ratione communi linguarum & literarum II. p. 299. p. 1021. ſqq.
- - in temporum ſupputatione partitioneque exactiore II. p. 1025. ſq.
Bierlingius [*Frid. Gvilb.*) in commentatione de Pyrrhoniſmo hiſtorico Lipſ. 1724. 8. ubi

cap. 3. §. 6. p. 158. ſqq. de *Fauſto* Pariſiis magiæ incuſato.

von Bircken (*Sigmund*) in *Spiegel der Ehren des Ertzhauſes Oeſterreich*, Nürnberg 1668. fol. lib. V. cap. 2. pag. 524. ſqq. de artis typographicæ inventione, apparatu inſigni, exercitio, utilitate & abuſu.

BITSCHIVS (*CASP.*) in notis ad *Natalis Comitis* Hiſtoriam univerſam ſui temporis. I. p. 314. ſqq not.

Boccalini(*Trajanus*) *in Raggvagli di Parnaſſo* cent I. relat. 35. pag. 53. de abuſu typographiæ.

BOCKENHOFFERI (*JO. PHIL.*) Exempla literarum typographicarum, quæ reperiuntur in typographia Hafnienſi. II. p. 965. ſqq.

Bodinus (Jo.) in Methodo Hiſtoriarum. I. p. 172. & p. 893.

BOECLERI (*JO. HENR.*) Oratio de typographiæ divinitate & fatis. II. p. 166. ſqq.

Boedeckeri (*Jo.*) *Druckerlob*, *bey der Beerdigung Ge. Schultzens Churfürſtl. Brandeburg. Hoff Buchdruckers*, Berlin 1685. exſtat in *Vergnügung muſſiger Stunden* Part. VI. pag. 19-23.

Bohemi (Jo.) carmen latinum. I. p. 954.

Böhmeri (*Juſti Henningii*) *Sendſchreiben von allerhand Misbräuchen, ſo bey dem Verlag und Drucken der Bücher vorgehen*, exſtat in der Abgeſonderten Bibliothec Part. VIII. p. 661-691.

Boiſſardus (*Janus*) in Antiquitatibus Romanis, quas allegat *Orlandus* in Origine & progreſſi della

della Stampe pag. 248. ſed forſan ejus Topographiam Romæ cum typographia confudit.

Bononii (Hier.) carmen latinum. I. p. 514. ſq. II. p. 397.

BORNITIVS (*JAC.*) in Tract. de rerum ſufficientia. II. p. 1045. ſqq.

Boſſius (Donatus) in Chronico. II. p. 192. not. p. 267. ſq. not.

Boterus (Jo.) in opere de politia illuſtrium. I. p. 600. p. 892. not. p. 893. not.

- - in *Relationibus hiſtoricis*. I. p. 600. II. p. 414. p. 462.

Bouchel (*Laurent.*) vid. Recueil.

Bouhours (*Dominicus*) in *dialogue de la delicateſſe*, qui exſtat in ejus *Maniere de bien penſer dans les ouvrages d'eſprit*, *dial.* 2. vid. *Cramerus* (*Jo. Frid.*).

BOXHORNII (*MARCI ZVERII*) diſſertatio de typographicæ artis inventione. I. p. 813. ſqqq.

- - Hiſtoria Univerſalis. I. p. 866. ſqq.

- - Theatrum Hollandiæ, I. p. 537. ſqq.

Brantii (Sebaſt.) carmen latinum. I. p. 319. II. p. 52. ſq. p. 743.

Braunius ſ. Bruin (Georgius) in Theatro urbium lib. I. & lib. IV. I p. 268. p 617. ſq II. p. 483.

Brebeuf (Wilh.) verſus 4. gallici II. p. 264. not.

BREHMEN (*C*) *gründlicher Bericht von Erfindung der edlen und hochnützlichen Buchdruckerey*.

rey-Kunſt auf das nunmehr zwey hundert jährig eingetretene Jubel-Feſt, welches feyerlich zu halten angeſonnen worden von den Leipziger belobten Kunſt-Verwandten, und dieſes denenſelben zu Danck und Ehren zugeſchrieben von den auch Kunſtergebenen Gimel Bergens *Churfürſtl. Durchlaucht. zu Sachſen Hoff Buchdruckers nachgebliebenen Erben.* Dresden 1640. 4. latine I. p. 950. ſqq.

- - *Teutſches Gedicht zu Ehren der Buchdruckerey* exſtat in Jubilæo Typograph. Lipſ. P. 3.

Breviarium rerum memorabilium. II. p. 966. not.

Brodæus (Jo.) in Miſcellaneis II. p. 394.

Bruin (Georg) vid. *Braunius.*

Bruſchius (Gaſpar) in catalogo Epiſcoporum Moguntin. I. p. 516. p. 610 not.

Buchdrucker-Kunſt und Schriftgieſſerey, vid. *Gesnerus.*

Buchneri (Aug.) carmen latinum. I. p. 944.

Bucholcerus (Abrah.) in Indice chronologico I. p. 635.

Budæus (Gvilh.) in libro poſteriore de philologia. II. p. 394.

Bulengerus (Jul. Cæſ.) in Hiſtoria ſui temporis. I. p. 642.

Bülfingerus (Ge. Bernh.) in Specimine doctrinæ veterum Sinarum moralis & politicæ in appendice de litteratura Sinenſi §. 26. ubi de typographia Sinica diſputat.

Bullartius (Iſaacus) in Academie des Sciences & des Arts

Arts in vies de *Jean Guttenberg* & de *Laurent Coſter* Tom. II. lib. IV. p. 242. ſqq.

Buntingius (*Henr.*) *in der Braunſchweigiſchen und Luneburgiſchen Chronike*, Magdeburg 1584. fol. allegatur in notis ad. *Nic. Hier. Gundlingii* Volſtändige Hiſtorie der Gelahrheit, Tom. I. pag. 456. ſed in iſto Buntingii libro nihil de typographia reperire adhuc potui.
- - in Chronologia catholica. II. p. 1196.

Burckhardus (Jo. Ge.) vid. *Betulius.*

Burmannus (Pet.) in præfatione ad Tom. VII. Theſauri Antiqq. Italiæ. II. p. 1171. ſq.

Buſæus (*Jo.*) in Epiſtola dedicatoria Operum piorum & ſpiritualium Jo. Trithemii. I. p. 646.

Busbequius (*Augerius Gislenius*) in Legationis Turcicæ Epiſtola IV. I. p. 897.

C.

C. S. *Die Buchhandlung als die fürtreflichſte Kaufmannſchaft betrachtet.* Carmen germanicum exſtat in fine der woleingerichteten Buchdruckerey.

C. Z. M. *Depoſitions-Schmauß, ſo bey dem erlangten Poſtulat Hrn.* Jo. Chriſtoph Bergmans, 9. Nov. 1704. *in Merſeburg gegeben wurde, kurtzlich entworfen,* carmen germanicum in fol. pl. 1.

de

de Cabrera (Melch.) Diſcurſo legal, hiſtorico y politico en prueba del origen, progreſſos, utilidad, nobleza y excelencias del arte de la Imprenta, Madrid 1675. fol. v. *Beyeri* Memorias librorum rariorum in præf. ɔc. 6. b.

Caſii von Furſtenau (Philippi) gebundene Lob-Rede von der hochnütz- und löblichen zweyhundert jährigen Buchdruckerey Kunſt, wenn, wo, wie und durch Wen ſie erfunden worden, bey Volckreicher Verſamlung und Einführung eines neuen Drucker-Geſellens Mich Pfeiffers *in Hamburg d. 20. Tag des Hornungs im 1642. Jahre öffentlich gehalten. Hamburg gedruckt und verlegt durch* Jacob Rebenlein, in 4. pl. 4. carmen germanicum, cui additæ ſunt obſervationes nonnullæ.

de la Caille (Io.) Hiſtoire de l'imprimerie & de la librairie, ou l'on voit ſon origine & ſon progres jusqu' en 1689. à Paris 1689. 4. Variorum ſententia de primo artis inventore exponuntur. pag. 1 - 16.

Calcagninus (Cœlius) in Oratione pro promotore Doctore. I. p. 897

Callidius (Corn.) in catalogo illuſtrium virorum. I. p. 340. p. 610. p. 652

Callimachus Experiens (Philippus) in disp. de eloquentia. p. 278. p. 1050. ſqq. II. p. 1019.

Calvinus ſ. Kahlius (Io.) in Lexico juridico. II. p. 292.

Calviſius (Sethus) in Chronologia. I. p. 310. p. 347.

Cam-

Campani (Io. Anton.) carmen latinum I. p. 175.
- - belgice redditum. I. p. 363.
Carbachius (Nic.) in præfatione ad *Livium* ed. 1519. II. p. 1191.
Cardanus (Hieron.) in opere de ſubtilitate I. p. 172. p. 500. p. 892.
Carionis (Io.) Chronicon expoſitum & auctum à *Phil. Melanchthone* & *Caſp. Peucero*. I. p. 172. ſq. 338. ſqq. p. 594.
Carmen germanicum. II. p. 502. p. 769. p. 1081. ſqq.
Carolus (Philippus) in animadverſionibus in noctes atticas A. Gellii. II. p. 1093. ſqq.
de Carmon (C. P. I.) vid. *Eilfertige Gedancken.*
Carolidæ à Carlſperga (Ge.) carmen latinum. I. p. 999.
à S. Carolo (Phil. Iacobus) vid. *Iacobus.*
Carpzovius (*Bened.*) in Iurisprudentia Eccleſiaſtica ſeu Conſiſtoriali lib. II. tit. 25. definit. 413. pag. 642. ſqq. de artis typographicæ inventione, præſtantia & abuſu.
Carpzovii (Io. Bened.) carmen latinum. I. p. 943
Caſſorii (Dav. Sigism.) carmen latinum I. p. 608
CATHERINOTI (*NICOL.*) *Art d'imprimer*, latine à Bourges. 1685. 4. II. p. 935. ſqq.
Cellarius (Chriſtoph.) in Hiſtoria medii ævi. II. p. 1144
Celtis (Conr.) diſtichon latinum. I. p. 268. p. 516. p. 590. II. p. 197. not..
- - alius locus. I. p. 344. p. 591.

Cely-

Cerycii, al. Heroldi (Chriſtoph.) carmen latinum. I. p. 957. ſqq.
Chapeauvillius (*Io.*) in rebus Leodienſibus. I. pag. 647. not.
Chaſſanæus (*Bartholom.*) in Catalogo Gloriæ mundi. I. p. 602. p. 893.
de Chevigny ( ) *in Science des perſonnes de la Cour de l'Epée & de la Robe.* Amſtelod. 1713. ubi Appendicis Part. I. Sinenſibus typographiæ inventionem adſcribit.
Chevillerius (*Andr.*) *in Origine de l' imprimerie de Paris*, à Paris 1694. 4. qui pag. 1. ſqq. & p. 274. ſqq. lites ſcriptorum de typographicæ artis inventione recenſet.
Chronica Summorum Pontificum Imperatorumque. I. p. 619. II. p. 1182.
Chronicon Argentoratenſe MS. germanice. II. p. 28.
- - latine. II. p. 173. p. 246.
CHRONICON COLONIENSE, germanice. I. p. 407. ſqq.
- - latine. I. p. 623. ſqq. p. 838. II. p. 656
Chronicon Comitum Oldenburg. vid. *Schiphowerus*.
- - Mogunt. MS. I. p. 274.
- - Noribergenſe vid. *Schedelius*.
- - Noribergenſe MS. I. p. 465
Chytræus (Dav.) in Chronologia II. p. 250. not.
Claromontii (Godofr.) carmen latinum II. p. 1227. ſq.

Clau.

Clauderi (Joſephi) carmen latinum. I. p. 946

Clemens (Claud.) in Muſeo. II. p. 1057. ſq.

Clericus (*David.*) qui Orat. I. pag. 13. typographiæ inventionem *Jo. Guthenbergo* & Orat. XIII. pag. 155. *Laurentio Caſtreo* Harlemenſi, ex ſigillorum & ectyporum impreſſione typographiam excogitanti, adſcribit.

Cleſſenii (*Wilh. Jerem. Jac.*) *Drittes Jubel-Feſt der Buchdrucker-Kunſt, oder chriſtliches Denck- und Danckmahl wegen der vor* 300 *Jahren erfundenen und bisher erhaltenen edlen Buchdrucker-Kunſt, worinnen von Erfindung, Ausbreitung und Verbeſſerung, vom Nutzen, Lob und Fürtreflichkeit, vom rechten Gebrauch und Mißbrauch derſelben gehandelt wird, ſamt einer Vorrede Hrn.* M. Ge. Conr. Riegeri, Gotha 1740. 8. pl. 17.

Cloſii (Henr.) carmen latinum. I. p. 984. ſq.

Cluverus (*Io.*) in epitome Hiſtoriarum. I. p. 647. not.

Cognatus (Gilb.) in deſcriptione Galliæ. II. p. 291. p. 374. ſq.

- - in Sylva narrationum. I. p. 341. not. p. 575. ſq. p. 692.

Coleri (Chriſtoph.) epigramma latinum, quod *Paulus Pater* Part. II. hujus collectionis p. 744. *Hugoni Grotio* adſcribit. I. p. 995.

- - carmen ſeculare. I. p. 993. ſqq.

de Colle (*Io.*) in Theatro imitatricium & imitabilium. I. p. 646.

de Colombiere (Marcus Vulſon) vid. *Vulſonus.*
Comenii (*Jo. Amos*) Typographeum vivum, ſ. ars compendioſe & tamen copioſe ac eleganter ſapientiam non chartis ſed ingeniis imprimendi, quod exſtat Part. IV. Operum ejus didacticorum pag. 87. ſqq. ubi apparatum inſignem artis typographicæ deſcribit.
Comes (Natalis) in Hiſtoria univerſa ſui temporis. I. p. 313. ſq.
LE COMTE (*LUDOV.*) *nouveaux memoires ſur l'etat preſent de la Chine*, à Paris 1696. 12. de typographia Sinenſium. II. p. 765. ſqq.
COORNHERTIUS (*THEOD. VOLCHARDUS*) in epiſtola dedicatoria verſionis belgicæ Officiorum Ciceronis. I. p. 238. ſqq.
del Corno (Anton.) in *Memorie iſtoriche di Feltre.* II. p. 1164.
Cot ( ) in *Hiſtoire generale de la fonderie des lettres & de l'imprimerie*, quem librum prelo paravit. v. Memoires de Trevoux 1711. p. 1118. ſq.
Coupletus (*Philippus*) in tabula chronologica monarchiæ Sinicæ, p. 65. quæ exſtat in fine Confucii Sinarum Philoſophi Pariſ. 1687. fol.
Crameri (*Dan.*) *des Heil.* Hiobs *bleyerne Schreib-Täfflein ſamt darin enthaltener ſeiner Bekenntniß von Chriſto*: Ich weiſs, daſs mein Erlöſer lebt, cap. 19. v. 23. *zum Lob der edlen Drucker-Kunſt, wie auch zum letzten Ehren des Erbarn* Jochim Rheten, *Buchtruckern zu Alten-Stettin*

Stettin &c. in der Chriſtlichen Gemeine verhandelt und erkläret. Alten Stettin 1611. 4. pl. 9. Exſtat etiam in verſione germanica ὀρθοτυπογραφίας *Hieron. Hornſchuchii*, de quo infra.

Crameri (Ge.) carmen latinum. I. p. 951. ſqq.

Cramerus (Jo. Frid.) in Vindiciis nominis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos pag. 21. *Quod e China ante ducentos & amplius annos allatam à Germano typographiam eſſe Dialogiſta* (Bouhours in dialogue de la delicateſſe) *tradit, illud perinde eſt, ac ſi dicerem, Gallos veſtitus elegantis varias & mutabiles formas è terra auſtrali, quam Magellanicam vocant, petere.*

Crellii (Mich.) carmen latinum. I. p. 946

Crenius (*Tho.*) in Animadverſionibus philologicis & hiſtoricis Part. III. p. 88. ſq. Part. IV. p. 219. ſqq & Part. VI. p. 88. ſqq. de typographorum perverſitate, fraudibus & avaritia.

Crentzhemius ſ. Krentzhemius (*Leonh.*) in Chronologia. I. p. 611. not.

Crugerius (Georg) in Sacris Memoriis regni Bohemiæ, II. p. 1196.

CRVSIVS (*MARTINVS*) in Annalibus Suevicis. I. p. 332. ſqq. p. 306. p. 368. ſq. p. 462.

- - in Germano-Græcia. I. p. 333. ſqq. not.

Cunonis (*Sigism. Andr.*) Programma de Typographiæ munere ipſis vel ſuperis invidendo, & *Berensdorfii* (*Jo. Julii*) Oratio de Typographiæ utilitate, Helmſt. 1721. allegantur à Rev. *Leſſero*, p. 7.

D.

Danhauerus (Jo.Conr.) *in* Scheid- und Abſag-Brief. II. p. 411.

Dauderſtadt (Sam.) Kurtzes Gedicht zu Ehren der Buchtruckerey, exſtat in Jubilæo Typograph. Lipſ. P. 2.

Declaration du Roy pour les Libraires & les Imprimeurs de Paris du VI. Oct. 1703. à Paris 1703. 4.

Deſſelius (Valerius Andr.) in Bibliotheca Belgica. vid. *Andreas.*

Dictionaire de l'Academie Françoiſe, & *Dictionaire Univ. de Trevoux* in *Imprimerie*, de hujus artis inventione & apparatu inſigni.

Dieztelii (Frid. Eliæ) Edle Drucker-Kunſt vereinbaret ſich mit dem Adel, als Hr. Jo. Wilhelm Ritſchl von Hartenbachs *bey der Buchdrucker-Societät in Erfurt das Poſtulats-Feſt den* 18. *und* 19. *May* 1723. *celebrirte.* Erfurt in fol. pl. 1. carmen germanicum cum notis.

Dilichius (Wilh.) in der Heſſiſchen Chronick. I. p. 645.

DISCVRS vom Urſprung der Druckerey, latine. I. p. 453. ſqq.

Dolionus (Nic.) in Compendio hiſtoriæ. I. p. 647. not.

Domenichi (Ludov.) Dialogho della Stampa, quem ſcripſit teſte *Ghilino* in Theatro Virorum doctorum italice edito, Part. I. p. 149

Dor-

Dorſchei (Jo. Ge.) carmen latinum. II. p. 8.

Draudii (Georgii) typographicus diſcurſus experimentalis, varius, utilis & jucundus, cum præcipuorum typographorum, illorum inprimis, quorum impenſis libri in lucem prodeunt, inſignibus, quæ frontiſpiciis librorum inprimere conſveverunt, eorundemque expoſitionibus conjecturalibus, Francof. 1625. 8. *Jo. Conr. Spoerlius* in Introd. in notitiam inſignium typograph. pag. 6. recte putat, hunc librum nunquam in lucem prodiiſſe. I. p. 643. p. 644. ſq. II. p. 396. p. 1002. p. 1008.

Dreyfaches Kleeblättlein an die drey Ehrwürdigen Erfinder der löblichen Kunſt Buchdruckerey, Guttenberg, Fauſt, Schöffer, carmen germanicum, exſtat in Jubilæo Typogr. Lipſ. Q. 3.

Duporti (Jac.) carmen latinum. II. p. 1217. ſq.

Duretus (Claud.) in Threſor de l'hiſtoire des langves de cet Univers. cap. 84. pag. 981. ſqq. de typographiæ inventione.

E.

Edit du Roy pour le Reglement des Imprimeurs & des Libraires du 21. Aout 1686. àParis 1686. 4.

Edler Greiff, poëtiſch und in kurtzen Reimen verfaſſet zu Ehren der Buchdruckerey, exſtat in

verſione germanica ὀρθοτυπογραφίας *Hornſchuchii*. pag. 107 - 133.
Egnatius (Io. Bapt.) in exemplis illuſtrium virorum. II. p. 739. p. 1148.
Eilfertige Gedancken von der ſämptlichen Buchdruckerey, und was derſelben weiter anhängig, auf Begehren eröfnet von (C.P. I. *de Carmon*) *Kiel, gedruckt bey Barthold Reutern*. 1711. 4. pl. 3 carmen germanicum.
ELLISII (CAR.) part of a letter concerning the invention of printing, latine. II. p. 977.
Emmius (Ubbo) in Chronologia. I. p. 442.
Engeleri (Ge.) carmen latinum. I. p. 962. ſqq.
Entius (Caſp.) in Theſauro politico. II. p. 1038.
Eraſmus Roterod. (Deſid.) in notis ad D. *Hieronymi* Epiſtolam IX. quæ ſcripta eſt ad *Gerontiam*. I. p. 263. p. 652. p. 701. p. 829. ſqq.
- - in præfatione ad *Ciceronis* Tuſculanas Quæſtiones. I. p. 768. II. p. 557. p. 741
- - in præfatione ad *Livii* edit. an. 1519. II. p. 1190.
- - Ἐγκώμιον μωρίας allegatur ab *Orlando* in *Origine della Stampa*. pag. 248.
Erichius (Adelarius) in der Gülichiſchen Chronick. I. p. 647. not.
Erneſti (Io. Henr. Gotfried) vid. *wohleingerichtete Buchdruckerey*.
Evelynus (Io.) in Sculptura, *or Hiſtory of Chalcography*. II. p. 1105.
Eytzingerus (Mich.) in deſcriptione Belgii. II. p. 407

Faber

F.

Faber (Felix) in Hiſtoria Svevorum. II. p. 1020.
Fabricius (*Ge.*) in rebus Germaniæ & Saxoniæ memorabilibus. I. p. 340.
Fabricius (*Io. Albert.*) in Bibliographia antiqvaria. cap. 21. §. 11. p. 630. ſqq. de typographiæ inventione.
Fabricius (*Sim.*) in præfatione ad *Andr. Althameri* comment. in *Taciti* Germaniam. II. p. 292.
Fabronius (Herm.) *in der Welt-Hiſtoria.* II. p. 1049.
Falſterus (Chriſtianus) in Amœnitatibus Philologicis. II. p. 1172. ſqq.
Faſciculus temporum vid. Rolevinck.
Fauſtus (Io. Frid.) in Collectaneis ineditis. II. p. 1150. ſqq.
Fauſtus ab Aſchaffenburg (Maximil.) in Conſiliis pro ærario. II. p. 1083. ſqq.
FEKNO (*PET. PAULI*) Programma de duplici Germaniæ invento. II. 867. ſqq.
Fernelius (Io.) in præfatione de abditis rerum cauſis. I. p. 488. II. p. 190. not. p. 393.
Fernus (Mich.) in vita *Io. Ant. Campani.* II. p. 401.
Ferrarius (Octavius) in Proluſione XVIII. de Germaniæ laudibus. II. p. 745. p. 1018. p. 1184.
Fertelii (*Martini Dominici*) *Science pratique de l'Imprimerie, contenant des inſtructions tres faciles*

ciles pour ſe perfectionner dans cet art. à St. Omer. 1723. 4. vid. Journ. Sç. 1724. m. Dec. p. 602 - 604.

Ficinus (Marſilius) in Epiſtolis. II p. 1018.

Fioraventi (Leonard.) Miroir des arts & des ſciences, lib. I. cap. 16. de artis typographicæ apparatu inſigni & exercitio.

Flemingii (Pauli) carmen germanicum exſtat in verſione germanica Ορθοτυπογραφίας *Hornſchuchii.* p. 136. ſqq.

Forcatulus (Steph.) in opere de Gallorum imperio & Philoſophia. I. p. 172. p. 488. p. 893. II. p. 1019.

Foreſtus (Pet.) in epiſtola dedicatoria libri XXI. Obſervationum medicinalium, de inteſtinorum affectibus, ubi *Hadr. Iunii* verba de typographia Harlemenſi in medium profert.

Franck (Sebaſt.) *in der teutſchen Chronick.* II. p. 32. p. 299.

Franci (Nicol.) utile e danno della ſtampa, Liber hic, à nonnullis allegatus, nunquam in lucem prodiit. vid. J. B. v. E. *Freymüthige Gedancken aus der Hiſtorie.* pag. 204.

von Franckenberg (Abrah.) carmen latinum. I. p. 971. ſqq.

Franciſci (Eraſm.) in *Geſchicht-Kunſt-und Sitten-Spiegel ausländiſcher Völcker.* Nürnberg 1670. fol. libro IV. inter alia de Sinenſium typographia agit.

François (Renatus) in Eſſay des merveilles de nature

ture & des plus nobles artifices. cap. 38. de inſigni artis typogr. apparatu.

Freigius (Io. Tho.) vid. *Pomerus.*

Freinsheimeri (Io.) carmen germanicum exſtat in fine libri *Schragii: Bericht von Erfindung der Buchdruckerey.*

Frey (Ianus Cæcilius) in Admirandis Galliarum. II. p. 191. not.

FRISCHLINUS (Nicod.) in Comœdia, *Iulius redivivus.* I.p. 608. II. p. 275. ſqq.

Friſius (Io. Iac.) in Bibliotheca philoſophica. I. p. 646.

FRITSCHII (AHASV.) diſſert. de abuſibus typographiæ tollendis. II. p. 428. ſqq.

- - de Typographis. II. p. 503. ſqq.

Fulgoſus (Baptiſta) in memorabilibus. I. p. 308. II. p. 20. p. 34.

Fulvius (Andr.) de Antiquitatibus urbis Romæ. II. p. 1192.

FUNCCIUS (Chriſtianus) in Vialibus Altenburgenſibus. II. p. 1107. ſqq.

Funccius (Io.) in Chronologia. p. 595

Furetiere (Anton.) in *Dictionaire Univerſel* in *Imprimerie*, de typographiæ inventione.

Fuſco (Lionardo) nella Storia naturale allegatur ab *Orlando* in *Origine della Stampa.* pag. 248. qui forſan *Leonh. Fuchſii* Hiſtoriam Plantarum intelligit.

G.

G. R. (forſan *Gregorius Ritzſchenius*) *in Göttlichem Beruff der reinen Buchdrucker*, carmen germanicum, quod exſtat in verſione germanica ορθοτυπογραφίας *Hornſchuchii*. pag. 140 ſq.

Gagvini (Rob.) Epigramma latinum. I. 488. p. 510.

- - epiſtola 52. ad Epiſcopum Maliſcon. II. p. 395

Gallois ( ) *in Traité des plus belles Bibliotheques de l' Europe*. à Paris 1685. 12. pag. 189. de typographiæ inventione, de libris primo excuſis & de primis typographis.

Gandutius (Io. Bapt.) in deſcriptionibus poëticis tit. *Typographia*, ubi carmina *Rhædi*, *Guiniſii & Graſſetti* exhibentur.

GARZONUS(*THO.*) *in Piazza Univerſale*. I. p. 889 II. p. 51. p. 505. ſqq p 1078.

Gaſſarus (Achilles Pyrminius) in Chronico Auguſtano ſ. Annalibus Augſtburgenſibus. I. p. 485. II. p. 1016.

Gaſſendus (Pet.) in vita *Ge Peurbachii* & *Io. Regiomontani*. II. p. 1092. ſq. vid. etiam idem *Gaſſendus* I. c. T. V. Opp. p. 531. *a.*

Gaulterus (*Jac.*) in Chronologia. I. p. 310

Gebhardi (Jo.) carmen latinum. I. p. 991. ſq.

Gebwilerus (Hieron.) in Panegyri Carolina. II. p. 29. p. 198. not. p. 215. ſq. not. p. 287

Geldmangel in Teutſchland. vid. *Warmund.*

Ge-

Gelehrte Welt, Part. I. pag. 20. de abuſu typographiæ.

Gelehrter Criticus, Tom. I. quæſt. 7. p. 85. ſqq. de inventione typographiæ.

Genebrardus (Gilb.) in Chronographia. I. p. 259. p. 267. p. 310

Gerberus (*Chriſtianus*) *in Unerkannten Woltbaten GOttes*, Part. I. cap. 56. p. 638. ſqq. de artis typographicæ utilitate in Bibliis Sacris divulgandis & in *Unerkannten leiblichen Wolthaten*, cap. 37. p. 682. de ejus inventione atque utilitate; & in *Unerkannten Sünden*, Part. II. lib. 2. cap 37. pag. 526. ſqq. de ejus abuſu.

Geſandſchaft der Holländiſchen Oſtindiſchen Compagnie. vid. *Montanus.*

le Geſne. vid. *Mercure galant.*

Geſneri (*Chriſtiani Frider.*) *ſo nöhtig als nützliche Buchdruckerkunſt und Schriftgieſſerey mit ihren Schriften, Formaten und allen dazu gehörigen Inſtrumenten abgebildet auch klärlich beſcrieben, nebſt einer kurtzgefaſten Erzählung* (*M. I. G. H. V. O. i. e. Jo. Ge. Hageri*) *vom Urſprung und Fortgang der Buchdruckerkunſt überhaupt, inſonderheit von den vornehmſten Buchdruckern in Leipzig und andren Orten Teutſchlands ans Licht geſtellet, mit einer Vorrede Hr. Io. Erhard Kappens, Prof. Leipzig* 1740. 8.

Geſnerus (*Conr.*) in Pandectis Univerſalibus. I. p. 609

- - in Supplemento Bibliothecæ. II.

II. p. 1047. p, 1077. id intelligendum eſt de *Bergellani* carmine , quod exſtat in fine Bibliothecæ gallicæ *Verderii.*

Gilles (Nicol.) in *Annales & Chroniques de France.* II. p. 395.

Gimma (*Giacinto*) *in Idea della Storia dell' Italia letterata* Tom. II. cap. 35 p. 417. ſqq de artis typographicæ inventione.

Glaſerus (Philip.) in Syngrammate hiſtorico. II. p. 192.

Goldaſtus (*Melch.*) in Politicis imperialibus. II. p. 37

Gordonius (*Iac.*) in Chronologia. I. p. 310.

Grapaldus (Marius) in dictionario de partibus ædium. I. p. 511.

Graſſetti (Hippolyti) carmen latinum. II. p. 1206. ſqq.

de Grenaille (*Chateaunieres*) in *Theatre de l'Univers, ou Abregé du monde.* II. p. 1132

Grotii (Aug.) Epigramma latinum. II. p. 744. v. ſupra *Colerus.*

- - Epiſtolæ duæ. II. p. 1055

- - *diſſ. de origine gentium Americ.* II. p. 616

Gvaltherus (*Jac.*) in tabulis chronologicis. I. p. 647. not.

GVEINTZII (*CHRISTIANI*) Lob der Edlen und nützlichen *Buchdruckerey*, latine. I. p. 1040. ſqq.

- - Carmen germanicum: *Groſs biſt du, Spanien &c.* exſtat in *Jubilæo Typographorum*

Lipſ.

Lipſ. pl. O. 2. ſq. & *in Wiederholter Buchdrucker Jubel-Freude*, pag. 3. ſqq.

Guicciardinus (Ludov.) in deſcriptione regionum Belgii. I. p 240

Guillandinus (Melch.) de Papyro. II. p. 1026. ſq.

Guiniſii (Vinc.) carmen latinum. II. p. 1209. ſq.

Gundlingius *(Nicol. Hieron.)* in der *Vollſtändigen Hiſtorie der Gelahrheit*, Vol. I. pag. 419. ſqq. de artis typographicæ utilitate, inventione, apparatu & abuſu.

- - in Hiſtoria Philoſophiæ moralis, Part. I. cap. 5. §. 3. pag. 34. ſq. de Sinenſium typographia.

- - - in *Gundlingianis* Part. XLV. pag. 160 ſqq. ubi exſtat *Rechtliches und vernunftmäſſiges Bedencken von dem ſchändlichen Nachdruck andren gehöriger Bücher.*

Guntheri (Pet.) carmen latinum. II. p. 1205. ſq.

Guten Calender-Machers teutſches Gedichte auf die eheliche Verknüpfung Hr. Otto Frid. Werthers, *Buchdruckers in Jena*, *mit* Marth. Sib. Groſchin, *worin dargethan*, *daſs der Eheſtand wie eine Buchdruckerey ſey. Jena* 1711. fol. pl. 1.

GUTNERS (JO. GABR.) DrVCkerey zV keMnltz erſte bLätter &c. latine. II p. 404. ſqq.

H.

Hagerus (Jo. Ge.) vid. Geſnerus (Chriſtian. Frid.)

du

du Halde (*Jo. Bapt.*) in deſcription de l'empire de la Chine, T. II. pag. 299. ſq. de Sinenſium typographia.

Hanmann (*Enoch*) *Krieger und Friedes höchſte Macht*, carmen germanicum, quod exſtat in Jubilæo Typograph. Lipſ. P. 3. ſq.

Haræus (Franc.) in Annalibus Brabanticis I. p. 628

Harris (*Jo.*) in Lexici Technici anglice editi Tomo II. in *Printing*, de artis typograph. inventione, apparatu & exercitio.

Harsdörferus (Ge. Phil.) in *Geſpräch-Spielen*, II. p. 418. ſqq. p. 756. ſq p. 759. ſq.

Hebius à Sperga (Tarræus) i. e. *Caſp. Barthius* in Satyra: Cave canem, I. p. 276. ſq. not.

Hedio (*Caſp.*) in *Auserleſenen Chronick* ad An. 1450.

Heerrmanni (*Jo.*) *Ehrenruhm der edlen Buchdrucker-Kunſt*, carmen germanicum, quod exſtat in Jubilæo Typographorum Lipſ. L. 4. ſqq.

Hegenitius (*Gotfr.*) in Itinerario Friſio-Hollandico, pag. 43. ſqq. de typographia Harlemenſi, I. p. 506. not.

Heidfeldius (Jo.) in Sphinge philoſophica, I. p. 645. not.

Heigius (*Pet.*) in Quæſtionibus Juris civilis & Saxonici, I. p. 647. not.

Helvicus (Chriſtoph.) in Theatro Hiſtorico, I. p. 639

Hene-

Henelii (Nic.) carmen latinum, I. p. 970. ſq.
Henningus (Marcus) vid. *Mendoza.*
Herold (Chriſtoph) vid. Cerycius.
Hertfelder (Bernhard) in deſcriptione Baſilicæ S. Udalrici & Afræ pag. 181
Hertzog (Bernh.) in Chronico Alſatiæ, II, p. 31. ſq. p. 298
Heumannus (Chriſtoph. Aug.) in Conſpectu Reip. literariæ, cap. 3. §. 23.
Heuterus (Pontus) in rebus Burgundicis, I. p. 633. not.
Heydenreich (Tobiæ) carmen latinum. I. p. 940
Hiſtoriſches und Geographiſches allgemeines Lexicon. vid. *Baſelſches Hiſtor. Lexicon* & *Leipzigſches Hiſt. Lexicon.*
Hiſtory of the art of printing. vid. *Watſon.*
Hoë ab Hoënegg (Matthiæ) carmen latinum. I. p. 936. ſq.
Hoeſchelius (David) in præf. ad *Horapollinem*, II. p. 311. not.
Hofmannus (Jo. Jac.) in Lexico univerſali Hiſtorico in *Typographia*, de hujus artis inventione & propagatione, typographiſque celebrioribus.
HOLSTENII (ANDR.) diſſertatio. vid. *Normannus.*
Höpſneri (Henr.) carmen latinum. I. p. 938
Hornſchuchii (Hieron.) Ορθοτυπογραφία, h. e. Inſtructio operas typographicas correcturis, &

& admonitio ſcripta ſua in lucem edituris utilis & neceſſaria. Adjecta ſunt ſub finem varia typorum genera & appellationes, Lipſ. 1608. 8. pl. 4. Prodiit etiam hic libellus germanice: *Kurtzer Unterricht für diejenigen, die gedruckte Wercke corrigiren wollen, und eine Erinnerung für die, welche ihre Schriften ausgehen laſſen, nützlich und nothwendig. Am Ende ſeyn hinzugethan viele und mancherley Arten und Nahmen der Schriften, die bey den Buchdruckern gebräuchlich, und ſonderlich in* Gregorii Ritzſchens *Druckerey jetzo zu befinden; aus dem lateiniſchen* Hier. Hornſchuch, *in die Teutſche Sprach gebracht durch* T. H. D. (Tob. Heydenreich D.) Endlich iſt auch mit angehengt ein gründlicher Bericht H. D. Dan. Kramers, *wo, wenn, und wer ſolche werthe Kunſt erfunden.* Leipzig 1634. 8. pl. 10. II. p. 1075. ſq.

ab Horto (Garzias) in libro II. Aromatum apud Indos naſcentium. I. p. 188. II. p. 12.

Hoſpinianus (Rudolphus) in Hiſtoria Jeſuitica II. p. 55

- - de origine templorum. II. p. 54

Hottingerus (Jo. Henr.) in Hiſtoria Eccleſiaſtica N. T. Sec. XV. pag. 44. ſqq. de artis typograph. inventione.

Hugo (Herm.) de prima ſcribendi origine, I. p. 626

Hutteni (Ulrici) carmen latinum. II. p. 365. ſq.

J. C.

I.

J. C. J. M. v. M. vid. *Licimander.*
J. G. B. *Hiſtoriſcher Roſen Garten*, Francf. und Leipzig 1710. 8. allegatur in notis ad *Gundlingii* Hiſtorie der Gelahrheit, Vol. I. p. 456.
J. M. K. *Wolverdientes Ehren-Angedencken von Erfindung der edlen Kunſt Buchdruckerey*, carmen germanicum, quod exſtat in der Woleingerichteten Buchdruckerey, pag. 60. & in fine des *Format-Büchleins* Redingeri.
J. N. F. vid. *Thun (Jo. Nic.)*
Jacobus à S. Carolo (Ludov.) in *Traité des plus belles Bibliotheques.* II. p. 1090. ſq.
JANUS JO. HERM.) de Luthero, ſtudii Biblici inſtauratore, II. p. 1175. ſqq.
Jaugeon ( ) in libro gallico, quem prelo paravit de typis variarum linguarum & accurata illorum confectione. vid. Hiſtoire de l'Academie des Sciences, an. 1699. p. 158. ſq. & an. 1700. p. 199. ed. Amſtelod.
Indice de Caratteri con l'inventori e nomi di eſſi, eſſiſtenti nella Stampa Vaticana e Camerale. In Roma, 1628. 4.
INSTRVMENTVM judiciale de litibus *Gutenbergii & Fauſti.* germanice. I. p. 472. ſqq.
INSVLANI MENAPII (*GVLIELMI*) Statera Chalcographiæ. I. p. 1046. ſqqq.
Joannes Andreas Alerienſis Epiſc. vid. *Andreas.*

JOANNIS(Ge. Chriſtiani) præfatio & notæ ad *Bergellani* carmen. I. p. 4. ſqq.
Joly (Claud.) in *Voyage fait à Munſter.* II. p. 1133. p. 1135
Jonſtonus (Jo.) in naturæ conſtantia. II. p. 1056. ſq.
R. Joſeph Sacerdos in Chronico. I. p. 206. p. 403. p. 497. p. 695. p. 841. II. p. 19.
Jovius (Paul.) in Opere Hiſtoriarum. I. p. 188 p. 896. II. p. 14. p. 271
- - in Elogiis. I. p. 599
IRENICVS (FRANC.) in Germaniæ Exegeſi. I. p. 343. ſqq. p. 402. p. 597
Jubilæum Typographorum Lipſienſium &c. I. p. 1015 ſq. not.
de Judæis (Gerb.) in Speculo orbis terrarum. I. p. 441
JVDICIS (MATTHÆI) libellus de typographiæ inventione & de prelorum legitima inſpectione. I. p. 72. ſqq. De illo iniqviſſime comparatum eſt judicium *Laur. Beyerlinckii* in Theatro vitæ humanæ Tom. VII. p. 236. b. *Nihil tam præclarum in rebus humanis, quod non virulentiæ & calumniis malevolorum exponatur, unde & plerisque divinum hujus artis inventum, tanquam Reip. Chriſtianæ exitioſum, viſum fuit, prout illud ipſum execratur ſcripto ſuo execrando & prorſus inepto quidam,* Matthæus (*nomine quidem ſed ſatis inidoneo & rei diſconveniente*) *JVDEX, elleboro & flagris dignus. Eidem quo-*

que

que ſuccenſere videtur Guilielmus Inſulanus Menapius *Libro de Typographia.* vid. etiam Rev. *Leſſeri* Typographiam jubilantem, cap. 6. §. 136. p. 277

Junckerus (Chriſtianus) in Programmate. I. p. 277. ſq. not.

Jungendres (Sebaſt. Jac.) epiſtola de libris accuratius imprimendis, qua in mendorum typographicorum cauſas ſtudioſe inquiritur, & quomodo illa ſint removenda, luculenter demonſtratur, Francof. 1721. 4. pl. 3. vid. *Memoires* de Trevoux an. 1724. pag. 1125

JVNIVS (HADR.) in Batavia. I. p. 232. ſqq.

Juſtinianus (Pet.) in Hiſtoria rerum Venetarum. II. p. 1105. not.

K.

Kahl (Jo.) vid. *Calvinus.*

Kappelierii (C. F.) carmen latinum. II. p. 1229. ſq.

KARL (BERNH. PET.) in diſſert. de Germania, artibus & literis nulli ſecunda. II. p. 1144. ſqq.

Kiliani (Cornelii) carmina tria latina. II. p. 1203. ſq.

Kircherus (Athan.) in Oedipo Ægyptiaco. II. p. 1093

- - in *China illuſtrata* Part. V. pag. 222. de Sinenſium typographia.

Kleinſorgius (*Gerh.*) in Chronico Eccleſiaſtico Weſtphaliæ MS- I. p. 693

Kleinwechteri (Valentini) carmen latinum. I. p. 987 ſq.

- - Programmata duo, oratione ligata. I. p. 1005. ſqqq.

- - *carmen germanicum*, quod exſtat in carminibus Secularibus de typographia Vratiſlav. 1640. 4. editis.

Klockius (Caſp.) de Ærario. II. p. 504. p. 747. ſq.

Koelerus (*Jo. David*) in libro, quem prelo parat de inventione & ortu artis typographicæ.

Köhleri (*Jo. Ge.*) *von GOtt beſcherte Druckerey, bey der Hochzeit Hrn.* Eliæ Nic. Kuhfuſs *und Jungfer* Catharinæ Eliſab. Beckers, carmen germanicum. *Freyberg* 1698. fol. pl. 1

Kramer (*Dan.*) vid. *Cramerus.*

KRAUSII (*JO. CHRISTOPH.*) *wohlverdientes Lob der Edlen Buchdruckerkunſt, welches er, als Hr.* Johan Conrad Stöſſel, *der Edlen Buchdruckerkunſt rühmlichſt Befliſſener, Kunſt-löblichen Gebrauch nach, ſein Poſtulat bey ſeinem Hrn. Vater* Conrad Stöſſeln, *Buchdrucker-Herrn und Buchhändlern in Chemnitz, verſchenckte, mit wenigen erwegen wolte.* latine. II. p. 700. ſq.

Krentzhemius (Leonh.) vid. *Crentzhemius.*

Kunadus (Jac. Frid.) vid. *Schroedterus.*

Kundman (*Jo. Chriſtian*) in rarioribus naturæ & artis

artis Vratiſlav. 1737. fol. pag. 706. ſq. de *Jo. Fauſto* artium magicarum Pariſiis & Moguntiæ accuſato.

L.

de Laët (Jo.) in Republica confœderati Belgii. I. p. 628

Lætus (Pomponius) in epiſtola ad *Maphæum*, *Salluſtio* præfixa. I. p. 493. II. p. 398

Lambecius (*Pet.*) in diſſertatione affecta de abuſu typographiæ & negotiationis librariæ. vid. catalogum librorum ab ipſo editorum & promiſſorum, præfixum Originibus Hamburgenſibus, pag. 28. edit. 1706. fol. *Voſſius Lambecium* rogavit, ut in gratiam Hollandorum de inventione typographiæ ſcriberet. II. p. 234. not.

Lancellotus (*Secundus*) in *Hoggidi, overo il mondo non peggiore ne piu calamitoſo del paſſato.* Part. II. diſing. 8. pag. 140. ſqq. de artis typographicæ utilitate, inventione & præſtantia.

Langendyck (P.) carmen belgicum, II. p. 1231. ſq.

Langius (*Ioachim.*) in Inſtitutionibus ſtudii theologici literariis Sect. II. cap. 2. membr. 2. pag. 153. ſqq. de artis typogr. utilitate, inventione & propagatione.

LANGIUS (*IO.*) in epiſtolis medicinalibus. II. p. 1031. ſqq.

Langius (Paulus) in Chronico Citicenſi. I. p. 318. ſqq.
- - in Chronicis Numburgenſibns. II. p. 1017.
LANSIUS (*THOMAS*) in Conſultationibus. I. p. 889. not. II. p. 1059 ſqq.
Latomus (Io.) in catalogo Archiepiſcoporum Moguntin. I. p. 460. II. p. 1017.
Laval ( ) in *diſcours ſur l' origine*, *le progrés & les differens ages de la librairie & imprimerie*, de qua oratione an. 1726. 9. Mart. Pariſiis habita vid. Iourn. Sç. 1726. Iul. p. 431.
Laurier-krans gevlogten om't hooft van Laurens Koſter. I. p. 437. not.
Lehmannus (Chriſtoph.) in der *Speyerſchen Chronick*. I. p. 462. II. p. 44.
Leipziger Buchdrucker Iubilæum vid. Iubilæum.
Leipzigſches algemeines Hiſtoriſches Lexicon in *Buchdruckerey* de artis typogr. inventione.
Lelandus (*Io.*) librum de Typographia ſcripſiſſe traditur in *Teiſſerii* Bibliotheca Bibliothecarum. p. 187. ſed. *Bælius* in Lexico Hiſtorico in *Leland* (*Iean*) non præter rem putat, pro *typographia* legendum eſſe *topographia*, quia Baleus in opere de Scriptoribus Angliæ teſtatur, *Lelandum* compoſuiſſe topographiam Britanniæ.
Lemnius (Levin.) de occultis naturæ miraculis. p. 1108.
von Lersner (*Achilles Auguſtus*) *in der Stadt*

Franck-

Franckfurt am Mayn Chronick lib. I. cap. 28. pag. 435. ſqq. de artis typograph. inventione. II. p. 1150. ſqq.

Leſcaloperius (Pet.) in notis ad *Ciceronem* de natura Deorum. II. p. 1094. ſqq.

Leſſeri (*Frid. Chriſtiani*) Typographia jubilans, *d. i. kurtzgefaſte Hiſtorie der Buchdruckerey, worin von dieſer edlen Kunſt Urſprunge und Anfange, Ausbreitung, Verbeſſerung, Zierathen, Nutzen, wie auch von der Buchdrucker Eigenſchaften und Pflichten, und dann von anderer Verhalten gegen dieſelbe gehandelt wird. Leipzig* 1740. 8.

Lettres patentes obtenues par aucun des Imprimeurs & libraires de Paris 1649. *contenant des Reglemens, ausquels ſont joints de nouveaux Reglemens de* 1650. *auec les repliques de l' Univerſité aux Reponſes des Syndics & Ajoins des Libraires. in* 4.

Librorum primo excuſorum Subſcriptiones. I. p. 273. p 284. ſqq. p. 482. ſqq.

I.C.*I.M.*v.M.ſonſt *LICIMANDER in Unverdroſſener Iugend Vornehmen bey der Weile, Franckfurt* 1697. 12. ubi Part. I. p. 161-180 legitur *Hochdeutſche Rede von der Kunſt-Buchdruckerey*, latine. II. p. 595. ſqq.

LILIENTHAL(*MICH.*) de hiſtoria literaria certæ cujusdam gentis ſcribenda. II. p. 1157. ſqq.

Limnæus (*Io.*) in Iure Publico Imperii Romano-Germanici. Tom. 3. lib. 8. cap. 10. §. 1 - 11.

de typographiæ utilitate, inventione & abuſu.

Lindenbergii (*Caſp.*) Scholion de erroribus typographicis extat in Novis literariis maris Balth. an. 1706. p. 12. ſqq.

Lintſchotanus (Jo. Hugo) in India Orientali I. p. 188. p. 323. II. p. 13.

Lipſius (Juſtus) in arte Critica. II. p. 53.

Liſte Chronologique & alphabetique des libraires & Imprimeurs de Paris. 1723. 4

Livius. teuſch, an. 1505 & 1523. fol. vid. *Schoefferus.*

Livio ed. Mogunt. 1518. fol. præmiſſum privilegium Cæſareum II. p. 332. p. 688.

LOEBLICHE Buchdruckerkunſt. vid. *Veſterus* (*Chriſtian.*)

Lobſpruch von der Edlen freien Kunſt Buchdruckerey Urſprung, Fortgang und Nutzbarkeit, und weſſen ſich dero Anverwandten für andren Künſten und Ständen mit Grund der Wahrheit zu berühmen haben, zu Strasburg von einem Correctore, Spangenbergs *Geſchlecht*, vor 35 *Jahr gemacht*, carmen Germanicum, quod exſtat in Jubilæo Typograph. Lipſ. Q. 3. ſq.

Locrius (Ferreolus) in Chronico Belgico. I. p. 642.

Loeſcheri (*Valentini Ern.*) Incunabula typographiæ reviſa cum Supplementis Maittairianis in *Stromateo*, Sect. VII. pag. 134 ſqq. de artis typogr. utilitate, inventione & libris primo excuſis.

LO-

LOMEIERUS, (*Jo.*) de Bibliothecis II. p 1122. ſq.

Loos (Cornel.) in fine catalogi illuſtrium an. 1454. I. p. 271

von Ludwig (Joh. Petr.) *Einleitung zu dem Teutſchen Müntz-Weſen*, Halle 1709 8. allegatur in notis ad *Gundlingii* Hiſtorie der Gelahrheit Vol. I. pag. 456. b. ſed in illo nihil aliud de typographia reperire potui, niſi hæc pauca verba: *Es iſt gewiſs, daſs von der Zeit an, als man in dem funfzehenden Jahrhundert um der Druckerey und des Geſchützes willen, nachdem das Pulver erfunden worden, ſich häuffig auf die Stahlarbeit und Formſchneiden geleget hat, und alſo die Stempelſchneider und Schraubwercke deſto leichter haben können: die Hohlmüntzen auch ſo fort in den Abgang gekommen ſind, und das Geld auf beyden Seyten, ſo dünne es auch geweſen, gepräget worden iſt.*

Lunenſis (*Jo. Matthæus*) vid. *Matthaus.*

Lutherus (Martin) in *Tiſchreden.* II. pag. 759. p. 965. p. 1075

Lydius (Jac.) in Belgio glorioſo. II. p. 1140

M.

M. S. *carmen germanicum* exſtat in fine des *Format-Büchleins* Redingeri.

Mabillonius (*Jo.*) de re diplomatica allegatur in

Orlandi Origine é progreſſi della Stampa, p. 248

Macæus f. *Maſſæus* (*Chriſtianus*) in Chronico. I. p. 332. p. 517

Machneri (Matthiæ) carmen latinum. I. p. 989

Maffejus (Jo. Pet.) in libris XVI. Hiſtoriarum indicarum, I. p. 187. II. p. 12. p. 14. p. 413. p. 1064

Maginus (Jo. Anton.) in Coſmographia, I. p. 579. p. 601

Magni (*Ge. Frider.*) Disquiſitio de antiquis Scripturæ S. verſionibus germanicis, Auguſtæ excuſis, cujus partem priorem defendendam ſuſcepit *Jo. Frid. Pfeffelius*, Aug. Vind. 1690. 4. In Parte poſteriore in artis typographicæ originem inquirere ejusque inventionem Moguntinis vindicare conſtituerat. vid. *Tenzelii* Colloquia menſtrua an. 1692. pag. 676. & 683

Maichelius (*Dan.*) de præcipuis Bibliothecis Pariſienſibus cap. 3. §. 7. p. 69. ſqq. de typographia Moguntiæ inventa, ejusque utilitate in Eccleſiæ reformatione promovenda.

MAIERUS (*MICH.*) in veris inventis Germaniæ. I. p. 189. ſqq. not.

MAJOLUS (*SIMON*) in diebus canicularibus. I. p. 1039. ſqq.

Majoris (Eliæ) carmen latinum. I. p. 973. ſqq.

Maittaire (*Mich.*) in Annalibus Typographicis Tom. I. pag. 2. ſqq. de artis typographicæ inventione.

Majus

Majus (Iunianus) in epiſtola ad Ferdinandum Regem, I. p.387.p.511. II.p. 369.p.401. ſqq.

à *MALLINKROT* (*BERNHARDI*) Diſſ. de ortu ac progreſſu artis typographicæ. I. p. 547. ſqq. II. p. 239

- - in diſſertatione de natura & uſu literarum. II. p. 1068 ſqq.

Marchandi (*Proſperi*) *Hiſtoire de l'origine & des premiers progres de l' Imprimerie.* à la Haye 1740. 4. conf. Nova Acta Erudit. an. 1739. p. 576. ſqq.

Mareſius (*Rolandus*) epiſt. 5. pag. 19. & ep. 23. pag. 353. de typographiæ commodis & incommodis. epiſt. 33. pag. 423. ſqq. de ejus inventione & utilitate.

M. *Marth Teutſches Gedicht zu Ehren der Buchdruckerey* extat in JubilæoTypogr. Lipſ. P. I.

Martinius (*Martinus*) in noviAtlantis Sinici præfatione pag. 5. de Sinenſium typographia.

Maſſæus (*Chriſtianus*) vid. *Macæus*.

Matheſius (Jo.) in der *Berg Poſtilla*. II. p. 1116.

Matthæus Lunenſis (Jo.) in libello de rerum inventoribus. I. pag. 494. Idem cap. 65. de inventione celeberrimæ artis impreſſoriæ agit, ubi nihil aliud, niſi verba *Wimphelingii* ex ejus Epitome rerumGerman. in medium profert.

Matthæus (*Pet.*) in notis ad VII. Decretat. lib.V. tit. 4. cap. 3.

MEIBOMIUS (*HENR.*) in programmate funebri. II. p. 1113.

Meic-

Meierus (Jac.) in Annalibus Flandricis. II. p. 575.
Meiſneri (Joach.) carmen latinum. I. p. 950.
Melanchthonis (Phil.) Chronicon vid. Cario.
Memoires de literature vid. *Sallengre.*
MENAPIUS (GULIELMUS INSULANUS) vid. *Inſulanus.*
Mendoza (Jo. Gonſalvus) in hiſtoria del gran Reyno de la China. I. p. 188. II. p. 12. p. 35. latine prodiit cura *Marci Henningi.* Francof. 1589. 8.
Mengeringius (Arnold.) in Scrutinio Conſcientiæ germanice edito II. p. 440. p. 454. p. 518. p. 526. p. 537. p. 540. p. 541. p. 542. p. 544.
das Menſchliche Leben unter dem Bilde einer Druckerey bey Beerdigung des jüngſten Töchterleins Hr. Jo. Chriſtoph Heergarts, *Buchtruckers in Langen Saltza*, in fol. pl. I. carmen germanicum.
MENTELII (JAC.) brevis Excurſus de Typographia. II. p. 189. ſqq.
- - - Paræneſis de Typographiæ origine. II. p. 237. ſqqq.
- - Obſervationes de Typographia & Typographis. II. p. 567. ſqq.
Mercator (Gerh.) in Atlante majore. II. p. 462
MERCVRE GALANT par Mr. *le Geſne.* II. p. 1117. ſqq.
Merula (Georg.) in epiſtola, præfixa *Varronis* libris de re ruſtica. I. p. 601
Meſſias (Pet.) in Silva de varia Lecion. II. p. 1027. ſqq.

Me-

Metellus (*Joh.*) in hiſtoria de novis inſulis. II. p. 13
van Meteren (*Eman.*) in Nederlantſche Hiſtorien lib. IV. ad. an. 1573. fol. 135. de typographia Harlemenſi ex *Junii* Batavia.
Micrælius (*Jo.*) in Syntagmate Hiſtoriæ Eccleſ. lib. III. ſect. I. qv 26. p. 597. ſq. de inventione typographiæ.
Middendorpius (Jac.) de Academiis, I. p. 612. ſq. not. p. 613-615
Mintzelii (*Jo. Albrecht*) *Teutſches Gedicht zum Preiſe der Buchdruckerey* exſtat in Jubilæo Typograph. Lipſ. Q. 3.
Minutius Felix in Octavio. II. p. 196. not.
MIRÆVS (*AVBERT.*) in Chronico. I. p. 340. ſqq.
Molineti (Jo.) verſus octo gallici. I. p. 489
Molinetus (*Claud.*) in *Hiſtoire de la fortune des lettres Romaines*, ubi affirmat, *Guttembergium* circa an. 1460. typographiam Moguntiæ invenisse. vid. Journ. de Sç. 1684. eph. 3. p. 32. ſqq. & Act Er. 1684. p 198
Molleri (Andr.) carmen latinum. I. p. 941. ſq.
Molleri (Bernh.) carmen latinum. I. p. 607. ſq.
MOLLERI (*DAN. GVILH.*) Diſſ. de Typographia. II. p. 607. ſqq.
Mollerus (*Jo.*) in appendice ad Homonymoſcopiam, pag. 935. ſq. de artis typographicæ inventione.
Monatlicher Auszug von Neuen Büchern an. 1700 m. April, p. 120. ſqq. ubi *Tentzelii* Diſcours von

von der Erfindung der Buchdrucker-Kunſt cum animadverſionibus quibusdam recenſetur, & verba germanica Chronici Colonienſis de typographia in medium proferuntur.

Montanus (*Arnold.*) *in gedenkwaerdige Geſantſchappen der Ooſtindiſche Maetſchappy in't vereenigde Nederland aende Kaiſaren van Japan*, pag. 183. de typographia in regione Catajæ Tanguth.

Montanus (*Pet.*) in adagiis. II. p. 230. not. p. 232.

Montanus (Pet.) in deſcriptionibus urbium. I. pag. 617.

Morery (*Ludov.*) in *grand Dictionaire hiſtorique* in *Imprimerie*, de typographiæ inventione & propagatione, atque libris primo excuſis.

Morhoſius (*Dan. Georg*) in Polyhiſtore Tom. I. lib. IV. cap. 2. §. 6. de typographiæ inventione & abuſibus.

Moſellanus (Pet.) in Oratione de trium linguarum cognitione paranda. I. p. 613. not.

Moulinet vid. *Molinetus*.

Moxon (*Joſeph*) *mechanick exerciſes applied to printing* Lond. 1683. 4. forſan eſt idem liber ac ejus *Art of printing*, quem allegat *Joh. Harris* in Lexico technico Vol. II. in *printing*.

Mulleri Greiſenhagii (Andr.) Specimen Pandectarum de Typographiæ origine II. p. 1142. ſqq.

Mülleri (*Jo. Immanuelis*) *Beſchreibung der Leipziger Buchdruckerey nach ihrer erſten Beſchaffenheit*, Leipzig. 1720. 4.

Mün-

Mûnſterus (Sebaſt.) in Coſmographia. I. p. 337. p. 460. ſqq.
Muntzerus (Valentin) in Chronographia germanice edita. II. p. 31.
Mutius (Huldrichus) de Germanorum origine. I. p. 330.
MYLÆUS (*CHRISTOPH.*) de univerſali rerum hiſtoria ſcribenda. I. p. 796. ſqq.

N.

Naogeorgii (Tho.) verſus quinque latini. I. p. 487.
NARRATIO de artis typographicæ inventione II. p. 1035. ſqq.
NATOLINI (*JO. BAPT.*) *Diſcorſo intorno l' arte della Stampa*, latine. II. p. 910. ſqq.
Nauclerus (Jo.) in Chronographia. I. p. 329
NAUDÆUS (*GABR.*) in *Addition à l' hiſtoire de Louis XI.* cap. VII. pag. 224. ſqq. latine. I. p. 486. ſqq. p. 644.
- - in *Maſcurat ou Iugement de tout ce, qui a eté imprimé contre le Cardinal* Mazarin p. 133. ubi inventio typographiæ *Jo. Fauſto* adſcribitur. Ejus verba in medium profert Rev. *Beyerus* in memoriis librorum rariorum p. 123. ſqq.
- - in Conjectione cauſæ Kempenſis. II. pag 330. not.

in Epigrammatis. II. pag. 1211.

de Nautonnier (Wilh.) in *Mecometrie de l'aymant.* de typographia Sinenſium. II. p. 195. not.

Neſſelii (Mart.) commentatiuncula de Typographia allegatur in Rev. *Cleſſenii* Jubilæo III. Typographiæ, germanice edito, pag. 40.

Neuverfaſſetes auf der löblichen Kunſt-Buchdruckerey nützlich zu gebrauchendes Format-Buch, worin nicht allein alle und jede bisher übliche Formaten, ſondern auch viele andere, welche etwan noch vorkommen mögten, richtig verzeichnet; deme beygefüget etliche Orientaliſche Alphabeten, Griechiſche und Lateiniſche Abbreviaturen &c. Abdruck der gebräuchlichſten Schriften, nebſt dem gewöhnlichen Depoſitions-Büchlein; mit einer Vorrede vom Urſprung der Buchſtaben, Sprachen, Schulen, Pergament und Papier, inſonderheit von Erfindung der Buchdrucker-Kunſt, Form-Schneiden und Kupferſtechen, ausgefertiget von S. S. Lübeck und Leipzig bey Samuel Struck; 1715. 8. pl. 17½. vid. infra *Thun.*

Nicolſius (Gvilh.) in poëmate de literis inventis. II. p. 1218. ſqq.

Nieuhof (Jo) in *het Gezantſchap der Neerlandtſche Ooſt-Indiſche Compagnie aan den Grooten Tartariſchen Cham.* Part. II. cap. 3. pag. 28. de Cataïnorum typographia.

Niger (Hieron.) in Epiſtolis & Orationibus. II. p. 1018

Nigri-

Nigrinus (Georg.) de Paparum doctrina & vita I. pag. 459

NORRMANNI (*LAUR.*) diſſertatio de Typographia, Reſp. *And. Holſtenio.* II. p. 550 ſqq.

Noviomagus (Gerh.) in diſſ. de Batavorum inſula. II. p. 230 not.

Nutberti (*E.*) i. e. *Büttneri* V. D. Min. Erfort. *umb die Evangeliſche Religion höchſt meritirte Buchdruckerkunſt bey verſchenckten Poſtulat Hr.* Jo. Frid. Grunetts 12 Febr. 1719. *teutſches Carmen mit benöhtigten Anmerkungen.* Halle 1719. 4. pl. 5. recenſetur in *Unſchuldigen Nachrichten* 1719. p. 100. ſq.

O

OBSERVATIONS, vid. Some obſervations.

Omnibonus Leonicenus in præfatione *Quintiliano* præfixa. I. p. 699

Opitii (Martini) verſus 4. germanici. II. p. 764

Opmerus (Pet.) in opere chronologico. I. p. 633

Oratio Germaniæ ad Deum & Principes. II. pag. 1191

Ordonnance du Lieutenant civil, portant defenſe de rien imprimer & vendre ſans permiſſion. à Paris 1649. 4.

Orlandus (*Peregrinus*) in *origine e progreſſi della Stampa* p. 5 ſqq. de utilitate & inventione typographiæ, nec non pag. 218 ſqq. de variis rebus ad typographiam pertinentibus.

Oſorius (Hieron.) de rebus *Emanuelis* Regis. I. p. 258 ſq. p. 938 not.

Otto (*Dan.*) de Jure publico. I. p. 647 not.

OUDINI (CASIMIRI) diſſertatio de primis artis typographicæ inventoribus II. p. 872 ſqq.

P

Palearius (Aonius) in oratione pro ſe ipſo II. p. 1020

Palmer (*S.*) *general Hiſtory of Printing from the firſt invention of it in the city of Mentz to its propagation and progreſſ thro' moſt of the Kingdoms in Europe Lond.* 1733. 4. *Book* I. *of its origin, improvement and progreſſ by* John Fauſt from 1440 to 1462 p. 1 - 107

Palmerius (Matthias) in continuatione Chronici. I. p. 387 p. 601

Paludanus (*Bernhard*) in notis ad *Lintſchotani* deſcriptionem Indiæ Orientalis I. p. 896

Pancirollus (Guido) in novis repertis I. p. 183 ſq. p. 463 ſq. Verſioni anglicæ hujus libri, Lond. 1715 8. acceſſit *Supplement to the chapter of Printing, ſhewing the time of its beginning and the firſt book printed in each city before* 1560

Panſa (*Mutius*) in *Ragionamenti della libraria Vaticana* diſc. 4 p. 13 ſqq. de typographiæ utilitate & inventione.

Pantaleon (Henr.) de viris illuſtribus Germaniæ I. p. 334 not. p. 606

Pantogia (Jac.) in Relatione de ampliſſimo Sinarum regno II. p. 1038

Paradinus (Wilhelm) in Chronique de Savoye I. p. 465

Pareus (*Dan.*) in Hiſtoria Palatina I. p. 647 not.

in

- - in Medulla Hiſtoriæ Eccleſ. I. p. 647 not.
Paralipomena ad Abbatis Urſpergenſis Chronicon I. p. 595
de Parival (*Joh. Nicol.*) in Delices de Hollande II. p. 1134
Paſchius (*Georg*) de inventis novis cap. 7. §. 66 p. 780 ſqq. de typographiæ inventione & typographis celebribus.
Pasquier (Steph.) in *Recherches de la France* I. p. 176 II. p. 286 not. p. 1088
PATRIS (Pauli) diſſertatio de typis literarum II. p. 705 ſqq.
Peckii (*David*) *Jubeljähriges Gedenck- und Danck-Lied von der edlen Kunſt der Buchdruckerey*, carmen germanicum, exſtat in Jubilæo Typographorum Lipſ. O. 3 ſq.
Perottus (Nicol.) in Epiſtola ad *Franc. Guarnerium* I. p. 345 p. 766 ſq.
Petavius (Dionyſius) in Rationario temporum I. p. 646
Petitæus (Joh. Franc.) in magno Chronico Bataviæ I. p. 314 not.
- - in Republica Belgica I. p. 414
Peucerus (Caſp.) vid. *Carion.*
Peutingerus (Conr.) in Sermonibus convivalibus I. p. 266
Pexenfelder (*Mich.*) in apparatu eruditionis, cap. 50 p. 310 ſqq. de variis rebus ad rem typographicam pertinentibus.
Pfeifferus (*Aug.*) in *Evangeliſchen Erquickſtunden*, Leipzig 1693. 4 allegatur in notis ad *Gundlin-*

gii Hiſtorie der Gelahrheit, Vol. I. p. 456
Philelphus (Franc.) in Epiſtolis I. p. 344 p. 388 p. 529
Picolominaus (*Jac.*) in Epiſtola ad nepotem ſuum *Chriſtophorum* I. p. 387
Pincierus in parergis Otii Marpurgenſis II. p. 269
Plantinus (*Chriſtoph.*) in *Dialogues françois & flammands* II. p. 274 not.
Platina (*Barthalom.*) in Hiſtoria Pontificum Rom. I. p. 387
Politianus (Angelus) in Epiſtolis I. p. 511
Pollionis (Lucæ) carmen latinum I. p. 948
Polmanni (Iſaaci) verſus arithmometrici I. p. 964 ſq.
Polus (Timotheus) in *Luſtigen Schauplatze* II. p. 408 not.
de Pöllnitz (Car. Ludov.) in *Memoires*, II. p. 1189 ſq.
Pomerus (Jac.) in oratione, quod antiquitas non ubique præferenda novitati, quam cum 4. aliis *Jo. Thomas Freigius* Antiquitatibus Romanis *Roſini* pag. 490 ſq. Baſil. 1583 fol. addidit.
Pontanus (Jac.) in Progymnaſmatis latinitatis II. p. 1087
Pontanus (Joh. Iſaacus) in Hiſtoria Danica I. p. 629 ſq.
- - in Hiſtoria Gelrica I. p. 630 ſq. not.
Pontier (Gideon) in *Cabinet, ou Bibliotheque des Grands* II. p. 1132 ſq.
Preibiſii (Chriſtoph.) carmen latinum I. p. 939 ſq.
Preibiſii (Joh.) carmen latinum I. p. 956
Privilegium Cæſareum. vid. *Livius*.
Pütneri (Greg.) carmen latinum I. p. 963 ſq.

Q

Quadus (Matthias) in Enarrationibus geograph. l. p. 442 p. 616

Quintianus Stoa (Joh. Franc.) in Cleopoli ll. p. 398 ſq.

R

Raji (Joh.) Obſervationes typographicæ, morales & Phyſicæ allegantur in notis ad *Gundlingii Hiſt. der Gelahrheit* Vol. IV. pag. 5044 b. & in indice in *Buchdruckerey*. Hæc ſine dubio accipienda ſunt de Raji libro anglice edito, qui inſcribitur: *Obſervations topographical, moral, and phyſiological, made in a journey* &c. Lond. 1673. 8

Ramus (Pet.) in Scholis Mathematicis l. p. 285 p. 292

Rawen (Joh.) in coſmographia germanice edita Francof. 1623 fol. Part. ll. cap. 20 p. 558 ubi Belgis typographiæ inventionem adſcribit.

Rayſſius (Arnold) in Belgica Chriſtiana l. p. 646

Rechtliches Bedencken eines ICti von Nachdruck der Bücher 1722 8. vid. ſupra *Gundlingiana.*

Recueil des Statuts & Reglemens des Libraires & Imprimeurs de *Paris, par* Laurent Bouchel à Paris an. 1620 4

Redingeri (Jac.) Neuaufgeſetztes Format-Büchlein, vorgeſtellet durch Joh. Ludov. Vietorem, *anitzo überſehen, vermehrt und verbeſſert, neben beygefügtem* Depoſition *Büchlein* Francof. 1679 8.

Reflections upon learning, Wherein is shewn the inſufficiency

ſufficiency thereof, Lond. 1700 8 & Gallice ſub tit. *Traité de l' incertitude des Sciences*. à Amſt. 1715 12 Scriptor hujus libri in fine præfationis de immenſa multitudine librorum queritur. conf. *Gundlingii* Hiſtorie der Gelahrheit Vol. II. p. 422 a

Regius (*Ludov.*) vid. *Roy*.

Regkman (Hans) in fine der *Lubeckiſchen Chronick* I. p. 455 not.

Reglement pour la librairie & imprimerie en 1618 *a Paris* 1620 4

Reimmannus (*Jac. Frid.*) *in Verſuch einer Einleitung in die Hiſtoriam literariam der Teutſchen* Part. III. cap. 1 p. 204 ſq. de inventione typographiæ & libris primo excuſis.

Reineccius (*Reinerus*) in oratione de hiſtoriæ dignitate I. p. 610 not.

Reineſius (Tho) diſſertationem *Boxhornii* de typographiæ origine refutaſſe dicitur, *Heinſii* vero preces impediviſſe, quo minus refutatio illa fuerit excuſa; conf. *Tentzelii* Colloquia menſtrua germanice edita an. 1692 p. 685 & *Paſchii* Tract. de inventis novis c. 7 §. 66 p. 782

Reis (Godofr.) carmen latinum I. p. 967 ſq.

RELATIO de typographiæ origine vid. *Diſcurs*.

Renaudotus (*Euſebius*) in *anciennes relations des Indes, traduites de l' arabic*. Pariſ. 1718 8. p. 340 ſqq. de Sinenſium typographia.

Reuſch (*Erhard*) vid Wohleingerichtete Buchdruckerey.

Reuſnerus (*Elias*) in Iſagoge hiſt. I. p. 647 not.

Rhodi

Rhædi (Tho.) carmen latinum ll. p. 199 ſqq. not.
Riccius (Bartholom.) de imitatione ll. p. 394 ſq.
Riegerus (Georg Conr.) vid. *Cleſſenius*
Rinckarti (Martini) Druck-r- und Zaüner-Tantz, carmen germanicum, exſtat in Jubilæo Typographorum Lipſienſ. N. 3 ſq. in der *Wohleingerichteten Buchdruckerey* p. 62 ſq. & in fine des *Format-Büchleins* Redingeri
- - *Drucker Gedenck Rinck, darinnen der hochedlen Schreib- und Drucker-Feder und Teutſchlandes höchſter und letzter Ehrenpreiß*; carmen germanicum, quod exſtat in Jubilæo Typographorum Lipſienſium M. 4 ſqq.
Riſtii (Jo.) alleredelſte Erfindung der gantzen Welt, vermittelſt eines anmuhtigen und erbaulichen Geſprä-bes, welches iſt dieſer Art die fünfte, und zwar eine Mayens Unterredung, beſchrieben und fürgeſtellet von dem Rüſtigen, Franckfurt 1667 12. allegatur in notis ad *Gundlingii* Hiſtorie der Gelahrheit Vol. I. p. 456 b. ſed *Riſtius* in iſto libello literarum, non vero typographiæ originem exponit.
- - Depoſitio Cornuti Typographici, ſ. *Depoſitions Büchlein* exſtat in fine der *Wohleingerichteten Buchdruckerey, des neuverfaſſeten Format-Buches, & des Format Büchlein* Redingeri.
- - *Lob der Buchdruckerey*, carmen germanicum ll. p. 761
- - aliud carmen germanicum exſtat in fine des *Format-Büchleins* Redingeri *und der wohleingerichteten Buchdruckerey*

Ritzſchius (Greg.) vid. *Zweyhundertjähriges* & G. R.

- - *Teutſches Lied zum Preiſe der Buchdruckerey* & *Beſchluß Geſetzlein* & *Johanniti ſche Jubel-Freude* exſtat in Jubilæo Typograph. Lipſ. Q. 1 ſq.

RIVINI (ANDR.) al. *Bachmanni* Hecatomba laudum & gratiarum I. p. 872 ſqq.

- - Pannegyrica declamatio I. p. 881 ſqq.

- - Irrungs-Entſcheidungen bey der edlen Buchdruckerey; latine I. p. 1031 ſqq.

- - *Von der edlen Buchdruckerey erſten Anfängern*, carmen germanicum, quod exſtat in Jubilæo Typographorum Lipſienſium L. 3.

ROCCHA (ANGELUS) in Appendice Bibliothecæ Vaticanæ I. p. 296 ſqq.

Rolevinck de Laer (Warnerus) in Faſciculo temporum I. p. 327 p. 348

Romanus (Andr.) in Theatro Urbium I. pag. 442 p. 615

Roſinus (*Joh.*) vid. Pomerus (Jac.)

Roſweydus (*Heribert.*) in *de generale kerkelicke Hiſtorie* I. p. 442

Roth (*Leonh.*) Typographiæ Encomium *von der hochlöblichen freyen Kunſt-Buchdruckerey, was dieſelbe für überaus herrlichen Nutz und Frucht allen Ständen und Orden gebracht, und noch täglich bringe, in einem feinem Geſange aufs kürtzeſte verfaßt* *Leipzig* 1609 8. pl. ½

Rottendorfii (Bernh.) carmen latinum I. p. 560 ſq.

Roy ſ. Regius (*Ludov*) in *traité de la viciſſitude des choſes* I. p. 492

Rumpleri

Rumpleri (*Eſaiæ*) carmen germanicum exſtat in fine libri *Schragii: Bericht von Erfindung der Buchdruckerey.*

S

S. S. vid. *Neuverfaſſetes Format-Buch.*

S. P. C. P. S i. e. *Petermanni* (*Salom.*) ConRectoris Pirnenſis Scholæ *in kurtz und wenigen Zeilen viel und weitgprieſene Buchdrucker-Kunſt zu Andencken und Ehren den drey löblichen Jünglingen, welche den* 26 *Sept.* 1692 zu Pirn in Meiſſen *bey Hr.* Georg. Balth. Ludewigen *Buchdruckern daſelbſt das* Poſtulat *verſchenckten*, carmen germanicum, *Pirna* in fol. pl. 1.

S. W. *Lobſpruch von der edlen freyen Kunſt Buchdruckerey Urſprung, Fortgang und Nutzbarkeit*, exſtat in verſione germanica Ὀρθοτυποyραφίας Hornſchuchii pag. 102 ſqq.

Sabellicus (Marcus Anton. Coccius) in Hiſt. Univerſali I. p. 312 ſq. II. p. 19

SABINUS (GEORG) in Cæſaribus Germanicis I. p. 606 II. p. 193 not. p. 243

Saldenus (Guilh.) de libris varioque eorum uſu II. p. 1139 ſq.

de Sallengre (*Albert Henr.*) in *Memoires de literature* Tom. I. Part. II. pag. 392 ſqq. ubi exſtant *memoires ſur les premieres impreſſions faites à Harlem.*

SALMUTHUS (*HENR.*) in commentariis ad Pancirolli memorabilia. I. p. 639 ſq. p. 702 ſq. p. 705. II. p. 1096 ſqq.

de Saluſte Sr. de Bartas (Wilh.) vid. *Bartaſius.*

Sanſtleben (Andr.) carmen latinum. I. p. 984 ſqq.
Sardus (*Alexander*) de rerum inventoribus. I. p. 906
Saubertus (*Jo.*) in Hiſtoria Bibliothecæ Noribergenſis pag. 59 ſq. & pag. 106 ſqq. de inventione typographiæ.
Scaliger (Julius Cæſar) in Exercitationibus Exotericis de Subtilitate. I. p. 897
Scaliger (Juſtus Joſeph.) vel Rutgerſius (Janus) in confutatione fabulæ Burdonianæ. I. p. 841 ſqq.
- - in Epiſtolis. I. p. 845 not.
- - in *Scaligeranis* pag. 123 & pag. 206 ſq. de typographiæ origine.
Scardeonius (*Bernardinus*) de Antiquitate urbis Patavii lib. II. claſſ. 6. pag. 133. de origine typographiæ. vid. ejus verba in *Struvii* Bibliotheca antiqua an. 1705 pag. 164.
Schallus (Jo.) in epiſtola dedicatoria Hiſtoriæ Eccl. *Euſebii* II. p. 266 not.
Schardius (Simon) in Lexico juridico. II. p. 292 not.
Schedelius (Herman) in Chronico Norimb. I. p. 328
Schelhornius (*Jo. Georg*) in Amœnitatibus literariis Tom. I. obſ. 1. pag. 1 ſqq. de libro rariſſimo ſub ipſis typographiæ primordiis excuſo. Tom. IV. obſ. 1. p. 239 ſqq. de rariſſimo quodam primigeniæ Tyographiæ monumento & obſ. 2 pag. 300 ſqq. de artis typographicæ originibus. Tom. IX. obſ. 7 pag. 969 ſqq. de primitiis typographicis Harlemenſibus & Uffenbachianis; & in Amœnitatibus Hiſtoriæ Eccleſiaſticæ Tom. I. obſ. 18 p. 942 ſqq. exſtant notæ in vetus carmen de originibus Typographiæ.

Schehrlius (*Chriſtoph.*) in Oratione in laudem Germaniæ & Ducum Saxoniæ, Lipſ. 1508 pag. 24. allegatur à *Limnæo* Tom. III. de I. P. Imp. Rom. Germ. lib. VIII. cap. 10.

Schilterus (*Jo.*) *in hiſtoriſchen Anmerkungen über* Jac. von Königshoven *Elſaſſiſche und Strasburgiſche Chronicke.* obſ. 1. § 9-12. pag. 441-452. ubi typographiam Argentorati à *Mentelio* inventam eſſe ex *Specklini* Chronico MS. atque *Schragii Menteliique* libris probat.

Schiphowerus (*Jo.*) in Chronico Comirum Oldenb. apud *Meibomium* Tom. II. Scriptorum Hiſtoriæ German. pag. 171 ubi *Rolevinckii* ultima verba in medium profert.

Schlegelii (*Chriſtoph.*) carmen germanicum in *Ge. Baumanni* Carminibus Secularibus de Typographia.

Schleiffentagii (Gabr.) carmen latinum. I. p. 948

Schlüſſelburgius (*Conr.*) in epiſtola dedicatoria libri XI. catalogi Hæreticorum, Francof. 1599. 8vo qui pleraque ex *Matthai Judicis* libello transſcripſit.

SCHMIDII (*JO.*) *drey chriſtliche Danck-Predigten wegen der im Jahr* 1440, *und alſo vor zweyhundert Jahren durch göttliche Eingebung in Strasburg erfundenen hochwehrten theuren Buchtrucker-Kunſt* &c. latine. II. p. 58 ſqq.

Schœfferus (Jo.) in fine Breviarii hiſtoriarum Trithemianarum. I. p. 273

- - in præf. Livii germanice editi. II. p. 655 pag. 1151 ſq.

Schönbornerus (Georg) in libris Politicorum. I. p. 463

Schopperus

Schopperus (*Hartman*) in Panoplia illiberalium artium, qui allegatur in *Orlandi* origine e progreſſi della Stampa, pag. 248
Schottus (Andr.) in epiſtola dedicat. Tomi I. rerum Hiſpanic. I. p. 619
SCHRAGII (*JO. ADAMI*) *Bericht*, vid. *Bericht.*
Schrevelius (*Thod.*) in Harlemo pag. 270-272 ex *Hadr. Junii* Batavia.
SCHROEDTERI (*ERN. CHRISTIANI*) diſſert. de Typographia, Reſp. *Jac. Frider. Kunado.* II. pag. 614 ſqq.
Schrœeri (Tho.) carmen latinum. I. p. 981 ſq.
Schultzii (Chriſtoph.) carmen latinum. I. p. 989 ſq.
- - carmen germanicum in *Ge. Baumanni* carminibus Secularibus.
Schultzenii (Chryſoſt.) carmen germanicum in *Ge. Baumanni* carminibus Secularibus.
SCHWARTZIUS (*CHRISTIAN. GOTTLIEB*) in Indice novo librorum ſub incunabula Typographiæ impreſſorum. II. p. 1179 ſqq.
Science pratique. vid. *Fertelius.*
SCRIVERII (*PET.*) *Laurecrans voor* Laurens Coſter *van Harlem*, latine. I. p. 209 ſqqq.
- - verſus latini. I. p. 210 p. 252 p. 399 p. 412 p. 444 ſq. p. 502 p. 620. II. p. 1210
- - verſus belgici. I. p. 211 ſqq. p. 217 ſqq. p. 253 p. 374 ſq. p. 417 p. 427 p. 443 p. 446 ſqq.
Semedus (Alvarus) in relatione de monarchia Sinarum italice edita. II. p. 281 ſq.
SERARIUS (*NICOL.*) in rebus Moguntiacis. I. p. 255 ſqq.

Serrans (*Jo.*) in Inventorio hiſtoriæ Francicæ gallice edito. I. p. 646

Sleidanus (Jo.) de IV ſummis imperiis. II. p. 201 not.

SOME OBSERVATIONS concerning the invention and progreſs of Printing, latine. II. p. 979 ſqq.

Sommerlattius (Jo. Frid.) in exercit. de eruditis ſingularis cujusdam libri amatoribus. II. p. 1171

Sonleutnerus (*Mich.*) in oratione de ſucceſſione ſtudiorum per Germaniam, pag. 99. quæ exſtat in fine Partis II. Inſtitutionum dialecticarum ab illo editarum. Norimb. 1587

Spachius (Iſr.) in Epiſtola dedicatoria Nomenclatoris Scriptorum Philoſoph. II. p. 1194 ſq.

Spangenberg (*Cyriacus*) in *der Mansfeldiſchen Chronica.* I. p. 610 not.

Spanhemius (Frider.) in Hiſtoria Eccleſiaſtica. II. p. 1138 ſq.

Specklinus (Dan.) in Chronico MS. Argentoratenſi, II. p. 29 p. 264 p. 676

Spiegelius (Jac.) in Lexico Juris. II. p. 198 not. p. 261

- - in commentario in Stauroſtichon *Franc. Pici.* II. p. 260

- - in ſcholiis ad *Rich. Bartolini* Auſtriada. I. p. 318 p. 347. II. p. 285

Spizelius (*Theophilus*) de re literaria Sinenſium pag. 34 ſqq.

Spondanus (Henr.) in continuatione Annalium *Baronii.* I. p. 635 ſq. not.

- - in Epitome Annalium *Baronii.* I. p. 635 ſq.

STARCKE (*PET.*) vid. *Stohrius.*

STARKII

STARCKII (*SEBAST. GOTTFR.*) *kurtze hiſtoriſche Rede von der weltberühmten hochnützlichen Buchtrucker-Kunſt*, latine. I. p. 1014 ſqq.
STEPHANI (*HENR.*) Querimonia artis typographicæ & Epitaphia doctorum Typographorum. I. pag. 41 ſqq.
Stiefelius (Mich.) *in ſehr wunderbarlichen Zeit-Rechnung*. II. p. 1193
Stirii (Wolfgangi) carmen latinum. I. p. 990 ſq.
Stoa (Jo. Franc. Quintianus) vid. *Quintianus*.
STOHRII (*IO.*) diſſertatio de ortu Typographiæ, Reſp. *Petro Starcke* II. p. 456 ſqq.
Stow (*Joh.*) in *Survey of London*. pag. 404. ubi typographiam à *Guttenbergo* Moguntiæ an. 1459. inventam eſſe affirmat.
Strachanus (*Georg.*) in coronide Panegyr. Academiæ Aberdonienſis. II. p. 243 not.
Strada (Famianus) in Proluſionibus Academicis. I. p. 924
Strantzii (*Jo. Jac.*) *Urſprung, Wachsthum und Fortgang der vielbelobten und edlen Buchdrucker-Kunſt, da Hr.* Chriſtian Bittorff, *Buchdrucker, fünf von ſeinen Söhnen binnen anderthalb Jahren das gewöhnliche Poſtulat verſchenckete, in einem teutſchen Carmine mit Anmerckungen. Schleitz.* 1716. fol. pl. 2.
Struck (*Sam.*) vid. *Neuverfaſſtes Format Buch.*
Struvius (*Burchard Gothelf*) in introductione in notitiam rei literariæ cap. XI. de artis typographicæ inventione clariſque Typographis.

Stubritii (*Martini*) ad Senatum populumque Budiſſinenſem ſuper artis atque officinæ typographicæ inſtauratione epiſtola gratulatoria. Budiſſæ 1657. 4. pl. 2
Stumpfius (*Jo.*) in der *Schweitzer Chronica.* I. pag. 610. not.
Sturmius (Wenceſl.) in Chronico univerſali. I. p. 647 not.
Subſcriptiones Librorum primo excuſorum. I. p. 7 ſq not. p. 273 p. 284 ſqq. p. 482 ſqq. p. 686 ſqq. II. p. 325 ſqq. p. 878 ſqq.
Surenus. vid. *Zurenus.*
Sweertius (*Franc.*) in deſcriptione provinciarum Belgii, præfixa Athenis Belgicis. I. p. 616
Synodus Lateranenſis ultima. p. 279.

T

Taillepied (Natalis) in Antiquitatibus urbis Rhotomagenſis gallice editis. II. p. 192 not.
Telleri (Abrah.) carmen latinum. I. p. 949 ſq.
TENTZELII (*WILH. ERN.*) *Diſcurs von Erfindung der löblichen Buchdrucker-Kunſt in Teutſchland, bey Gelegenheit ihres anſcheinenden fünften Jubel-Jahrs, kurtz und gründlich entworfen*, latine. II. p. 644 ſqq.
- - *Monatliche Unterredungen* an. 1689 pag. 93-95. an. 1692. pag. 682-699. an. 1693. pag. 663-680. an. 1695. pag. 159-165 & pag. 1012-1014. an. 1697. pag. 977-981. & an. 1698 pag. 662-668 de typographiæ inventione.
Terpageri (*Laur.*) Schedula hiſtorica de Typographiæ

phiæ natalibus in Dania, Reſp. *Jo. Friſio.* Hafniæ 1707. 4.

Thevetus (Andr.) in Hiſtoire des plus illuſtres & ſçavans hommes. I. p. 602

THIBOUST (*C. LUDOV.*) carmen latinum. II. p. 632 ſqq.

- - carmen gallicum. II. p. 1225 ſq.

Tholoſas ſ. *Toloſanus* (*Pet. Gregor.*) de Republica. II. p. 13

Thuanus (Jac. Aug.) in Hiſtoria ſui temporis. II. pag. 49

Thun (*Jo. Nic.*) *Neu verbeſſertes auf der löblichen Kunſt der Buchdruckerey nützlich zu gebrauchendes Format Buch, worin nicht allein alle und jede bisher übliche Formate, ſondern auch viele andere richtig verzeichnet; deme beygefüget ſind etliche Orientaliſche Alphabete* &c. &c. *nebſt dem gebrauchlichen Depoſitions-Büchlein; mit einer Vorrede vom Urſprung der Buchſtaben, Sprachen* &c. *inſonderheit von Erfindung der Buchdrucker-Kunſt von* I. N. F. *Lübeck* und *Leipzig* 1724. 8. Hic liber cum *Struckii Neuverfaſſeten Format-Buche* prorſus convenire videtur.

Tileni (Ge.) carmen latinum. I. p. 996 ſqq.

Timaretes (*Philelevtherus*) in collectione monumentorum Belgii fœderati pag. 37 ſqq. de Harlemenſium Typographia.

TOLANDI (*JO.*) Conjectura veroſimilis de prima Typographiæ inventione. II. p. 904 ſqq.

Törnerus (*Fabianus*) vid. *Alnander.*

Trigaultius (Nicol.) de Chriſtiana expeditione ad Sinas

Sinas ſuſcepta. I. p. 496 p. 577 p. 627. II. p. 13 p. 415 ſq. p. 608
TRITHEMIUS (*JO.*) in Annalibus Hirsaugienſibus. II. p. 654 ſq.
- - in Chronico Spanheimenſi. I. p. 311
- - in Epiſtolis. I. p. 264
- - in exhortationibus. I. p. 264 p. 586
- - de ſeptem intelligentiis. II. p. 395
TSCHERNINGII (*ANDR.*) epiſtola lat. ad *Aug. Buchnerum*. I. p. 1000 ſqq.
- - *Lob der Buchdruckerey in teutſchen Verſen, Breslau* 1640. 4. pl. 2 & in ej. *Deutſcher Gedichte Frühling* ib. 1642 8. p. 131-148
- - carmen germanicum II. p. 778 ſq. Exſtat etiam in *Ge. Baumanni* Carminibus ſecularibus, & in fine der *wohleingerichteten Buchdruckerey*.
Tülſneri (A.) carmen latinum. I. p. 956
Turſelinus (Horat.) in epitome Hiſtoriarum I. pag. 639
Twynus (Brianus) in Apologia pro antiquitate Academiæ Oxonienſis II. p. 402
Tyrii (Guil.) carmen Sapphicum II. p. 1198 ſqq.

V

Vallæ (Laur.) verſus 4. latini I. p. 98 p. 510
Verdier (Anton.) in *diverſes leçons* II. p. 1029
- - in *Proſopographie* I. p. 518
Vergilius (Polydorus) de inventoribus rerum I. pag. 241 ſq. not. pag. 312 pag. 598

Vergleichung des menſchlichen Lebens mit der edlen Buchdruckerey, carmen germanicum, quod exſtat in fine der *wohleingerichteten Buchdruckerey*.

Vergnügung müſſiger Stunden im VI. Theile pag. 15 ſqq. de inventione & præſtantia artis typographicæ.

Vernulæus (Nicol.) in Diſſ. de peregrinatione I. p. 898 not. II. p. 471 not.

Verronius (*Sebaſt.*) in Chronico Eccleſiæ & Monarchiarum I. p. 647 not.

Verſus latini in fine Catholici cujusdam I. p. 514 ſq. II. p. 397

- - in fronte elegantiarum *Vallæ* II. p. 265

- - apud Bergomenſem & Trithemium I. p. 309 II. p. 655

VESTERI (CHRIST.) *Löbliche Buchdrucker-Kunſt nach dero urſprünglichen Erfindung, eigentlicher Zubereitung, vielfältiger Nutzung, dem der Buchdruckerey hochbeförderlichen Leſer zu unterdienſtlicher AufWartung zu Halle zuſammengetragen durch einen Kuſt-Buchdruckerey Verwandten.* Halle in 4. pl. 1. latine II. p. 495 ſqq.

Victorius Reatinus (Marianus) in notis ad S. *Hieronymi* epiſtolam ad *Gerontiam* I. p. 700

Vietor (*Joh. Lud.*) vid. *Redinger* (*Jac.*)

Vignerius (Nicol.) in Bibliotheque hiſtoriale I. p. 517 II. p. 1088

Vitellius (Regnerus) in notis ad *Guicciardini* deſcriptionem Belgii I. p. 244 not.

Vola-

Volaterranus (Raph.) in Commentariorum Urbanorum libris, I. pag. 206 pag. 275 pag. 359 pag. 512

Voſſius (*Iſaacus*) in variarum obſervationum libro cap. 14. pag. 81 ubi Sinenſium typographiam noſtra multo antiquiorem & præſtantiorem eſſe contendit.

URSTISIUS (CHRIST.) in epitome Hiſtoriæ Baſileenſis I. p. 352 ſqq. not.

Uthenovii (Car.) carmen græcum II. pag. 935 ſq. pag. 1197

Vulſon de la Colombiere (Marcus) in Science heroique II. p. 1089 ſq.

W

Wagenſeilius (Joh. Chriſtoph.) in Pera librorum Iuven. II. p. 1141 ſq.

Wahlii (Andr.) carmen latinum II. p. 825

WALCHIUS (JOH.) in Decade Fabularum I. pag. 177 ſqq.

Walliſii (*Joh.*) *Account of Printing in Oxfort* exſtat in Rob. Hook's *philoſophical experiments and obſervations* pag. 217 ſqq. Lond. An. 1726 in 8

Wanckemius (*Marcellus*) in epiſtola ad *Burggra.* II. pag. 1048

WANLEJUS (HUMFREDUS) vid. *Bagfordus.*

Wahrhaftige Hiſtoria von Erfindung der Buchdruckerey-Kunſt ex Manuſcriptis Philippi Ludov.

Authæi, *typis* Blaſii Ilsneri 1681 pl. 1. Exſtat in *Achillis Auguſti von Lerſner* Chronica der Stadt Franckfurt am Mayn Lib. I. cap. 28 pag. 435 ſq. & convenit proſus cum *Relatione*, quæ reperitur Part. I. noſtræ Collectionis pag. 452 ſqq.

Warmund (Gottlieb) im *Geldmangel in Teutſchland und deſſelben gründlichen Urſachen*. II. pag. 1105 ſq.

Watſoni (Jac.) *Hiſtory of the art of Printing, containing an account of its invention and progreſs in Europe with the names of the famous Printers, the places oftheir birth and the worcks printed by hem, and a preface by the Publiſher to the Printers in Scotland.* Edinburgh 1713 8. In hiſtoria iſta obſervationes *Chevillerii* de origine typographiæ & claris typographis in compendio exhibentur.

Webb (Joh) in *Antiqnity of China, or an hiſtorical eſſay endeavoring a probability, that the language of the empire of Chine is the primitive language* pag. 110 ſq. de Sinenſium typographia.

Weberi (Ananiæ) carmen latinum I. pag. 939

- - (Jeremiæ) carmen latinum I. pag. 968 ſq.

Weberus (Immanuel) in diſſertatione, Reſp. *Jo. Theophilo Hagenbruch*. I. pag. 9. ſq.

Weigelius (Chriſtoph) in *Abbildung der gemeinnützlichen Hauptſtände* Sect. X. num. 3. pag. 249 ſqq. de typographiæ inventione, apparatu, exercitio & utilitate.

WEISSII

WEISSII (JO. NIC.) Programma ad funus *Magni Dan. Meyeri* II. pag. 1184 ſqq.

Wernsdorfius (*Gottlieb*) in diſſert. de primordiis emendatæ per Lutherum religionis, Reſp. *Jo. Chriſtiano Erneſti*, theſ. V. §. 2. ſqq pag. 40 ſqq. de artis typograhicæ inventione.

Werthern (*Joh. David*) *Wahrhaftige Nachrichten der ſo alt als berühmten Buchdrucker-Kunſt, in welchen vom Urſprung und Fortgang der Buchdruckereyen von* 1440 *an bis jetzo* 1721 *und den darin eingeführten Gebräuchen auch eingeſchlichenen Mißbräuchen und Unordnungen gehandelt wird.* Franckfurth 1721 4

Wiederholte Buchdrucker Jubel-Freude II. pag. 1081 ſq.

Wimphelingius (Jac.) in Catalogo epiſcoporum Argentinenſium I. pag. 174 pag. 185 not.

- - in *epitome* rerum Germanicarum I. pag. 173 ſq. pag. 197 not. pag. 307 pag. 586 ſqq. II. pag. 259

- - in Gravaminibus contra Romanam Curiam II. pag. 291

- - epigramma in *Joh. Gensfleiſch* II. pag. 33

Windsbergii (Erhardi) epigramma epiſtolis *Cratetis* præfixum II. p. 255

Witzſchens (*Joh. Chriſtian*) *Brauch und Mißbrauch der edlen Buchdrucker-Kunſt, als Herr* Joh. Georg Witzſch *dieſer löblichen Kunſt bißher befliſſener den* 25 *May* Anno 1722 *bey Verſchenckung*

Verſchenkung ſeines Poſtulats in die Zahl rechtſchaffener Kunſt-Verwandten in Altenburg *aufgenommen wurde.* carmen germanicum cum notis latinis pl. 1 fol.

Wohleingerichtete Buchdruckerey mit 118 *Teutſch-Lateiniſch-Griechiſch und Hebraiſchen Schriften, vieler fremden Sprachen Alphabeten, muſicaliſchen Noten, Calender-Zeichen und mediciniſchen Characteren, ingleichen allen üblichen Formaten beſtellet (durch* Joh. Henr. Gottfried Erneſti) *und mit accurater Abbildung der Erfinder der löblichen Kunſt nebſt einer ſummariſchen Nachricht von den Buchdruckern in Nürnberg ausgezieret (von* Erhard Reuſchen) *Am Ende iſt das gebräuchliche Depoſitions-Büchlein angefüget ſamt etlichen teutſchen Gedichten.* Nürnberg 1721 in 4. & 1733 in 4. conf. *Nützliche Arbeiten der Gelehrten im Reich.* Part. 3. pag. 236 ſqq.

Wolfius (Joh.) in Lectionibus memorabilibus l. pag. 647 not.

Woodus (Anton.) in Hiſtoria & antiquitatibus Univerſitatis Oxonienſis ll. p. 1111 ſq.

Wotton (Wilh.) in *Reflections upon ancient and modern learning* ll. pag. 1149. ſq.

Wurſbain (Leonh.) in Relationibus Hiſtoricis, germanice editis ll. pag. 1068

Xylander

X

Xylander (*Guilh.*) in notis ad *Sleidanum* de IV. Summis Imperiis I. pag. 610 not.

Z

Zahnius (*Joh.*) in præfatione Oculi artificialis teledioptrici, de Artis typographicæ præſtantia.

Zamoſcius (Stephanus) in Analectis Daciæ Antiquitatum II. pag. 1033 ſq.

Zeillerus (*Martin*) in der *Epiſtoliſchen Schatzkammer beſtehend von* 700 *Sendſchreiben*, ed. 2. cura *Zachariæ Hermanni* Ulm 1683 fol. epiſt. 121 pag. 134 ſqq. & epiſt. 602 pag. 717 a. de Sinenſium typographia, epiſt. 236 pag. 267 de typographiæ utilitate; epiſtola 237 pag. 268 de ejus abuſu; epiſt. 238 pag. 269 ſq. & epiſt. 509 pag. 590 de ejus inventione.

- - in Itinerario Germaniæ Nov-antiquæ germanice edito cap. 14 pag. 314 ſq. atque cap. 20 pag. 446 & in Continuatione hujus Itinerarii pag. 166 ſq. & pag. 244 ſq. de typographiæ inventione.

Zeltnerus (*Joh. Conr.*) in Centuria Correctorum eruditorum pag. 1 ſqq. de artis typo-

graphicæ inventione, utilitate, propagatione & abuſu.

von Ziegler und Kliphauſen (*Henr. Anshelmus*) im *hiſtoriſchen Labyrinth der Zeit* num. XVIII. pag. 34 ſqq. de typographiæ inventione.

Zieglerus (Hieron.) in illuſtrium Germaniæ virorum catalogo I. pag. 339 II. pag. 394

ZURENUS ſ. SURENUS (JOH.) in dialogo de prima artis typographicæ inventione I. pag. 246 ſqq. pag. 653

Zweyhundert-jähriger Zeit denckwürdiges Ehren-Lob der Buchdruckerey &c. II. pag. 1075 ſq.

Zwingerus (Theod.) in Theatro Vitæ humanæ I. pag. 339 pag. 577 pag. 596

Zwingeri Theatri Epitome Pariſ. II. pag. 740 ſq.

CON-

CONSPECTUS
SUMMORUM CAPITUM
HUJUS COLLECTIONIS.

Artis Typographicæ adumbrationes & ſimulacra fuerunt

Ageſilai factum. I. pag. 335 not. II. p. 193 pag. 1184
annulus ſignatorius. I. p. 17 p. 182 ſq. not. pag. 900 p. 972 p. 1017. II. p. 936 p. 1184
Auſonii locus. II. p. 936
Boëthii locus. II. p. 936
Caroli M. leges & rhythmi. II. p. 596
chartularum luſoriarum confectio. I. p. 421. II. p. 981 p. 997
Ciceronis locus. II. p. 905 ſqq. p. 1094 p. 1185
cuprearum laminarum inciſio. I. p. 180 not.
Donatus Hollandiæ. I. p. 207 p. 670 p. 898
kalendaria Danorum *Rimſtocke* appellata. I. pag. 423
opera muſiva ſ. teſſelata veterum. I. p. 1055
picturæ veterum. II. p. 1009
ſculptura. I. p. 85 p. 103 p. 179 ſq. not.
præludia nonnulla typographiæ per tabulas ligneas & typos mobiles ex ligno ſculptos deſcribit *Schwartz* in *Nützlichen Arbeiten der Gelehrten im Reiche*, Part. VI. pag. 469 ſqq.

Artem typographicam inventam eſſe

Argentorati affirmant Antiquitates Britannicæ. I. p. 646 not. *Aufgegangene Briefe*, Tom. I. pag. 314 Beckerus I. pag. 461. Berneggerus, II. pag. 56. Betulius, II. pag. 1155. Bibliander, II. pag. 299 pag. 1022 pag. 1026. Bockenhoffer, II. p. 972. Bœclerus, II. p. 169. Cognatus, II. p. 291 p. 375. Cruſius, I. p. 332 p. 333 not. Danhauerus, II. p. 411. Dreſſerus, I. p. 310. *Edler Greif*, p. 116. Faber, II. p. 1020. Fekno, II. p. 871. *Gaulterus*, I. p. 310. *Gelehrter Criticus*, Tom. I. p. 98. Genebrardus, I. p. 267 not. p. 310. Glaſerus, II. p. 192. Gordonius, I. p. 310. Gutnerus, II. p. 411. Hertzog, II. p. 31 p. 32. Jacobus á S. Carolo, II. p. 1090. *Langius* (*Joach.*) Sect. 2. cap. 2 p. 154. Lilienthal, II. p. 1159. Maierus (Mich.) I. p. 195 not. Matheſius, II. p. 1116 Meibomius, II. p. 1114. Meierus (Jac.) II. p. 575. Mentelius, II. p. 195 ſqq. Mollerus, II. p. 610. Müntzerus, II. p. 31. Naudæus, I. p. 513 p. 518. Normannus, II. p. 573 ſq. Pater, II. p. 717. Pincierus, II. pag. 270 not. *Sardus*, I. p. 906. *Schilterus*, p. 441 ſqq. Schmidius, II. p. 61 p. 67 ſq. Schönbornerus, I. p. 463. Schragius, II. p. 4 p. 28. Serarius, II. pag. 36. Spachius, II. p. 1194. Specklinus, II. p. 676. Spiegelius, I. p. 347. II. p. 262 p. 285. Spondanus, I. p. 636. Stohrius, II. p. 482. Tentzel, II. p. 692 ſq. Vulſon de Colombiere, II. pag. 1089. Wagenſeil, II. p. 1142. *Wernsdorfius*, §. 5. pag. 42. *Werther*, §. 2. p. 2. Wimphelingius, I. p. 173. p. 197

197 not. p. 586. II. p. 291. Windsberg, II. p. 255 *Zeillerus* ep. 238 p. 269 b. *Ziegler* num. 18 pag. 35 & pag. 36

- - - negant *Maittaire Tom.* I. p. 6. Mallincrot, I. p. 691. *Palmer* cap. 7. p. 63. ſq. Scriverius, I. p. 325. ſqq. Sommerlattius, II. p. 1171

Auguſta Vindelicorum, Cognatus, I. p. 341. p. 350. p. 692. II. p. 311. not. p. 482

Baſilea, nonnulli, *Leipzig. Hiſtor. Lexicon* in *Buchdruckerey.*

à Belgis, affirmant *Bartholinus* pag. 85. Grotius II. p. 1055. Scriverius I. p 217. ſqq. *Timaretes* pag. 37

- - negant *Klockius* lib. I. cap. 19. Mallincrot, I. p. 551. ſq. p. 582. ſq. *Tentzel Mon. Unterr.* an. 1689. p. 95. & an. 1692. p. 685

à *Cataïnis* ſeu *Cathaitanis* in India. *Busbequius*, I p. 897 Iovius, I. p. 268. not. *Nienhof* Part. II. cap. 3. Zwingerus, I. p. 339. p. 577

Colonia Agrippina, nonnulli. I. p. 457

Dordraci, *Scaligerana* p. 128

à *Gallis*, Campanus, I. p. 259. p. 316. not. p. 345. p. 365. p. 578. II. p. 20. ſq. Omnibonus. I. p. 409. p. 699. II. p. 21

à *Germanis*, Adami, I. p. 321. Andreas (*Jo.*) II. p. 252. *Aufgef. Briefe* T. I. p. 313. Balbinus, II. p. 1217. Barclajus, II. p. 402. Bebelius, II. p. 511. Bergellanus, I. p. 15. Beroaldus, I. p. 173. Beſoldus, I. p. 188. Beyerlinck, I. p. 617. Boterus, I. p. 600. Brantius, II. p. 27. Calcagninus, I. p. 897. Chronicon

nicon Colonienſe, II. p. 27. Cognatus, I. p. 341. not. Colerus, I. p. 994. Duportus, II. p. 1217. Egnatius, I. p. 596. II. p. 739. Ferrarius, II. p. 745. p. 1018. Ficinus, II. p. 1018. Forcatulus II. p. 1019. Gagvinus, I. p. 510. *Gallois* p. 191. *Gelehrter Criticus* Tom. I. p. 85. Grapaldus, I. p. 511. Heuterus, I. p. 633. not. Inſulanus, I. p. 1097. Iovius, I. p. 600. II. p. 739. Iuſtinianus, II. p. 1105. Klockius, II. pag. 747. *Kundman*, p. 706. Langius, (Paul.) I. pag. 512. *Magnus* apud *Tentzelium*, *Maichelius* p. 69. Major, I. p. 978. Majus, I. p. 388. p. 511. II. p. 369. p. 402. Matthæus Lunenſis, I. p. 512. Montanus, II. p. 230. not. *Morhofius*, Tom. I. lib. 4. cap. 2. §. 6. Mylæus, I. p. 796. p. 898. Nauclerus, II. pag. 27. Niger, II. p. 1018. Noviomagus, II. p. 230. not. Palearius, II. p. 1020. *Paſchius*, p. 791. Perottus, I. p. 511. Peutingerus, I. p. 266. Politianus, I. p. 511. Sabellicus, II. p. 27. Sanftleben, I. p. 986. Scaliger, (Iul. Cæſ.) I. pag. 897. Schragius, II. pag. 26. ſq. Spanhemius, II. p. 1139. Spigelius, II. p. 27. Stirius, I. p. 991. Thevetus, I. p. 602. Tſcherningius, II. p. 778. ſq. Turſelinus, I. p. 639. Valla, I. p. 510. Vernulæus, I. p. 898. not. *Vergnügung Müſſiger Stunden* Part. VI. pag. 15. Walchius, I. p. 187. not. *Zeltnerus*, p. 4. Zwingeri theatri epitome, II. pag. 740.

Goudæ, Braunius, II. p. 483.

Harlemi, affirmant Accurſius I. p. 441. Batlæus, I. p. 628. Barthius, I. p. 277. not. *Bartholinus diſſ.* 4. p. 85. ſq. Bertius, I. p. 193. not. p. 257. Boxhornius, I. p. 537. ſqq. p. 820. ſqq. p. 866. ſqq. Braunius, I. p.

618

681. Brehmen, I. p. 931. ſqq. Chronicon Colonienſe, I. p. 441. *Codex* MS. apud Maittaire Tom. I. p. 29. Comes, I. p. 313. Coornhertius, I. p. 238. ſq. Elliſius, II. p. 978. Emmius, I. p. 442. Eytzingerus, II. p. 407. *Foreſtus*. Grotius, II. p. 1055. Gvicciardinus, I. p. 240. *Hegenitius*, p. 44. ſq. *de Iudais*, I. p. 441. Iunius, I. p. 232. ſqq. Kappelier, II. p. 1229. Lanſius, I. p. 618. Lomeier, II. p. 1122. *Meteranus*, fol. 135. a. Miræus, I. p. 342. Montanus, I. p. 442. p. 617. Obſervationes, II. p. 979. Patival, II. p. 1134. Petitæus, I. p. 314. not. Pontanus, (Jo. Iſaacius) I p. 632. Quadus, I. p. 442. p. 616. *Rawen* Part. II. cap. 20. p. 558. Romanus, I. p. 442. p. 615. Roſweydus, I. p. 442. *de Sallengre*, Tom. I. p. 397 ſq. Scaliger (Juſt. Joſ.) I. p. 843. *Scaligerana*, p. 206. *Schrevelius*, p. 271. Scriverius, I. p. 217. ſqq. p. 398. ſqq. pag 620. II. pag. 1210. Sweertius, I. p. 616. *Timaretes*, p. 37. Vitellius, I. p. 244. not. Zurenus, I. p. 247. ſqq.

- - - negant Boeclerus II. p. 172. Cerycius, I. pag. 957. *Chevillier* Part. III. cap. 3. pag. 283. ſq. *Gelehrter Criticus* Tom. I. p. 93. Gveintzius, I. p. 1044. *Hager* §. 9. p. 23. ſqq. *Kramerus*, p. 82. ſqq. *Klockius* lib. I. cap. 19. Maierus, I. p. 192. ſqq. not. *Maittaire* Tom. I. p. 6. Mallincrotius, I. p. 581. ſq. p. 648. ſqq. II. p. 1073. Mentelius, II. pag. 194. pag. 227. ſqq. pag 263. Naudæus, I. p. 503. ſqq. Oudinus, II. p. 874. ſqq. *Palmer* p. 3. ſq. p. 7. & p. 37. *Paſchius* cap. 7. §. 66. p. 785 Rivinus, I. p. 899. ſqq. Salmuthus, I. p. 640. Schragius, II. p. 22. ſqq. Serarius, I. p. 262. p. 269. ſq. Schroedterus, II.

II. p. 625. Starckius, I. pag. 1022. Tentzelius, II. p. 695. ſq.

ab *Italis*, Cognatus, I. pag. 341. not. pag. 575. Lætus, I. pag. 259. pag. 266. p. 315. not. p. 494. p. 575. II. p. 19. Matthæus Lunenſis, I. pag. 494.

Moguntiæ, affirmant Althamerus, I. pag. 265. Angelocrator I. pag. 311. Apianus, I. pag. 266 pag. 593. Aventinus, I. pag. 330. *Baker* pag. 212. Barlandus, II. pag. 231 not. Becherus (Joh. Joach.) II. pag. 1136 Bergellanus, I. pag. 14. Bohemus, I. pag. 954. Braunius, I. pag. 268 pag. 617 Bulengerus, I. pag. 642 Buntingius, II. pag. 1196. Callidius, I. pag. 340 pag. 652. Calviſius, I. pag. 310. pag. 347. Carion I. pag. 339. Caſſorius, I. pag. 608. Celtes, I. pag. 268. pag. 344. pag. 516 pag. 590 ſq. Chaſſanæus, I. pag. 602. *Chevillier* p. 3 Chronicon Colonienſe, I. pag. 409. pag. 624. Chronicon Mogunt. MS. I. p. 274. Chronicon Norimb. MS. I. p. 465. Chytræus, II. p. 250 not. Cognatus, II. p. 375. Cramerus, I. p. 952. Cruſius, I. p. 336. Eraſm. Roterod. I. p. 264. Faber, II. p. 1020. Fabricius (Ge.) I. pag. 340. Forcatulus, II. pag. 1019 Franck, II. pag. 32, Frey, II. pag. 191 not. Friſchlinus, I. pag. 608. II. pag. 278 Funccius, I. pag. 595. Gaſſarus, II. pag. 1016. Genebrardus, I. pag. 267. Gilles, II. pag. 395. Goldaſtus, II. p. 1020 not. Gueintz, I. pag. 1043. Guilandinus, II. pag. 1026. *Hager* §. 12. pag. 42 ſq. Heidfeldius, I pag. 645. Helvicus, I. pag. 639. Henelius, I. pag. 971. *Heumannus* cap. 3. §. 23.

Irenicus

Irenicus, I. pag. 597. Kircherus, II. pag. 1093. Kleinwechterus, I. pag. 988. *Kramerus* pag. 59. Langius (Paul) I. pag. 319. Lanſius, II. pag. 1059. Latomus, I. pag. 460. *Leſſerus* cap. I. pag. 28, *Læſcherus* pag. 137. *Magnus* in *Tentzelii Monathl. Unterred.* 1692 pag. 683. *Maichelius* cap. 4. pag. 71 *Maittaire* Tom. I. pag. 7 ſq. & pag. 4. edit. 2. Mallincrotius, I. pag. 683 ſqq. II. pag. 1073. *Marchand* pag. 4. ſq. Maſſæus, I. pag. 332. Mendoza, II. pag. 12. Meſſias, II. pag. 1028. Middendorpius, I. pag. 615. *Molinetus*, Mollerus, I. pag. 667. Munſterus, I. pag. 337 pag. 460. Mutius, I. pag. 330. Natolinus, II. pag. 911. Nauclerus, I. p. 329. Nigrinus, I. pag. 459. Opmærus, I. pag. 633. Oudinus, II. pag. 877. *Palmer* cap. 3 p. 8 ſqq. Palmerius (Matth.) I. p. 601. Pontanus (Jac.) II. p. 1087. Præfatio ad *Livium* germanice editum 1505. II. p. 655. Rivinus, I. p. 874. p. 880. p. 1034. Roccha, I. p. 298. Rolevinck, I. p. 327 p. 348. Rottendorf, I. p. 561. Sabellicus, I. p. 313. Sabinus, I. p. 607. Salmuthus, I. p. 639. II. p. 1098. *Scardeonius* p. 133. Schedelius, I. p. 328. *Schiphowerus* in *Meibomii* Tom. I. p. 171. Schottus, I. p. 619 Serarius, I. pag. 255 ſq. Starckius, I. pag. 1023. *Stow* pag. 404. *Struv* cap. 11 §. 6 pag. 911 ſqq. Subſcriptiones librorum antiquiſſimorum I. p. 7 ſq. not. p. 273 p. 284 ſqq. p. 482 ſqq. p. 686 ſqq. II. p. 327 ſqq. p. 878 ſq. Taillepied, II. p. 192 not. Thevetus, I. p. 602. Thibouſt, II. p. 642 Trithemius I. p. 264 p. 311 p. 586 II. p. 395

p. 655

p. 655. Verdier, II. p. 1029. Vergilius, I. p. 242 not. Urſtiſius, I. p. 352 not. Weber, I. p. 10. Zieglerus, I. p. 339.

- - negant Boeclerus, II. pag. 172. Mentelius, II. pag. 323. Schragius, II pag. 35. ſqq. Scriverius, I. pag. 282. ſqq.

Regiomonti, Ramus & Zwingerus, II. pag. 323.

Romæ, Volaterranus, I. pag. 206. pag. 268. not. pag. 512.

Ruſſenburgi, Irenicus, I. pag. 315. not. pag. 345. pag. 598.

à *Scythis*, Zamoſcius, II. pag. 470. pag 1033.

à *Sinenſibus*, affirmant de Acoſta, II. pag. 278. pag. 280. *Antoninus*, II. pag. 1172. *Arnold* Part. I. pag. 392. b. *Barrus*, I. p. 576. not. *Bayerus*, Tom. I. pag. 80. ſq. *Boterus*, II. pag. 414. pag. 462. *Bouhours*. *Bulfingerus* in append. §. 26. *Chevigny* Part. I. append. *Coupletus* pag. 65. *Franciſci* lib. IV. Guicciardinus, I. pag. 244. not. Guillandinus, II. pag. 1027. *Halde* Tom. II. pag. 299. ſq. ab Horto, I. pag. 188. II. pag. 12. Hugo, I. pag. 626. Iovius, I. pag. 188. pag. 896. II. pag. 14. pag 271. Kircherus, II. pag. 1093. Lintſchotanus, I. pag. 188. pag. 323. II. pag. 13. Maffejus, I. pag. 187. II. pag. 12. pag. 14. pag. 413. pag. 1064. Mendoza, I. pag. 188. II. pag. 12. pag. 35. Mercator, II. pag. 462. Mercure galant, II. p. 1117. ſqq. *Metellus*, II. p. 13. *Mullerus*, II. pag. 1143. Oſorius, I. pag. 258. ſq. pag. 938. not. *Palmer* cap. 2. pag. 5. *Paludanus*, I. pag. 896. Pancirollus, I. pag. 187. pag. 463. ſq. *Panſa* pag. 15. Parival, II. pag. 1134. Roccha, I. pag.

pag. 297. Rogerius, I. pag. 297. *Spizelius*, pag. 34. ſq. *Tholoſas*, II. pag. 13. Trigaultius, I. pag. 577. *Voſſius* cap. 14. pag. 81. *Wanckemius*, II. pag. 1048. *Webb* pag. 110. ſq.

- - negant Bagford, II. pag. 995. Beſoldus, I. pag. 183. ſqq. Bockenhofferus, II. pag. 968. *Bödikerus, Bullartius* Tom. II. pag. 245. Cerycius, I. pag. 957. *Gelehrter Criticus* Tom. I. pag. 87. *Hottingerus* pag. 47. ſq. *Kramerus* pag. 90. ſqq. Maierus, I. pag. 198. ſq. not. Mentelius, II. pag. 195. ſq. not. pag. 269. ſqq. Natolinus II. pag. 912. Naudæus, I. pag. 496. ſq. *Nautonnier*, II. pag. 195. *Orlandus* pag. 8. *Pincierus* lib. III. cap. 27. pag. 412. Relatio, I. pag. 458. Salmuthus, II. pag. 1099. ſq. *Tentzelius Monatl. Unterred.* an. 1695. pag. 160. & an. 1697. pag. 979. ſq. Thevetus, I. p. 603. ſq. Walchius, I. pag. 184. ſq. not. pag. 187. not.

in *Tanguth*, regione *Cataja*, Cluverus, II. p. 193. not. Maginus, I. pag. 579. not. *Montanus* pag. 183.

a *Themiſtaneis*, Genebrardus, I. pag. 259. Thevetus, I. p. 577. pag. 604. II. pag. 463.

Locum, ubi inventa fuerit Typographia, incertum eſſe

Statuunt *Bullartius* Tom. II. pag. 242. Haræus. I. pag. 628. Heuterus, I. pag. 633 not. Hugo, I. pag. 627. Middendorpius, I. pag. 612 ſq. Pontanus, I. pag. 630

Typographiam inventam eſſe

An. 811 tradit Licimander, II. p. 596

An. 1411 *Bartholinus pag.* 85

An. 1420 Boxhornius, I. p. 537 p. 695

An. 1428 vel 1430. Scriverius, I. pag. 402 ſq. pag. 695

An. 1430 Inſcriptio, I. pag. 694 II. pag. 978. Obſervationes, II. p. 979

An. 1440 Althamerus, I. p. 265. Angelocrator, I. p. 311 *Arnold* Part. I. p. 392 b. Beckerus, I. p. 461. Birſchius, I. p. 315 not. Boeclerus, II. p. 169. Bucholcerus, I. p. 635. Bulengerus, I. p. 642. Buntingius II. p. 1196. Cæſius p. 4. Calviſius, I. p. 347. Chronicon MS. Argent. II. p. 28. Chronicon Colon. I. p. 409. Chytræus, II. p. 250 not. Cognatus, II. p. 375. *Edler Greif* p. 116. Fekno, II. p. 869. Franck, II. p. 32. Fulgoſus, I. p. 309. II. p. 20. Funccius, I. p. 595. Gaſſarus, II. p. 1016. Genebrardus, I. p. 267 not. p. 310. Gueintzius, I. pag. 1043. Gutnerus, II. pag. 410. Haræus, I. pag. 628. Hegenitius, I. p. 506 not. Helvicus, I. p. 639. Hertzog, II. p. 31. Heuterus, I. p. 633 not. Irenicus, I. p. 597. Iudex, I. p. 85. Kleinſorgius, II. p. 491. *Kramerus* p. 59. Krauſius, II. p. 702. Latomus, I. p. 460. Leſſerus cap. I. p. 39 ſqq. Maierus, I. p. 195 not. *Maittaire* Tom. I. p. 4 & p. 1 ſq. ed. 2. Matheſius, II. p. 1116. Meibomius, II. p. 1114. Meierus, II. p. 575. Mentelius, II. p. 331. Middendorpius, I.

I. p. 615. Miræus, I. p. 340. Mollerus, II. p. 610. Munſterus, I. p. 460. Muntzerus, II. p. 31. Nauclerus, I. p. 329. Nicolſius, II. p. 1218 not. Nigrinus, I. p. 459. Normannus, II. p. 578. Opmerus, I. p. 634. *Orlandus* p. 6. *Palmer* p. 68. Palmerius, I. p. 601. Pancirollus, I. p. 463. Pantaleon, I. p. 334 not. Pater, II. p. 717. Petavius, I. p. 646 not. *Pincierus* lib. III. cap. 27 p. 409. Pontanus (Jac.) II. p. 1087. Pontanus (Joh. Iſ.) I. p. 632 not. Pontier, II. p. 1132. Regkman, I. p. 454 not. Rivinus, I. p. 880 p. 1037. Salmuthus, II. p. 1098. Schedelius, I. p. 328. Schmid, II. p. 67. Schönbornerus, I. p. 463 Schragius, II. p. 25 Spachius, II. p. 1194 Spangenberg, I. p. 459 Specklinus, II. p. 676 Spondanus, I. p. 635 Starckius, I. p. 1026. Stohrius, II. pag. 491 *Struvius*, cap. 11. p 929 Tentzelius, II. p. 657 Turſelinus, I. pag. 639 Urſtiſius, I. pag. 352 Weberus, I. pag. 10 *Werther* §. 2. pag. 2 Wimphelingius, I. pag. 173 p. 586 *Zeltnerus* p. 2

An. 1442 Alſtedius, I. p. 629. de Colle, I. p. 694 Jacobus à S. Carolo, II. p. 1090 Mentelius, II. p. 195 p. 236 Natolinus, II. p. 911 *Panſa* p. 13 Roccha, I. p. 297 p. 298 Spiegelius, II. p. 262 p. 285 Thevetus, I. p. 602 Verderius, II. p. 1029 Vergilius, I. p. 242 not. Walchius, I. p. 179 not.

An. 1444 Spiegelius, I. p. 318 p. 347

An. 1445 Tolandus, II. p. 905

An. 1446 Cruſius, I. p. 333 not. Hedio, I. p. 595 p. 694 Stumpfius, I. p. 694

An. 1447 Bertius, II. p. 23 Gebwilerus, II. p. 25 p. 268 Junius II. p. 22

An. 1448 *Scaligerana* p. 207

An. 1450 Adami, I. p. 320 Aventinus, I. p. 330 Bergellanus, I. p. 330 Breviarium, II. p. 966 *Caille* p. 10 Catherinot, II. p. 935 Chronicon MS. Norimb. I. p. 465 Cluverus, II. p. 489 Cruſius, I. p. 336 Fabricius, I. p. 340 Gaſſarus, I. pag. 485 Hedio II. pag. 41 Hertzog, II. p. 32 Iudex, I. p. 97 Rolevinck, I. p. 327 *Saubertus* p. 61 Schöffer I. p. 273 II. p. 655 p. 1152 Tentzelius, II. p. 653 ſqq. Trithemius, I. p. 311 II. p. 395 Zieglerus, I. p. 339 Zwingerus, I. p. 339

An. 1452. Platina, I. pag. 387.

An. 1453. Apianus, I. pag. 266. pag. 593. pag. 694. Braunius, I. p. 268. Comes, I. pag. 314. Genebrardus, I. pag. 267. Langius, II. pag. 1017. Trithemius, II. pag. 395.

An. 1454. Callidius, I. pag. 340. p. 694 Langius, I. pag. 318. pag. 694.

An. 1455. Catherinot, II. pag. 935.

An. 1457. Boſſius, II. pag. 192. not. p. 268. not.

An. 1458. Bergomenſis, I. pag. 309. p. 694. Gilles, II. p. 395. Mendoza, II. p. 12. p. 35.

An.

An. 1459. Faber, II. pag. 1020. Naudæus, II. pag. 330. not. Stow, pag. 404. Woodus, II. pag. 1111.

An. 1460. Cruſius, I. p. 306. *Molinetus. Walliſius* apud *Harris* in lexici Technici Vol. II. in *Printing.*

An. 1464. Hegenitius, I. pag. 506. *Scardeonius* pag. 133.

An. 1465. Pasquier, I. pag. 1038.

An. 1466. Ramus, II. p. 490.

An. 1478. nonnulli. I. pag. 458.

Inventorem primum Typographiæ fuiſſe

C*arolum* M. affirmat Licimander, II. pag. 596.

Caſtaldum, Corno, II. pag. 1164.

Coſterum, affirmant Obſervationes, II. pag. 979. *Bartholinus diſſ.* 4. pag. 85. ſq. Bertius, I. p. 257. Boxhornius, I. pag. 537. pag. 821. ſqq. p. 866. ſqq. Brehmen, I. pag. 931. ſqq. Coornhertius, I. pag. 238. ſq. Elliſius, II. pag. 978. Grenaille, II. pag. 1132. Grotius, II. pag. 1055. Hegenitius, I. pag. 506. not. Iunius, I. pag. 232. ſqq. pag. 398. ſq. Kappelier, II. p. 1229. Laët, I. pag. 628. Lomeier, II. pag. 1122. *Meteranus fol.* 135. a. Miræus, I. pag. 342. Parival, II. pag. 1134. Petitæus, I. pag. 314. not. Pontanus, I. pag. 631. not. *Rawen* Part II. cap. 20. pag. 558. Saldenus, II. pag. 1141. Schrevelius, pag. 271. Scriverius, I. p. 217. ſqq.

pag. 398. ſq. pag. 620. Timaretes pag. 37. Vitellius, I. p. 244. not.

- - negant *Maittaire* Tom. I. pag. 6. Mentelius, II. pag. 229. not. pag. 263. pag. 294. not. Naudæus, I. pag. 503. ſqq. *Palmer pag.* 4. Pater, II. pag. 717. pag. 718. ſq. Rivinus, I. pag. 899. ſqq. Schragius, II. p. 22. ſqq. Starckius, I. pag. 1022. Stohrius, II. pag. 477. Tentzelius in *Monatlichen Unterr.* 1692. pag. 685. Walchius, I. p. 177. ſq. not.

Fauſtum, affirmant Accurſius, I. p. 299. Adami, I. p. 320. Althamerus, I. p. 265. not. Apianus, p. 266. p. 593. Aventinus, I. p. 330. *Authaus*, apud Lersnerum lib. I. cap. 28. pag. 435. Brehmen, I. pag. 933. Bruin, I. pag. 268. Carbachius, II. p. 1191. Cation, I. p. 339. Cognatus, II. p. 375. Cramerus, I. p. 952. Cruſius, I. p. 336. Eraſmus Roterod. II. p. 1190. Fauſtus, II. p. 1085. Friſchlinus, I. p. 608. II. p. 278. Funccius, I. pag. 595. Gaſſarus, I. p. 485. II. p. 1016. Genebrardus, I. p. 267. Iudex, I. p 85. p. 100. p. 102. *Klockius lib.* I. cap. 19. *Macaus*, I. p. 517. Mallincrotius, I. pag. 662. pag. 682. p. 691. p. 706. ſq. II. p. 1073. Naudæus, II. p. 330. not. & in *Maſcurat pag.* 133. Nigrinus, I. p. 459. Opmerus, I. p. 633. p. 634. *Palmer*, pag. 8. ſqq. Pantaleon, I. pag. 334. not. *Paſchius pag.* 786. ſqq. Pasquier, I. p. 517. Platina, I. p. 387. Polus, II. p. 408. not. Preibiſius (Chriſtoph) I. p. 939. Preibiſius (Jo.) p. 956. Privilegium Cæſareum

Cæſareum *Livio* præfixum II. 332. Pütnerus, I. p. 963. Ramus, I. pag. 906. Relatio, I. pag. 456. p. 457. p. 482. Rivinus, I. p. 873. p. 877. p. 908. Salmuthus, I. p. 697. p. 702. not. *Saubertus*, pag. 61. & p. 110. Schoefferus, I. p. 273. Schultzius, I. pag. 990. *Sonleutnerus*, Starckius I. pag. 1024. Stumpfius, I. p. 697. Subſcriptiones librorum, I. p. 284. ſqq. Tſcherning, II. p. 778. Weber (Jer.) I. p. 968. Weber (Imman.) I. p. 10.

Fratres duos (*Conr. Schweynheim & Arnold Pannartz*) Balbinus, II p. 1217. Fulvius, II. p. 1192. Volateranus, I. p. 206. p. 275. p. 359. p. 512.

Genſfleiſchium, Franck, I. pag. 401. II. pag. 32. p. 299. Regkman, I. p. 454. not. Wimphelingius, I. p. 174. p. 185. not. p. 595.

Greſmundum, Victorius I. p. 700. II. p. 476

Guttenbergium affirmant *Adami in einem teutſchen Gedichte.* Alſtedius, I. p. 629. Angelocrator, I. p. 311. *Baker*, p. 212. Beckerus, I. p. 461. Bergellanus, I. p. 16. p. 27. Betulius, II. p. 1155. Beyerlinck, I. p. 617. Bibliander, I. p. 518. II. p. 1022. p. 1024. p. 1025. p. 1026. *Bödickerus in einem teutſchen Gedichte*, Böhmerus *in der abgeſonderten Bibliothec Part.* VIII. p. 666. Boſſius, II. p. 192. not. p. 268. not. Brodæus, II. p. 394. *Bruſchius*, I. pag. 516. Bucholcerus, I. pag. 635. Bulengerus, I. 642. *Caſius pag.* 6. & pag. 14.

Caille pag. 8. Calviſius, I. p. 310. p. 347. Carolides, I. p. 999. Catherinot, II. p. 935. Cerycius, I. p. 957. *Chaſſanaus*. I. p. 602. *Chevillier pag.* 4. Chronicon Colonienſe, I p. 410. p. 624. II. p. 35. Chronicon Mogunt. I. 274. Chronicon Norimb. I. p. 465. Chytræus, II. p. 250. not. Cognatus, II. p. 375. *Colle*, I. p. 696. Comes, I. p. 314. Cruſius, I. p. 332. p. 333. not. *Dieztel in einem teutſchen Carmine*, Dreſſerus, I. p. 310. *Edler Greif*, Faber II. pag. 1020. Fauſtus (Jo: Frid.) II. p. 1151. Forcatulus, II. p. 1019. Francken-berg, I. p. 972. Fulgoſus, I. p. 308. II. p. 20. p. 34. *Garzonus* diſc. 129 *Gaulterus*, I, p. 310 Gene-brardus, I. p. 267 not. p. 310 Glaſerus, II. p. 192 Goldaſtus, II. p. 1020 not. *Gordonius*, I. p. 310 Gueintz, I. p. 1043 Guilandinus, II. p. 1026 *Hagerus* §. 12 p. 49 *Hedio ad An.* 1450 Helvicus, I. p. 639 Henelius, I p. 971 Hertzo-gius, II. p. 31 *Hertfelder* apud *Struvium* cap. 11. p. 917 *Hoſpinianus* Tom. I. Opp. p. 370 Ireni-cus, I. p. 597 Kircherus, II. p. 1093 *Kramerus pag.* 59 & *pag.* 80 Krauſius, II. p. 702 *Kund-man pag.* 706 *Lancelloti* p. 145 *Langius (Joach.)* p. 154 Langius (Paul) I. p. 319 II. p. 1017 Lanſius, I. p. 906. II. p. 1059 Latomus, I. pag. 406. II. pag. 1017 *Lersner*, pag. 437. *Leſſer*, p. 35. ſqq. Licimander, II. p. 597 Lilienthal, II. p. 1159 *Loeſcherus pag.* 139 & p. 141. *Mai-chelius*, p. 71 Maierus, I. p. 192 not. p. 195 not. *Marchand pag.* 4. ſq. Matheſius, II. pag. 1116 Meierus, II. p. 575 Mendoza, II. p. 12 Meſſias, II.

II. p. 1028 Middendorpius, I. p. 615 *Molinetus*, *Moxon*, Munſterus, I. p. 337. p. 460 Muntzerus, II. p. 31 Natolinus, II. p. 911 Naudæus, I. p. 518 Nicolſius, II. p. 1218 not. Oudinus, II. p. 877 ſqq. Palmerins, I. p. 601 *Panſa* pag. 14 Paradin, I. p. 465 Pasquier, II. p. 1088 p. 1089 Pater, II. p. 712 Petavius, I. p. 646 not. *Pinciérus* lib. 3 cap. 27 p. 409 Pontanus, II. p. 1087 Pontier, II. pag. 1132 Regkman, I. pag. 454 not. *Reimman Part.* III. p. 206 *Reuſch* b. 4 b. Roccha, I. p 298 Sabellicus, I. p. 313 p. 517 II. pag. 19 Salmuthus, II. p. 1098 Sardus, I. p. 906 *Scardeonius pag.* 133 Schoeffer, II. p. 655 pag. 1152 Schönbornerus, I. p. 463 Schröerus, I. pag. 981 Serarius, I. p. 272 p. 282 Sommerlatius, II. pag. 1171 Spachius, II. p. 1194 Spondanus, I. p. 636 *Stow*, p. 404 *Strantzius*, *Struvius cap.* 11. p. 914 Tentzelius, II. p. 661. ſqq. & in *Monatl. Unterr.* an. 1698. pag. 666. Thevetus, I. pag. 602. Trithemius, I. p. 311. II. p. 654. Tulſnerus, I. p. 955. Verdierius, I. p. 518. II. p. 1029. Vergilius, I. p. 242. not. Veſterus, II. p. 496. Urſtiſius, I. pag. 352. not. Wahrmund, II. pag. 1106. *Watſon pag.* 9. Weiſſ, II. pag. 1187. *Wernsdorfius* §. 5. *pag.* 42. Wimphelingius, I. pag. 173. pag. 197. not. pag. 315. not. p. 586. Wood, II. pag. 1111. Zieglerus, II. pag. 394.

- - negant Mallincrotius I. pag. 706 ſq. Relatio I. pag. 472 p. 482. Salmuthus, I. p. 704 II. p. 202 not. Scriverius, I. p. 290

Hahn ſ. *Gallum*, Campanus, I. p. 259 p. 316 not. p. 345 p. 365 p. 578 II. p. 20 ſq. Irenicus, I. p. 344 p. 578

Ienſonium nonnulli, I. p. 309 p. 457. Bergomas, I. p. 699. Omnibonus Leonic. I. p. 409 p. 657 p. 699 II. p. 21

Mentelium, affirmant Bockenhoffer, II. pag. 972. Bœclerus, II. pag. 169 pag. 173. C. Z. M. *in einem teutſchen Gedichte*, Calvinus, II. pag. 292. Chronicon MS. Argentor. II. pag. 28 pag. 173. Cognatus, II. pag. 291. Danhauerus, II. pag. 411. Fabricius, II. pag. 292. Feckno, II. pag. 869. Gebwilerus, II. pag. 29 pag. 354 ſq. *Gelehrter Criticus* Tom. I. pag. 96. Gutnerus, II. pag. 411. Jacobus à S. Carolo, II. pag. 1091. Mentelius, II. pag. 198 p. 239 pag. 285 pag. 324 ſq. Mollerus, II. pag. 610. Normannus, II. pag. 563. Schardius, II. pag. 292 not. *Schilterus* pag. 441 ſqq. Schmidius, II. p. 69. Schragius, II. pag. 28 ſqq. pag. 38. Schrödterus, II. pag. 626. Specklinus, II. pag. 676. Spigelius, I. pag. 318 pag. 347 II. pag. 262 pag. 334 not. Stohrius, II. pag. 480 ſq. Vulſon de la Colombiere II. pag. 1089 Wagenſeilius, II. pag. 1142. Werther, §. 2. pag. 2. Wimphelingius, II. pag. 259. ſq. pag. 291. *Zeillerus epiſt.* 238. pag. 269. b. *von Ziegler num.* 18. pag. 35. & pag. 36.

- - - negant *Hagerus* §. 11. *pag.* 38. ſqq.

Pater

Pater, II. pag. 715. *Struvius cap.* 11. pag. 927. ſq. Tentzelius, II. p. 677. ſqq.

Regiomontanum, *Duretus pag.* 982. Pater, II. pag. 711. pag. 822. pag. 1180. Purbachius, I. pag. 292. Ramus, I. pag. 292. pag. 520. pag. 699. II. pag. 476. Zwingerus, I. p. 596.

Saturnum, Cognatus, I. pag. 341. not. pag. 575. Lætus, I. pag. 259. pag. 266. pag. 315. not. pag. 494. pag. 575. II. pag. 461. p. 968. Matthæus Lunenſis, I. pag. 494. Minutius Felix, II. pag. 196. not.

Schoefferum, nonnulli I. pag. 184. not. pag. 461. pag. 871. pag. 906. p. 1073. II. p. 39. ſq. Cognatus, I. pag. 341. not. pag. 692. Irenicus, I. p. 698. Langius, II. pag. 1032. Loos, I. pag. 271. not. Pantaleon, I. p. 334. not. Vergilius, I. pag. 312. pag. 697. II. pag. 355. Walchius, I. pag. 184. not.

Coſterum & *Guttenbergium* Alſtedius, I. p. 629 Bandeco, II. p. 1167. Betulius, II. p. 1153. *Bierlingius*, *Boedikerus*, *Chevillerius*, Janus, II. p. 1176. Joly, II. p. 1135. Jonſtonus, II. p. 1056. *Langius* (*Joach.*) *pag.* 154. *Nutbertus*, Pöllnitz, II. pag. 1189. Pontanus, I. p. 632. not. *Reimman Part.* III. pag. 206. *Struvius* §. 5. pag. 908. *Watſon pag.* 8.

Fauſtum,

Fauſtum, Guttenbergium & *Schoefferum*, Bergellanus, I. pag. 2. p. 22. Chronicon Mogunt. I. pag. 459. Judex, I. pag. 85. *Maittaire* Tom. I. pag. 8. Mallincrotius, I. pag. 709. pag. 800. II. pag. 322. Mollerus, I. pag. 941. Naudæus, I. pag. 520. Rivinus, I. p. 877. pag. 880. pag. 1035. ſq. Serarius, I. pag. 272. pag. 282. Trithemius, I. pag. 2. II. pag. 655 Zweyhundertjähriger Zeit &c. II. pag. 1079

incertum eſſe, ſtatuunt nonnulli, I. pag. 513 ſq. Adami, I. pag. 321 Antiquitates Brit. I. pag. 646 not. *Arnold* Part. I. pag. 392 b. Bergomas, I. pag. 309 Bitſchius, I. pag. 315 not. Boterus, I. pag. 600 pag. 894 not. *Bullartius Tom.* II. pag. 247 & pag. 252 Cellarius, II. pag. 1144 Clemens II. pag. 1058 *Cleſſen cap.* 1 pag. 24 & pag. 52 Evelyn, II. pag. 1105 Falſterus, II. p. 1173 Fekno, II. pag. 869. *Gallois pag.* 190. *Gerber cap.* 37. *pag.* 684. *Gimma cap.* 35. *pag.* 419. Haræus, I. p. 628. Heuterus, I. p. 633. not. Hugo, I. p. 627. Karl, II. p. 1147. Leſcaloperius, II. p. 1095 *Limnaeus Tom.* III. *lib.* 8 c. 10 §. 3 Locrius, I. p. 643 Loos I. p. 271 Middendorpius, I. p. 614 Miræus, I. p. 342 Narratio II. p. 1037 *Orlando* p. 9 ſq. *Paſchius* cap. 7 p. 791 Peuterus, I. p. 633 not. Poëta quidam in fine Catholici I. p. 514 Pöllnitz II. p. 1189 Pontanus, I. p. 630 Regkman, I. p. 454 not. Rhædus, II. p. 201 not. Roccha I. p. 298 Romanus, I. p. 615 Saldenus, II. p. 1140 ſq. Sanftleben,

Sanſtleben, I. p. 968 Schönbornerus, I. p. 463 Spanhemius, II. p. 1138 ſq. Tolandus, II. p. 906 Wurſbain, II. p. 1068 *Zeillerus* cap. 14 p. 314 & in *Continuat.* p. 166 ſq. *Zeltnerus* pag. 4

Typographia laudatur

propter apparatum inſignem I. p. 86 p. 107 ſq. p. 796 ſq. p. 997 II. p. 47 ſq. p. 144 ſq. p. 182 p. 199 not. p. 275 ſqq. p. 418 ſq. p. 497 ſq. p. 611 ſq. 626 ſqq. p. 635 ſqq. p. 719 ſqq. p. 756 ſq. p. 938 p. 1022 ſq. p. 1046 ſq. p. 1053 ſq. p. 1083 ſq. p. 1206 ſqq. ab *Alſtedio* lib. 30 p. 1914 b. *Aufgef. Briefen* Tom. I. p. 315 ſq. *Beyerlinck*, *Bircken* p. 527 ſq. *Caſio* p. 9 ſq. *Comenio* p. 89 ſqq. *Edlen Greif* p. 119 ſqq. *Francois* cap. 38 p. 303 ſqq. *Guten Calendermacher*, *Harris* Tom. II. in *Printing: Lancelloti diſ.* 8. *pag.* 146 ſq. *Menſchlieben Leben*, *Orlando pag.* 218 ſq. *Pexenfeldero pag.* 310. *Zeilero epiſt.* 237 *pag.* 268

propter celeritatem, I. p. 23 p. 75 p. 99 p. 172 p. 487 ſq. p. 891 ſq. p. 954 p. 969 p. 970 ſq. p. 976 ſq. p. 981 ſq. II. p. 47 ſq. p. 182 p. 421 p. 631 p. 1031 p. 1103 p. 1137 *François cap.* 38 *pag.* 302 ſq.

propter dignitatem, I. p. 25 ſq. II. p. 598 ſqq. p. 631 p. 910 p. 923 ſq. p. 932 ſq.

propter

propter elegantiam, II. p. 578 ſq. p. 975
propter jucunditatem, II. p. 140 ſqq.
propter neceſſitatem, I. p. 338 p. 953 II. p. 602 ſqq. p. 634 p. 763 ſq. p. 929 ſq. p. 1031 p. 1060 p. 1087 p. 1114 ſq.
propter utilitatem, I. p. 24 ſqq. p. 86 ſqq. p. 171 ſq. p. 177 not. p. 200 ſqq. not. p. 242 not. p. 244 not. p. 296 p. 324 p. 327 p. 887 ſqq. p. 936 ſqq. p. 1027 ſqq. p. 1041 ſq. II. p. 49 ſq. p. 84 ſqq. p. 178 ſq. p. 420 ſqq. p. 499 ſq. p. 504 ſqq. p. 600 ſqq. p. 631 p. 633 ſq. p. 870 p. 914 ſqq. p. 953 ſqq. p. 976 ſq. p. 1028 ſq. p. 1057 p. 1075 ſq. p. 1096 ſq. p. 1144 p. 1149 ſq. p. 1167 ſq. p. 1171 p. 1176. ab *Adami in teutſchen Gedichte*, *Beyerlinck* in Theatro, *Bircken pag.* 529 *Caille pag.* 1 ſq *Cleſſen cap.* 2 *pag.* 95 ſqq. *Cramero pag.* 60 ſqq. *Dietztel im teutſchen Gedichte*, *Gundlingio* Vol. I. p. 419 ſqq. *Hagero pag.* 1 *ſqq. Köhlero im teutſchen Gedichte*, *Leſſero cap.* 5. *pag.* 277 *ſqq. Limnæo Tom.* III *lib.* 8 *cap.* 10 §. 2 *Læſcherus pag.* 134 *ſq. Maittaire pag.* 2 *ſq. Nutberto*, *Palmer* p. 1 ſqq. *Panſa* p. 13 ſq. *Roth im teutſchen Gedichte*, *Strantz im teutſchen Gedichte Stubritio* in epiſtola; *Tſcherning im teutſchen Gedichte*, *Watſon pag.* 1 *ſqq. Witzſchen im teutſchen Gedichte*, *Zeilero epiſt.* 236 *pag.* 267
- - *in S. Bibliis divulgandis*, I. p. 200 ſq. not. p. 949 p. 975 p. 1027 ſq. II. p. 84 ſqq. p. 586 ſq. p. 658 p. 915 ſq. *Gerber* in *unerkannten Wohlthaten* Part. 1. p. 938 ſqq. & Part. 3 pag. 686 ſqq.

in

- - *in puriore doctrina ſacra propaganda* I. p. 74 p. 86 ſq. p. 99 ſq. p. 201 ſq. p. 872 ſq. p. 895 pag. 1028 ſq. II. pag. 131 ſqq. pag. 699 pag. 1025 ſq. pag. 1177 ſq. a. *Gerbero* in unerkanten Wohlthaten, Part. III. pag. 694 ſq. *Hoſpiniano* Tom. I. Opp. pag. 70 b. *Maichelio cap.* 4 *pag.* 73 *Nutberto im teutſchen Gedichte*, *Zeltnero pag.* 5 *ſqq.*

- - - *in ſcientiis & Artibus omnibus* I. pag. 86 ſq. pag. 202 ſq. pag. 975 ſq. II. pag. 88 ſq. pag. 146 ſqq. pag. 587 ſqq. pag. 600 ſq. pag. 916 ſq.

Typographiæ abuſus

exponitur I. pag. 29 pag. 49 ſqq. pag. 76 ſq. pag. 89 ſqq. pag. 202 not. pag. 276 ſqq. pag. 300 ſq. pag. 346 pag. 410 pag. 1046 ſqq. II. pag. 53 ſqq. pag. 72 ſq. p. 185 ſq pag. 429 ſqq. pag. 591 ſq. pag. 952 ſq. pag. 1017 pag. 1029 pag. 1040 ſqq. pag. 1050 ſq. pag. 1116 pag. 1170 pag. 1210. a *Cleſſenio cap.* 3 pag. 144 ſqq. a. *Gerbero* in *unerkanten Wohlthaten*, Part. III. pag. 696 ſqq. à *Morhofio* Tom. I. lib. IV. cap. 2 §. 6 à *Tentzelio* in Monatl. Unterred. an. 1693 pag. 679 ſq. à *Zeillero* epiſt. 237 pag. 268 à *Zeltnero* pag. 19 ſqq.

- - *reſpectu Bibliopolarum*, I. pag. 29 pag. 31 ſq. pag. 300 II. pag. 120 ſqq. pag. 128 pag. 856 ſqq. à *Böhmero in der abgeſonderten Bibliothec* Part. 8 pag. 673 ſqq. à *Gundlingio* Vol. I. pag. 459 ſq. in *Gundlingianis* Part. 45 pag. 160 ſqq.

- - *reſpectu Cenſoris librorum*, I. pag. 77 ſqq. pag. 91 ſq. pag. 110 ſqq. pag. 614 not. II. pag. 439 pag. 445 ſq. pag 515 ſq.
- - *reſpectu Correctoris librorum*, I. pag. 44 pag. 52. pag. 55. ſq. pag. 300. pag. 301. pag. 346 pag. 613 ſq. not. pag. 765 ſq. II. pag. 123 ſq. pag. 128 pag. 439 ſq. pag. 537 ſqq. pag. 931 à *Böhmero* in der abgeſonderten Bibliothec Part. VIII. pag. 677 ſq. à *Zeltnero* pag. 26 ſqq. & pag. 40 ſqq.
- - *reſpectu Lectorum*, II pag. 125 pag. 128
- - *reſpectu librorum*, I. pag. 32 ſq. pag. 89 ſq. pag. 201 ſq. not. II. pag. 436 ſq.
- - *reſpectu Magiſtratuum*, I. pag. 38 ſq. pag. 92 pag. 113 ſqq. pag. 118 ſqq. pag. 127 ſq. pag. 431 pag. 518
- - *reſpectu Scriptorum*, I. pag. 29 pag. 34 ſq. pag. 1064 ſqq. II. pag. 114 ſq. pag. 126 ſq. pag. 432 ſqq. pag. 444 ſq. pag. 952 pag. 959 ſq. pag. 1127 ſq.
- - *reſpectu Typographorum*, I. p. 29 p. 42 ſqq. pag. 53 ſq. pag. 90 ſq. pag. 203 not. pag. 300 pag. 916 ſqq. pag. 1048 II. pag. 122 ſq. pag. 430 pag. 437 ſqq. pag. 453 ſq. pag. 535. ſqq. pag. 930 pag. 953 à *Gerbero in unerkanten Sünden Part.* II. *pag.* 526 *Lancelloto*, *Zeillero epiſt.* 237 *pag.* 268 *Zeltnero pag.* 18. ſqq.

* De

CHALCOGRAPHIÆ
inventione

Poëma Encomiaſticum,

Johanne Arnoldo Bergellano
auctore.

Reverendiſſimo & illuſtriſſimo Principi ac Domino, Domino ALBERTO Cardinali, Archiepiſcopo Moguntino &c. Marchioni Brandenburgenſi, Johannes Arnoldus Bergellanus S. D.

Cum ſuperiori tempore, PRINCEPS CLARISSIME, nonnullas ad Rheni littora poſitas civitates negotii cujusdam gratia adirem, diverti (licet infelici auſpicio,) & ad tuæ ditionis Mogun-

* Exſtat in *Ant. Verderii* Supplemento Bibliothecæ Geſnerianæ, in *Wilh. Ern. Tentzelii* Bibliotheca curioſa ger-

guntiam: quæ, ut pluribus Germaniæ civitatibus antiquitate præfertur, ita quoque auguſtiſſimis Veterum heroum monumentis reliquiisque, ſeſe oculis meis multis modis ſuſpiciendam offerebat: ut ea prætermittam, quæ publice privatimque cum ſacris, tum profanis negotiis magna illic laude geruntur. Inter cætera vero admiranda rerum monumenta, (quorum non parva copia erat) incidi in *Johannis Trithemii* proximi ſæculi hiſtoricos libros, in quibus elogium quoddam de *Chalcographia*, ejusque inventione deprehendi, qui Moguntinæ urbis incolæ equeſtris dignitatis virtutisque nobiliſſimo, *Johanni Gutenbergo* primo auctori, ejusque coadjutoribus, *Johanni Fauſto*, *Petroque Schæfero* hujus admirabilis artificii certis formulis libros excudendi, acceptam refert. Id quod & à nonnullis Moguntiæ civibus mihi poſtea in familiari colloquio, cum ea de re mentio inter alia incideret, certo certius relatum eſt. Accedit & hoc, quod & hodie vetuſtiſſima quædam, in eum uſum ab auctoribus comparata, quæ vidi, inſtrumenta ibidem extant. Qua equidem arte totus hic orbis

manice edita An. 1704. pag. 986-1002. in *Georgii Chriſtiani Ioannis* Tomo Novo ſive Tertio Scriptorum Hiſtoriæ Mogunt..p. 429-440. & a verſ. 1-160. in *Laur. Beyerlinck* magno Theatro vitæ hum. v. *Typographia* Tom. VII. pag. 235. ſq.

orbis nihil nobilius unquam vel vidit, vel produxit: cui quoque & aurum, & argentum, gemmæque & quæcunque apud mortales in magno pretio ſunt, merito cedunt. Hanc ſingulari quadam benevolentia (ut auguror) Deus Opt. Max. Germanis largitus eſt. Quæ ſi priſcis temporibus extitiſſet, dii boni, quem nunc theſaurum, quas clariſſimorum auctorum bibliothecas in manibus haberemus, qui proh dolor, ob iniquæ ſortis injuriam, e conſpectu noſtro ſublati ſunt. Quos apud Judæos *Esdras* Scriba, apud Græcos *Piſiſtratus* Athenienſium tyrannus, apud Romanos vero *M. Varro*, *Polioque*, nec non præterea multi Reges proceresque diverſarum gentium, inſtructis magnificentiſſimis bibliothecis, multo labore, ingentique ſumtu, tanquam in locuplete penu, pro viribus ab interitu vindicare conati ſunt. Proinde committere non potui, (rumpantur ut ilia Momis,) quin artem illam divinam, adeoque nunquam ſatis laudatam, encomio quodam, alternis numeris compoſito, utcunque illuſtrarem. Quicquid autem id opellæ eſt. PRINCEPS ILLUSTRISSIME, hoc tuæ Celſitudinis patrocinio, quaſi Palladis ægidi, tuendum dedico: & quod fauſtum felixque ſit, apophoreti xeniique loco tranſmitto, vel eam maxime ob cauſam, quod in ea civitate ſummam imperii tenes, intra cuius parietes

ars ea nata.eſt. Munus quidem parvum, quod offertur, res vero maxima eſt, & perpetua memoria digniſſima, quæ repreſentatur. Precor itaque, quo tua manſuetudo hos meos conatus æqui bonique conſulat. Vale Moguntiæ, ad divum Victorem 1541.

Præfatio

Georgii Chriſtiani Ioannis

pag. 423-428.

I. Erat mihi in animo, cum ſpem facerem, carmen hoc, quod *Ioannes Arnoldus Bergellanus* ſub medium fere ſæculi XVI. in *laudem artis chalcographices* ſcripſit, ac in publicum edidit, *Scriptoribus hiſtoriæ Moguntinæ inſervientibus* inſertum iri, peculiari disquiſitione de *utiliſſimæ hujus ac prope divinæ artis inventione ac ortu* agere; uti quidem id ſatis indicavi lib. I. rerum Moguntiacarum in adnotatione ad cap. XXXVI. Serarii p. 113. Sedenim, cum publice hæc inter innotuerit, celeberrimum virum, & non uno ingenii monumento de re litteraria præclare admodum meritum, *Ioannem Davidem Kœlerum*, Politices & Hiſtoriarum in inclita Altdorffina P.P.O. documenta quædam antiquiſſima & primigenia *Moguntiæ* adeptum, propediem hac

hac de re integro tractatu acturum, a) rationibus probe conſideratis, conſultius duxi, incepto abſtinere, quam exequi, quod mihi deliberatum erat, propoſitumque.

II. Prius tamen, quam ipſum hoc carmen dem, juvabit paucis huc, quæ tum ad *Gutenbergii*, tum *Fauſtii* vitam, tum *artis* hujus *inventionem* ipſam, aliquo modo facere videntur, inferre. Quod quin bona viri doctiſſimi, mihique a pluribus iam annis amiciſſimi, pace faciam, nullus dubito.

III. *Illorum* autem primum eſt, quod *Gutenbergius* ultimis vitæ annis inter aulicos *Adolfi* II. Archiepiſcopi Moguntini egerit, ac anno MCCCCLXVIII. circa feſtam D. *Matthiæ* Apoſtoli memoriam non amplius fuerit in vivis. *Illud* manifeſtum faciunt *Adolfi* hac de re litteræ, quæ ſic ſe habent: Adolf-- *bekennen -- das wir haben angeſehen annemige und willige dienſt, die uns und unſern Stift unſer lieber getruwer* Iohan Gudenberg *getan hait --- Darumbe und von beſundern gnaden wir ine zu unſerem dhiener und hoffgeſindt uffgenommen und entphahen --- Wir ſollen und wollen ime auch ſolichen dienſt, dwile er lebet, nit uffſagen, und uff daſs er ſolichs dienſtes deſte bas geneſen moge, ſo wollen wir ime alle iar und eyns iglichen iahrs, wan wir unſern*

 gemei-

a) vid. *Schelhornius* Tomo IV. *Amœnit. litter.* obſerv. 2. p. 301.

gemeinen hoffgeſind kleyden werden, zu iglichen zyten glich unſern Edelen, kleyden, und unſer hoffkleydung geben laiſſen, und alle iare eins iglichen iars zwenzigk malter korns und zwey fuder wins zu gebrauchung ſines huſſs, doch das er die nit verkeuffe oder verſchengke, fry ane ungelt, nydderlage und weggelt in unſer Statt Menze *ingehen laiſſen, ine auch, dwile er lebt, und unſer dhiener ſin und bliben wurdet, wachens, vollgedienſt, ſchatzung und andrer in gnaden erlaiſſen. Und hat uns daruber der egen* Iohan Gudenberg *in truwen gelobt.* --- Eltvil *am Dornſtag* Sant Antonien *tag* 1465. *Hoc* produnt litteræ *Cunradi Homery*, Iurium Doctoris, quæ in hæc extant verba: *Ich* Conrad Homery, *Doctor, bekenne mit dieſem brief, ſo als der Hochwurdige Furſt, myn gnediger lieber Her, Her* Adolff, *Erzbiſchoff zu Menze, mir etliche formen, buchſtaben, inſtrument, gezuge, und anders zu dem truckwerck gehorende, das* Iohan Gudenberg *nach ſinem tode gelaiſen hat, und myn geweſt iſt, und noch iſt, gnediglich folgen laiſſen hat; das ich dargegen ſynen Gnaden zu eren und zu gefallen mich verpflichtiget han, und verpflichtigen mit dieſem brief, alſo wer es, das ich ſliche formen und gezuge zu trucken gebruchen werde, nu oder hernach, das ich das thun will und ſall bynnen der Statt* Menze, *und nyrgent anderswoe; desglichen, ob ich ſie verkeuffen, und mir eyn burger davor ſo viel geben wolte, als eyn fremder, ſo will und ſall ich das dem ingeſeſſenen burger zu* Menz *vor allen fremden gonnen und folgen laiſſen. Und han des alles zu urkun-*

kunde myn Secret zu ende dieſer ſchrifft getruckt, der geben iſt des iars als man ſchrieyb nach der geburt Chriſti unſers Hern MCCCC. *und* LXVIII. *iar uff Frytag nach Sant Mathys tag.* De cetero *Gutenbergium* patria Moguntinum fuiſſe, familia nobilium, qui *Gensfleiſch* de *Sorgenloch* dicebantur, ortum, atque adeo *Ioannem Gutenberg* & *Ioannem Gensfleiſch* unum eſſe eundemque, non eſt, quod moneam, cum id genuinis è documentis vel maxime iam oſtenderit laudatus *Schelhornius* l. d. adnotatione lit. a) ſignata, p. 304.

IV. *Alterum* eſt, quod *Ioannes Fauſt*, ſive ut tum ſcribi ſolebat, *Fuſt*, iisdem temporibus deceſſiſſe videatur, qvandoqvidem libri, qui anno MCCCCLXVIII. & ſequentibus pro-

 die-

b) Non alienum, ut reor, fecero, ſi id uno alterove oſtendam exemplo. Sic autem legere eſt in calce *Inſtitutionum* ibidem anno MCCCCLXVIII. impreſſarum: *Preſens* Inſtitutionum *preclarum opus alma in urbe Maguntina inclite nacionis germanice, quam Dei clementia tam alti ingenii lumine. donoque gratuito. ceteris terrarum nacionibus preferre. illuſtrare dignatus* (*l. dignata*) *eſt. non atramento communi. non plumali canna. neque erea. ſed artificioſa quadam adinvencione imprimendi ſeu characterizandi ſic effigiatum & ad euſebiam Dei. induſtrie conſummatum. per* Petrum Schoyffer *de* Gernsheim *anno dominice incarnacionis mileſimo* CCCCLXVIII. *viceſima quarta die menſis Maji.* Et in calce opuſculorum *Sophronii, Euſebii* &

diere, ſolo *Schæfferi* nomine, notati ſunt; b) non ut antea, iſtius & hujus ſimul. c)

V. Ter-

Hieronymi an. MCCCCLXX. ibidem editorum: *Eſt autem preſens opus arte impreſſoria feliciter conſummatum, per* Petrum Schoyffer *de* Gernsheym, *in civitate nobili Moguntina, cujus nobilitati vir reverendus* Ieronimus *ſcribens ad* Ageruncіam *de* monogamia, *teſtimonium perhibet ſempiternum ejusdem in eccleſia pro fide catholica ſanguine proprio laureatus:*

Huic laudatori reddit Maguntia vicem,
Tot ſua ſcripta parans uſibus Eccleſie.

Anno Domini MCCCCLXX. *die ſeptimá menſis Septembris, que fuit vigilia nativitatis Marie Dagloriam Deo.* Tum vero in calce *Decreti*, quod vulgo *Gratiani* appellatione venit, anno MCCCCLXXII. ibidem excuſi: *Anno incarnacionis dominice* MCCCCLXXII, *Idibus Auguſtis. ſanctiſſimo in Chriſto Patre ac Domino, Domino* Sixto *Papa quarto, Pontifice maximo, illuſtriſſimo nobiliſſime domus Auſtrie* Friderico *Romanorum Rege glorioſiſſimo, rerum Dominis, nobili nec non generoſo* Adolpho *de* Naſſau, *Archiepiſcopatum gerente Maguntinenſem, in nobili urbe* Maguntia, *que noſtros apud majores* aurea *dicta, quám divina etiam clementia dono gratuito pre ceteris terrarum nationibus arte impreſſoria dignata eſt illuſtrare, hoc preſens* Gratiani Decretum *ſuis rubricis non atramentali penna cannave, ſed arte quadam ingenioſa imprimendi, cunctipotente adſpirante Deo,* Petrus Schoiffer *de* Gernsheym *ſuis conſignando ſcutis feliciter conſummavit.*

c) Uti videre eſt in *Guilh. Durandi* Rationali an. MCDLIX. ibidem evulgato: *Preſens rationalis divinorum codex officiorum venuſtate capitalium decoratus rubricationibusque diſtinctus artificioſa adinventione imprimendi ac caracterizandi: absque calami exaratione ſic effi-*

r. Tertium, eſt, qvod prima artis hujus
entio in veteri quodam *Familiæ Fauſtianæ*
: de re manuſcripto non *Gutenbergio*, ſed
ſto & *Schaeffero* adſcribatur. Sic enim in
ſertatione ſolemni, quam anno MDCCXI.
eſſæ Haſſorum quinque Philoſophiæ Can-
lati, præſide *Immanuele Webero*, ICto cla-
ſimo examini ſubiecere n. 5. §. 12. p. 14. ſq.
nnes Theophilus Hagenbruch; *Artis typographicæ
ventorem alii perhibent* Iohannem Fauſtium,
oguntinum; *alii* Petrum Schöfferum, *Gerns-*

A 5 *heimen-*

---

giatus. Et ad euſebiam Dei induſtrie eſt conſummatus. Per Iohannem Fuſt *civem Maguntinum* & Petrum Gernsheym, *Clericum diocesis ejusdem Anno Domini milleſimo quadringenteſimo quinquageſimo nono. Sexto die Octobris.* Et in Codice ſacro ibidem an. MCCCCLXII. in lucem edito: *Preſens hoc opus finitum & completum, & ad euſebiam Dei induſtrie in civitate Maguntinenſi per* Iohannem Fuſt *civem* & Petrum Schoifher *de* Gernsheym *Clericum Dioceſis ejusdem eſt conſummatum. Anno incarnacionis dominice* MCCCCLXII. *in vigilia aſſumptionis glorioſe virginis Marie.* Ceterum eſt, qvi conjecit, vix eſſe dubium, quin *Fauſtus* anno MCCCCLXXIII. naturæ conceſſerit, cum in *Necrologio* FFr. Ordinis D. *Dominici*, conventus Moguntini a. d. *Valentini* martyris honori ſacrum, legantur ſequentia: *Anniverſarium* Iohannis Fuſt & Margaretæ *uxoris* & *ſuorum*; *pro quo Conventus recepit Epiſtolare* Ieronimi & Clementinas *à Venerabili* Petro Gernsheim, *impreſſore, ſuo genero, anno* MCCCCLXXIII. Vtrum bene, nec ne, non adeo difficulter colligi poteſt.

heimenſem, alii denique Iohannem Guttenbergium *itidem Moguntinum. Res breviter ex vero ita ſe habet:* Iohannes Fauſtius *an.* MCCCCXL. *Moguntiæ libellum* ABCdarium *primo & deinde* Donatum, *ut vocant, impreſſit, & quidem litteras initio in integris columnis ligneis efformavit, ſicque impreſſit: poſt vero ſeorſum ſingulas ex ligno ad impreſſionis uſum confecit. Id qvum admodum laborioſum & incommodum cerneret famulus ejus, homo ingenioſus,* Petrus Schöfferus, *invenit modum formandarum litterarum ex fuſili metallo, quales hodie habemus:* er hat die art erfunden, wie die buchſtaben in pontzen zu ſchneiden und nachzugieſſen. *Hi duo itaque junctis operis ſucceſſive artem noviter inventam magis magisque excoluerunt. Adſcitus quoque fuit tandem in ſocietatem* Iohannes Guttenbergius Fauſti *vicinus: ſed poſt lites inter eos exortas* Guttenbergius, (*quem* Matthæus Palmerius, *Piſanus,* in continuatione chronici Euſebiani, zum Iungen & *Equitem Moguntinenſem vocat,*) *Argentinam conceſſit, & artem typographicam ibidem exercuit. Deſumta hac ſunt ex* relatione *ipſius* Iohannis Fauſtii, *fide digniſſima, ab ejus poſteris, qui Francofurti diu floruerunt, diligenter aſſervata, cujus copiam videre licuit apud Conſultiſſimum Præſidem.* Sed enim, cum nullum mihi dubium ſit, hoc omne pro ſingulari ſua eruditione judiciique acrimonia curate expenſurum, ac ſub examen revocaturum doctiſſimum *Koelerum,* ſine lon-

giori ambage ad carmen hoc ipſum nunc grediar.

'I. Eſt id *Ioannis Arnoldi Bergellani*, d) qui ıguntiæ illud ſcripſit, ac anno MDXLI. ɔlicæ luci ibidem commiſit. Quis autem domo fuerit; unde gentium venerit *guntiam*, quamdiu in vivis egerit, ac id ıus alia, juxta cum ignariſſimis me ne-re, lubens fateor.

VII. Exſcripſit autem illud typis *Franciſci hem*, apud D. *Victoris* extra moenia Mogun-ıa ædem; quam typographeo ab invento tis chalcographices initio ad annum usque ıDLII. (quo collegialis illa ab *Alberto* Bran-enburgico, una cum domiciliis circumja-entibus, injecto igne, penitus devaſtata eſt) ıſtructam fuiſſe, obſervavi in *Chronico* illius ɛctione I. §. XLIV. p. 611.

VIII.

d) Si conjecturæ locus, putarim, à patria ſe *Bergellanum* ſcripſiſſe, qvum nomine gentilitio vocaretur *Arnoldus*. Quod Moguntiæ, (quam *infelice auſpicio* ſe adiisſe dicit) aliqvandiu egerit; ceterum vero ad victus ſubſidia ſibi paranda in officinis typographicis neſcio chalcographicæne arti an corrigendis operarum mendis (qvippe obſcurius paullo loqvitur) operam curamque impenderit, ipſe nobis prodit. *Illud* quidem in *Dedicatoria* hujus poëmatis ab initio; *hoc* vero v. 165 carminis ipſius ac ſeqq. Correctoris illum obiiſſe partes vult *Mallinkrot* diſſertatione *de ortu & progreſſu artis typographicæ* cap. XV. p. 96. *Tenzelius* infra ad locum modo citatum, *Zeltnerus* lib. *de claris Correctoribus* p. 79.

VIII. Quamvis autem longe infra *Greſſmundi* ſit elegantiam, lectu tamen dignum eſſe, immo habere quædam, quæ alibi non ita facile inveneris, nemo forte diffitebitur. *Egregium* certe jam olim vocavit *Walchius* in decade fabularum p. 182. *Groſchuffius* in præfatione ad *librorum rariorum collectionem* pag. 30. *non inventuſtum*; Cl. *Tenzelius* vero multo quæſivit ſtudio; faſſus ex omnibus, qui de re typographica ſcripſere, neminem ſibi occurriſſe, qui enarratius majorique veritatis ſtudio de ea egerit, quam *Arnoldum* noſtrum. e)

IX. Quo factum, ut *Antonius Verdier* id anno MDLXXXV. quamvis fide non optima, (ut infra videre eſt,) Supplementis *Bibliothecæ Gesnerianæ* ſubjunxerit; Clariſſimus vero Vir, *Wilhelmus Erneſtus Tenzelius* anno MDCCIV. ſecundum primam editionem recuſum, partem *Bibliothecæ ſuæ curioſæ* f) facere haud dubitavit.

X. Quam præter editionem (exteris tamen parum cognitam) cum vix haberi poſſit, atque adeo, ut *Zeltnerus* l. d. non male ſcribit, *rariſſimum* ſit, illud *Scriptoribus ad rerum Moguntinarum notitiam facientibus* inſerendum duxi. Secu-

e) in libello vernacula ſcripto, von *Erfindung der löblichen Buchdrucker Kunſt*, p. 50. ſq.

f) Tomo quidem I. ſigillatim vero *Repoſitorii I. loculamento* X. p. 986-1002.

utus autem ſum editionem iſtam *Tenzelia-*
, *Verderiana* qvippe potiorem, hoc tamen
ervato diſcrimine modoque, 1) ut adno-
ınculas auctoris *Arnoldi* litteris italicis;
zelii vero antiquis, ut vocantur, exſcribi
ırem. 2) ut lectiones quæ operarum ne-
;entia evidenter prorſus depravatæ erant,
rexerim; eas vero, quæ dubiæ mihi vi-
antur, (per ſtellulam indicatæ,) quæ ve-
: mihi viſa, notarim.

Encomion
Chalcographiæ.

clyta laudantur ſæcli monumenta prioris,
\rtifici quæ ſunt elaborata manu,
Iæc, quia fixa manent operoſæ pondere molis,
:t ſumptus Crœſi vix gravis arca feret:
ſed excoluit mira labor improbus arte,
-ucidus & rabido carpere dente timet. 5

Sic

Apud *Beyerlinck* non exſtant v. 3-16. ſed illorum loco legitur hoc diſtichon:

Laudemus merito arte nova coeloque magiſtro
Datum opus, ut volitet cuncta per ora virûm.

VIII. Quamvis autem longe infra *Greſ-mundi* ſit elegantiam, lectu tamen dignum eſſe, immo habere quædam, quæ alibi non ita facile inveneris, nemo forte diffitebitur. *Egregium* certe jam olim vocavit *Walchius* in decade fabularum p. 182. *Groſchuffius* in præfatione ad *librorum rariorum collectionem* pag. 30. *non invenuſtum*; Cl. *Tenzelius* vero multo quæſivit ſtudio; faſſus ex omnibus, qui de re typographica ſcripſere, neminem ſibi occurriſſe, qui enarratius majorique veritatis ſtudio de ea egerit, quam *Arnoldum* noſtrum. e)

IX. Quo factum, ut *Antonius Verdier* id anno MDLXXXV. quamvis fide non optima, (ut infra videre eſt,) Supplementis *Bibliothecæ Gesnerianæ* ſubjunxerit; Clariſſimus vero Vir, *Wilhelmus Erneſtus Tenzelius* anno MDCCIV. ſecundum primam editionem recuſum, partem *Bibliothecæ ſuæ curioſæ* f) facere haud dubitavit.

X. Quam præter editionem (exteris tamen parum cognitam) cum vix haberi poſſit, atque adeo, ut *Zeltnerus* l. d. non male ſcribit, *rariſſimum* ſit, illud *Scriptoribus ad rerum Moguntinarum notitiam facientibus* inſerendum duxi. Secu-

e) in libello vernacula ſcripto, von *Erfindung der löblichen Buchdrucker Kunſt*, p. 50. ſq.

f) Tomo quidem I. ſigillatim vero *Repoſitorii I. loculamento X*, p. 986-1002.

Secutus autem ſum editionem iſtam *Tenzelianam*, *Verderiana* qvippe potiorem, hoc tamen obſervato diſcrimine modoque, 1) ut adnotatiunculas auctoris *Arnoldi* litteris italicis; *Tenzelii* vero antiquis, ut vocantur, exſcribi curarem. 2) ut lectiones quæ operarum negligentia evidenter prorſus depravatæ erant, correxerim; eas vero, quæ dubiæ mihi videbantur, (per ſtellulam indicatæ,) quæ verior mihi viſa, notarim.

Encomion
Chalcographiæ.

Inclyta laudantur ſæcli monumenta prioris,
Artifici quæ ſunt elaborata manu,
† Hæc, quia fixa manent operoſæ pondere molis,
Et ſumptus Crœſi vix gravis arca feret:
Illa ſed excoluit mira labor improbus arte,
Lucidus & rabido carpere dente timet.

Sic

† Apud *Beyerlinck* non exſtant v. 3-16. ſed illorum loco legitur hoc diſtichon:

Laudemus merito arte nova coeloque magiſtro
Datum opus, ut volitet cuncta per ora virûm.

Sic ſua Pyramidum jactat miracula Memphis,
Sic Epheſus Triviæ Dædala fana canit.
Æratis Babylon muris ſic alta ſuperbit,
Regia Mauſoli ſic quoque buſta micant.
Non referam ſimulacra Iovis, Rhodiumque Coloſſum,
Non, quod mortales deliciasque vocant,
Non hortos, thermas, non Cæſaris Amphitheatrum,
Sed cedat, magno quicquid in orbe nitet.
Artis namque novæ natum eſt opus, arte magiſtra:
Id quod divini numinis inſtar erit.
Conflatis docuit libros quæ cudere ſignis,
Et preli dociles † exprimit * apte typos.
(1) Hic, ubi poſtremo deſcendit gurgite Mœnus,
Excipit & ſocias littore Rhenus aquas.
(2) Hanc peperit captis antiqua Moguntia muris,
Horrida dum triſtis fata canebat avis.

Et

† *exprimere.* apud Beyerlinck.
* f. arte.
(1) *Chalcographia primum Moguntiæ prodiit.*
(2) *Hic tangitur hiſtoria de capta Moguntia.*

Et lupus infrendens hoſtili percitus irâ,
Innocuas ſeptis dilacerabat oves.
Viperaque ut prodit, corroſo ventre parentis,
Fractus ſic portis ars patefacta fuit.
Sæcula bis ſeptem numerabant ordine fati
Chriſtigenæ, hinc illis luſtra decemque dabant,
(3) Tertius ac orbis Friedericus frena regebat,
Candida qui placidæ nomina pacis habet.
(4) Littera de rigido quia nunc deducitur ære,
Chalco illam *graphiam* Græcia gnara vocat.
Teutonicæ gentis decus, immenſusque theſaurus,
Tempore qui priſco nullius uſus erat.
Quem non damnoſo tineæ corrumpere dente,
Neque ſitus turpi perdere labe, valent.
Auctorem quærunt, primos qui repperit † huius
Archetypos artis, primaque puncta tulit.
Decertantque duæ non parvi nominis urbes,
Quælibet artificem vendicat usque ſibi.

Anna-

(3) *Tempore* Friederici III. *Typographia eſt inventa.*
(4) *Unde Chalcographia nomen eſt ſortita.*
† huius. apud Beyerlinck.

Annaleſque tuos quidam, Germania, torquent,
Bullatas nugas hac quoque parte vomunt.
Sed te ne fallat mendacis opinio vulgi,
Illius referam quæ ſit origo rei:
(5) Clarus *Johannes* en *Gutenbergius* hic eſt,
A quo ceu vivo flumine manat opus.
Hic eſt Aonidum cuſtos fidiſſimus; hic eſt,
Qui referat latices, quos pede fodit equus.
(6) Quam veteres nobis argenti voce notarunt,
A puero fertur ſuſtinuiſſe virum.
Illa ſed huic † civis largita eſt munera grata,
Cui clarum nomen Mogus habere dedit.
Primitias illic cœpit formare laboris,
Aſt hic maturum protulit artis opus.
Stemmate præſtabat, vicit virtute ſed illud,
Dicitur hinc veræ nobilitatis Eques.
(7) An-

(5) Joh. Gutenbergus *primus typographiæ inventor.*

(6) *Chalcographia Argentinæ primum attentata & incepta, ſed Moguntiæ Colophonem accepit.*

† cujus, mendoſe apud *Beyerlinek.*

(7) Annulus in digitis erat illi occaſio prima,
Palladium ut cælo ſollicitaret opus.
Illum tentabat molli committere ceræ,
Redderet ut nomen littera ſculpta ſuum.
Reſpicit archetypos, auri veſtigia luſtrans,
Et ſecum tacitus talia verba refert:
Quam belle pandit certas hæc orbita voces,
Monſtrat & exactis apta reperta libris.
Quid, ſi nunc juſtos, æris ratione reducta,
Tentarem libros cudere mille modis?
(8) Robora proſpexit dehinc torcularia Bacchi,
Et dixit, preli forma ſit iſta novi.
Ac poſtquam nunc hac, illa nunc parte moratus,
Supplicibus votis ſidera celſa petit:
Magne pater ſuperum, verbo qui cuncta gubernas,
Elice, ſunt animo quæ meditata meo:
Namque potes, nec erit, quod non tua dextera poſſit,
Arguit hoc ingens mundus, inane Chaos.

(7) *Inſignia aurei annuli prima occaſio chalcographiæ inveniendæ fuere.*

(8) *Preli typographici forma & unde occaſio ſumta.*

Et liceat plenis pelagus tranſcurrere velis,
 Littus ad optatum, quo rate tutus ero.
Te duce Pieridum conabor ſcandere rupes,
 Tu modo luctanti porrige ſæpe manum.
Te ſine mens nil noſtra potis conarier unquam,
 Flamine ni præſens pectora cœca regas.
Sit fas, æratos calamos vulgare per orbem,
 Atque novas edant prela futura notas.
Dixit, & à læva tonitru reſonabat Olympus,
 Iuppiter & voluit pondus habere preces.
Comprobat hoc Phœbus cithara, celebriſque Minerua,
 Annuit & dulci turba novena chely.
Talibus auſpiciis divinos concipit ignes,
 Ac iterum manibus ſedulus urget opus.
Et nunc ſollicitum curvo caput ungue retractat,
 Nunc varias graphio luſtrat ubique vias.
Qualiter & negligit crudos ſine imagine natos
 Urſa, * Calidonio monte relicta parens,

Quos

* l. Caledonio.

Quos tandem repetit, lambendo effingit, alitque,
Et fovet in tepido pignora blanda ſinu.
Sic auctor loca ſola petit, tacitosque receſſus,
Ac faſtiditum ſæpe relinquit opus.
Pœnitet & facti, retro veſtigia flectit,
Adque rudes fœtus fertque refertque pedem.
Hos colit, hos format, hos digerit ordine certo,
Ardet & inceptæ perficere artis opus.
Neque erat ulla dies Eoas vecta ſub auras,
Qna non ſit vigili littera ſculpta manu.
Atque † notas vocum finxit de duro orichalco,
Nobile Phœnicum quas dedit ingenium.
(9) Altera ſed rebus ſuccreſcit cura renatis,
Inventis uti mens generoſa nequit.
Implorat placidos Zephyros, & carbaſa pandit,
Hæret & in ſcopulis neſcius auxilii.

† novas. mendoſe apud *Beyerlinck*.

(9) *Magna typographia inveniendæ difficultas.*

Cumque illi ſtarent cælata toreumata magnio,
Et labor anguſtas attenuabat opes.
Artis nec poterat certos * extundere fines,
Inceptum ſtatuit iamque relinquere opus.
(10) Conſiliis tandem FAUSTI perſuaſus amicis,
Viribus exhauſtis qui tulit auxilium;
Addidit ac operi lucem, ſumptumque laboris,
FAUSTUS, Germanis munera fauſta ferens.
(11) Et * lævi ligno ſculpunt hi grammata prima,
Quæ poterat variis quisque referre modis.
Materiam bibulæ ſupponunt inde papyri,
Aptam quam libris littore Nilus alit.
Inſuper aptabant, mittit quas ſepia guttas,
Reddebat preſſas ſculpta tabella notas.
Sed

---

* l. extendere.

(10) Iohannes Fauſtus, *primi inventoris coadjutor.*

(11) *Experientia artis iam incepta circa tabulas ligneas, literis per ordinem inſculptis.*

* f. Ex.

Sed quia non poterat propria de claſſe character
Tolli, nec variis uſibus aptus erat,
(12) Illis ſuccurrit PETRUS cognomine SCHÆFFER,
Quo vix cælando promptior alter erat.
(13) Ille ſagax animi præclara toreumata finxit,
Quæ ſanxit *matris* nomine poſteritas.
Et primus vocum fundebat in ære figuras,
Innumeris cogi quæ potuere modis;
Hic nova ſpes oritur, redit in præcordia ſanguis,
Exultant animo, pectoris inque ſinu.
Abdita tecta petunt, agitur res teſtibus abſque,
Ne fieret populo ſordida præda levi.
Nata rudi primum res eſt tentata labore,
Mox vicit latebras ærea vena ſuas.
Ac horum poſtquam mordax eſt addita lima,
Omnibus hæc numeris reddidit illud opus.
Fontibus e parvis creverunt flumina magna,

(12) Petrus Schæfer, *alter* Gutenbergi *adjutor*.

(13) *Vulgo* matrices *nominantur*.

† apud *Beyerlinck* v. 139-162. non exſtant.

Quæ nunc vix ſitiens Tibridis ora capit.
Atque rigant ſacro Germanos gurgite campos,
Sirius * excuſſit quos face ſæpe gravi.
Imparibus numeris cœleſtia numina gaudent,
Hoc opus exegit ſic quoque ſancta (14) Trias.
Illo primus erat tunc GUTENBERGUS in albo,
Alter erat FAUSTUS, tertius OPILIO.
Hic quoque tres aderant Charites, Iovis inclyta proles,
Laude celebrantes mentis & artis opus.
Hinc inter ſeſe magnis hi viribus inſtant,
Atque opus exercent nocte dieque novum.
Componunt certo certas pars ordine voces,
Pars forti torquent prela ſonora manu,
Emittunt varios, cudunt quos ære, libellos,
Queis nihil in vaſto gratius orbe fuit.

(15) Hos

* l. exuſſit.

(14) In *editione Verderiana* ita legitur; ſed in prima Moguntina eſt *Dryas*; ſenſu diverſiſſimo. *Tenzel.*

(15) Hos ſtupet Eous, miratur & Heſperus illos:
Gratantum plauſus ſidera celſa † ferit.
Antea nec tales vidit binominis Iſter
Merces, nec Rhenus cornibus ipſe tulit.
Has quoque doctrinæ ſuſpexit Achaia mater,
Prætulit ac illas † Attalicis opibus.
† Nunc agiles manibus digitos librarius arctet,
Detque locum argutis vilis arundo typis.
Prelo nam plures deſcribunt unus & alter
Chartas, quam calamis officioſa cohors.
Res operoſa quidem eſt, blandis ſed grata Camœnis,
(16) Et nobis victum per tria luſtra dedit.
Utque molæ Plautus, lympharum ut ſæpe Cleanthes,

 Illius

(15) *Magna artificii hujus admiratio.*
† petit. apud *Beyerlinck.*
† Achaicis mendoſe apud *Beyerlinck.*
† Reliqua deficiunt apud *Beyerlinck.*
(16) Hinc diſcimus, *Arnoldum* ipſum per quindecim annos Correctoris in typographia onus ſuſtinuiſſe, quod *Mallincrot* aliique de eo annotarunt. *Tenzel.*

Illius *Arnoldus* ſic tulit æris onus.
Quid non paupertas, & rerum triſtis egeſtas
Imperat? innocuos impietate premit.
(17) Hæc ars e tenebris Muſas, vatesque reducit,
Certaque transacti temporis acta refert,
Senſibus hæc aperit cæcis oracla ſophorum,
Explicat & ſummi juſſa ſacrata Dei.
Detegit hæc artes, ac horrida fulmina mundi:
Depingit bullas illius atque leves.
Et tibi reſtituit tandem Germania lumen,
Argo centoculo ut cautioreſſe queas.
Purus & ut Phœbus tranſcendens climata mundi,
Illuſtrat radiis pectora quæque ſuis.
Pontigenam Cous tabula depinxit Apelles,
Et tulit hinc ſummum perpetuumque decus;
Multorum hæc oculos in ſe convertit & ora,
Tam fuerat docta linea ducta manu.
Con-

(17) *Laus Chalcographiæ.*

Conſpicuis ſignis Lyſippo gloria parta eſt,
His quoque paſcebat lumina vulgus iners.
Praxiteles Pario vincebat marmore plures,
Et multos alios vindicat artis honos.
Hæc monumenta licet ſolertia finxit ad unguem,
At nomen reſtat præter inane nihil.
Quid, niſi ſunt multis operata toreumata ſignis,
Et cinis, & rapidis attenuata notis?
Reſpice præterea naturæ ditia dona,
Et rerum varias rite videbis opes,
Frugifero tellus cornu quas parturit alma,
Inque ſinu fida ſedulitate fovet.
Sunt, quas extollit medica Podalyrius arte,
Hæc regum menſis digna, ſed illa Deûm.
Commendat nobis nonnullas rarior uſus,
Nonnullæ varia conditione juvant.
Dotibus innumeris ſylvæ, campique redundant,
Eminet & multa nobilitate mare.
Utilis uſus adeſt plantis, & gratia gemmis,
Munus Erythræi littoris eximium.

Quem non ſollicitant Pactoli littora rubri,
Stulti quæ referunt impia vota Midæ?
At nemo cauſas rerum, & cum fœnore merces
Naturæ cunctas enumerare poteſt.
Scilicet eſt natis non parva potentia rebus,
Maxima ſed prelis, ingeniique bonis.
Namque animo præbent vires, & pectora formant,
Uſus at illarum corporis eſſe ſolet.
Aſtrææque vias poſſunt oſtendere certas,
Itur queis rutili lucida ad aſtra poli.
Spiritus ut corpus longo diſcrimine vincit,
Hæc bona ſic ſuperant, quicquid in orbe viret.
Hæc quia perpetuo florent monumenta vigore,
Solaque Phœnicis ſæcula longa vident,
Illos exſtirpat morſu curioſa vetuſtas,
Horridus ac illis Auſter & aura nocent.
Quæ tellus gignit, fortunæ injuria tollit;
Aſt horum poterit juris habere nihil.
Fertur & alma parens caput erexiſſe gravatum,
Atque hos inſolita voce dediſſe ſonos:

Quis

Quis Deus aſtrorum dedit hæc miracula mundo?
  Non mea ſunt, ſed ſunt munera rara Deûm.
Vix ea finierat, ſequitur reſonabilis Echo,
  Reſpondens matri, munera rara Deûm.
Sed quæ lingua poteſt juſta hæc extollere laude,
  Queis nihil utilius maximus orbis habet?
(18) Æternas igitur grates tibi, GUTENBERGE,
  Olim perſolvet vivida poſteritas.
Auricomum ut ſolem ſemper ſplendere videmus,
  Sic tuus æterna laude nitebit honos.
Ibis ad Elyſios ornatus tempora campos,
  Et tua nobiſcum fama perennis erit,
Atque omnis cantabit Jo tibi turba ſororum,
  Ardua Pierii quæ juga montis amant.
Prima quidem laus eſt, niveo quoque digna lapillo,
  Tradere ſi primus, quæ latuere, potes.
Eſtque minor virtus, inventis addere lucem,
  Eruere at fontes, hoc opus artis erit.

Non

(18) *Laus* Joh. Gutenbergi *primi inventoris.*

Non tamen eſt Fauſti ſtudium, Petrique tacendum,
Sed dignus grata eſt poſteritate labor.
Hic dum cernebant raras procedere merces,
Sanxerunt dextris fœdera pacta ſuis:
Quæ Deus, aut fortuna dabit, communia ſunto;
Æqualis noſtrum ſitque laboris onus.
Fœdera ſed lucri raro concordia nutrit,
Indiga ſunt pacis, diſſidioque patent.
Sic poſtquam auctores quæſtus ſpes cœpit habendi,
Ad lites vertunt pectora capta leves.
In partes abeunt, ſinceraque pacta reſoluunt,
Et promiſſa cadunt irrita ſitque fides.
Cuilibet ut propriis ſerviret pergula prelis,.
Et ſibi multijugas quisque pararet opes.
Non tulit injuſtas mens Gutenbergica rixas,
Teſtatur ſuperos fœdera rupta Deos.
Cauſa fori tandem pavidi defertur ad ora.
Scribitur ac illis dicta nefanda fori.
Tempore ſed longo res eſt tractata dicaci
Litē, hodie pendet iudicis inque ſinu.

Quæ Deus in largos mittit mortalibus uſus,
Ad damnum vertit ſortis iniqua parens:
Utilitate ſcatent calidiſſima dona Promethi,
Hæc ſi quis licita commoditate fovet:
Attamen egregias urbes hæc perdere cernis,
Longo quas ſtruxit tempore laſſa manus.
Quem latuit, rigidum præbet quæ commoda ferrum?
Sed pereunt illo millia multa virûm.
(19) Sic quæſtus ſtudio nunc quisque typographus atque
Bibliopola libros vendit, emitque novos.
Nec curæ eſt ulli, qua ſit liber arte politus.
Fœnoris ad fructus ſpectat auara cohors.
Sunt, quibus ingenii dotes natura negavit,
Et ſteriles merces iunxit Apollo quibus,
Hi negligunt ſancti quicquid veneranda vetuſtas

Pro-

(19) *Chalcographia librorumque abuſus.*

Prodidit, effingit normam ea turba novam:
Quidquid & his offert furor, atque licentia paſſim,
Exponunt populo ſæpe legenda rudi.
Fabricat hic nugas, hic rixas ſeminat atras,
Spargit & in vulgus quam vomit ipſe luem.
Barbariemque rudem major pars ructat in auras,
Commiſcent rebus ſicque profana ſacris.
Hos non dexteritas, nummi ſed cura doloſi
Allicit, ut tractent munera Pieridum.
Inſignes titulos alius præfigere gaudet,
Atque tibi imponit nomine ſæpe novo.
Neſcio quos auri montes promittere geſtit,
Mentem ſed fallunt aurea dicta tuam.
Pluraque nonnunquam promittit fronte libelli,
Quam quæ vix ingens bibliotheca daret.
Cætera pars quid agit? Prægnantia plauſtra papyri,
Invitis Muſis, commaculare ſolet.
Et piperis tortos diſcit curvare cucullos,
Chalcanto turpi quos laceravit iners.

Hos indignatur peregrinis mittere terris
  Mœnus, & illorum ferre recuſat onus.
(20) Vendicat ac præſens ætas inſignia libris,
  Et prima facie conſpicienda locat:
Sphingis & adhærent variis ænigmata linguis,
  Soluere quæ ſolers Delius ipſe nequit.
Fatali hic framea vacuas diverberat auras,
  Neſcio quas ſtrages hacque minatur idem.
Forſan, ut afflictis Pygmæum rebus in armis
  Succurrat contra Strymonias volucres.
Aut, ut terreſtres mures, ranasque paluſtres
  Sterneret armatus, Marte favente, furor.
Alter at Herculei nectit curvamina nodi,
  Siſyphidi nunquam diſſolüenda duci.
Nonnullus niveum chartis aſciſcit olorem,
  Anſeris at clangor per loca multa ſtrepit.
Exhibet Hyblæos flores hic mille colorum,

Pro

(20) *De typographorum inſigniis.*

Pro quibus accreſcit lappa ſubinde tenax.
Velaque dant ventis hi, quæ Fortuna gubernat,
Queis cupidos agitat per freta ſalſa viros.
Quilibet hoc fuco libris accedere lucem
Augurat, & fœdi ſpem capit inde lucri.
Sed quod picta refert chartis præfixa figura,
Poſſeſſor factis abnegat usque *piis.
Nemo virtutis præfert inſignia, nemo
Iuſtitiæ juſta corripit arma manu.
(21) Fronteque perfricta (tanta eſt inſania quæſtus)
Affigunt ſchedis hæc quoque iura ſuis.
Noſtra hæc meſſis erit, pandas hic contrahe falces;
Et noſtras ſegetes ſit tetigiſſe nefas.
Hic niſi cautus eris, grandi multabere pœna,
Hoc jubet Auguſti Cæſaris auctoritas.
Cæſaris auctoritas tales ſed vendere fumos
Edicto cavit, caſtaque ſcripta probat,
Quæ

* ſuis.

(21) *De typographorum privilegiis.*

Quæ non offendunt Curios caſtasque Sabinas,
Et redolent Samii dogmata dia ſenis.
(22) Adde, quod hæc furtis agitur res ſæpe nefandis,
Ac nihil intactum gens male ſana ſinit.
Hic nova dum rerum verſat volumina prelis,
Somnia monſtroſæ quæ novitatis habent,
Surripit hæc alius, jam vix incude retacta,
Subjicit & prelis turpia furta ſuis.
(23) Quin etiam volitant, ut noctua nocte, libelli,
Qui lucem fugiunt, nominibusque carent:
Cornua fronte gerunt, armata eſt dextera ferro,
Et tabo linguæ candida corda petunt.
His non juſtitiæ, nec recti candor in ore eſt,
Conviciis horum pagina nulla vacat.
Ut nova ſola placent ſtolidi mendacia vulgi,
Sic vitiis fervet mundus ubique novis:

(22) *De impoſturis typographorum.*
(23) *Anonymi libelli.*

Has lector, ſi pectus habes, fuge, diffuge Syrtes,
Et portus tuti littora tuta lege.
Ac patulas aures, exemplo fortis Ulyſſis,
Summove, ne blando detineare ſono.
(24) Inter ſed cunctos, queis candida prela laborant,
Emeruit primas Aldus, in arte potens.
Adſerit hanc laudem celebri candore laboris,
Fundat & Euganeas anchora ſacra rates.
Hunc vigili ſequitur ſtudio domus alta Frobeni,
Regia quam gremio fert Baſilea ſuo.
Huic albo confer *Schæferos*, artis avitæ
Cudendi libros quos pia fama manet.
Omnibus his junges, ſimili queis ære moneta
Exit, & incudes conſona ſcripta dabit.
Barbara turba vale, quæ nil niſi ſomnia vendis,
Flectis & a recto limite ſæpe pedes.
(25) Iactat & indoctos e plebe Philautia Momos,
Audent qui ſcriptis cuncta movere loco.

Pro-

(24) *Qui noſtri ſæculi præcipui typographi.*

(25) *De proletariis ſcriptorculis, deque libellis famoſis.*

Protulit haud unquam tot fertilis Africa monſtra,
 Scriptores quot nunc tempora noſtra leves.
Nec tot ſufflatas Lyciæ dant flumina ranas,
 Ranas, quas viridis pœna coërcet aquæ.
Materies horum ronchi, nugæque canoræ,
 Et quod mens agitat criminis omne nefas.
Affectant vitiis famam, virtute repoſta,
 Ventoſo ut ſemper plebis in ore ſient.
Haud ita diſſimiles multum huic, qui templa Dianæ
 Diruit, ardenti Mulciberique dedit.
Impia, ſub ſpecie veri, mendacia miſcent,
 Atque ſtruunt tacito pectore mille dolos.
Hic ducibus barbam vellit, populique furorem
 Excitat, & Furiis mœnia quæque petit.
*) Hinc alii contra gaudent obtrudere palpum,
 Pectora plus iuſto quælibet atra probant.

*) f. Huic.

Blanditiis tollunt ſævos & ad aſtra tyrannos,
Nigraque dejiciunt Ditis ad antra pios.
Efflant ex uno, quod dicitur, ore calorem,
Atque gelu, & nimia garrulitate ſcatent.
Illudunt ſacris, applaudunt ſæpe profanis,
Fingitur ac albus, qui modo fuſcus erat.
Et quod quisque videt cæcæ per ſomnia noctis,
Mane per extremas ſpargit ad usque plagas.
Perque Deos jurat ſuperos, & numina terræ.
Eſſe crucifixi ſumma decreta Dei.
Omnia dente petunt, fœdant ſpurcaque ſaliva,
Digni qui Anticyræ præmia ſana ferant.
A quibus & Nemeſis turpiſſima facta repoſcat,
Quo meritas pœnas improba turba luat.
Principis ac princeps lacerat caput, atque tacenda
Conſilia in chartis vendere quisque ſolet.

De

(26) Libelli famoſi ſunt cauſa omnis ſeditionis.

De rebus magnis populi ſuffragia vana
Captant, quæ ſemper mens animoſa fugit.
Quid non audebit furioſa licentia vulgi,
Talia ſi primi dant documenta Duces?
Quæ non his oritur funeſta Tragœdia nugis?
Accendit quas non hæc quoque flamma faces? (27)
Ruſtica ſeditio belli cur cornua ſumpſit?
Chartæ pellaces hoc docuere nefas.
*) Has quoque Gorgoneo perfudit ſacra cruore,
Progenies vulgi, quam nova ſecta tenet.
Quæque Numam ſimulat modo relligione profana,
Et geminos fertur ferre ſub aure polos.
Omnia confundit, vertit ſurſumque deorſumque,

(27) His integrum diſtichon inſeruerat *Arnoldus*, quod mala fide *Verderius* expunxit:

Perfidus his fretus Gallus bella aſpera movit,
Hæc princeps Getici cauſa furoris erat.

Et gloriatur tamen *Verderius*, ſe Arnoldi carmen candori ſuo reſtituiſſe. Egregium vero candoris Gallici ſpecimen, quem tunc etiam Imperatori *Carolo V.* probavit *Franciſcus I.* Galliæ Rex, ab *Arnoldo* his verſibus notatus. *Tenzel*

*) f. His.

Ac gerras præter nil ſua ſylva crepat.
Hæc cauſa eſt Aquilæ Romanæ vellere pennas,
Atque aras magni commaculare Dei.
Non adeo lædunt Bombardæ fulmina dira:
Nil præter clades ſit licet illa tonent:
Nec tantum nocuit cuiquam vis ſæva cicutæ,
Quantum famoſi ſtigmata nigra libri.
His & mille modis eſſent hæc ſæpe notanda,
Aſt iter immodicum noſtra Thaleia fugit.
Nec molles Elegos, pugnacem at poſcit Jambum
Res, Satyræ & tetrico carmine digna foret.
(27) At tu, quem viridis, *Præſul clariſſime*, laurus,
Et toga plus pacis, quam fera bella iuvant,
Aſpice, famoſis læduntur ut omnia chartis,
Luditur his juvenis, decipiturque ſenex.
Utque ſonus volucrem, piſcem ut cibus unctus ineſcat:
Præſtigiis harum ſic cadit omnis homo.
Crede

(28) *Apoſtrophe ad Albertum Præſulem* &c.

Crede mihi, *Princeps*, harum ſpes maxima rerum,
Expugnant animos ſcripta retorta pios.
Ne dedigneris lapſis ſuccurrere rebus,
Hoc Pæan rogitat, Theſpiadumque chorus.
Præſidium mittet præſens tibi (29) *Carolus* ingens,
Inter Germanos gloria prima duces.
Nec minus illarum rerum negotia tractat,
Quam Solymi ut redimat ſacra ſepulchra ſoli:
Quove modo nunc corda ducum compeſcat iniqua,
Fœdera qui rumpunt pacis, & arma fremunt.
Et Deus omnipotens audentis facta juvabit,
Atque dabit ventis vela ſecunda tuis.
Elige Ariſtarchos, quorum cenſura, obelusque
Latrantes corvos arguat, atque notet.
Eiice degeneres animoſo pectore haliætos,
Legitimæ ut prolis conſpiciatur honos.

(29) *Carolus quintus.*

Dulciſoniſque locum cygnis det garrula pica,
Audiat ac auris nil, niſi dulce melos.
Magnus Alexander, magnum qui terruit orbem,
Detentus tali ſæpe labore fuit.
Audebatque ducis vultus depingere nemo,
Præter Apelleas, arte juvante, manus.
Ne labor effigiem non veram redderet orbi,
Dedecus & pareret turpis imago duci.
Sic nec turpe puta, ſimili ratione cavere,
Barbarus ut docto cedat ubique viro.
Spongia famoſis incumbat ſæpe libellis,
Et cuſtos ornet lucida gemma libros.

Finis.

Moguntiæ ad Divum Victorem excudebat Franciſcus Behem.
M. D. XLI.

*) Artis Typographicae Querimonia

De illiteratis quibusdam Typographis, propter quos in contemptum venit,

Auctore

HENRICO STEPHANO.

Epitaphia Græca & Latina doctorum quorundam Typographorum ab eodem ſcripta.

Anno MDLXIX.

Excudebat *Henricus Stephanus.*

(in 4to pl. 4 ½.)

Henr. Stephanus lectori bonis litteris bene cupienti S. D.

Scribimus indocti doctique Poëmata paſſim, exclamat *Horatius*, poſtquam dixit agendæ navis ignarum non audere eam agere; medicos, quod medicorum eſt, promittere, fabros

*) Exſtat cum plerisque epitaphiis in *Mich. Maittairii* Tomo I. Hiſtoriæ Stephanorum pag. 293 - 303. absque illis in *Theod. Janſonii ab Almeloveen* diſſert. de vitis Stephanorum pag. 138 - 147. & præfatio ſola in *Sim. Majoli* Diebus Canicul. Tom. II. Colloq. VI. pag. 786. ed. Mogunt. 1615. fol.

fabros fabrilia tractare. In eandem vero ſententiam & alibi canit:

Ludere qui neſcit, campeſtribus abſtinet armis,
Indoctusque pilæ, diſcive trochive, quieſcit,
Ne ſpiſſæ riſum tollant impune coronæ:
Qui neſcit, verſus tamen audet fingere.

Hoc autem quam verum noſtra etiam ætate comperiatur, quotidie teſtantur miſera poëmata, quæ deferri videmus in *vicos vendentes thus & odores*, (ut hic quoque verba Horatiana uſurpem,) *& piper & quicquid chartis amicitur ineptis.* Sed quod ille de iis dixit, qui γράφουσι, multo etiam iuſtius de iis dicemus, qui τυπογράφουσι poëmata, quamvis aliena, nec poëmata duntaxat, ſed alia aliorum quorumlibet ſcripta. Quid? doctrinam typographi & ejus, qui poemata ſcribit, parine in lance expendendam cenſes? Non equidem: ſed utrosque, ſi indocti ſint, æque ſuo in genere (ut ita loquar) indoctos eſſe & cenſeo & affirmo. Quantum enim multi hujus ſeculi verſificatores ab ea doctrinæ abſunt menſura, quam vel mediocris poëſis, (ſi liceret mediocribus eſſe poëtis,) deſiderat, tantum pleroſque typographos ab ea, quam ars illorum poſcit vel flagitat potius, abeſſe dico: ut de iis taceam, qui non ſunt indocti, id eſt, parum docti, aut etiam minus quam parum docti, ſed ne digni quidem ſunt, qui indocti vocentur, quum ſint prorſus analphabeti. Quid? (dicet

(dicet fortaſſe quiſpiam) quum tot librorum agmina ex tot typographorum officinis prodeant, quos omnis doctrinæ expertes eſſe conſtat, an ita neceſſariam illis eſſe litterarum cognitionem exiſtimas, ut a ſuis fertiliſſimis alioquin prelis, in quibus conſenuerunt, tanquam Ariſtophanicos Strepſiadas, ad tam feram ſcholam vocare, & veluti Pelias quosdam recoquere velis? Atqui ſi ideo typographicæ arti doctrina non eſt opus, quod multi eam indocti exerceant, ac de iis queri minime debeo: itidem certe poëticæ non eſſe neceſſariam, quod ab indoctis etiam multa proficiſci poëmata videamus, ideoque de illis immerito queſtum eſſe *Horatium* pronuntiabimus. Niſi forte poëticæ quidém neceſſariam omnino eſſe poëticam, at typographicæ arti non item, dicet aliquis. Sed quo id ore dici a quoquam poterit? Itane vero librorum editio pro dignitate ab iis elaborari poterit, quibus nihil cum Muſis commune eſt? Itane vero artem, cuius velut tutelæ ac fidei litteræ hoc ſeculo commiſſæ ſunt, fideliter tractare litterarum imperitus poterit? Ecquid obſecro dicturum putamus *Aldum*, ſi nunc reviviſcens videat, ſucceſſiſſe ſibi typographos, quorum non minima pars vix pene aliud in libris, quam quomodo alba pagina diſcernenda ſit a nigra, intelligit? (Nam qui tantum profecerunt, ut Græca litterarum elementa poſſint a Latinis, Hebraica a Græcis diſcer-

diſcernere, atrocem ſibi fieri injuriam exiſtiment, ſi in numero indoctorum habeantur.) Quid vero dicturos M. illum *Muſurum* & *Ianum Laſcarin* putamus, in quibus primis Græcia reviviſcere cœpit, & qui principes in pandendo nobis ad linguæ adyta itinere fuerunt? quid inquam dicturos remur, ſi, quum ipſi tantum honoris arti typographicæ detulerint, ut non indignam exiſtimarint, cui ſuam operam navarent, fungentes munere correctorum, (liceat enim de rebus typographicis typographice loqui,) eo rem deveniſſe videant, ut ſi quis tria Latinæ linguæ verba totidemque Græcæ norit, typographicæ illius correctioni nobiliſſimi quique utriusque linguæ ſcriptores committantur? Quid enim obſecro aliud eſt, hanc in illos ſcriptores poteſtatem ejusmodi hominibus permittere, quam gladios furioſis in manus tradere? Eorum ego e numero quendam olim cognovi, illo correctoris munere tam crudeliter fungentem, ut omnibus locis in quibus vocem *procos* inveniebat, plagas infligeret, *porcos* nimirum in locum illius ſubſtituens: itidemque ubi verbum *Exanimare* occurrebat, ipſum in *Examinare* mutaret: (adeo quidem ut & apud *Horatium* legeret: Cur me querelis examinas tuis?) quod nimirum hæc vox pariterque illa (ſicut aliæ prope infinitæ, in quas eandem tyrannidem exercebat,) Latinitatis eius terminos excederent, peregrinitatisque da-

damnandæ ei viderentur. Porcos enim (ajebat) ſcio eſſe animalia quædam ſic vocata: at procos nec animalia, nec aliud in Latino ſignificare puto: interim malo vocem, de qua certus ſum, pro ea reponere. Alii ſunt, qui neque, quid nomen *Proci*, neque quid verbum *Exanimare* valeat, ignorent, ac Latina eſſe minime negent, in aliis item perinde tritis non hæſitent; ſed quum paulo iſtis rariora vocabula in eorum oculos incurrunt, ad ipſa tanquam monſtra quædam obſtupefiant, atque adeo procul unumquodque hujusmodi vocabulum abigant, aliud ſibi familiare in eius locum advocantes, vel potius obtorto (ut ita dicam) collo pertrahentes. Exemplum autem ex multis unum, ſed valde inſigne, proferam. Quum dixiſſet *Horatius* epiſtola 2. libri prioris: *nunc adbibe puro pectore verba puer*, ad verbum hoc *adbibe* attonita frequens hujusmodi correctorum turba in *) *adhibe* mutavit: non unum una in voce, ſed multiplex erratum admittens, ut cuilibet, (qui modo illorum ſimilis non ſit,) manifeſtum eſſe poteſt. Et tamen in pluribus quam triginta diverſis editionibus præclaram illam

*) In una voce contra Syllabarum tempus bis peccavit Corrector, quali forſan uſus eſt Almeloveenius in ſuo notarum ad Rutilii fragmentum ſpicilegio, ubi (v. 76.) pro *nobilitate* reponitur *ferocitate*, tanquam melior lectio. *Maittaire.*

lam *) emendationem me videre memini. Ac certe vix tandem Lugdunenſi cuipiam correctori perſuaſi, ut poſthac inemendatum *Horatium* eo in verſu eſſe ſineret, id eſt, ſuum *adbibe,* quod mendoſum ille putabat, ei relinqueret. Viden' lector, viden' cum quibus nunc hominibus negotium ſit antiquis illis Latinæ linguæ ſcriptoribus? Nam de Græcis quid attinet dicere? Græcæ linguæ penetralia ingreſſi ſunt ſcilicet, qui Latinam vix a limine ſalutarunt: aut ab illis multum ſperandum eſt, qui ipſis librorum frontibus ignorantiæ ſuæ imaginem ad vivum expreſſam præfigunt. Sic nuper ex quadam Germanica officina (urbis enim nomini parco) prodiit Græcus liber, in cuius fronte quum diligentiam in eo adhibitam commendare vellet is, cui hanc prouinciam demandarat typographus, in eo ipſo verbo, quo emendatum ſignificare voluit, tribus fœdiſſimis erravit modis, non typographicis quidem illis, id eſt, non ex operarum incuria, ſed ex mera linguæ Græcæ ignorantia aperte proficiſcentibus. Atque ita miſer typographus, dum honorifico titulo commendatam eſſe editionem ſuam exiſtimavit, contra ſuo ipſemet

*) At quis non miretur in Horatio typis regiis 1642. excuſo legi: *adhibe?* Lambinus in ſuis notis hanc vitioſam notavit ſcripturam, & Cruquius monet in omnibus ſcriptis codicibus haberi: *adhibe. Maittaire.*

met præconio (tanquam ſuo ſe gladio iugulans) illam infamavit. Quod vero omnium maxime ridiculum eſt, videmus paſſim typographorum epiſtolas Latinas, interdum & Græcas, quorum plurimi ne primum quidem earum verbum intelligere, nonnulli ne legere quidem illas poſſunt. Quam multa vero inſuper mala hæc typographorum ignorantia invehat, alias erit fortaſſe dicendi locus. Sed interim, (quum hunc tam miſerum tamque calamitoſum artis typographicæ ſtatum ſæpenumero mecum deploraſſem,) continere me non potui, quin omnibus, qui Muſas eo proſequuntur & amore & honore, quo merentur, luctum meum teſtatum relinquerem, vel potius illos in eius partem, (tanquam de meo tantundem detracturus,) vocarem. Qui tamen multo certe libentius vindices tantæ miſeriæ & injuriæ quam deploratores advocaturus eram, ſi quos usquam gentium repertum iri exiſtimaſſem. Hinc tandem erupit illa, quam nunc edo, querimonia, inter innumeras occupationes a me ſcripta, nec tamen ex ullo odio, vel ex invidia, (eſt enim DEI beneficio, cur invidear ab ὁμοτέχνοις, potius quam cur invideam,) ſed ex animo gravi indignatione percito profecta. Verum dicet quiſpiam, Heus tu, non meminiſti verſus Horatiani, quem initio huius epiſtolæ protuliſti? *Scribimus indocti, doctique poëmata paſſim:* annon & in tuum poëma eundem iactatum

tum iri exiſtimas? Immo vero & memini, & me primum omnium in illorum, non in horum numero colloco, ſed ut aggredi illud auderem, fecit hic alius Satyrici verſus; *Si natura negat, facit indignatio verſum.* Vale.

Artis Typographicæ Querimonia

De illiteratis quibusdam Typographis, propter quos in contemptum venit, Auctore HENRICO STEPHANO.

Illa ego quæ quondam, cœlo ut delapſa, colebar,
Illa ego, quæ multis numinis inſtar eram:
Quam comitem addiderant mundi miracula ſeptem,
Quæ decima Aonidum ſum numerata ſoror:
Deliciæ humani generis vocitata per orbem,
Quæ vocitabar amor deliciæque Deûm:
Heu mihi, nunc miſeram contempta ingloria vitam,
(Si tamen hæc vitæ eſt nomine digna,) traho.

Nunc

Nunc traho quod ſuper eſt, per mille opprobria, vitæ,
Sicque meæ laudi vivo ſuperſtes ego.
At vos, quorum animos vulgi non faſcinat error,
Nec ſua credulitas credere falſa jubet.
Me (quæſo) indicta damnari expendite cauſſa,
Nec peragi juſti judicis ore ream.
Crimina multa quidem ex omni me parte laceſſunt:
(Fœta ſubinde novis pectora livor habes)
Sed duo præcipue noſtram oppugnantia famam,
Implerunt acri quæ mihi bile jecur.
Me veterum auctorum clamant peſtemque luemque,
Sacrilega hos clamant me violare manu.
Sentinamque operum dicunt proferre novorum,
Quam piper & triviis ſalgama nota manent.
Nimirum hæc ea ſunt, quæ me duo crimina vexant,
Inque odium reliquis quæ rapuere magis.
At non jure in jus me dico fuiſſe vocatam:

Nam quæ non pecco, * quare luenda mihi?
Non peccare autem, ſuffragia veſtra probabunt,
Si patiens auris, candida mensque ſinat.
Namque age, Mavortis ſi quis ſibi ſumſerit arma,
Sed qui non itidem Martia corda gerat;
Si capiti galeam laterique accommodet enſem,
Si parma & telis inſtruat ille manum:
Vixque tamen viſis vertat terga hoſtibus idem,
Parmam cum telis excutiente metu;
Iſtane Mavortis culpa eſt? num portio laudis
Idcirco Marti deperit ulla ſuæ?
Sive lyram pulſet lyricæ qui neſcius artis,
Et miſeras aures enecet usque ſonis,
An Phoebus debet culpam aut præſtare Camœnæ?
Aut lyricæ hoc artis dedecus eſſe poteſt?
Si chartas nunc ergo meas, ſi prela typosque,
Inſtrumenta operis quotquot miniſtra mei
Turba ne docta malos indocte vertit in uſus,

Num

* Sic Henr. Stephanus in ſua editione. Almeloveenius bene repoſuit *ſuntne*.

Num merito in partem criminis ipſa vocer?
Siccine ſim adjutrix illis fautrixque putanda,
Quos cane quos odi pejus & angue palam?
Atque adeo quod velle licet, ſi poſſe daretur,
Jam factis odium teſtificata forem.
Sed quid agam? quæ dii tolerant, tolerare recuſem?
At faſtu dicar nunc tumefacta novo.
Optavi quoties, tenebris adoperta laterent?
Quæ mea nunc lucem munera cunque vident.
Nec ſolum hoc, aliis oneravimus æthera votis:
Omnia quæ celeres diripuere Noti.
Iidem debuerant etiam rapuiſſe dolorem,
Qui menti requiem ſurripit usque meæ.
Hei mihi quod propriis patior nunc vulnera telis,
Armaque me contra ſunt fabricata mihi.
Nam queis barbaries a me proſternitur armis,
Quotquot & errorum turpia monſtra latent:
Denique queis fœdas expello mente tenebras,
Me dominam illa ſuam nunc male ſana petunt.

Vulnera forſitan hæc dices non eſſe cruenta,
Eſſe cruenta quidem vulnera, & ipſa nego:
Nobilitate animus ſed quanto corpore præſtat,
Vulnera tanto animi quis graviora neget?
Utque bono patri dolor ingens improba proles,
Objicit hanc illi qui tamen, ille gravat:
Vulnera ſic per ſe ſunt noſtra graviſſima, linguæ
Sed multo reddunt aſperiora malæ.
Me miſeram: incipiunt quoties effundere virus,
Et probris nomen dilacerare meum,
Terra mihi toties opto mihi terra dehiſcat:
Horror ad has voces pectora tantus habet.
Nam veterum auctorum quum ſim columenque ſalusque,
Illorum labes perniciesque vocor.
Turba equidem (fateor) me multa profeſſa magiſtrum,
In ſcripta illorum perpetrat omne nefas:
Atque manu illota quæ ſunt ſacrata profanat,
Quam vel ſacrilegam dicere jure queas.
Sed gregis iſtius ſi dicor iure magiſtra,
Si tanti ſceleris conſcia credor ego,
Nempe

Nempe fugax itidem eſt miles, Mavortis alumnus,
Eſt itidem trepidæ conſcius ille fugæ.
Et quicunque malus toto citharœdus in orbe,
Scilicet illius, Phœbe, magiſter eris.
Sic mala dicetur textrix a Pallade docta,
Vulcanusque malum ſic docuiſſe fabrum.
Dicendusne meus, quicunque typographus audit,
Et chartas graphicis implet ubique typis?
Atqui turba iſto titulo nunc multa ſuperbit,
Quæ porcos fuerit paſcere digna magis.
Vix norunt ipſas multi de nomine Muſas,
Vix norunt Muſis aut Helicona ſacrum.
Quid dico; pudet his longe graviora profari,
Atque magis poſſint quæ ſuperare fidem:
Proh pudor, haud rarus numero reperitur in illo,
Nominis ignorans ipſa elementa ſui.
I nunc, & veterum fœdata volumina multis
Mirare ac multis contemerata modis:
Agmina ſcriptorum graphicos & multa novorum

Exoſa illorum nuda vel umbra mihi.
Inſtrumenta quidem mea nunc famulantur & illis:
Eſſe ſed hæc prædam, non mea dona, puta.
Artifices appello malos (ne neſcius erres)
Non quo vulgus eos more vocare ſolet:
Sed jejuna quibus doctrinæ pectora, quorum
Ad Latios auris ſtat ſtupefacta ſonos.
Artifices hos nempe malos ego conqueror eſſe,
Hos fidei artifices conqueror eſſe malæ:
Ornamenta licet conquirant undique libris,
Quæ dare cunque poteſt ulla perita manus.
Namque quod humano mens eſt in corpore, quod mens
Præſtare humano corpore clauſa poteſt.
Hoc opere in noſtro præſtat correctio: (voci
Fas uſum veteri ſit tribuiſſe novum)
Hæc fugata ſcriptis tenebras, lucemque reducit,
Una hæc cum mendis aſpera bella gerit,
At taurus ſumtis carpet prius aëra pennis,
Aut liquidas pinnis ille natabit aquas,

Et prius in ſylvas prorumpet ab æquore delphin,
Notaque ſetoſis gramina tundet apris,
Illo tam inſigni quam munere fungier unquam,
Et ſacro Muſis, turba profana queat.
Lumina ſunt nobis aliena vicaria, dicunt,
Seque ſat armatos hac ratione putant.
Atqui oculo alterius nolle in re fidere parvâ,
In tanta eſt quantus fidere velle furor?
Resne typographica eſt (mihi cor exæſtuat ira)
Vilis ita ut cuivis poſthabeatur equo?
Namque oculum domini (cunctis res prodita ſeclis)
Pinguis ut evadat, poſcere fertur equus.
Sed quid ego hæc fruſtra? canitur nam fabula ſurdis,
Et ſi quid ſurdis ſurdius eſſe poteſt.
Ergo libet noſtras tandem finire querelas,
Et tandem dicto claudere multa brevi.
Ut quidam e Sophiæ fertur dixiſſe magiſtris,
Mille auditorum eſt unicus iſte loco:
Sic prudens judex, recti ſtudioſus & æqui,
Multorum nobis unicus inſtar erit.

ΕΠΙ-

ΕΠΙΤΑΦΙΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΩΝ
τινῶν εὐπαιδεύτων.

EPITAPHIA
DOCTORUM QUORUNDAM
TYPOGRAPHORUM

Auctore
HENRICO STEPHANO
Typographo.

Ἄλδου Μανουτίου Ἐπιτάφιον.

Ἄλδος ὅδ', ὃς τέχνης φάος ἦν μέγα βιβλοδοτείρης,
Ἄλδος, ἔρεισμα τέχνης καὶ μέγ' ὄνειαρ ἐών.
Παιδείης γὰρ ἑῆς καμάτων τε καὶ ὄλβου ἀφειδῶν
Ἥντε τελυγετὴν τὴν δ' ἀτίταλλε παῖν.
Βίβλων οὖν τέχνη πολέων τελέθεσκε δότειρα,
Ἄλδος δ' αὖ τέχνη ἦν βιόδωρος ἑῇ.

Aldi Manutii Epitaphium.

Tam clarum quod nomen habent totumque per orbem,
Sunt vaga Graiorum tot monimenta virûm:
Hoc debentAldo muſarum quotquot alumni,

Qui graphicis primus tradidit illa typis.
Utque illi decus hoc nullis labefiat ab annis,
Providet Aonii ſedula turba chori.
Doctrinæ eſt dum nunc in paucos prodiga tantæ,
Quanta ejus graphicos eſt comitata typos.

Ἰοδώκου *a*) Βαδίου ἐπιτάφιον.

Κεῖνος ὁ καὶ Μούσαις καὶ Ἄρηϊ περισσὰ πονήσας,
Παρισίῳ Βάδιος κεύθεται ἐν δαπέδῳ·
Βίβλους μὲν Μούσαισιν, Ἄρηϊ δὲ ἄρσενας υἱοὺς,
Ἔργανα *b*) εἰρήνης, ἔργανα *c*) καὶ πολέμου.
Καὶ τάχα δ' ἔσκε πατὴρ ἴσων παίδων τε βίβλωντε,
Ἐι, ὅτε βιβλοτοκεῖν, ἤρξατο παιδοτοκεῖν.

Jodoci Badii Epitaphium.

Hic liberorum plurimorum qui parens,
Parens librorum plurimorum qui fuit,
Situs *Jodocus Badius* eſt *Aſcenſius.*
Plures fuerunt liberis tamen libri,
Quod jam ſeneſcens cœpit illos gignere,
Ætate florens cœpit hos quod edere.

Ejusdem aliud.

Hac tumulatus humo, ſibi qui, jam feſſus ab annis,
Spon-

a) Exſtat apud *Maittaire* l. c. p. 109.
b) & *c*) Ὄργανα apud *Maittaire.*

Sponte typographicum congeminavit onus.
Luci dum libros libriſque ferentia lucem
Scripta ſui fœtus tradidit ingenii.
Quæ digna eſſe ſua nobis eſt laude fatendum,
Digna ſuo ut ſeclo nemo negare poteſt.

Κονράδου *d*) Βαδίου ἐπιτάφιον.

Ἐνθάδε Κονρᾶδον Βάδιον κατὰ γαῖα καλύπτει
Χαλκογράφον, Μουσῶν καὶ θεράποντα μέγαν.
Ἔπλετο γὰρ Μούσαις πεφιλημένος ἔξοχα πατρὸς,
Ἔξοχα καὶ δώροις τῶν δ' ἐκέκαςο πατρός.
Ἀλλ' ὅσσῳ δώρων ὅγε πλείονος ἔλλαχε μέτρου,
Ἥττονα ἣ γενετὴρ ἔλλαχε μέτρα βίου.

Conradi Badii Epitaphium.

Quod patri haud dederant rudioris tempora ſecli,
Addiderant large tempora noſtra tibi.
Doctrinæ hæredi tibi nam *Conrade* paternæ
Acceſſit cultus gratia magna novi.
Sed ſuperi dotes tibi quantum auxere paternas,
Tantum ævi fines diminuere tui.

Κον-

d) Exſtat apud. *Maittaire* l. c. p. 191.

Κονράδου *) Νεοβαρίου ἐπιτάφιον.

Καὶ σὺ τυπογραφικῆς μόλες ἂν ποτὶ πείρατα τέχνης,
'Ειγε πρόωρόν σοι μη πέρας ἦλθε βίȣ.
Α'λλ' ἐι καὶ ἀτελεῖς τȣ̀ς σȣ̀ς προλέλοιπας ἀέθλȣς,
'Εσσὶ γ' ὅμως τελέȣ ἄξιος ἐσσὶ κλέȣς.
'Ουκ ἀπὸ γὰρ κάμνοντα μόρος σ' ἕλεν, ἀλλ' ἄρα μέσσου,
Ὥσπερ ἀεθλητὴν ἥρπασεν ἐκ ςαδίȣ.

Α'λλο.

'Ενθάδε Κονρᾶδος κεῖμαι, ȣ̓ πολλὰ καμόντος,
Μάρτυρα τῶν καμάτων ȣ̓ πόρεν ἔργα βίος.
Μάρτυς δ' ἐςὶν ἐμοὶ καμάτων μόρος· ἢ γαρ ἐκεῖνος
Τȣ̀ς καμάτȣς βιότω συγκατέμαρψεν ἐμῷ.

Α'λλο.

Κύδιμος ἐκ καμάτων ἄλλοις βίος, ὅι δ' ἐμοὶ ἄρδην
Ὄιχονται, θάνατον μȣ̃νον ἐφελκόμενοι.

Conradi Neobarii Epitaphium.

Doctrina paucis, nulli probitate e) ſecundus,
Conradus fato hic accelerante jacet.
Namque typographicæ labor hunc, labor improbus artis
Inco-

*) Exſtat apud *Maittaire* pag. 301.
e) pietate, apud *Maittaire*.

Incolumem Muſis noluit eſſe diu.
Sed tandem, longo capitis comitante dolore,
Illum, Muſarum ſpem pariterque rapit.

Λουδοΐκου Τιλετάνου ἐπιτάφιον.

Καὶ ὅδε ταῖς Μούσαις φίλον ἦν κάρα, ὃς φιλεούσας
'Αντεφίλει, τούτων ἄξιον ἦθος ἔχων.
Ἀλλὰ τυπογραφικῆς λίπεν ὅσσα ποιήματα τέχνης,
'Ουκ ἄρα τῆς κείνου ἄξια εὐφυΐης.
Καὶ γὰρ ὑπὲρ δύναμιν τολμᾶντι φοβούμενος ἔργον,
'Ου μεγάτολμος ἔην οὐδέγε καδδύναμιν.

Ludovici Tiletani Epitaphium.

Notus & hic Muſis, charus fuit hic quoque Muſis,
Et dignus Muſis huic quoque candor erat.
Non ſat digna illis tamen hic monumenta reliquit,
Judiciove ſuo digna, vel ingenio.
Dum ſiquidem majora timet ne viribus auſit,
Auſus viribus eſt illa minora ſuis.

Αδριάνου f) Τουρνέβου ἐπιτάφιον.

Τιμηθεὶς Μούσαις, τιμήσας Τούρνεβε Μούσας,
Τιμὴ καὶ τέχνης ἦσθα τυπογραφικῆς.
'Αλλὰ

f) Exſtat apud *Maittaire* l. c. p. 112.

Ἀλλὰ τέχνην κατέλυσας, ἁγνῶν προσάγματι πειϑεὶς
Μουσάων, τιμῆς αἱ φϑίνεοί γε τόσης.
Ὡς δ᾽ ἔτι καὶ σοφίης φϑίνεον σῆς ἄμμιν ἐκεῖναι,
Καὶ βίοτον σοφίῃ συγκατέλυσας ἄφαρ.

Adriani Turnebi Epitaphium.

Muſarum multis jam functus honoribus ille
Turnebus, ſacri maxima cura chori.
Ferre typographica voluit quoque nomen ab arte:
Nomen ei potius ſed dedit atque decus.
Calliope invidit prela hanc geſtare coronam:
Protinus ergo artem deſinat ille jubet.
Mox eadem toti *Turnebum* invidit & orbi:
Sic cum vita artem deſiit ille ſuam.

Libuit & hæc epigrammata in Turnebi laudem à me ante aliquot menſes ſcripta præcedentibus epitaphiis adjungere. Eſt autem ea ſcripturæ *g*) diverſitas, quem in ejus nomine vides, petita ex libertate ſive licentia illa, qua in hujusmodi nominibus uti poëtæ conſueverunt.

Τουρ-

g) Τούρνεβος, Τούρνηβος. *Turnĕbus*, *Turnēbus*. Lege *Adriani Turnebi* tumulum excuſum apud F. Morel. 1565. Ipſe tamen ſe ſcribebat Τούρνεβον Lege epiſt præfixam Æſchylo, Sophocli, Syneſio, Philoni. *Maittaire*.

Τουρνήβου h) μὲν πρὶν κλέος ἔπλετο ὐρανόμηκες,
Νῦν δ' αὐτοῦ, ψυχὴ οὐρανοῦ ἐνναέτις.
Καὶ γὰρ ἐπιχθονίης σοφίης δεδαημένη ἄκρα,
Ἦλθε, καὶ ὐρανίης ἄκρα δαησομένη.

In Adriani Turnebi Tumulum.

In manes ingrata tuos hæc ora feruntur,
Quod taceant te, à te quæ didicere loqui.
Sed reus hujus agi malo, chariſſime, laudes
Ingenii culpa quam tenuare tuas.
Ergo alii laudent: ego tantum epigrammate teſtor,
Laudibus haud ullum par epigramma tuis.

In eundem.

Cur placuit cunctis *Turnebus?* cur tot amici
Illi, vix hoſtes unus & alter erant?
Cur placuit cunctis? tot linguis lingua diſerta
Totne illi potuit conciliare viros?
Cur placuit cunctis? an quos certare videbant
Judicii dotes dotibus ingenii?
Cur placuit cunctis? cunctas placuitne quod artes
Excoluit Grajas, excoluit Latias?
Cur placuit cunctis? an quod totusque lepores
Spira-

h) Ad calcem Epiſtolæ præfixæ Herodoto 1566.

Spiraret, totus quod lepidosque ſales?
Cauſæ equidem ſunt hæ, ſed & hæc eſt maxima cauſa,
Is placuit cunctis, quod ſibi non placuit.

Ἰλέρμου *i*) Μωρελίου ἐπιτάφιον.

Εὔμουσος καὶ οὗτος ἀνὴρ, ᾧ καίπερ ἄμετρος,
Ἔσκε τυπογραφικῆς εὐκάματος κάματος,
Ἔσχατα δὲ πρώτοις παρομοῖια οὐ πέλεν ἔργα,
Ἀλλ' εὐτεχνίη ἦν πάμπολυ λειπόμενα,
Ἐξ οὗ γὰρ Χριστῷ κεῖνος πανάπιστος ἐτύχθη,
Οὐκέτι ἡ τέχνη πιστὴ ἀπίστῳ ἔην.

Guilielmi Morelii Epitaphium.

Doctus & hic quondam, magni patiensque laboris,
(Auxilia hæc artis magna typographicæ.)
Sed quod non hujus reſpondent ultima primis,
Ars bene fida prius, nec bene fida manet.
Ne mirare, fidem quod & ars ſua fregerit illi:
Namque datam Chriſto fregerat ille fidem. *k*)

Ἰωάν.

i) Exſtat apud *Maittaire* l. c. p. 562.

k) Ex his verſibus conjicit *Mich. Maittaire* l. c. pag. 362. eum à religione reformata ad papiſticam tranſiviſſe.

Ἰωάννου *) Ὀπωρίνου ἐπιτάφιον.

Τοῦ δε πόνοι Μȣσεῖα τετεύχασι μυριόβιβλα,
Ἐς γὰρ φῶς βίβλων ἤγαγε μυριάδας,
Ἀρχαίων καινῶντε ὁμῶς ἀγαθῶντε κακῶντε·
Πολλῶν θ' οἷς σκοτίη ἔπρεπεν, ȣ̓χὶ φάος.
Οὐμὴν ȣ̓ σκαιὸς καὶ ἀγράμματος ἔσκε τυπωτὴς,
Κρῖνε δὲ (φεῦ) λῶον, πάντα τυπȣ̃ν ἀκρίτως.

Ioannis Oporini Epitaphium.

Hic dum librorum donat tot millia luce,
Poſcat uthis orbem bibliotheca novum,
Luce etiam dum dat nigris mage digna tenebris,
Doctrinæ haud rudis eſt, judiciove caret.
Sed cum delectu libros committere prelis,
Et cum judicio, judicat eſſe nefas.

Ῥωβέρτου l) Στεφάνου ἐπιτάφιον.

Ῥωβέρτου δίζῃ Στεφάνου τάφον, ὦ παροδῖτα;
Ἐνθάδε ὃν δίζῃ, ἀλλαχοῦ ἐςι τάφος.

E Ἀλ-

*) Exſtat apud *Maittaire* p. 302.

l) Exſtat apud *Maittaire* l. c. p. 106. ſq.

Ἀλλαχοῦ ἐςὶ τάφος καὶ πολλαχοῦ, ὦ παροδῖτα,
Ὁσσαχοῦ αἱ Μοῦσαι ναιετάουσι δόμους.

Ἄλλο.

Τὸν μόχθοις ἀδάμαςον ἐτῶν ἀδάμαςον ἀνάγκη,
Κὴρ ἡ πανδαμάτωρ νῦν ἐδάμασσεν ἐμέ.
Ἀλλ' ἀδάμαςα μένει καὶ ἀγήρατα, ὅσσ' ἐμόγησα,
Χάρματα τοῖς ἀγαθοῖς, ἄλγεα τοῖς Φθονεροῖς.

Ἄλλο.

Πάντ' ἐγὼ ἔν τε πόνοις ἐπέρων βίον ἔν τε μερίμναις,
Πρὸς Μούσας ἄπονον προξενέων ἀτραπόν·
Νῦν δ' εὗρον κατάπαυμα πόνων, κατάπαυμα μεριμνῶν,
Εὗρον ὅτ' ἀδρανέος καὶ κατάπαυμα βίου.
Ἀλλὰ πόνων τέκνοις καινῶν ταμιεῖα λέλοιπα,
Ὄφρα πονῶσ' ἔτι νῦν ἀντ' ἐμοῦ οἱ ἀπ' ἐμοῦ.

Ἄλλο.

Τυτθὸς ἐγὼ τόγε σῶμα, μεγάψυχος δέ γε ἔσκον
Καὶ μεγαλουργὸς ἀνὴρ, οὐ μεγαληγόρος ἦν.
Σώματος ἡμετέρου καὶ ψυχῆς μάρτυρες ἔςων,
Τοῦ δὲ μὲν, οἱ ἀπ' ἐμοῦ, τῆς δε, καὶ οἱ μετ' ἐμέ.

Ἄλλο.

Ὧι Στέφανος Στεφάνου ςεφάνῳ Στέφανον ςεφάνωσεν,
Εἴη καὶ Στεφάνους νῦν Στέφανον ςεφανοῦν.

Roberti

Roberti *) Stephani Epitaphium.

Si poſſet calamis, ſi chartæ ſenſus ineſſe,
Sique typographicis ſenſus ineſſe typis:
Atramentum ullis eſſet ſi ſenſibus auctum;
Jam pridem in lachrymas hæc liquefacta forent.
In lachrymas liquefacta forent, ſuperata dolore,
Concepto ex chari funeribus *Stephani.*
Sed bene quod ſalvi nobis calamique typique,
Officio fungi nunc meliore queunt:
Ut *Stephano*, per quem tantum ſunt nomen adepti,
Reddant, tollentes nomen ad aſtra, vicem.

Aliud.

Ars inventa quidem, verum imperfecta manebat,
Et rudis, ut multæ ars artis egeret adhuc.
Roberti ſed in arte rudi ſolertia fecit,
Lambendo fœtus quod facit urſa ſuos.
Sic decus huic tulit ars, ſed & hic decus attulit arti:
Jamque uter utri plus debeat, ambiguum eſt.

*) Exſtant apud *Maittaire* l. c. p. 103. ſq.

Aliud.

Quo labor aſſiduus penetret comes additus arti,
Roberti ante omnes arsque laborque docent.
Nec mirum, artifices quod tot ſuperaverit unus,
Quot tulit hæc ætas, & quot avita tulit:
Namque labori alios dare brachia victa videmus:
At labor huic contra brachia victa dedit.

Aliud.

Hujus in æternum monimenta operoſa loquuntur,
Sparſa per auricomi ſolis utrumque latus;
Egregiæ quantum Naturæ Ars addita poſſit,
Et cum Natura junctus & Arte labor.

Aliud.

Qui fuerat Pylios caneſcere dignus in annos,
Illius viridis fata ſenecta ſubit.
Deſerit imperfecta illum vita, ille viciſſim
Imperfecta artis deſerit acta ſuæ.
Ne qui alios primis vitæ ſuperavit in annis,
Fiat in extremis victor & ipſe ſui.

Aliud.

Ergo typographicæ princeps celeberrimus artis
Occidit, & periit nobilis artis honos.

Occi-

Occidit heu! luſtris bis ſex nondum ille peractis,
Cumæos dignus qui geminare dies.
Occidit? imò equidem vivit, vivetque per orbem,
Dum fuerit Muſis ullus in orbe locus.
Quique rogo eripuit libros medioque ſepulchro,
Per libros buſtis ille ſuperſtes erit.

Aliud.

Donec in Hebraïcis perarata oracula chartis
Sunt manſura, (viris maxima cura piis,)
Donec erunt Græci ſcriptores atque Latini,
Præco tuæ laudis maximus orbis erit.

Aliud.

Regius emerui (me noſce) Typograpus eſſe,
Franciſco & dignos Rege tenere typos.
Munificam Regis dextram, cor Regis amicum,
Tutricem emerui Regis habere manum.
Regia quin etiam, plusquam quoque Regia nobis
(Teſte vel invidia) mens animusque fuit.
Sic Regis ſpe magna etiam majora reliquit
Ars mea, verum animo cuncta minora meo.

Aliud.

Vivere contentus potuiſſem rure paterno,
Carpere & in patriis otia grata bonis.
Sed mihi Muſarum juveni placuere labores,
Vani autem juvenum diſplicuere joci:
Dulcia ſpreviſſet quumque otia noſtra juventus,
Hæc eadem ſprevit noſtra ſenecta magis.
At tu poſteritas noſtro gratare labori,
Per quem pinguia ſunt otia parta tibi.

HENRICUS STEPHANUS

Lectori.

Cui ſuſpecta mei mea ſunt præconia patris,
Præconesque alios illius eſſe cupit;
Saltem oculos adhibens teſtes ad facta parentis,
Non mihi, non alii, credat at ille ſibi.

Joannis Frobenii Typographi celeberrimi Epitaphia ideo in hunc locum reſervavi, quod mea non ſint, ut cætera, ſed *Deſiderii Eraſmi* Epiſtolarum libro XXIII.

Epi-

Epitaphium *) Ioannis Frobenii,

per *Deſiderium Eraſmum Roterod.*

Arida *Ioannis* tegit hic lapis oſſa *Frobeni*,
Orbe viret toto neſcia fama mori.
Moribus hanc niveis meruit ſtudiisque juvandis,
Quæ nunc mœſta jacent, orba parente ſuo.
Rettulit, ornavit veterum monumenta Sophorum,
Arte, manu, curis, aere, favore, fide.
Huic vitam in cœlis date numina juſta perennem
Per nos in terris fama perennis erit.

Ejusdem in eundem Græce.

Ὧ δ' Ἰωάννης καθεύδει τυπογράφος Φροβέννιος.
Ὀυδὲν ἄλλῳ πλέον ὀφείλει τῶν λόγων σπȣδάσματα.
Μὴ νεκρὸν θρηνεῖτε· ζῇ γὰρ καὶ πνεύσων ἀεὶ,
Τῇτε ψυχῇ τῇτε φήμῃ, τοῖς τε βίβλων λειψάνοις.

*) Exſtat apud *Maittaire* p. 303.

DE TYPOGRAPHIÆ INVENTIONE, ET DE PRÆLORUM LEGITIMA INSPECTIONE, LIBELLUS BREVIS ET UTILIS,

PER

MATTHÆUM IUDICEM.

COPPENHAGII,
Excudebat Iohannes Zimmerman.
Anno 1566.

Pag. 3. Nobili & Clariſſimis Viris Domino
EBERHARDO A THANNA,
& Doctori
PETRO PREM,
& Doctori
SIMONI SCHARDIO,
& Domino Doctori
LAMPERTO FREDELANDO,
Dominis, & Patronis ſuis
obſervandis.

Forte non pauci mirabuntur, me in iſto meo exilio de Typographia, & de prælorum illiberali, & inſidioſa oppreſſione, & de inſpectionis abuſu, tam anguſto, & con-

conciſo ſermonis genere ſcribere, cum ea res non imbecillem & exulem, ſed vel magnum aliquem Oratorem, qui grandi ſermonis genere, & vi verborum ſaxea illa malorum corda abſterreret ab eo incepto, aut potius ſingulare, & potens, & miraculoſum Dei auxilium, qui propemodum clava ſua, aut fulmine repreſſis illis hoſtibus, præla in priſtinam vindicaret libertatem, deſiderare videatur.

Breviter ergo mei facti rationes exponam, quas qui expenderit, haud facile temeritatis me accuſaverit.

Dona Dei agnoſcere, & celebrare pios decet, quia Deus id poſtulat a nobis, ac in eum finem ſuis beneficiis genus humanum cumulat, ut iis fruentes autorem cognoſcamus, & celebremus. Ac adeo deteſtatur ingratitudinem & cæcitatem, qua munera ſua negliguntur aut contemnuntur, ut ſæpe iis ſublatis ſubſtituat mala, quæ de bonis amiſſis, eorumque autore, & largitore nos p. 4.
magna cum moleſtia, & dolore commonefaciant. Inter alia autem dona & ornamenta, quæ Deus generi humano dedit, haud infimum locum tenent artificium ſcribendi, quod ſane antiquum eſt, & primis patribus tribuitur, & artificium typographicum, quod ultra quinquies mille quadringentos & duodecim annos ignoratum, ſeculo ſuperiori ab

homine germano non ſine Dei conſilio, & munere eſt inventum.

Jure igitur a me, & quidem ab omnibus bonis donum illud Dei agnoſcitur & celebratur, idque eo magis, quod infinita commoda ſecum affert, quemadmodum ſolent munera divinitus conceſſa πολύκαρπα, & fructuoſa eſſe.

Nam ut de aliis commodis, quibus res literaria per typographiam aucta eſt, & adhuc indies cumulatur, tot voluminibus auctorum vetuſtiſſimorum in lucem editis in omni genere diſciplinarum & facultatum, nihil dicam, illud certe divinum & immortale eſt, quod ea plurimum promovit inſtaurationem puritatis doctrinæ, & revelationem AntiChriſti, & regni ejus deſtructionem. Nam unum in eo genere libellum ceu telum, aut globum quendam ad feriendum Antichriſtum per Angelum & virum Dei Doctorem Martinum Lutherum, & alios ejus συνέργυς directum, & vix in uno aliquo loco ejus ſocios icturum, typographia ceu ampliſſima quædam machina tormentaria excepit, & brevi tempore multiplicavit, & quaſi denſiſſimam grandinem ejaculata eſt, & plurimis in locis zizania papiſtica contrivit, & errores & corruptelas, & ἐθελοθρησκείας, & idolomanias
p. 5. Antichriſti deſtruxit & abolevit, & veram doctrinam propagavit, & ubique fere locorum membra Eccleſiæ effecit eos, qui antea

in

in tenebris, & umbra mortis ſedebant. Nec potuit Antichriſtus ulla aſtutia, aut induſtria, aut etiam vi ſuum regnum tutum ab illis telis efficere, neque doctrinam Evangelii tanta librorum copia exundantem in orbem terrarum, reprimere.

Etſi autem donum linguarum, quo ſpiritus Dei Apoſtolos eorumque diſcipulos ad propagationem Evangelii per omnes nationes, & linguas hominum ornavit, quiddam præſtantius videtur, tamen non inepte, quod ad celeritatem attinet, typographia cum eó confertur. Sicut enim eo inſtructi Apoſtoli quovis terrarum excurrerent, niſi ſigillatim a ſpiritu Dei in aliquo loco juſſi eſſent tacere, cœperunt doctrinam Evangelii promulgare, & Eccleſias colligere, ac brevi temporis ſpacio multos auditores ad agnitionem veritatis adduxerunt, qui ſuis popularibus eadem lingua præditis amplius magnalia Dei annunciare, & propagare non ceſſarunt, donec paulatim integræ gentes, & nationes Chriſtianiſmo ſunt imbutæ, vanis idolorum cultibus, & gentili ſuperſtitione abjecta, & radicitus evulſa. Ita etiam per Typographiam pura doctrina libro inſcripta, & brevi temporis ſpacio magno numero per exemplaria divulgata, & hinc inde diſperſa plures ſortiuntur lectores, quos Deus accendit veritatis agnitione, qui poſtea eandem doctrinam in ſuam linguam transferentes, iterum typo-

typographiæ beneficio, per multa exemplaria diffundunt, ut innoteſcat plurimis, & tan-
p. 6. dem integra regna, principatus & ducatus vera religione occupantur, abjectis erroribus, & idololatricis cultibus. Et non eſt dubium, quin Deus propter repurgationem Eccleſiæ his poſtremis temporibus faciendam, quæ a Chriſto fulguri, ſeu coruſcationi confertur propter celeritatem, Mat. 25. multa paſſim præla, & officinas typographicas curavit inſtitui, ut doctrina ſyncera revelata divinitus, longe lateque per omnes orbis terrarum partes, levi opera, & brevi tempore diffunderetur, in præjudicium omnibus nationibus: Hæc beneficia memoria, & gratiarum actione digna ſunt, quam Deo meo pro mea virili hac qualicunque commentatione volui præſtare.

Accedit & illud, quod vidi præclarum illud Dei opus & donum, ut aliis plerisque ſolet accidere, multiplici abuſu contaminari, & inſidioſa occupatione a Diabolo, & impiis divexari cum magno detrimento Eccleſiæ, veritatis & poſteritatis, quæ ut nemo bonus probare poteſt, & recte a piis omnibus redarguuntur, ita ſpero nec mihi vitio verſum iri, ſi quæ non recte fiant in hoc genere, obiter indicem, & quaſi digitis Dialectica ratione, absque verborum ornatu nude & breviter demonſtrem, idque publici boni gratia, quod quisque etiam privatus tenetur promovere.

Quia

Quia vero non ſum ejus autoritatis & roboris, ut poſſim præla a fœda illa ſervitute & oppreſſione plurimorum magnatum, neopapalem ſedem juxta Lutheri vaticinia, confuſa Eccleſiaſtica, & politica poteſtate machinantium, liberare, excitandi mihi fuerunt homines literati, & eruditi, ut tanquam duces, & veterani milites, acie bene inſtructa, in prælium Domini veniant, & ſegnitia ac p. 7 ſocordia pene amiſſam prælorum libertatem, divinum implorantes auxilium, ore, ſtylo, & juſto labore, ac certamine arduo recuperent, & in integrum reſtituant.

Ac per Deum omnes pios & literatos homines, maxime vero Theologos, qui ſunt miniſtri Dei, & cuſtodes non modo doctrinæ veræ, ſed etiam libertatis Eccleſiaſticæ, quam Chriſtus ſuo ſanguine comparavit, oro & obteſtor, ut in timore Domini oculos aperiant, & videant, quomodo non modo Papiſtæ, ſed etiam aulæ, ſeu ut vocant Cancellariæ, curiæ, & improba συνέδρια, ſeu Conſiſtoria, quæ in Lutheranorum Eccleſia, ut vulgo appellatur, inſtituuntur, ſub prætextu inſpectionis librorum edendorum Eccleſiam ſuo jure & libertate, & poteſtate judicii defraudent, ſibique ſolis arrogent, & decretis ſuis inauditam & immanem vim prælis inferant, eaque neceſſariis & utilibus ſcriptis ad veritatis aſſertionem, & errorum refutationem, & peccatorum redargutionem occludant,

dant, & erroneis, & blaſphemis, & Eccleſiæ Dei, ac veritati nocentibus ſcriptis patefaciant, adeo etiam ut ſynceros Dei miniſtros eam ſolam ob cauſam in exilium ejiciant, ſi nolint conſentire in illegitima & inſidioſa mandata.

Cogitent ſinguli, qui pietatem & veræ religionis propagationem, & conſervationem amant, quem tandem exitum ſortitura ſit res iſta, nimirum quod ſicut officinæ typographicæ prius, cum inſpectio non tantum penes politicos, ſed penes Eccleſiam, ejus-
p. 2. que doctores, quibus judicium de doctrina eſt commiſſum, eſſet, ſervierunt Chriſto, ejusque veritati propagandæ, ita nunc, cum ſoli aulici librorum Theologicorum Inſpectores, & cenſores erunt, ſervitura ſint Antichriſto, & mendaciis, dum neceſſariis, & utilibus veritatis defenſionibus, & errorum & corruptelarum refutationibus, & ſeriis pœnitentiæ concionibus excluſis & relegatis, operam ſuam navabunt erroribus propagandis & defendendis, & novis decretis contra veram religionem promulgandis, & conviciis & calumniis in bonos & innocentes effundendis.

Hæc vero qua conſcientia veri Doctores & fideles miniſtri Eccleſiæ poſſint ſilentio aut diſſimulando præterire, aut non admodum reclamando comprobare, aut etiam adulando adjuvare, quisque pro ſua conſcientia viderit.

derit. Equidem non ignarus ſum, quosdam mutos canes, & vigiles dormientes parum moveri, ſi videant prælorum oppreſſionem & abuſum, & exiſtimare, parum id ad ſe pertinere, ſive reprehendant, ſive probent talia facientes, eo ſeſe conſolantes, quod ipſi nihil in animo habeant edere typis. Verum ſi iſti non cæci eſſent, doceri poſſent, ad ipſorum officium pertinere, vigilare pro libertate Eccleſiaſtica conſervanda, & abuſus donorum Dei taxare, & ſcandala & damna Eccleſiæ præcavere, & quæ mala fiunt, damnare.

Nullus certe eſt præfectus aut pedaneus, qui non terminos dominii, & iuriſdictionis ſui Domini gnaviter cuſtodiat & defendat, & ſi vicinus eos tranſeat, ſi non poteſt prohibere, certe poteſtationem opponat de ſalvo jure ſui domini. Pudeat ergo Theologos, & Eccleſiæ Miniſtros metas juris, & libertatis *p. 9.* Eccleſiæ non ſumma diligentia obſervare, & vigilanter cuſtodire, & eas invadentes, & ſibi arripientes non arguere, & de pœnitentia monere. Aulici & politici vigilantiores ſunt in tuenda ſua poteſtate politica, neque immerito: Si enim quis ex Theologis & miniſtris Eccleſiæ id affectat, quod ad politicam poteſtatem pertinet, graviter repellitur, ac pedem in ſuggeſtum referre jubetur, niſi malit ferre infortunium. At multi ex noſtris, licet ſentiant Aulicos ſeſe extra metas ſuæ vocationis efferre, ac ſeſe Dominos ſuper ver-

verbum Dei, & Eccleſiam, & miniſterium conſtituere, ac ſibi ſolis cenſuram ſumere de libris edendis, eamque ita exercere, ut veros, neceſſarios & ſalutares libros impediant, & opprimant, propemodum exemplum Joachim imitantes, qui librum Jeremiæ a Baruch exceptum comburebat, cum applauſu & conſilio aulicorum ſuorum, Jerem. 36. tamen quaſi canes muti, ne mutire quidem audent contra violatores, & raptores juris Eccleſiæ, & contra tam tetra & nocentia peccata & ſcandala.

Sed reddent illi aliquando rationem ſuæ villicationis & diſpenſationis illi Domino, qui Eccleſiam ejusque jura, ſanguine ſuo redemit, ac illos vigiles & cuſtodes eorum conſtituit. Mihi ſatis eſt pro meo talento hæc monuiſſe, & occaſionem cogitandi aliis piis præbuiſſe.

Deinde & hæc non poſtrema eſt cauſa, ob quam hanc de typographia, & de inſpectione methodum dialectice propono, ut nimirum in Eccleſia Dei, cujus indignus ſum miniſter,
p.10 innotuerit, me propterea, quod libellum de mandato Dei, exite, Apocal. 18. ediderim ſine aulæ juſſu, quæ integrum annum ejus libelli exemplar detinebat ſine reſponſo, & adhuc quidem habet, in exilium pulſum eſſe, & omnes pii videant, quibus de cauſis neque ego, neque alii mei Collegæ conſentire potuerimus, in illud edictum, quod nobis primum, poſtquam

quam meus libellus impreſſus erat, contra
priorem conventionem, & vocationis condi-
tiones, latum eſt, ne quid externis prælis ede-
remus, non prius ab aulicis juxta ſententiam
hujus mundi approbatum, & conceſſum. Le-
gitimam inſpectionem eorum, apud quos
noſtra imprimenda fuerunt, nunquam detre-
ctavimus, ſed in talia decreta, quæ hamum
veritati, ad quam dicendam a Deo vocati ſu-
mus, injiciunt, & novam ſervitutem de exter-
nis prælis, qualis non eſt audita & uſurpata,
dum mundus ſtetit, aut litera vel ſyllaba ſcribi
cœpit, rei literariæ imponunt, & Eccleſiam
ſuo jure privant, & judicium de doctrina ad
aulæ placita, & non ad normam verbi divini,
& ad homines dono diſcernendi Spiritus ca-
rentes alligant, conſentire non ſine ſcelere
& impietate potuiſſemus. Neque ea in re præ-
fracte quicquam egimus, ſed noſtris ratio-
nibus propoſitis petivimus conſcientias no-
ſtras liberari, & ex verbo Dei probari, talia
decreta pia eſſe, & a nobis bona conſcientia
approbari poſſe. Verum qui nos meliora
voluiſſet docere ex verbo Dei, nemo fuit, ſed
illa voce, Nolumus vobiſcum diſputare,
Item, ſic volo, & non aliter, repulſi ſumus.
Quare nunc ad Eccleſiam Dei appellandum
cenſui, cujus judicio hunc totum meum libel-
lum de typographia lubens ſubjicio, meliora
ex verbo Dei edoctus veritati, Deo me guber- p. 11
nante, cedam, gratias acturus eam monſtranti.

Vobis autem, viri nobiles & clariſſimi, hanc methodum inſcribere & dedicare volui, quia ſcio vos non tantum prudentia juris claros, ſed etiam veræ pietati deditos, ac ſpero vos Dei gratia recte exiſtimare, præla dona Dei eſſe, ac inſpectionem & judicium librorum Theologicorum non ſolis aulicis, qui alioquin ſatis habent, quod agant, ſed Eccleſiæ, ejusque ſynceris, & dono diſcernendi ſpiritus præditis Miniſtris competere, nec probare decreta, & conſtitutiones contrarias, & multiplices abuſus, multo minus, ut eam ob cauſam miniſtri Dei, quorum neque doctrina, neque vita culpabilis eſt, affligantur.

Deus, pater Domini noſtri Jeſu Chriſti, regat vos ſuo Spiritu ſancto, ut in eorum numero ſitis, qui dolent ſuper contritione Joſeph, & abhorrent ab omnibus, quæ verbo Dei, & gloriæ ac regno Domini noſtri Jeſu Chriſti, & ſaluti Eccleſiæ adverſantur, & magis Deum quam homines timeatis. Valete. Wismariæ in exilio, die Paſchatis, Anno Domini 1564.

MATTHÆUS IUDEX

V.

Obſervantiſſimus.

DE

DE TYPOGRAPHIA p.12

PARS PRIOR,
CONTINENS SIMPLICEM METHODUM.

APPELLATIONES.
CAPUT I.

Nomina ſunt typographia, chalcographia, ars impreſſoria, ſeu excuſoria, & per ſynecdochen præla.

AN SIT?
CAPUT II.

Quod ſit quoddam artificium typographicum, probatione non indiget hac noſtra ætate. Res enim ipſa in omnium oculis verſatur, & longe lateque per orbem terrarum ante annos non ita multos divulgata eſt, ac in frequenti uſu habetur.

QUID SIT?
CAPUT III.

Typographia eſt artificium ab induſtriis hominibus in Germania ſingulari Dei beneficio inventum, mirabili quadam ratione literarum typos connectendi, referentes & exprimentes integras voces & ſententias, & uno ſyſtemate facto, multa millia exempla-

rium, levi opera, mediocribus impenſis ex-
cudendi, a Deo poſtremis temporibus, ad
veritatis Evangelicæ propagationem, & mul-
p.13 tiplicium errorum refutationem, & Eccleſiæ
ædificationem conceſſum.

QUÆ SPECIES?

CAPUT IIII.

Species ratione ſubjecti plures ſunt. Alia eſt, qua literæ, ſive Latinæ, ſive Græcæ, ſive Ebraicæ, ſive Arabicæ, ſive aliarum gentium, quæ ſuis quibusdam utuntur characteribus in ſcriptione; Alia, qua picturæ ſeu imagines variarum rerum; Alia, qua notæ muſicæ, vel numeri exprimuntur.

Item alia vetus, alia recentior ratio impreſſionis eſt. Nam illa quidem rudior, & ſimplicior fuit, Hæc vero excultior & ornatior eſt.

QUÆ CAUSÆ?

CAPUT V.

Efficiens remota Deus eſt. Nam tot ſeculis ab initio mundi ignorata eſt typographia, & hodie etiam occulta nobis eſſet, niſi Deus ſingulari beneficio eam generi humano oſtendiſſet, ac largitus eſſet. Plerique autores artem ipſam literariam & ſcriptoriam, qua ſenſus animorum quibusdam characteribus mirabiliter ſane exprimuntur, referunt

runt Deo acceptam etiam inter gentes. Cum autem hæc typographica longe expeditior ſit, quis dubitat Deum autorem fateri, præſertim cum ſcriptura teſtetur, omnia bona & utilia dona eſſe a patre luminum.

EFFICIENS.
PROPINQUA.

Sunt ejus artificii primi inventores, Johannes Fauſtus, civis Moguntinus, & ſocii ejus Petrus *) Schafferdes Garenſcheimenſis, & Johannes Guttembergicus. p. 14

Pro occaſione autem ejus inventionis quidam aſſignant, Fauſtum aurifabrum ſculpſiſſe alphabetum in metallum, & obducto atramento impreſſiſſe in chartam. Cum autem videret exprimi literas, animum intendit homo ſolers, & indagavit, annon conjunctis literis integræ ſententiæ poſſint excudi, quod cum effici poſſe deprehenderet, longius progreſſus, per induſtriam, & diligentiam, & aſſiduitatem id artificium excoluit circiter annum Domini 1440. ſub Friderico tertio, ut Nauclerus annotat volumine ſecundo. Aventinus vero aſſerit anno 1450. inventam eſſe eam artem, & primum clam habitam, ſociis ad ſilentii fidem jurisjurandi religione obligatis. Verum decennio poſt Johannem Guttembergicum Argentoratenſem Fauſti Miniſtrum in Germania evulgaſſe.

*) leg. Schæfferus Gernsheimenſis.

INSTRUMENTALIS.

Inſtrumenta ſunt charta, typi literarum, ſive ex argento, ut Aldini, ſive ex ſtanno, ſive ex plumbo chalybe indurato, ſive ex orichalco, ſive alio idoneo metallo fuſi, atramentum, prælum, & ſimilia, quæ in officinis cernere licet; Item miniſtri, locatores, impreſſores, correctores & alii.

QUÆ CAUSA FORMALIS?

p.15 Ad formalem cauſam totum artificium pertinet, nimirum literarum collectio, & collocatio in juſtum σύστημα, applicatio ad prælum, typorum per atramentum tinctio, chartæ impoſitio, & præli compreſſio.

QUÆ FINALIS?

Hos ob fines Deus generi humano videtur id munus conceſſiſſe, ut res literaria juvaretur, & expeditius libri & autores imprimerentur.

Ut viliori precio vendi, & emi poſſent monumenta veterum & recentium autorum.

Ut artium, jurisprudentiæ, & medicinæ ſtudia, quæ ſeculis prioribus ſatis erant obſcura, excolerentur.

In primis vero, ut puritas doctrinæ Evangelii, quæ erat his poſtremis ſeculis revelanda contra Antichriſti corruptelas, citius, faci-

Google

facilius, longius & latius per orbem terrarum propagari poſſet.

Ut corruptelæ & errores, quos Sathan per ſua organa ad novam Evangelii lucem obſcurandam inveniret ad decipiendum etiam electos, a piis Doctoribus refutati, maturius innoteſcerent paſſim.

Ut etiam aliæ gentes ſuperſtitionibus deditæ, aut Mahometismo captæ, facilius poſſent ad agnitionem Chriſtianæ religionis adduci.

Ne monumenta illuſtrium virorum, quos Deus hac poſtrema ætate excitavit, ita ſubito, ut quibusdam ex veteribus accidit, interirent.

Ut verbum Dei abundanter inter homines 3.16
habitaret; ne Epicureismus, proprius novisſimi ſeculi morbus, ſeu potius veternus, nimis multos corriperet, propter librorum inopiam & caritatem; ideo Deus voluit vilisſimo pretio libros extare, & quaſi omnia replere, ne quis ſuæ inſcitiæ, aut ignaviæ juſtam cauſam prætexere poſſet.

Ut Deus etiam pro hoc mirabili artificio celebraretur.

QUI EFFECTUS?

CAPUT VI.

Effectus fere cum cauſa finali coincidunt, de qua in præcedentibus dictum eſt. Deinde etiam verus Typographiæ uſus & com-

moda huc pertinent. Uſus autem ſunt varii, & quidem ordinati.

Primus autem & præcipuus eſt imprimere & edere illa, quæ pertinent ad propagationem, illuſtrationem & conſervationem veræ doctrinæ, ut ſunt ſacra Biblia in quolibet genere ſermonis, Ebraico, Græco, Latino, Germanico, Gallico, Slavonico, ut nunc fit Labaci, & ſimili: Et ſcripta Doctorum Eccleſiæ, & Hiſtoricorum, & Chronicorum, præſertim eorum, qui ſtatum Eccleſiæ deſcripſerunt, monumenta & ſcripta πολεμικὰ, quibus hæreticorum errores, & corruptelæ, & zizania refutantur, & veritas & puritas doctrinæ propugnatur. Nam illa omnia pertinent ad primam Decalogi tabulam.

Secundus eſt imprimere & edere illa ſcripta, quæ pertinent ad facultatem juridicam,
p.17 cui poſt Theologiam ſecundas ignobile vulgus propter Magiſtratum attribuit partes.

Tertius eſt imprimere & edere monumenta, in quibus vere traduntur ea, quæ ad artem medicam faciunt.

Quartus eſt imprimere & edere, tum veterum, tum recentium autorum ſcripta, in quibus artes liberales traduntur, illuſtrantur & excoluntur.

Quintus imprimere & edere eos libros, in quibus veræ hiſtoriæ tum veteres, tum recentes exponuntur.

Sex-

Sextus & ultimus ſane tribuatur ſcriptis jocoſis, & tamen ſale conſperſis, verum nec ſuperſtitioſis, nec ſpurciloquis, ut ſunt Æſopus, fabulæ quædam Poëticæ, Comediæ, & Tragediæ, Ulenſpiegel, Schimpff und Ernſt, Dieterich von Bern, Fortunatus, Freydanck & ſimilia.

QUÆ COGNATA?

CAPUT VII.

Ars impreſſoria cognationem habet cum ſcriptione manuali, & cum pictoria & ſculptoria arte. Nam iſtæ ſibi invicem ſerviunt, quæ enim ſcribi, & pingi, & ſculpi poſſunt, illa etiam in plano impreſſionem admittunt.

Impreſſoriæ etiam famulantur vicina artificia, ut ſunt ars conficiendi papyrum, fundendi matriculas & typos, conficiendi atramentum, planandi & ligandi libros, & ſimilia.

QUÆ PUGNANTIA?

CAPUT VIII.

Pugnantia ſunt varia, quorum ſpecies quasdam ſubjicimus. p. 18

1. Vitia, quæ committuntur variis modis, vel literatura, cum minus affabre typi facti ſunt, ut in quibusdam vetuſtis codicibus initio,, cum adhuc rudia, & ſimplicia eſſent omnia, conſpicitur.

Vel præpoſtera collocatione literarum, cum non quælibet ſuo ordine poſitæ ſunt, ſed diſturbatæ vel mutatæ voces & ſententias, quas debebant, non exprimunt.

Vel punctuatione, quando comata, cola, periodi, paragraphi, tituli, capita, & ſimiles diſtinctiones non recte obſervantur.

Vel negligentia, cum quædam voces, & ſententiæ omittuntur, aut confunduntur, aut bis ponuntur, aut ſæpius repetuntur, aut ſeries & ordo paginarum confunduntur, aut cum numeri paginarum, neceſſarii indices, & ſimilia negliguntur, quæ diſcentium ſtudia remorantur, & ſcrupulos imperitis injiciunt, ac doctis interdum etiam negotium faceſſunt, & errorum ſemina præbent.

2. Vitia proprie pertinentia ad perſonas Typographorum, qualia ſunt 1. Impietas, cum ea quæ pugnant cum vera religione, pietate, honeſtate & communi utilitate excudunt, ut ſunt libri hæreticorum, errorum & corruptelarum defenſiones, famoſi libelli, pasquilli, invectivæ contra innocentes, ſcripta vetita, ut de nigromantia, & de rebus impudicis, & ſimilia.

3. Adiaphorismus, cum utrique parti æqui-
p.19 ſerviunt, & ſine conſcientia ſcripta pro &
contra veritatem, & honeſtatem imprimunt.
Qua in re ſimiles verubus ſunt, quæ affixas
carnes cujuscunque generis, ſive mundi ſive
immundi animantis ſint, circumagunt.

4. Ava-

4. Avaritia, cum tantum ad ſua commoda attenti, illa quæ quæſtuoſa ſunt, & vendibilia, & ſcholaſticalia, philoſophica, & gentilia imprimunt, aliis, quæ ad veritatis propagationem faciunt & ad gloriam Dei, abjectis & exploſis.

5. Tyrannis, quæ duplex eſt, aut eccleſiaſticorum, aut politicorum.

Eccleſiaſticorum Tyrannis eſt, cum præla ab eccleſiaſticis non recte de religione ſentientibus occupantur, & occluduntur libris ſive antiquis, ſive recentioribus, quibus puritas doctrinæ cœleſtis contra errores, hæreſes, & corruptelas aſſeritur & propugnatur. Sic Antichriſtus Romanus in locis ſibi ſubjectis pœna capitali officinas Typographicas aſtringit, ne quid contra ſuos errores excudant, & e diverſo eas cogit veterum monumenta corrupta, & a ſe, & ſuis falſata, aut contaminata imprimere, & ſuis erroribus propugnandis inſervire. Imo his non contentus etiam majora molitur. Nam in Typographos etiam in aliis locis, & libros eorumque autores, in quibus ſuos errores, & ſcelera intelligit oppugnari, quotannis excommunicationis fulmen ſtringit. Suos etiam paſſim habet proditores, ceu magnos heroas, in locis, ubi celebres ſunt officinæ, per quos diligenter expiſcatur, & cavet, ne quid contra ſe apertius, & firmius edatur. Adeo ſibi Tyrannis metuit.

Idem

p.20 Idem propemodum imitantur alii ſpirituales ſectarii, ſive pauci, ſive plures, conjuncti in nonnullis ſynedriis, ſeu ut hodie vocant, Conſiſtoriis, qui citra Eccleſiæ aſſenſum, ſibi vendicant dominium potius in præla, quam judicium juxta veritatem, nihilque niſi a ſe approbatum edi volunt, cum tamen ad judicandum plerique ſint tam idonei, ut aſinus ad lyram, & cum inſpectionis labore pertæſi, bonos & neceſſarios libros abjiciant, aut erroribus & corruptelis patrocinantes, veritati occludant, mendaciis vero & calumniis omnia pandant.

Tyrannis politicorum eſt, cum politici Magiſtratus omne jus prælorum, tam ſuorum, quam alienorum, ſibi tantum cum ſuis aulicis rapiunt, & Eccleſia Dei inconſulta, imo contradicente, publica decreta faciunt, ne quid a Theologis ſibi ſubditis edatur ſine ſuo conſenſu & voluntate, ſive typis ejus regionis, ſive externis alii Domino ſubjectis, idque eum in finem, ut caveant, ne Spiritus ſanctus & miniſtri ejus debita & neceſſaria libertate utantur, ad veritatis propagationem, & errorum, corruptelarum, & ſcelerum reprehenſionem & refutationem. Sed de hac re infra copioſius & liquidius.

4. Abuſus prælorum cum aut blaſphema, aut hæretica, aut idololatrica, aut turpia, aut ſcurrilia, & quacunque ratione pietati, & bonis moribus adverſa & nocentia imprimuntur,

muntur. Aut cum præpoſterus obſervatur ordo, & potius gentilia, & philoſophica & jocoſa, ſæpe etiam ſcurrilia ſcripta, quam ad gloriam Dei & veritatem pertinentia, excuduntur.

PARS ALTERA, p.11
CONTINENS QUÆSTIONES COMPOSITAS.

Ex hac ſimplici methodo plurimi loci compoſiti, ſeu propoſitiones, quæ interdum in quæſtionem & controverſiam veniunt, tractari & judicari poſſunt, quales ſunt.

1. An typographia ad artes liberales, an vero ad manuaria artificia, ſeu ad utrumque pertineat?
2. Quæ inter typographiam, & ſcriptionem, & pictoriam, & iconographiam ſit differentia?
3. An typographia hominum, vel Dei ſit inventum & donum?
4. Quando inventa, & cur tot ſeculis ignorata ſit?
5. Qui fuerint inventores, & qua occaſione invenerint?
6. Catalogus quorundam illuſtrium Typographorum.
7. Catalogus quorundam illuſtrium locorum,

rum,

Digitized by Google

rum, in quibus ſunt officinæ typographicæ?

8. Catalogus linguarum, quibus hactenus excuſi & promulgati ſunt libri.
9. Catalogus operum typis excuſorum.
10. De arte, & modo fundendi typos.
11. De collocationis artificio.
12. De multiplici literaturæ differentia.
13. De papyri inventoribus.
14. De variis ſpeciebus, & ſignis papyri.
15. Quæ inter ſcriptoriam & impreſſoriam papyrum differentia? p.22
16. Methodus de inſpectione.
17. An literati & præſertim Theologi legitimæ inſpectioni ſuos libros ſubjicere debeant?
18. An literati, & præſertim Theologi illegitimæ inſpectioni ſuos libros debeant ſubjicere?
19. An bona conſcientia Magiſtratus poſſint literatis, & maxime Theologis imperare, ne quid ſine ſua inſpectione, & cenſura ſuis prælis excudant?
20. An Magiſtratus recte faciant, ſi interdicant literatis ſub ſua ditione conſtitutis, ne quid prælis externis evulgent, a ſe non prius viſum & approbatum?
21. An homines literati bona conſcientia in ejusmodi ſervitutem conſentire poſſint?
22. An bona conſcientia Typographi quidvis excudere poſſint?

23. An recte nomen Typographi, & loci occultetur?

24. An recte fiat, ſi libri fictitiis nominibus edantur?

25. An contra mandatum Magiſtratus recte imprimi queant, quæ ad gloriam Dei, & propagationem veritatis & communem utilitatem faciunt?

26. De vitiis & virtutibus Typographorum & eorum Miniſtrorum.

De his nos obiter quædam annotabimus, pleniorem explicationem in aliud tempus, ubi plus ocii habuerimus, rejicientes.

AN TYPOGRAPHIA AD ARTES LIBERALES, AN VERO AD OPIFICIA MANUARIA, AN AD UTRUMQUE PERTINEAT. p. 23

CAPUT I.

Suum cuique rei locum, & honorem tribuere neceſſarium, & utile eſt, cum propter varia diſcrimina & gradus earum, tum propter animos, & ſtudia hominum, tum propter commoda, quæ ad communem hominum ſocietatem, & ſalutem pertinent. Sunt autem opera, quæ ab hominibus præſtantur in hac vita, alia ſacra, qualia ſunt docere verbum Dei ſive in Eccleſia, ſive in ſcholis, ſive in ædibus privatis, adminiſtrare Sacramenta, orare, benefacere proximo &c. Alia artium liberalium, quæ principaliter ratione & ingenio

genio perficiuntur, licet adminiculo ſenſuum, & organorum etiam externorum utantur, ut ſunt loqui, docere, orare, numerare, canere, ſcrutari res naturæ, obſervare motus ſyderum; Alia opificum, quæ principaliter manuum labore, licet etiam ſcientia aliqua & ingenii dexteritas accedat, efficiuntur.

Hæc iterum multorum ſunt generum; Alia enim opificia liberalia, alia honeſta, alia ſordida, alia quæſtuoſa, alia ludicra habentur. Verum quid attinet de his ſpeciebus multa dicere? Hic de impreſſoria agitur, cui & ſuus honos & locus aſſignandus venit. Etſi autem ea mixtum quiddam ſeu medium eſſe videatur inter liberalium artium opera, & opificum, tamen, ſicut ſcriptionem non ad opificum operas, ſed ad artium liberalium officinam referri notum eſt, ita etiam Typographiam, niſi iniquiſſimi velimus eſſe judi-
p. 24 ces, & ingratiſſimi cenſores erga eam, a qua plurima accepimus beneficia, ſuo quodam jure ad artificia liberalia referendam pronunciamus, idque eo magis, quod ſcriptionem tum elegantia, tum celeritate, tum perpetuitate longe antecellat, & doctorum opera in correctionibus præcipue utatur, quo enim typographiam curantes ſunt doctiores, eo melius & emendatius libros in publicum emittunt.

DE

DE DIFFERENTIA INTER SCRIPTORIAM ARTEM, ET TYPOGRAPHIAM, ET ICONOGRAPHIAM.

CAPUT. II.

Etſi multa communia habent, tamen quædam inſignes differentiæ notari poſſunt.

Nam primo differunt autoribus ſeu inventoribus. Artificium enim ſcribendi literas inde a primis parentibus, qui ante diluvium vixerunt, originem trahit, id quod conſtat ex *Ioſepho* & *Beroſo*. Græci Hiſtorici inter ſe diſputant de inventoribus literarum Græcarum, & eam rem alii *Cadmo*, alii aliis adſcribunt, ſed non eſt dubium, quin ante *Cadmum* in uſu fuerit, & aliæ gentes a patribus, licet mutaverint characteres, exemplum ceperint.

De inventoribus vero typographiæ dictum eſt ſupra.

Deinde in tempore etiam differentia eſt. Nam ſcriptoria & pictoria multis ſeculis in uſu fuit; Typographia vero ſeculo ſuperiori primum cœpit circiter annum 1450.

Tertio differentia eſt etiam in materiali cauſa. Nam ſcriptoria calamo & pennis utitur & ſtylo: Typographia vero typis ex metallo fuſis, & pluribus perſonis. *p. 25*

Quarto etiam forma differunt. Nam ſcriptoria literas & ſententias ſucceſſive exarat; Typographia vero, literis & ſententiis ordine

collocatis, ſimul integram paginam præli compreſſione abſolvit.

Quinto differunt effectibus. Nam Typographia uno die plura, & quidem elegantius, quam ſcriptoria vix in dimidio anno exarat, majoribus etiam impenſis, & minus affabre? Sicut, *Aventino* referente, * *Aprutius* ſcripſit: *Imprimit ille die, quantum vix ſcribitur anno.* Tribuuntur *Vallæ* ** iſti verſus:

Abſtulerat Latio multos Germania libros,
Nunc multo plures reddidit ingenio.
Et quod vix toto quiſquam perſcriberet anno,
Munere Germano conficit una dies.

AN TYPOGRAPHIA HOMINUM, AN VERO DEI SIT DONUM ET INVENTUM?

CAPUT III.

Hæc quæſtio nihil difficultatis habet. Quis enim non videt, cum tot ſeculis ignorata ſit, ſingulari DEI beneficio, propter repurgationem Eccleſiæ, & propagationem Evangelii contra Antichriſti idolomanias & tot ſectarum corruptelas, generi humano conceſſam eſſe typographiam. Omnia bona dona

* Io. Antonius Campanus, Epiſcopus Aprutinus.

** In pagina averſa inſcriptionis Operum ejus Baſil. 1543. fol.

dona a patre luminum eſſe, *Iacobus* dicit. Et *Paulus* talia dona ad ædificationem Eccleſiæ neceſſaria DEO, & Chriſto, ſedenti ad dextram, & ſpiritui ſancto aſſcribit, 1. Cor. 12. Eph. 4. illis autem quid impediat, quo *p.26* minus Typographiam accenſeamus, cum per eam ſcripta prophetica, & Apoſtolorum pura doctrina, confeſſiones veritatis, & refutationes errorum, in omnibus linguarum generibus, longe lateque per orbem terrarum divulgentur.

Singulare DEI beneficium erat donum linguarum, quod Apoſtolis & aliis conferebatur, & proderat ad Evangelium in totum orbem terrarum diſſeminandum, & ad Eccleſiam colligendam in omnibus nationibus & partibus mundi. Sed ſi Typographicum artificium diligentius contemplemur, conſtabit eo Evangelii curſum hoc noſtro ſeculo non minus eſſe adjutum. Nam donum linguarum non adeo longo tempore viguit, & non omnibus, ſed tantum paucis quibusdam contingebat, nec poterant ii omnia tam ſubito pervolare loca. Sed Typographiæ beneficio, quæ in multis locis exercetur, una Concio, aut unus liber ab aliquo pio Doctore ſcriptus, toties levi opera excuſus, brevi temporis ſpacio in multa loca ſpargitur, & ſimul ac ſemel a plurimis legitur, quibus veritatis notitiam communicat. Non potuiſſet in tot locis tam brevi tempore re-

gnum Antichriſti deſtrui, & tam late vera Doctrina hoc noſtro ſeculo ſpargi, niſi præla Deus conceſſiſſet inſtauratoribus religionis. *Viclephi* & *Ioannis Huſſi* & aliorum conatus in oppugnando & revelando Antichriſto eo facilius repreſſi & oppreſſi ſunt a meretrice babylonica, quod prælorum beneficio deſtituti fuerunt, nec potuerunt tam facili ratione ſuam doctrinam in plurimorum lectorum animos inſinuare & transfundere. Quare ſicut Chriſtus dono linguarum exornavit ſuos Apoſtolos, quo poſſent expeditius per orbem terrarum diſcurrere, & plantare Eccleſias: Ita cum noſtro ſeculo doctrina Evangelii ab Antichriſti tenebris & erroribus repurganda, eaque tanquam fulgur, quod ſubito ab oriente emicat usque in occaſum, feſtinanter ſpargenda per orbem eſſet, placuit DEO Eccleſiam ſuam iſto artificio & dono ornare.

p.27

Nec obſtat, quod ſupra diximus, *Ioannem Fauſtum* cum ſociis ſuis id Artificium primum reperiſſe. Nam ſine DEI beneficio & conceſſu id nunquam eſſet factum. Ethnici etiam dixerunt, artes eſſe donum Deorum, licet a viris ſapientibus eas inventas & excultas faterentur.

QUAN-

QUANDO INVENTA, ET CUR TOT SECULIS IGNORATA?

CAPUT IIII.

Hæc Quæſtio ſupra in loco cauſarum eſt expoſita. De numero annorum variant Authores. Alii annum 1440 alii 1450 aſſignant, quo ars impreſſoria ſit inventa.

Quod autem nulli ex tot induſtriis & ſolertibus ingeniis, quæ per annos circiter quinquies mille extiterunt, in mentem venerit, typos literarum incidere metallo, & imprimere chartæ, certum quidem eſt, ſed cur Deus non prius id inveniri artificium voluerit, non eſt mihi facile indicare, cum a conſiliis ei non fuerim.

Etſi Deus ſemper generi humano communia confert beneficia, tamen aliud ſeculum aliis, & quidem ſingularibus ornavit bonis, ſive ſpiritualibus ſive corporalibus.

Qui ante diluvium vixerunt, terræ fruga- *p.21* litatem & ſacrificiorum incendia, per ignem cœlitus demiſſum, præ aliis habuerunt.

Poſt diluvium populus Judaicus legis promulgatione, & conſtitutione ſacerdotii & politiæ Moſaicæ donatus eſt præ aliis.

Poſtea ſecutum eſt aureum ſeculum, quo Meſſias eſt exhibitus, & facta propagatio Eccleſiæ etiam inter gentes.

Sequentia aliquot ſecula regno Antichriſti fuerunt afflicta.

Tandem cum Antichriſtus eſſet revelandus, paulatim Deus ad eam rem patefecit aditum, Typographiam in Germania inſtituendo, artium & linguarum ſtudia accendendo. Et ſicut Deus non prius quam noſtro ſeculo voluit Antichriſtum adeo aperte revelari (licet ſubinde etiam ſuperioribus ætatibus exſtarent, qui Antichriſtum agnoſcerent, & inclamarent) Ita etiam non alio, quam iſto tempore, quod revelationem Antichriſti vix 67. annis anteceſſit, pro ſua æterna ſapientia artificium Typographicum inveniri & in lucem produci curavit.

Hæc a poſteriori utrumque colligi poſſunt, ſed plures cauſas a priori qui cognoſcere deſiderat, eum remittimus ad ſcholam cœleſtem, in qua Deum audiemus, & videbimus a facie ad faciem.

QUI FUERINT PRIMI INVENTORES, ET QUA OCCASIONE EAM INVENERINT?

CAPUT V.

p.29 De hac quæſtione iudicari poteſt ex illis, quæ ſupra expoſuimus. *Iohannes Fauſtus*, & *Petrus Schafferdes*, (leg. *Schæfferus*) *Iohannes Guttenberger*, celebrantur ab hiſtoricis inventores.

Occa-

Occaſionem præbuit ſculpendi facultas, & induſtria aurificis. Cum enim alphabetum in æs incidiſſet *Iohannes Fauſtus*, & obducto atramento in chartam impreſſiſſet, cœpit cogitare, eadem opera integras ſententias poſſe ſculpi & excudi. Quia vero difficultatem peperiſſet maximam integras ſententias ſculpere, neceſſitas & res ipſa docuit, ſeparatim typos literarum fieri, qui pro vocabulorum ratione collecti, & collocati exprimerent ſententias.

CATALOGUS ILLUSTRIUM TYPOGRAPHORUM.

CAPUT VI.

Operæ precium eſt eorum memoriam conſervare, & poſteritati, qui hoc artificio ſive inveniendo, ſive excolendo rei literariæ profuerunt. Nomina ergo ſubjicimus. *Iohannes Fauſtus*, *Petrus Schafferdes*, (leg. *Schafferus*) *Iohannes Guttenberger*, *Aldus*, *Bombergus*, *Robertus Winter*, *Gryphius*, *Eucharius Cervicornus*, *Thomas Wolffius*, *Aſcenſius*, *Iſingrinus*, *Vechelus*, *Colinæus*, *Robertus Stephanus*, *Frobenius*, *Paganus*, *Bebelius*, *Renatus Beck*, *Heinricus Petri*, *Hervagius*, *Iohannes Oporinus*, *Gymnicus*, *Soter*, *Iohannes Amerbach*, *Octavianus Scotus*, *Iohannes Petreius Cratander*, *Victor Trincauellus*, *Hieronymus Scotus*, *Quentelus*, *Valerius Doricus*, *Iohannes Montanus*, *Ioſephus Klug*, *Georgius Rhaw*, *Michael Lotter*,

Ambroſius Kirchner, Brubachius, & innumerabiles alii.

CATALOGUS LOCORUM, IN QUIBUS SUNT OFFICINÆ TYPOGRAPHICÆ.

CAPUT VII.

p.30 Nimis foret prolixum, omnia loca enumerare, in quibus officinis Typographicis contigit hoſpitium. Quare tantum de inſignioribus dicemus, & quidem nobis notis; Alii de aliis poterunt monere.

In Germania celebrantur hæc loca: Moguntum, in quo primum inventum hoc artificium dicitur, Argentina, Tubinga, Heidelberga, Ratisbona, Auguſta Vindelicorum, Wormacia, Francofurtum ad Mœnum, Urſellæ, Schleuſinga, Noriberga picturarum editione & rythmorum celebris, Marpurgum, Erfordia, Dilinga, Vuiteberga, ubi Lutheri & aliorum ante bellum germanicum præclara impreſſa ſunt opera, per quæ puritas doctrinæ cœleſtis propagata eſt, & regnum Antichriſti expugnatum: Lipſia, quæ initio ſeſe repurgationi Eccleſiæ oppoſuit, & pro Antichriſto multa edidit, ſed poſtea ſcriptis pro defenſione Adiaphoriſmi & Maioriſmi operam ſuam præſtitit: Magdeburgum, quæ ſcriptis contra Interim Auguſtanum & Lipſicum, & contra corruptelas

las Adiaphoriſticas, & Maioris præla ſua cum magna Eccleſiæ utilitate, & piorum omnium laude, aliis paſſim eius generis libros abhorrentibus, commodavit adeo, ut muſeolum ſeu cancellaria DEI a quibusdam tum temporis vocaretur: Quamobrem etiam Deus illam civitatem confeſſione in media Cruce, & miraculoſa liberatione coram tota Eccle- p. 11
ſia illuſtrem fecit. Quam laudem, & gloriam utinam non generatio nova Carrophororum deformaſſet ſua in miniſtros DEI, & bene meritos cives impietate & ſcriptis mendacibus. Francofurtum ad Oderam, ubi Sphinx Auguſtana, ne deeſſent exemplaria, cum Eccleſiæ damno & dedecore recuſa eſt. Iena, quæ operibus Lutheri imprimendis iuſſu Iohan. Friderici electoris ſenioris martyris Domini noſtri Ieſu Chriſti, ſibi laudem & nomen comparavit: Islebium, patria Lutheri, ubi inter alia confeſſio contra corruptelas Eccleſiarum Mansfeldiacarum prodiit. Colonia, ubi inter alia Tomi Conciliorum impreſſi, utinam ſatis bona fide & integre; Antverpia, Lovanium, cujus præla, abuſum a Sophiſtis paſſa, veritati Evangelii contradixerunt. In Dania Hafnia, in Anglia Londinum, in Helvetia Baſilea, Tigurum, Berna, quæ veterum & recentium innumerabilia opera in lucem dederunt, laude maiori digna, ſi non Sacramenta-

riorum blaſphemis erroribus in Eccleſiam ſpargendis præſtitiſſent turpe ſervitium.

In Galliis Pariſium, Lugdunum, in Italia Roma, ſedes Antichriſti Apocal. 17. decretis, & bullis, & anathematiſmis eius occupata, Bononia, Padua, Florentia, Venetia, ubi Aldus argenteis typis opera Ciceronis & alia philoſophica excudiſſe fertur. In Auſtria Vienna, quæ hiſtoricos aliquot in lucem dedit. In Bohemia Praga. In Sclavonia Labacum, quæ Cathechiſmum & alia opera Lutheri Sclavonice reddita characte-
p.32 ribus ei genti notis hodie imprimere, & veram religionem per Dalmatiam & Turciam propagare dicitur.

In Polonia, Cracovia. In Boruſſia, Mons regius, Oſiandri errori propagando, ſociis ac ſucceſſoribus eius Vogelo & Funcio, & Iagenteufel, præbuit ſua præla.

CATALOGUS LINGUARUM, QUIBUS HACTENUS EXCUSI PROMULGATI SUNT LIBRI.

CAPUT VIII.

Variis linguarum generibus excuduntur paſſim libri, uti Hebræa, Arabica, Syriaca, Græca, Latina, Germanica, Danica, Italica, Hiſpanica, Gallica, Bohemica, Slavonica, Angli-

Anglica, Polonica, Moſcovitica, Turcica, Ægyptiaca, & ſimilibus.

CATALOGUS OPERUM TYPIS EXCUSORUM.

CAPUT IX.

Nimis prolixum eſſet operum typis evulgatorum hactenus pertexere catalogum. Sed qui cupit ea de re ſibi quoque comparare notitiam, is Lycoſthenis & Geſneri Bibliothecas legat.

Huc etiam catalogus tabularum Chronographicarum, & inſignium imaginum, & picturarum, quæ typis ſunt in lucem proditæ, pertinet, ſed quis illi conficiendo par eſſe queat?

DE MODO FUNDENDI TYPOS.

CAPUT X.

Plumbum chalybe, & aliis metallis indu- p.33 ratum liquefaciunt, & in matriculas, ſeu literarum archetypos infundunt, unde typi fiunt, qui levi opera, & mediocri induſtria ad uſum præparantur.

DE COLLOCATIONIS ARTIFICIO.

CAPUT XI.

Iuxta ordinem alphabeti collocator di-

ſpoſi-

ſpoſitos habet typos in ciſtulas patentes, ex quibus alium poſt alium, prout requirit literarum ordo in dictionibus, promit & collocat ordine.

Qui in hac re operas faciunt, honeſtis aluntur ſtipendiis, ac eos linguarum non prorſus rudes eſſe oportet.

LITERARUM DIFFERENTIÆ.

CAPUT XII.

Eſt etiam multiplex literarum differentia, quæ in quantitate & qualitate conſiſtit. Aliæ enim aliis maiores, aliæ minores, aliæ obſcuriores, aliæ clariores ſunt. Item aliæ latinæ, aliæ græcæ, aliæ hebraicæ, aliæ linguarum aliarum.

DE PAPYRI INVENTORIBUS.

CAPUT XIII.

Chartam in urbe Tyri a quodam, cuius tamen nomen ignoratur, inventam eſſe, *Polydorus Virgilius* libro ſecundo de inventoribus rerum capite octavo autumat. Fieri autem ſolet ex linteolis contritis. Ante ejus
p.34 uſum palmarum foliis ſcriptitatum eſt, teſte *Plinio*, libro decimo tertio naturalis hiſtoriæ; deinde arborum corticibus. Poſtea plumbeis voluminibus, & linteis, & cereis. Papyrum ab *Alexandro* poſt conditam Alexandriam

driam in Ægypto ex frutice, qui naſcitur in paludibus Ægypti, confectam eſſe, *Marcus Varro* opinatur.

DE VARIIS PAPYRI SPECIEBUS ET SIGNIS.

CAPUT XIIII.

In officinis papyri uſus eſt admodum neceſſarius. Impreſſoriæ chartæ variæ ſunt ſpecies, & differentiæ, quæ ſumuntur a loco, & a ſignis; Alia Francofordiana, alia Baſilienſis, alia Argentoratenſis, alia Werningerodenſis,alia Tubingenſis,alia Dresdenſis, alia aliorum locorum, & civitatum. Alia inſignia Aquilæ, alia turris, alia urſi, alia corvi, alia alterius rei memorabilis habet.

DE DIFFERENTIA INTER SCRIPTORIAM ET IMPRESSORIAM CHARTAM.

CAPUT XV.

Inter ſcriptoriam papyrum & impreſſoriam differentia quædam eſt. Nam impreſſoriam humidiorem plerumque eſſe oportet, ſed illam denſiorem & ſicciorem, ne atramentum perfluat.

p.35

DE INSPECTIONE.

CAPUT XVI.

Inſpectio eſt poteſtas ab Eccleſia & Magiſtratu, quibusdam eccleſiaſticis & politicis viris doctis & piis delegata & commiſſa, qua libri, tum recens ſcripti, tum ex veterum monumentis eruti, inſpiciuntur & examinantur & cenſentur, an editio eorum & impreſſio fieri poſſit, cum Eccleſiæ & Reipublicæ, pietatis & honeſtatis commodo aut detrimento.

Duplex autem inſpectio eſt, alia vera & legitima & tolerabilis & utilis; alia illegitima & intolerabilis & pernicioſa.

Vera & legitima, quæ fit a viris ab Eccleſia & Magiſtratu delectis, eruditione, pietate, fide, & dono diſcernendi inter vera & falſa, inter neceſſaria & utilia, & non neceſſaria & pernicioſa ſcripta præditis, iuramento, aut ſimili obligatione obſtrictis, quod ſumma diligentia velint omnia legere & expendere, & vera & neceſſaria & utilia ſcripta promovere in DEI gloriam, & Eccleſiæ, & Reipublicæ utilitatem, & non ex aliquo privato affectu impedire.

Illegitima eſt, cum inſpectores agunt ii, qui neque ab Eccleſia & Magiſtratu rite ad eam rem vocati ſunt, neque eruditione, neque pietate, neque fide, neque bono diſcernendi vera & falſa in religionis negocio

præ-

præditi, neque iuramento aut alia obligatione adſtricti ſunt ad diligentiam & fidem, & qui vera & neceſſaria ſcripta opprimunt *p.36* & erronea & blaſphema & contumelioſa & iocoſa promovent, in DEI contemtum, Eccleſiæ detrimentum, & Rerum publicarum incommodum.

QUÆ CAUSÆ?

Legitima & ſalubris inſpectionis efficiens remota, ſeu authores, ſunt Eccleſia & Magiſtratus. Nam utriusque eſt cavere, ne quid mali & pernicioſi, præſertim contra religionem & honeſtatem, in publicum prodeat, & ad eam rem deligere homines idoneos, idque muneris legitime eis commendare.

CONTRARIA EFFICIENTI SUNT.

Si ſoli Eccleſiaſtici ſibi rapiunt ius conſtituendi inſpectores, ut Papa facit in regionibus ſubjectis.

Aut ſi ſoli politici, & ſolæ Principum aulæ ſibi ius rapiunt, ſuos, quos volunt, Scribas, prælorum Magiſtros & ſcriptorum reformatores, de religione, quam parum intelligunt, nihil autem curant, inſtituendi & confirmandi, cum id ius non ipſis ſolis ſed etiam Eccleſiaſticis perſonis, Superattendentibus & Paſtoribus & Synodis competat. Ut enim iudicium de doctrina cœleſti & rebus

rebus eccleſiaſticis a Chriſto Eccleſiæ commendatum eſt, 1. Corint. 14. ita etiam inſpectio ſcriptorum theologicorum, quæ pars quædam iudicii eſt, ad Eccleſiam ſimul pertinet, & nullo iure a ſolis aulis, quæ ſi piæ ſunt, vix particula quædam, nedum tota Eccleſia ſunt, præripitur.

EFFICIENS PROXIMA SUNT

p. 37 Viri docti & boni, dono iudicandi de vera religione præditi, & legitime ad inſpectionem deſtinati. Ut autem aliis legibus occaſionem præbuerunt mali mores, ita etiam libri hæreticorum, & ſcripta famoſa & contumelioſa, & religioni & Reipublicæ pernicioſa effecerunt, ut inſpectio inſtitueretur.

CONTRARIA EFFICIENTI PROXIMÆ SUNT.

Si quis ſine legitima vocatione id munus affectet, ſive per ambitionem, ſive per tyrannidem, ſive alio animi morbo.

Si non adhibeantur viri boni & docti & pii & graves & religionem veram intelligentes, & dono diſcernendi vera a falſis, utilia ab inutilibus præditi, nec iuramento, aut alia obligatione ſolenni obſtricti ad fidem & diligentiam, ſed Athei & Epicurei & inepti, negligentes, & de fide laborantes, erroneis & hæreticis opinionibus dediti, quales ſunt inſpectores & inquiſitores hæreticæ pravi-

pravitatis apud Papiſtas, Adiaphoriſtas, & ſimiles veritatis hoſtes.

MATERIALIS CAUSA.

Verſatur autem inſpectio circa ſcripta tum veterum, tum recentium autorum, excudenda aut publicanda.

FORMALIS.

Ad formalem cauſam pertinent conditiones, quæ præſcribendæ erant inſpectoribus. p. 38

Ut quod debeant omnia diligenter legere & expendere.

Ad normam veræ doctrinæ omnia accommodare, & vera ab erroneis diſcernere.

Neceſſarias confeſſiones & corruptelarum refutationes inprimis promovere.

Neceſſarias peccatorum & ſcelerum reprehenſiones nullo modo impedire.

Item, ne propter perſonarum reſpectum abjiciant utiles & neceſſarios libros.

Item, ne calumnioſa & famoſa ſcripta admittant ſine nominibus autorum.

CONTRARIA CAUSÆ FORMALI SUNT

Impiæ leges & conditiones, ſive præſcriptæ inſpectoribus, ſive uſu receptæ. Nimirum

Ut caveant, ne quid imprimatur, quod impugnet Papam & totum ejus regnum diaboli-

bolicum. Hæc lex obſervatur in omnibus officinis Papiſticis.

Ut concedant & promoveant omnia ſcripta, licet calumnioſiſſima & mendaciſſima, doctrinam Evangelicorum, ſeu Lutheranorum, ut vocant, & Principes ac perſonas eorum, cujuscunque ordinis & dignitatis ſint, oppugnantia. Hac licentia Cochlei, Staphyli, Lindani, & ſimilium libri cum privilegiis eduntur.

Ut caveant, ne quid contra Interim, hoc p.39 eſt, impias, fucoſas, & captioſas conciliationes religionum diverſarum edatur. Hæc lex Sphingi Auguſtanæ & præpoſita, & ſubſcripta eſt. Ac e contra omnia ſcripta, *Interim* laudantia & defendentia, ſummo favore complectantur, & promant.

Ut caveant, ne quid contra Adiaphoriſmum ejusque autores & patronos publice extet. Hanc legem præter Parthenopoleos plerique paſſim ſancte obſervabant illo tempore inſpectores & officinæ, non ſine graviſſimo ſcelere, de quo in illo die rationem reddent ob talentum abſconditum.

Econtra vero dent operam, ut Pſeudiaphoriſtarum, & Neminiſtarum epiſtolæ, ſcripta & libri maledici magna celeritate prodeant. Hujus legis ſedula obſervatrix erat Vuiteberga & Lipſia.

Ut

Ut caveant, ne quid contra Majoris paradoxa de neceſſitate bonorum operum ad ſalutem edatur.

Econtra vero Majoris commenta & pſeudorevocationes, & invectivæ & alia corruptelis ejus plena ſcripta longe lateque evulgentur. Has utraſque leges præla Adiaphoriſtarum diligentiſſime etiamnum hodie obſervant.

Ut caveant, ne quid contra ſynergiam Adamicæ voluntatis in converſione, ejusque autores & patronos prodeat.

Econtra vero manibus pedibusque promoveant Synergiſtarum commentarios, in quibus illæ graviſſimæ corruptelæ ſpargantur & defendantur.

Ut caveant, ne quid contra Anabaptiſtas & Sacramentarios, tum veteres, tum novos, edatur.

Econtra vero ſummam adhibeant diligen- p.40 tiam, ut Calvini, Bullingeri, Martyris, Bezæ, Boquini, Kleinewicſi, Hartenbergii ſcripta, & Philippi, & Vitebergicorum iudicia, & ſimilium de teſtamenti dominici violatione magna copia, ut zizania ſolent, proveniant. Has duas conditiones Helvetica præla & quædam alia ſedulo & gnaviter obſervant.

Ut caveant, ne qua prodeant ſcripta de diſciplina Eccleſiaſtica rite inſtituenda, de Synodo congreganda, in qua controverſiæ

præſentes legitime cognoſcantur & componantur.

Ut caveant, ne in libris editis peccata magnatum Eccleſiaſticorum & politicorum, qualia ſunt idololatria, colluſio cum Antichriſto, defectiones, abnegationes & perjuria, perſecutiones & oppreſſiones miniſterii, inſtitutio novi Papatus, injuſta bella, proditiones, rapinæ, avaricia, expilationes ſubditorum, venationes immodicæ, mendacia, adulteria nominatim vel obiter perſtringantur a Spiritu DEI arguente mundum, Johan. 16.

Ut caveant, ne præſentium temporum vera hiſtoria prodeat, in qua virtutes & vitia, pia & impia facta veraciter commemorentur.

In ſumma, ut Spiritui Sancto injiciant frenum, ne veritatem ita, ut par erat & neceſſarium, ad ſalutarem hominum converſionem dicat, ſed vel aduletur, vel obmuteſcat. Hæ, & ſimiles conditiones impiæ ſunt, quia veritatem & gloriam DEI opprimunt, & mendaciis omnia replent, & Eccleſiis & rebus publicis iram DEI & exitium afferunt.

FINALIS.

p.41 Fines legitimæ inſpectionis ſunt verus prælorum uſus, & ne quid in religionis, veritatis & honeſtatis detrimentum detur in publicum.

CON-

CONTRARIA FINALI SUNT.

Sub prætextu inſpectionis utilium & neceſſariorum librorum impreſſionem remorari & impedire & opprimere.

Ac econtra erronea, blaſphema, magica, famoſa, ſcurrilia & Ethnica, jocoſa & impudica promovere ſcripta, ut in multis locis fit, in quibus conditiones impiæ, de quibus paulo ante, obſervantur.

QUI EFFECTUS.

Legitimæ inſpectionis effectus ſunt juvare illuſtrationem, cenſervationem, propagationem veræ, puræ & ſinceræ doctrinæ, & impedire errorum & corruptelarum propagationem & defenſionem.

Iuvare confeſſionem veritatis & refutationem errorum.

Et impedire ea, quæ veræ confeſſioni ſunt contraria.

Impedire blaſphemos, famoſos & contumelioſos libellos hæreticorum, Neminiſtarum & ſeditioſorum hominum.

Cavere, ne falſis dogmatibus ſcandala & diſſidia excitentur.

Verum & ſalutarem conſenſum & concordiam in doctrina Chriſti promovere.

Cavere, ne contumelioſis & famoſis ſcriptis pax publica turbetur.

Promovere veram & neceſſariam diſciplinam Eccleſiaſticam, iuvare ædificationem Eccleſiæ in concionando pœnitentiam impiis & ſceleratis. p.42

Cavere abuſus & oppreſſiones prælorum.

Prodeſſe Eccleſiæ & Reipublicæ & poſteritati.

Iuvare repreſſionem & confuſionem impiorum conatuum, quos falſa Eccleſia cum viris hujus ſeculi ſubinde excogitat & molitur.

CONTRARIA SUNT.

Iuvare errorum & corruptelarum propagationem & defenſionem.

Promovere ea, quæ veræ confeſſioni ſunt contraria.

Promovere blaſphemos & famoſos & contumelioſos hæreticoruw libellos, ut faciunt inſpectores inter Papiſtas & Adiaphoriſtas.

Permiſſione librorum hæreticorum & corruptelarum præbere cauſam ſcandalis & diſſidiis Eccleſiæ.

Neceſſarias conciones pœnitentiæ & reprehenſiones peccatorum impedire.

Promovere conatus impios politicorum contra miniſterium & diſciplinam Eccleſiæ, ut ſunt varia decreta de formulis religionum, de compoſitione controverſiarum per amneſtiam, de formulis illegitimis Conſiſtoriorum & vi-

& viſitationum, nimirum quæ non congruunt cum verbo DEI & Eccleſiæ libertate.

Exercere varios abuſus & oppreſſiones prælorum, ut fit in edictis illis, ne quid in exteris etiam regionibus uſpiam imprimatur, niſi prius a ſe approbatum, quaſi vero in aliis locis non etiam ſint inſpectores, & pe- *p.43* riculum non potius cadat in ſcriptorem, quam in inſpectorem vel approbatorem.

Neceſſariorum ſcriptorum inhibitione & inutilium permiſſione turbare & claudere Eccleſiæ & Reipub. commoda.

Libellos ad inſpiciendum miſſos non modo non admittere, ſed etiam iniuſte detinere, & autori nolle reſtituere. Quod ſi non furtum, certe vis iniuſta eſt viris bonis indigna.

Affligere Typographos, teſtimonia veritatis ad DEI honorem & proximi utilitatem promoventes, & interea publica lupanaria fovere, & ſodomitica ſcelera impunita dimittere.

QUÆ COGNATA?

Cum inſpectione librorum edendorum cognationem habent inſpectiones aliarum rerum, ut Eccleſiæ, Reipublicæ. Sed non eſt difficile differentias invenire.

QUÆ OPPOSITA?

Legitimæ inſpectioni opponitur illegitima inſpectio, de qua ſupra diximus. Ea autem fit variis modis.

 1. Cum

1. Cum perſonæ non habent legitimam vocationem ab Eccleſia & Magiſtratu.

2. Deinde cum non ſunt idoneæ ad id officium, ut fit, cum ſutores & cerevifiarum coctores conſtituuntur inſpectores, qui vix inter cereviſiam & aquam, nedum inter verum & falſum in religione diſcernere poſſint.

3. Cum ea provincia demandatur illis, qui alias ſatis habent, quod agant, & non poſſunt huic negotio vacare, qui pertæſi laborum, & quod non capiunt inde multum
p.44 commodi, negligentiſſime inſpectioni præſunt. Hoc fit, ubi tantum aulici, Conſiliarii, Scribæ & Curiales, & jure conſulti Inſpectores agunt, ut docet experientia.

4. Cum non iureiurando aut ſimili obligatione aſtringuntur, ut gloriæ DEI & confeſſionis veritatis & ædificationis Eccleſiæ habeant accuratiſſimam rationem, nec certæ leges præſcribuntur, ſed omnia ipſorum voluntati & affectibus relinquantur, ut, quæ velint, admittant, quæ propter perſonas non placeant, impediant.

5. Cum inſpectores non bona fide agunt, ſed contra religionem, pietatem & honeſtatem promovent erronea, blaſphema, contumelioſa; Item cum claudunt prœla ſcriptis, ad religionis & veritatis propagationem pertinentibus, ſaltem ne offendant hæreticos, aut magnos Dominos, & recludunt ea ethnicis

cis & philoſophicis, iocoſis etiam & ſcurrilibus libris, ſicut multis in locis Æſopus, Eulenſpiegelus, Cornelius Agrippa, & ſimiles autores locum habent, at ſacra biblia & confeſſiones veritatis exulant.

Porro iſtam illegitimam inſpectionem coram DEO non excuſat vetus conſuetudo in aliorum exempla, ſicut quidam ocioſe ſomniant. Nam eodem argumento lupanaria excuſari poſſunt, de veteri enim conſuetudine ethnica in multis magnis civitatibus tolerantur contra magiſtratus officium, in pietatis & honeſtatis & ſalutis detrimentum. Nam ut conſules & ſenatus in magnis civitatibus lenones agant, prohibitum eſt, Rom. 13.

AN LITERATI, ET PRÆSERTIM THEOLOGI, LEGITIMÆ INSPECTIONI SUOS LIBROS SUBJICERE DEBEANT? p.45

CAPUT XVII.

Etſi ſua natura libera ſunt præla, tamen legitimæ inſpectioni, pertinenti ad præla eius loci, ut hactenus eam deſcripſimus, literati omnes facile ſeſe ſubjiciunt. Quis enim non eam Eccleſiæ & Magiſtratui, cujus autoritate illa legitime fit, præſtet obedientiam?

Deinde nemo ex doctis eſt adeo arrogans, qui non cupiat alios doctos & probatæ pietatis viros, bona fide, quid deſiderent, in-

 dican-

dicantes habere cenſores, modo nihil ſine ratione ex verbo DEI aſſignata vituperent, aut impediant, & liceat ab ipſis ad aliorum præla & iudicia tranſire.

Tertio, ut pii & docti viri ſuis ſcriptis Eccleſiæ & Reipublicæ quærunt commoda, ita facile poſſunt pati, ut legitima de iis ex verbo DEI exerceantur judicia, an ſint vera & utilia, an vero ſecus.

Quarto norunt ſpiritus Prophetarum, ipſis Prophetis ſubjectos eſſe debere, ac in Eccleſia eam a DEO poteſtatem factam eſſe ſingulis, ut probent omnia, & bona teneant, mala vero abjiciant. Quare non moleſte ferunt legitimas cenſuras eorum, qui, vocati ab Eccleſia & Magiſtratu, ad eam rem deſtinati ſunt, cum alias oporteat ſingulorum ſubire judicia, præſertim cum illi non impediunt, ſed promovent bona & ſalutaria ſcripta.

p.46

AN LITERATI, ET PRÆSERTIM THEOLOGI, ILLEGITIMÆ INSPECTIONI SUOS LIBROS DEBEANT SUBJICERE?

CAPUT XVIII.

Ut ea, quæ legitime & recte fiunt, nemo improbare debet, ita quæ contra fiunt, nullo modo pie approbari poſſunt, ſive re, ſive verbis, ſive ſilentio. Nam DEI mandatum eſt, ne dicas falſum teſtimonium. Item væ, qui malum bonum, & bonum malum dicit.

Deinde

Deinde quisque Chriſtianus, præſertim Theologus, tenetur Eccleſiæ ius ſuum conſervare & cavere, ne quid de eo imminuatur. Cum autem inſpectio illegitima Eccleſiam ſuo iure & commodis privet, ut in ſuperioribus eſt indicatum, quis pius bona conſcientia ſuos libros ei ſubmittat?

Tertio illegitima inſpectio nihil aliud facit, quam quod ſpiritui ſancto frenum injiciat, eos obturet, ne dicat veritatem. Cum autem oporteat cuilibet Miniſtro DEI os & ſtylum liberum eſſe ad dicendam & ſcribendam veritatem, ſine hominum reſpectu, juxta dictum, Exalta vocem tuam ſicut tubam, Clama ne ceſſes. Item, inſta tempeſtive & intempeſtive, argue & increpa graviter; Et, Peccantem coram omnibus argue, qua conſcientia quis poterit in ejusmodi ſervitutem conſentire, ne quid edat, niſi prius conceſſum ab illis injuſtis prælorum oppreſſoribus?

Quarto, Theologum oportet prælorum illegitimam illam occupationem per viros politicos, & tyrannidem, & inauditam crudelitatem, veritati, confeſſioni & poſteritati nocentem, reprehendere, Quomodo ergo ipſe ſuo exemplo eam comprobet?

Quinto, quid proſit literato, ſi ſuos libros, illegitimæ inſpectioni ſubjiciat, cum nihil aliud inde reportet, quam moleſtiam. Nam illi injuſti cenſores ſcripta illa, quæ ad gloriam p.47

riam DEI, & propagationem veritatis, & corruptelarum refutationem, & ſalutarem impiorum converſionem pertinent, prorſus ſine omni probabili, nedum pia & firma ratione rejiciunt, aut tenebris cuſtodienda, aut tineis devoranda tradunt, interea ſpe vana lactantes autorem de editione ad Calendas Græcas futura.

Sexto, omnia illa ſcelera & peccata, quæ ab illegitimis inſpectoribus perpetrantur in veritatis oppreſſione, mendacii & corruptelarum & calumniarum propagatione confirmari neceſſe eſt ab iis, qui ſeſe talibus ſubjiciunt ſine juſta proteſtatione & exceptione, quod non poſſimus ea, quæ ab ipſis præter jus & æquum fiunt, probare, & quod nolimus eorum præjudiciis aſſentiri, ſi contra verbum DEI, & ſine veris & certis rationibus pronuncient.

CAPUT XIX.

AN BONA CONSCIENTIA MAGISTRATUS POSSINT LITERATIS, ET MAXIME THEOLOGIS, IMPERARE, NEQUID SINE SUA INSPECTIONE ET CENSURA PRÆLIS IN SUA DITIONE EXCUDANT?

Quemque Magiſtratum habere rationem prælorum ſuorum, & cavere, ne quid contra pietatem & honeſtatem prodeat in vulgus,

gus, id non impugnatur. Sed cum non tantum ad Magiſtratus, verum etiam ad Eccleſiam ſimul, jus inſpectionis pertineat, quia inſpectio ſit pars judicii de doctrina, quod Chriſtus Eccleſiæ ſuæ delegarit, non decet politicos viros totum illud jus rapere & uſurpare, verum cum Eccleſiæ & Miniſterii, ſeu Superattendentium & Paſtorum conſenſu talia decreta facere, & idoneis hominibus id officium demandare. Quod ſi non fiat, ſed Magiſtratus id jus ſibi ſoli & Aulicis ſuis adeo aſcribat, ut Doctoribus & ſcriptoribus Eccleſiæ edicat, ne quis prius confeſſionem ſuam aut ſcripta de religione edat, quam id ei a ſe & Aulicis ſuis, religionem vel non intelligentibus, aut carnaliter & politice de ea judicantibus, ſit permiſſum, graviſſime ea in re peccat. p.48

Primum, quia agit contra mandatum Dei, Non furtum facies. Sacrilegium enim committit, dum Eccleſiam, quæ habet jus de doctrina & ſcriptis & operibus miniſtrorum & doctorum ſuorum, 1. Cor. 14. judicandi, ſuo jure privat, & id ad Aulicos partim non idoneos, partim aliis rebus occupatos, partim impie de religionis negociis judicantes transfert. Sunt quidem gubernatores politici, ſi amplectuntur ſinceram doctrinam, etiam membra Eccleſiæ, ac habent poteſtatem probandi Spiritus, ut alii ſinguli Chriſtiani. Verum ſicut non licet aliis Chriſtia-

nis ſingulis totum jus ſibi adſcribere, ita ut Eccleſiæ vel præjudicetur, aut ſuum jus præripiatur; Sic nec piis gubernatoribus licet ideo, quia Chriſtiani ſunt, multo minus ideo, quia Magiſtratum gerunt, ſibi ſolis, excluſa Eccleſia, rapere poteſtatem interdicendi, quæ ſcripta edi aut opprimi debeant.

Secundo agit contra ſuum officium. Nam
Magiſtratus debet eſſe cuſtos utriusque tabulæ,
& operam dare, ut Eccleſia & pii mini-
p.49 ſtri retineant eam libertatem, quam a Chriſto
acceperunt, nimirum voce & ſtylo veritatem DEI propagandi & propugnandi, contra errores & corruptelas ſanæ doctrinæ, ſine ullius hominis aut etiam Angeli reſpectu Gal. 1. Tit. 1. 1. Timoth. 5. 2. Timoth. 3. Eſa. 58. Ad quid illi faciunt aliud, qui de ſuo tantum perverſo arbitrio & nutu volunt, Doctorum Eccleſiæ ſcripta, ad confeſſionem & propagationem veritatis, & converſionem hominum neceſſaria, ſtare aut cadere, exprimi aut opprimi, evulgari aut occultari, quam quod contra ſuum munus ſibi divinitus mandatum ſe dominos Decalogi conſtituant, & contra DEI interdictum Eccleſiæ Doctoribus, atque adeo Spiritui ſancto, leges dictent, & capiſtrum aut frenum injiciant ac imperent, ne quid doceat, aut ſcribat ad Eccleſiæ ædificationem, ſine ſuo juſſu aut conceſſu.

Tertio,

Tertio, quia confundit diſcrimina & metas vocationum Eccleſiaſticæ & politicæ, & inſtituit novum imperialem Papatum. Deus enim Magiſtratum & miniſterium verbi diſtinxit, & ſua cuique jura & officia præſcripſit, quæ ſi utrinque ſervantur, recte Eccleſia & Reſpublica curatur, & neutra alteram impedit, ſed potius ſe mutuo juvant.

Miniſtrorum Eccleſiæ jura ſunt, doctrinam puram & ſinceram voce & ſtylo plantare & propagare, & ſacramenta recte adminiſtrare, pro ſe & populo orare, & bono exemplo gregi præire.

Secundo arguere, damnare, &, ſi neceſſitas poſtulat, excommunicare voce & ſtylo peccata & peccatores contra primam, ut p. 50 ſunt Idololatræ, errones, hæretici, pſeudodoctores, blaſphemi, incantatores, abnegatores veritatis, contemtores verbi & Sacramentorum, & ſimiles: & ſecundam tabulam, quales ſunt Tyranni, oppreſſores & perſecutores, homicidæ, proditores, adulteri, ſcortatores, avari, uſurarii, fures, prædones, falſi teſtes, conviciatores, mendaces, injuſti occupatores bonorum alienorum, & ſimiles.

De his ſingulis miniſtri jus Dei præſcriptum habent, & non tenentur ullius hominis, ſive Magiſtratum gerat, ſive privatus ſit, auctoritatem aut edictum expectare & curare, ſed DEI mandatum ſedulo exequi.

Quod

Quod ſi faciunt, commodum Reipublicæ non impediunt, ſed promovent. Nam homines verbo DEI inſtructi, pie & honorifice de Magiſtratu ſentiunt, eique, ut DEI miniſtro, libentius parent, & fidelius imperata præſtant, & propter pietatem ſibi a ſceleribus cavent, atque ita minus negocii faceſſunt ſuis gubernatoribus, imo ſua oratione pro Magiſtratu, & vera pœnitentia, & pia converſatione multa mala impendentia exitium Rebuspublicis minantia avertunt, aut mitigationem præſentium impetrant.

Ac falſiſſimum eſt, quod impii Monarchæ aut gubernatores ſomniant, quod ſi Miniſtris Eccleſiæ non injiciant frena, & non præſcribant eis, quid, & quomodo docere, & claves adminiſtrare debeant, ad ſeditionem fundamenta jaciant, & Magiſtratui habenas
p.51 & claves gubernaculi excutiant. Nam Miniſtri Eccleſiæ intra metas ſuæ vocationis ſeſe continentes, & juxta DEI præſcriptum & mandatum docentes, & claves & ſacramenta adminiſtrantes, nihil eorum faciunt, quæ Magiſtratus poteſtati quicquam derogant.

Deinde ipſi Miniſtri, cum ſua vita & bonis, & rebus externis ſubjecti ſunt illis. Ac teſtatur experientia veros & ſinceros Doctores, eorumque auditores, nunquam moviſſe ſeditionem ullam; ſed falſa dogmata profitentes, eisque addictos, ad naturam Sathanæ

acce-

accedentes, & mendaces, & homicidas, ac ſeditioſos fuiſſe, omnium temporum hiſtoriæ comprobant. Ac noſtrum ſeculum in Thoma Monetario & Anabaptiſtis Munſterianis, & nunc in Bremenſibus, triſtia exempla videt.

Magiſtratus politici iura ſunt, eſſe cuſtodem Decalogi, & nutricium Eccleſiæ, & honore afficere opus bonum & bene agentes, ac terrori eſſe malo operi, & vindictam exercere adverſus male agentes, Rom. 13.

Non debet Magiſtratus Dominus eſſe aut everſor Decalogi, & ſibi rapere ius, decreta de religione, de cultu DEI, de Eccleſiæ gubernatione, de modo docendi & adminiſtrandi claves, præſcribendi Miniſtris Eccleſiæ, ſed dare operam, ut pura & ſyncera doctrina propagetur, & religio a miniſtris Eccleſiæ, & ſacramenta, & claves, quæ ad gubernationem Eccleſiæ pertineant, eo modo, ut in verbo DEI proſcriptum eſt, adminiſtrentur, & honorare Miniſtros, fideliter ſuo munere fungentes, proterrere autem contrarium agentes, ut ſunt hæretici & blaſphemi, & abolere idololatriam ſuis ſubditis nocentem. p. 52

Deinde Magiſtratus eſt, adminiſtrare Rempublicam iuſtis legibus, & conſervare diſciplinam externam & pacem, & in violatores legum, & diſciplinæ, & turbatores pacis, ſuo nervo & gladio animadvertere, Rom. 13.

Intra has metas dum Magiſtratus ſeſe continent, gloriam DEI & Eccleſiæ ædificationem & propagationem iuvant, & mutuam illam coniunctionem divinitus inter Miniſterium & Magiſtratum ſancitam conſervant.

Deus enim utroſque hoc modo ſibi invicem copulavit & ſubjecit.

Miniſtri Eccleſiæ ſuis fortunis, & externis & politicis actionibus, & corpore ac vita ſunt legibus Magiſtratus ſubditi, & ab eo, tanquam miniſtro DEI, ſi bene agunt, honorem, ſin male, terrorem & pœnam expectant.

Suæ autem conſcientiæ & fidei, doctrinæ & confeſſionis & operum vocationis ſuæ non Magiſtratum agnoſcunt Dominum, nec ab eo quid, & quomodo in miniſterio agere debeant, nova decreta accipiunt; ſed a Deo pendent, qui Dominium conſcientiarum ſibi vendicat, & modum docendi, ſacramenta & claves adminiſtrandi, & cætera officia miniſterii certo verbo præſcripſit.

Si quid vero Magiſtratus illis in rebus deſiderat, tenentur quidem ei reddere rationem doctrinæ & factorum ſuorum in Miniſterio, ita tamen, ut non iuxta ullius hominis ar-
p.53 bitrium, ſed iuxta DEI verbum, de iis iudicetur.

Econtra Magiſtratus miniſterio, divinitus inſtituto, ſua conſcientia & anima ſunt ſubjecti, tenentur ab ipſis verbum DEI audire

&

& ſuſcipere, diſciplinæ eccleſiaſticæ ſeu clavibus ſeſe ſubmittere, & ſacramentis uti, pie vivere, & aliis bono exemplo præire & ſcandala cavere.

Deinde Chriſto portas aperire, & plantationem Eccleſiæ juvare, &, quæ eam impediunt, removere.

Porro, iſta harmonia divinitus ſancita, & diſtincta officia commiſcentur, & confunduntur, ſi Miniſtri Eccleſiæ ſibi ius Magiſtratus arrogant, eorumque iurisdictioni ſeſe eximunt; ut fecit Antichriſtus Romanus: aut econtra, ſi Magiſtratus ius miniſterii ſibi rapiant, & iurisdictioni ſeſe eius eximant, quod fit, cum inconſulta Eccleſia, & in fraudem miniſterii, decreta faciunt, nihil docendum, aut ſcribendum, aut edendum a Miniſtris & Doctoribus Eccleſiæ eſſe, quod non ipſi prius approbarint. Item, cum ſua ſuorumque, etiam atrocia, & manifeſta delicta argui & damnari iuxta DEI præſcriptum vetant.

Verum, ubi Deus aut Miniſtris Eccleſiæ præcepit, ut nihil doceant & edant, niſi prius a Magiſtratu iuxta aulicam & carnalem ſapientiam approbatum? Quis Prophetarum aut Apoſtolorum, Principum & Regum & politicorum Dominorum conſilio & conſenſu & decreto miniſterium ſuum obivit? Imo Prophetæ & Apoſtoli, contra Magnatum edicta & decreta, veritatem, ut a

DEO iuſſi erant, propoſuerunt publice, uſi hac regula, oportet DEO magis obedire, quam hominibus, Act. 5.

p.54 Deinde ubi Deus Magiſtratui hoc ius dedit, ut Miniſtris Eccleſiæ ex ſuo cerebro decreta, verbo DEI contraria, de doctrina & adminiſtratione clavium & ſacramentorum, & aliis officiis ad Miniſterium pertinentibus, præſcribant? Annon Deus ipſe illa omnia præſcripſit, quæ a Miniſtris ſuis vult fieri, per Ieſum Chriſtum, quem ſolum vult audiri, ac poſt eum vocem illius ſonantes? Mat. 10. & 17.

Si autem Deus neque Miniſtris ſuis mandavit, ut expectent Magiſtratus autoritatem & nova decreta, quid docere, aut facere in miniſterio ſuo debeant, ſive voce, ſive ſtylo, neque Magiſtratui id munus commiſit, ut talia faciant, quis eſt tam hebetis iudicii, qui non intelligat, iſto modo a politicis novum Imperialem Papatum, qnem Germanorum Propheta *Lutherus* ſæpe prædixit, contra Dei verbum inſtitui?

Sicut enim Pontifex Romanus ſibi ius gladii corporalis, quod Magiſtratui eſt a DEO commiſſum, arrogavit contra edictum Chriſti: *Principes gentium dominantur, Vos autem non ſic*; ac eo multis modis abuſus eſt, ad Regum & Cæſarum oppreſſionem, & politiarum & Eccleſiarum everſionem; ita nunc Gubernatores politici, ſeu potius crudeles Tyran-

Tyranni, ius gladii ſpiritualis, qui Eccleſiæ & miniſtris eius divinitus eſt commendatus Ioh. 20. Matth. 18. rapiunt, eoque miniſterium opprimunt, & plantationem & propagationem veritatis & ſalutarem hominum converſionem impediunt, dum non ex Dei præſcripto, ſed ſecundum ſuas ſapientiæ, vel potius ſtultitiæ humanæ, regulas, ora & ſtylos Miniſtrorum Dei & Eccleſiæ agere imperant, & ſe ſuoſque injuſtos quæſtores & p. 55 imprudentes Conſiliarios conſtituunt Epiſcopos & ſummos Dictatores miniſterii & gubernationis Eccleſiaſticæ, ubi de puritate doctrinæ, de clavibus & ſacramentis, de vera cura animarum, de confeſſione veritatis & oppugnatione hæreſium, de editione librorum, ad Eccleſiæ ædificationem utilium, & ſimilibus rebus Eccleſiæ iudicandum eſt.

Sicut autem Deus & Eccleſia Antichriſtum Romanum damnat & execratur 2. Theſ. 2. Apoc. 14. & 18. ita absque dubio extreme deteſtatur illum novum Cæſareopapatum, ut *Lutherus* nominat, in quo politici viri ſeſe in templum DEI collocant, & contra Deum ac Eccleſiam ſeſe efferunt, & ſe pro DEO oſtentant, dum nova decreta miniſterio, a Chriſto ordinato, contraria condunt & promulgant, ac ſub pœna exilii & damnationis ſervari volunt.

Nos reges, Principes, Conſules, &c. Imperamus vobis Eccleſiæ miniſtris, ut iuxta

formam, quam vobis præſcribimus, doceatis, quia nos ſumus cuſtodes utriusque tabulæ, & habemus poteſtatem, novas formas docendi præſcribere, quo pax & concordia ſervetur inter diſſentientes. Item hunc librum, hoc corpus doctrinæ, ab iſto homine præſcriptum, debetis ſuſcipere & per omnia probare. Si quis contra aliquid diſputaverit, eum concilium noſtrum damnabit, & nos eum proſcribemus. Non enim potuit autor illius voluminis errare, eiusque ſcripta iure canonicis & autenticis æquiparantur.

Item, cum docetis de Cœna Domini, non
p.56 debetis dicere, in Cœna in & cum pane exhibetur verum & ſubſtantiale corpus Chriſti, quod in cruce pependit.

Item ne quem in Confeſſione examinetis, quid de capitibus doctrinæ controverſis ſentiat. Nam id eſſet conſcientiæ carnificinam inſtituere. O ſcelus!

Ne quem ab abſolutione, aut baptiſmo, aut cœna ſuſpendatis aut removeatis, niſi prius in aula & conſiſtorio noſtro accuſatum & damnatum noſtra ſententia. Nam ſecus faciens infamat homines, & Magiſtratui regalia ſua præripit. O impietatem, *Pontii Pilati* iniquitatem & tyrannidem exuperantem!

Ne quem ſcandaloſum peccatorem iubeatis cum Eccleſia & offenſo fratre reconciliari denunciatione ex ſuggeſtu, quod lapſus agno-

agnoſcat ſuum delictum, & petat, ne quis ſuo malo exemplo innitatur. Nam hoc eſt humanis traditionibus onerare conſcientias.

Item ne in publice delinquentes & a Magiſtratu punitos exerceatis cenſuram Eccleſiaſticam. Nemo enim debet duplicem pœnam pati.

Item, ne hæreſes & hæreticos, nimirum Papiſtas, Pſeudo adiaphoriſtas, Synergiſtas, Victorinianos, Maioriſtas, Sacramentarios, Stenckfeldianos, Oſiandriſtas & ſimiles errones publice damnetis. Nam iſta non faciunt ad ædificationem, ſed tantum irritant homines, & Magnatum odia conciliant, & diffidia augent; Et ſcriptum eſt, Nolite iudicare, & non iudicabimini. O reformatores Eccleſiæ DEI! ubi manet illud Matth. 7. Cavete vobis a Pſeudoprophetis; Item Probate Spiritus, an ex DEO ſint.

Item non debetis neque noſtris, neque p. 57
externis prælis edere ullum ſcriptum ſive contra Antichriſtum, ſive contra aliorum hæreticorum corruptelas, niſi de noſtra voluntate & conſenſu. Et quamvis nos, nullis rationibus fulti, in patrocinium Antichriſti & aliorum erronum, ſcripta veſtra mora cenſuræ, & ſitu, & incarceratione oppreſſerimus, ac econtra libris eorum, qui corruptelas ſerunt, & veritatem corrumpunt, & venena propinant incautis, & vineam Domini vaſtant, omnes feneſtras & aditus pate-

faciamus, tamen non debetis nos impietatis & defectionis a vera doctrina, & declinationis ab exemplo noſtrorum majorum arguere & damnare. Nam & nos Spiritum DEI habemus, & errare non poſſumus, nec quemquam ferre volumus, qui nobis contradicat, & quicquam præſcribat.

Poſſet ſimilium decretorum Cæſareopapatus longus texi catalogus ex hiſtoriis, & actis Eccleſiarum ſub Evangelicis Dominis, niſi prolixitaten vitaremus, & non aliam occaſionem expectaremus.

Quarto, Quia tyrannidem exercet in libertatem Eccleſiæ a Chriſto partam. Nam Deus omnium piorum, maxime vero Theologorum vocem & ſtylum in aſſerenda & propaganda, & defendenda veritate, quæ eſt commune patrimonium Eccleſiæ, vult eſſe liberam, & præter iudicium Eccleſiæ, ad normam verbi DEI faciendum, nullius hominis aut Angeli autoritati & imperio ita ſubiectam, ut de eius arbitrio fiat aut intermittatur, Gal. 1.

Et hanc libertatem Dominus noſter Jeſus Chriſtus ſuo ſanguine Eccleſiæ ſuæ compa-
p. 58 ravit, & nunc ſedet ad dexteram patris, ut eam tueatur contra illos Tyrannos, qui conantur ſervitutem illam Ægyptiacam imponere miniſterio ſuo, ne quid dicat aut ſcribat a ſe non prius approbatum ac permiſſum.

Nihil

Nihil Deus in Miniſtro & Doctore Eccleſiæ magis deſiderat, quam ut libere ſcribat aut dicat, quæ ad DEI gloriam & Eccleſiæ ædificationem pertinet ſine ullius hominis reſpectu. At illi Tyranni ſe prius conſuli volunt, quid docere aut ſcribere debeant, & ex ſuis cerebris, politica ſapientia ſeu potius inſipientia plenis, decreta dictare præſumunt de rebus ſpiritualibus, quas parum intelligunt.

Quinto, Quia πολυπραγμοσύνης vitium graviſſimum incurrunt, dum neglectis iis, quæ propius ad ipſos pertinebant, aliena curant.

In adminiſtratione Reipublicæ ſatis, quod agunt, habent legibus condendis, litibus componendis, bonis defendendis, & coërcendis ac puniendis ſceleratis. Hæc ſi ſedulo & gnaviter tractarent, negotii & moleſtiarum ſatis capeſſerent, nec affectarent Eccleſiæ adminiſtrationem, quæ illis non eſt commiſſa. At quia otia agunt, & Conſiliariis ſuis, plerumque impietate & avaritia & naturali odio adverſus Miniſterium inflammatis, omnia committunt cum magno ſuo & ſubditorum detrimento, ideo ſibi, vana perſuaſione inflati, quaſi ipſi ſint in rebus religionis omnium peritiſſimi, & dona habeant diſcernendi ſpiritus, & præ aliis inde usque a proavis poſſideant Spiritum ſanctum, ius rapiunt contra DEI voluntatem & contra Eccleſiæ conſenſum dictandi miniſtris Ec-

cleſiæ; hunc librum debes edere, illum non
p.59 debes edere, quia nobis non placet Etſi enim verbo DEI omnia in illo probantur, tamen ne offendantur Magnates, nec accerſatur periculum, ne veniant Romam, ne augeatur diſſidium, ne excitentur hæretici & reſpondeant, ideo imperamus pro noſtra maieſtate, ne des in publicum. Satis pro imperio, egregiæ ſane rationes, non ex verbo DEI, ſed ex mundi ſtultitia & cæca philoſophia, ſeu ex iurisprudentia promanantes, quas niſi Spiritus ſanctus approbaverit, paratum ei exilium eſt. Ieſus Chriſtus erat omnium prudentiſſimus, & ad iudicandum cauſas politicas potentiam & dona habebat præſtantiſſima; tamen intra metas ſuæ vocationis ſeſe continet, & poſtulanti, ut ſibi & fratri ius dicat, reſpondet: Quis me conſtituit iudicem? Sic Politici Domini cum ſuis aulicis debebant cogitare: Quis me conſtituit dictatorem Eccleſiæ, ut mihi liceat Eccleſiæ miniſtris præſcribere, quid docere aut edere, & quid omittere debeant, ſed dum ſecundum DEI præſcriptum ſuo funguntur officio, nullum in illos ius habeo.

Sexto, Quia violant perpetuam conſuetudinem Eccleſiæ, quæ a piis Magiſtratibus ſemper eſt obſervata, ut patet ex hiſtoriis, & legibus Imperatorum, nimirum, ut de doctrina, & rebus eccleſiaſticis, & de libris edendis, non ſolum politici Domini, ut iſti

faciunt,

faciunt, ſed Doctores Eccleſiæ, res illas intelligentes, & donis ad eam rem a DEO ornati, cenſerent & iudicarent. Recte ille dixit tum fore artes beatiſſimas, ſi tantum illi de iis iudicarent, qui earum peritiam & cognitionem habeant: At multo melius res Eccleſiæ haberent, ſi tantum eas intelligentes, iuxta DEI verbum, & non iuxta diſtorta rationis & philoſophiæ præiudicia tractarent, p. 60
& ſi controverſiæ ex præſcripto verbi DEI, & non iuxta hominum carnalium placita dirimerentur.

Septimo: Quia multum nocent ſuæ politicæ adminiſtrationi hoc pacto. Nam ſi quid aliquando editum fuerit contra aliquem Tyrannum, ſicut interdum fieri neceſſe eſt, tum ille iraſcetur non ſcriptori, ſed Domino illius loci, quem noverit omnem poteſtatem prælorum ad ſe traxiſſe, ac colliget, non ſine eius conſenſu id fieri, eaque occaſione movebit bellum.

Octavo, Quia tali ratione multum nocet veræ religioni & Eccleſiæ plantationi & poſteritati. Nam ad veram religionem propagandam tum ad alios, tum etiam ad poſteros, & ad regnum Diaboli enervandum, & ad impediendum errores & impios cultus, opus eſt libera confeſſione, non tantum quæ ore fiat; ſed etiam, quæ ſtylo. Quod quidem adeo planum eſt, ut nemo negare poſſit. Id enim confirmat experientia & hiſto-

hiſtoria eccleſiaſtica. Niſi enim Apoſtoli, & eorum ſucceſſores, & Patres ſtylo & libris editis hæreticorum opiniones & errores refutaſſent, & veram doctrinam defendiſſent, quid quæſo poſteritas de veritate noſſet? Quæ enim voee tradiderunt, oblivioni tradita ſunt, ſed ſcripta eorum a poſteritate lecta ſunt, ac DEI beneficio veritas tandem apud aliquos obtinuit victoriam. Quod ſi tum ſoli Magiſtratus & Aulici impii ad ſeſe ius edendi libros traxiſſent, ut hodie fit, & propter aulicas rationes impediiſſent neceſſarias confeſſiones, quæ a Doctoribus eius ſeculi ſunt editæ, annon obſtitiſſent propa-
p.61 gandæ veritati ad poſteros? Annon iure accuſari poſſint proditæ veritatis? Annon poſteri de iis iure querantur, quod illorum tyrannide privati ſint veritate, quæ alias per ſcripta piorum Doctorum fuiſſet propagata.

Deinde illud politicornm exemplum nocebit poſteritati. Nam etſi forte aliqui nunc Magiſtratus ſint eius ſapientiæ & pietatis, ut poſſint de libris, qui edendi ſunt, iudicare, idque etiam bene & gnaviter præſtent, ut neceſſaria, & Eccleſiæ utilia ſcripta non impediant, tamen cogitandum eſſet exemplum illud ad poſteritatem duraturum. Sequentes enim gubernatores, qui, ut plerumque accidere ſolet, minus ſapientiæ in rebus divinis, minusque pietatis habebunt, ac forte etiam hæreſi aliqua occupati erunt, volent

eandem

eandem poteſtatem ſibi uſurpare, imo putabunt ſe recte facere, cum maiorum veſtigiis inſiſtere videantur.

Hi ergo quid hac occaſione aliud facient, quam quod veritatis propagationem impedituri, & mendacium & falſa dogmata ſint promoturi: Id vero peccatum recidet in autorem iſtius ſcandali, ut patet ex Hieroboam, & aliis, qui ſuis malis exemplis Iſrael peccare feciſſe dicuntur.

Nono: Quia hoc pacto Magiſtratus politici accerſunt ſibi & ſuis a DEO omnis generis pœnas corporales, ſpirituales, & niſi pœnitentiam agant, æternas. Deus enim iſtam tyrannidem adverſus Eccleſiam & regnum filii ſui, & novam illam meretricem Babylonicam, ſeu Cæſareopapatum & confuſionem poteſtatis Eccleſiaſticæ & politicæ, non poteſt impunitam relinquere, ut teſtantur vetera & recentium exempla. Huc pertinent omnes illæ horrendæ comminationes pœnarum ſpiritualium & corporalium, & p.62 æternarum, qui de Antichriſto Romano eiusque Collegis, membris, ſeu ſociis in ſacris literis reperiuntur. Æqualium enim & ſimilium peccatorum par & ſimilis pœna eſſe ſolet. Oſtendimus autem ſupra Papalem Antichriſtum, hoc eſt, confuſionem Eccleſiaſticæ & politicæ poteſtatis, quam Papa & Eccleſiaſticæ perſonæ inſtituerunt contra Dei verbum, Principes gentium dominantur,

vos

vos autem non ſic: Et novum Imperialem Antichriſtum, hoc eſt, confuſionem illam, qua Magiſtratus politici ſibi rapiunt ius utriusque gladii corporalis & ſpiritualis, eſſe paria.

Sed dicamus ſane aliquid de iſtis pœnis, quæ a politicis accerſuntur, ſi forte aliquis earum conſideratione moveatur ad pœnitentiam.

Primum autem iſti ſpiritualia ſibi accerſerunt mala. Nam a DEO ita excæcantur, ut non videant ſe graviſſima perpetrare ſcelera, qualia ſunt facto ipſo agere adverſarium DEI, ſeſe efferre ſupra Eccleſiam, ſeſe collocare in templum DEI, & oſtentare pro DEO, 2. Theſſ. 2.

Deinde occupantur a ſeptem ſpiritibus, qui poſtrema faciunt pejora primis. Matt. 12.

Tertio, ita a ſpiritu vertiginis mirabili DEI iudicio non pauci corripiuntur, & in transverſum aguntur, ut contra ſuam conſcientiam ſuas & maiorum ſuorum confeſſiones damnent & abjiciant & blaſphement.

Quarto coguntur fieri perſecutores ſince-
p.63 rorum Doctorum, ſeque participes faciunt ſanguinis, qui inde ab Abele effuſus eſt.

Quinto, ſe & ſuos ſubditos privant veritate Evangelii, qua nullus eſt præſtantior & durabilior theſaurus, & patefaciunt omnis generis corruptoribus doctrinæ feneſtras ſuas.

Sexto,

Sexto, Abalienant a ſeſe preces communes piorum, quibus ſæpe magni viri tempore afflictionis adiuti, vel ſua bona retinuerunt, vel omiſſa recuperarunt, & ex ipſis carceribus liberati ſunt, & accerſunt ſibi contra maledictionem & execrationem omnium piorum, quæ res eſt longe triſtior & nocentior, quam quicquam aliud in hoc mundo, ita ut Lutherus dicat, ſe malle Imperatoris Turcici ſuſtinere inimicitiam, quam unius veri Chriſtiani precationem contra ſeſe iuſtis de cauſis fieri.

Septimo, Tandem deſperatio ſolet eiusmodi ſacrilegos ſequi, cuius rei exempla poſſemus recitare, niſi brevitati ſtuderemus.

Mala corporalia magis in oculos incurrunt, quorum illi ſe participes faciunt, ſed illa non iſti peccato, verum aliis cauſis adſcribere ſolent.

Peccata Antichriſti Eccleſiaſtici, ſeu Papatus Deus punivit, & adhuc punit, fame, peſte, gladio, ſeditionibus, imperii Romani diſtractione, vaſtatione Regnorum, ſubverſione civitatum, variis novorum morborum generibus.

Eadem mala manent, & quidem iam cœperunt graſſari in Magiſtratus ſibi utrumque gladium rapientes, ſeque Dominos & Dictatores regni Chriſti conſtituentes. Dum enim illi regnum Chriſti turbant & transformant, *p.64*

Deus

Deus ipſis viciſſim ſua regna turbis & omnis generis calamitatibus replet, dum ſuper Chriſtum & Eccleſiam regnare nituntur, & pios in exilia mittunt, Chriſtus viciſſim eos ſubjicit ſervituti & imperio alieno, ut Turcico, Muſcovitico, & aliis.

Mala æterna Antichriſto Papali prædicta ſunt in verbo: Extrema abolitio 2. Theſſ. 2. Palus ignis & ſulphuris, Apocal. 19. Cruciatus æterni Apoc. 14. Verum eadem etiam referri debent ad Antichriſtum Imperialem, & ad Gog & ad Magog, Apocal. 19. & 20.

Hæc opponant viri politici ſuis vanis conſiliis, & opinionibus, quibus ſibi perſuadent, ſe & ſuos fore beatos, ſi etiam ſupra Eccleſiam eiusque Miniſtros ſupremam ſint adepti poteſtatem, ſeu tyrannidem, & perpetuam dictaturam, Tum enim fore aurea ſecula, ac caveri & interdici poſſe viris rixarum, ne quid loquantur, ſcribant aut edant, quod faciat ad Magnatum animos irritandos, & ad diffidia excitanda. Nam ſi verbo DEI & experientiæ fides habenda eſt, diverſum eveniet. Sicut enim Papalis Antichriſtus, qui ſibi ultra gladium ſpiritualem, etiam corporalem rapuit, infinita mala attulit, & Eccleſiam & politiam oppreſſit, cultus idololatricos inſtituit, carnificinam conſcientiarum exercuit, turbas & ſeditiones funeſtas movit, & ad inferos in finita animarum agmina deduxit. Ita contra Anti-

Antichriſtus Imperialis, qui ſibi ultra corporalem gladium etiam ſpiritualem vendicat, contra DEI verbum & ordinem, opprimit Eccleſiam, veram doctrinam tollit, veras confeſſiones impedit, pro ſinceris & ſalutaribus Miniſtris corruptores, hæreticos, adulatores, Magiſtros lenipedes, lugenſaccos & ſuaviloquos ſubſtituit, & conſcientiis venena propinat, & Rempublicam turbis & ſeditionibus complet, & iram DEI ſibi & ſuis egregie cumulat, & perniciem, ſeu excidium, ac extremam ſervitutem accerſit. p.63

Nono: *Lutherus*, & alii pii Doctores ſemper iſtam Magiſtratus tyrannidem damnarunt, nec voluerunt ſuorum ſcriptorum editionem pendere ab aulicorum præpoſtero, & a norma verbi divini abſono iudicio. Extat epiſtola *Lutheri* ad *Philippum*, in qua disſuadet ei, ne ſua ſcripta ad Aulicorum arbitrium edat aut ſupprimat. Ac recte aſſerit mediam partem ſuorum operum in tenebris manſiſſe, ſi aulæ arbitrium & conſenſum ipſe exſpectaſſet.

AN MAGISTRATUS RECTE FACIANT, SI INTERDICANT LITERATIS SUB SUA DITIONE CONSTITUTIS, NE QUID PRÆLIS EXTERNIS EVULGENT, A SE NON PRIUS VISUM ET APPROBATUM.

CAPUT XX.

Quia prælorum libertate Deus per *Lutherum* & alios viros, quos ipſe nova luce Evangelii per Spiritum ſanctum cœlitus illuminavit & induit, regnum Diaboli, & Antichriſti, & tenebrarum paſſim turbavit & deſtruxit, p.66 ideo ut viciſſim DEO ægre faciat Sathan, & paulatim ſuum regnum recuperet, aut novum quoddam condat, omnibus viribus experitur, præla in captivitatem & ſuam ſervitutem redigere per Dominos politicos, quos inflammat & excitat ad dominatum ſuper Eccleſiam & Miniſterium conſtituendum, occupato nimirum gladio ſpirituali & poteſtate Eccleſiaſtica.

Ac DEI permiſſu propter peccata populi ſui & ingratitudinem mundi ea in re non parum profecit. Nam Paſtoribus & Superattendentibus, qui debebant eſſe cuſtodes iuris & privilegiorum & libertatis Eccleſiæ, quam Chriſtus ſuo ſanguine comparavit, partim ſtertentibus, partim colludentibus cum ſacrilegis illis, partim etiam perditionem exercentibus, non modo præla, quæ ſub dominio cuiusque ſunt, occupavit per illos Monarchas, qui ſoli ea obſident, & pro ſua tyrannide aut lubitu, quæ edi aut non edi debeant, iuxta aulicam ſapientiam, & non iuxta DEI verbum, & Eccleſiæ neceſſitatem & utilitatem edicunt, ſed etiam longius progreſſus, præla externa, quæ ſua non ſunt, ſed alios

alios dominos habent, conatur ſuo ſervitio & iugo ſubjicere, dum imperant, ne quis ex Theologis quicquam edat alibi, quod non prius a ſe ſit viſum & approbatum & conceſſum. Si quis ſecus faciat, eum contumeliis & exilio multant.

Decebat autem Magiſtratus prius conſiderare, nunquid in eo recte faciant. Nunquid miniſtri DEI officio, an diaboli fungantur, talia præſumentes. Verum plerique ſe ita gerunt, ut in Pſal. 82. dicitur, Neſcierunt, neque intellexerunt, in tenebris ambulant, movebuntur omnia fundamenta terræ. Non enim quid ſui officii ſit, nec quid liceat, cogitant, ſed pro arbitrio, quæ lubent, quo iure, quave iniuria appetunt, ſuſcipiunt, & in actum producunt, neque Deum, neque homines reverentes. p. 67

Quare neceſſe eſt, Miniſtros DEI eos iuxta DEI verbum & veram pietatis normam, vel ſurdos, aut recalcitrantes, & minas cruentiſſimas ſpirantes, aut cœlum terræ miſcentes, commonefacere de metis ſui iuris, aut norma iuſtitiæ, ac de regula pietatis, ipſis vel in præiudicium, ne ſint excuſabiles in die iudicii, vel emendationem. Quo animo, & fine nos quoque hanc quæſtionem diſcutiemus.

Quod autem Magiſtratus non recte faciant, ſi literatis in ditione ſua conſtitutis imperent, ne quid prælis externis ſubjiciant, niſi prius

a ſe & ſuis Aulicis approbatum & conceſſum, facile iudicari poteſt ex iis, quæ ſupra dicta ſunt, & porro ſubjicientur. Nam ſi non habent politici Domini ius ſoli, ſine iudicio Eccleſiæ legitimo & vero conſenſu, hujusmodi cenſuram inſtituendi aut exercendi, ut ſupra demonſtratum eſt, multo minus ius habent talia ſimpliciter imperare. Secundo non habent ius, literatorum, & maxime Theologorum, ſcripta ad ſuam inſpectionem & cenſuram aulicam ſine Eccleſiæ DEI conſenſu aſtringendi, ut illorum iudicio præpoſtero & arbitrio, neceſſaria & utilia ad ædificationem abjiciant, aut differant,
p.61 aut veritatem in mendacium ſeu adulationem convertant.

Sed ſatis ipſis eſſe debet, ſi autores ſua nomina ſubjiciant, & parati ſint reddere rationem, ubi ſit neceſſe, & pati pœnas ſive Eccleſiaſticas, ſive politicas, ſi quid contra pietatem ediſiſſe convincantur.

Tertio, quia literati homines non ſunt adeo mancipi, & Magiſtratus dominio ſubjecti, ut nihil ſcribere, nihil edere liceat ſine eorum inſpectione & approbatione, præſertim ſi nullas ſuæ improbationis iuſtas & pias rationes ex verbo DEI afferre queant. Quis ſutorum aut fabrorum adeo eſt mancipi, ut cogatur tantum ex Magiſtratus præſcripto & inſpectione calceos aut clavos hujus vel alterius formæ facere, & huic tantum,

tum, & non etiam alii vendere. Certe ſi gubernator aliquis conaretur ſutoribus hoc iugum ſervitutis imponere, ne quem calceum alium faciant, quam a ſe præſcriptum, nec cui vendant, quam a ſe prius viſum & approbatum, riſui omnibus ſeſe exponeret, & pro prudente Conſule aut Principe ſtultus, improbus & iniuſtus audiret, propterea quod cum non noſſet artem calceariam, ac ſciret iudicium de calceis pertinere ad eius artificii Magiſtros, & non ad conſularem aut regiam dignitatem, tamen temere id auderet, & ſimul impediret commodum artificium, & rem novam tentaret. Cur igitur ferant homines docti & Theologi, ut gubernatores politici, qui aut ſcribere non norunt, aut de religione parum intelligunt, id, quod ſui officii non eſt, nec ab iis præſtari poteſt, ſed ad alios pertinet, temere & cum fraude publici boni audeant?

Quarto, Privilegia & beneficia, literatis data & conceſſa ab Academiis nomine Principum, non poſſunt ſine graviſſimis cauſis abrogari & tolli ab ipſo Imperatore, nedum ab aliquo inferiori Domino, niſi velit pro Tyranno & viro parum ſibi conſtante haberi. p.69

Sed Doctoribus, ac Magiſtris, & Miniſtris Eccleſiæ datur poteſtas docendi & ſcribendi, quæ pertinent ad cujusque profeſſionem, tantum cum illa conditione, ut ſint parati reddere rationem, ſi quid perperam docuiſſe

iſſe aut ſcripſiſſe videantur. Qua igitur fronte, & conſcientia Domini illi politici illa literarum, & maxime Miniſtrorum Eccleſiæ iura abrogabunt, inſcio Imperatore decretum facientes; ne quid a quoquam edatur quocunque in loco, niſi prius a ſe viſum aut approbatum?

Quinto, Diſtinctæ ſunt gubernatorum iurisdictiones. Alius alio loco imperium & Dominium tenet, ac cuiusque poteſtas gubernandi (Aliud eſt de officio defenſionis; id enim etiam extra fines ſui territorii ſeſe extendit de iure DEI & gentium) eum locum & populum comprehendit, qui ei eſt ſubditus, nec debet mittere falcem in alienam meſſem, ut dici ſolet, aut, ut *Petrus* vocat, ἀλλοτριοεπισκοπεῖν.

Quod ſi autem aliquis gubernator hic imperat, ne quis libros, ſuos imprimi ab aliquo Typographo in remota regione curet, niſi ipſi prius cenſuerit & approbarit, nonne ſuam Jurisdictionem extendit in præla illa extra territorium ſuum exiſtentia, quorum ius nullum habet. Habent alias præla illa externa ſuos Dominos, & inſpectores non tantum politicos, ut apud quosdam noſtrates, ſed etiam Eccleſiaſticos,
p.70 & quidem literatos homines, quos illi novi & violenti cenſores præ ſe contemnunt, dum ea, quæ ab ipſis cenſeri debeant, ad ſe rapiunt, non tam animo promovendi rem litera-

literariam, quam impediendi, nec tamen poſſunt cavere autoribus, quod ſi ab ipſis ſint libri inſpecti & approbati, quod externorum prælorum inſpectores contenti horum iudicio & cenſura, illos libros approbaturi ſint & admiſſuri. Inanem ergo ſumunt operam, & aliena curant, ſuis neglectis, & inſigne arrogantiæ vitium produnt.

Literati homines & Theologi ea ſunt præditi modeſtia, ut nihil magis velint, quam ante editionem ſua ſcripta a doctis & piis viris legi, cenſeri & emendari, additis cauſis emendationis & cenſuræ. At illi Monarchæ non quærunt emendationem, ſed oppresſionem. Ea enim occaſione, ſi offeruntur illis libri neceſſarii ad confeſſionem & defenſionem veritatis, & ſalutarem hominum converſionem, & peccatorum & errorum reprehenſionem, edicta ſua proponunt: Nolumus hoc prælis evulgari, quia ſeditioſum eſt, quia nimis acerbum & amarum, quia intempeſtivum, quia offendit hos & illos viros magnos & potentes, quorum amicitia nobis commoda eſt.

Sed ſi quis quærat cauſas, cur ſeditioſum, cur acerbum, cur intempeſtivum? An propter hominum favorem veritas DEI occultanda? Nullas niſi vanas, & carnales afferunt rationes, quæ pietati & honeſtati contrariæ ſunt. Sed tamen propter eas edicta ſua volunt ſervari & adorari, Atque ita op-

preſſionem, & non emendationem, ſua p.71 inſpectione quærunt, & re ipſa præſtant.

Sexto, Magiſtratus officium eſt honorare bona opera, & non prohibere ea. Rom. 13.

Sed voce & ſtylo ſinceram doctrinam propagare, corruptelas, & errores refutare, peccata & peccatores redarguere, & ad pœnitentiam vocare. Item hiſtorias veras, veteres & recentes, commemorare: Artium, & literarum ſtudia excolere & promovere, ſunt bona opera neceſſaria Reipublicæ & Eccleſiæ. Qua ergo conſcientia gubernatores poſſunt decretis ſuis, ne quid imprimatur ſine ſuo conſenſu etiam externis prælis, illa opera impedire, & quaſi muſcipulas concludere, & quæ utiliſſima revera ſunt, inutilia cenſere?

Septimo, Novum & inauditum quiddam hac in re faciunt Magnates. Nam dum in hoc orbe terrarum literæ fuerunt, & libri ſcripti & editi ſunt, ac dum typi ac præla uſurpata ſunt, nunquam monumenta literatorum hominum prælis externis edenda adſtricta fuerunt ad voluntatem & nutum & cenſuram politicorum Dominorum.

Habuerunt quidem illi poteſtatem, ſi quid alibi prodiiſſet, & non recte ſcriptum eſſet, exigendi rationem ab autoribus, eosque etiam iuxta leges ſuas ob impia aut inhoneſta ſcripta puniendi, ſed ante editionem ad ſuum conſenſum omnes labores Docto-

rum

rum obligare, eaque occaſione neceſſaria & ſalutaria ſcripta impedire & ſupprimere, nemo auſus fuit, ne Iulianus quidem, aut Ethnicus Magiſtratus. Eſtque adeo hæc nova ratio, ut ante paucos annos in evangelicis Eccleſiis a quibusdam impiis in urbe, quam ſuo tempore nominatim indicabit hiſtoria p.72 optimi & præſtantis viri, qui propter libellum de novo & veteri Chriſto a Saule quodam in exilium eſt pulſus, contradicente & gemente Eccleſia, inventa ad fidelium Miniſtrorum exilium, quam poſtea cum alii quidam ſuis Theologis præter ius & conventiones priores imponere conarentur, manifeſtarunt ſuorum conſtantiam, & ſuam impietatem erga Miniſtros DEI & religionem. Quod ſi Romani Cæſares & præfecti Judææ poſt aſcenſionem Chriſti ea ætate, qua vixerunt Evangeliſtæ, uſi fuiſſent iſta tyrannide, quam nunc Chriſtiani exercent in rem literariam, quid quæſo haberemus de vera hiſtoria Chriſti & Apoſtolorum, niſi forte putemus eos tam ſtolidos fuiſſe, ut conceſſiſſent Evangeliſtarum libellos in publicum prodire, in quibus ſunt multæ hiſtoriæ, quæ non bene commendant quorundam Magnatum facta.

Verum ſicut ex Imperatoribus Ethnicis, & Tyrannis crudeliſſimis, nullus vias ad extinguendum Chriſtianiſmum magis compendiarias reperit, quam Licinius, qui vetuit,

ne ſacerdotes Chriſtiani Synodos celebrarent, & de religionis negocio coniunctim tractarent; Et *Julianus*, qui e ſcholis Chriſtianos ejecit, & pueris gentilibus blaſphemias inſtillare iuſſit, ac edixit, ne quis Chriſtianorum libros gentilium philoſophorum aut poëtarum legeret, idque eam ob cauſam, ne inde arma adverſus gentium idola peterent; ita hodie ad opprimendam veritatem Evangelii nullus ex Papiſticis Tyrannis rationem ad eam rem accommodatiorem inſtituit, quam hæc eſt pſeudolutheranorum, quì talibus decretis & edictis omnia ſcripta, P.73 in quibus puritas doctrinæ propaganda eſt, ſibi ſubjiciunt, & poſtea pro ſua carnali prudentia, ſeu potius inſania, ſtultitia, & furore opprimunt, ac econtra Hæreticorum deliria, quibus plerumque Magnates capiuntur, longe lateque divulgant.

Octavo, quæ ſupra diximus de incommodis & damnis ac pœnis, Tyrannidem ſecuturis, qua præla propria occupantur a ſolis politicis, & denegantur neceſſariis & ſalutaribus ſcriptis, eadem etiam pertinent ad hanc longe iniuſtiorem tyrannidem, qua externa præla, quæ in poteſtate iſtorum Dominorum non ſunt, prohibentur literatis, & maxime Theologis, qui tenentur veritatem DEI contra omnium Diabolorum & filiorum hujus ſeculi voluntatem & aſſenſum aſſerere & propagare voce & ſtylo.

AN LITERATI BONA CONSCIENTIA IN EIUSMODI SERVITUTEM POSSINT CONSENTIRE, UT SUA NONNISI DE CENSURA, IUDICIO ET PERMISSU AULICORUM ET POLITICORUM VIRORUM, PRÆLIS, SIVE DOMESTICIS, SIVE EXTERNIS, SUBJICIANT.

CAPUT XXI.

Talem ſervitutem a literatis, maxime vero a Theologis, non poſſe bona conſcientia approbari, facile eſt exiſtimare ex præcedentibus.

Nam ſi illa nec recte, nec pie a Magiſtratu fiunt, ut demonſtratum eſt, nullo modo probari poſſunt a quoquam. Scriptum eſt enim, *p.74* Ne dicas falſum teſtimonium. Item, Væ qui bonum malum, & malum bonum dicit; Eſaiæ 5.

Deinde ut miniſter DEI non poteſt bona conſcientia conſentire, ſi ei a Magiſtratu præcipiatur, ne voce propaget puritatem doctrinæ ad alios, & ne moneat errantes, & ne benefaciat aliis: Ita nec conſentire poteſt, ſi ei mandetur, ne ſtylo id faciat. Nam utroque, & voce, & ſtylo, Domino Deo ſuo devinctus eſt, ac habet ab eodem certas metas in verbo præſcriptas, quas nullius hominis, imo nec Angeli quidem, hortatu aut coactu transgredi debet.

Tertio

Tertio faciens & conſentiens in eodem hærent crimine Rom. 2. Non tantum, qui hæc faciunt, ſed qui conſentiunt facientibus, rei ſunt. Sed Magiſtratus ad ſuam illegitimam & inſidioſam inſpectionem alligantes ſcripta Miniſtrorum Eccleſiæ, neceſſaria & utilia ad ædificationem, committunt ſacrilegium & tyrannidem in libertatem Eccleſiæ, a Chriſto partam, ut ſupra oſtendimus. Hoc vero crimine quomodo ſeſe liberabunt, qui talia non modo probant, ſed etiam illos, qui libertatem ſuo periculo & exilio tuentur, exibilant.

Quarto, Promovens aut approbans regnum Antichriſti, quod maxime conſiſtit in confuſione politicæ & Eccleſiaſticæ poteſtatis, contra dictum, Date Cæſari, quæ ſunt Cæſaris, & DEO, quæ ſunt DEI; is graviſſime peccat.

Sed Magiſtratus ſibi ſoli excluſa Eccleſia inſpectionem librorum edendorum, & maxime theologicorum, rapiens, & decreta proponens, ne quid uſpiam imprimatur a ſe non conceſſum, & hoc modo inſidias Ec-
p.75 cleſiæ libertati & veritati ſtruens, regnum Antichriſti inſtituit, ut ſupra diximus, confuſa politica & eccleſiaſtica poteſtate, cum Miniſtris Eccleſiæ, & non Cæſari, dictum ſit, Euntes docete omnes gentes. Item, peccantes coram omnibus argue. Item, Quæcunque

que ſolveritis ſuper terram, erunt ſoluta in cœlis.

Ille ergo, qui ſua ſcripta eiusmodi inſidioſis & aulicis & neopapalibus inſpectoribus ſciens & volens absque contradictione ſubjicit, ac decreta illorum probat, quid aliud facit, quam quod Papatum illum novum, quem politici Domini contra ſuam conſcientiam & verbum DEI moliuntur, confirmet.

Quinto, a Pſeudoprophetis iubentur omnes ſibi cavere, quia ſunt lupi rapaces, qui puritatem, verbum DEI, verum uſum clavium & ſacramentorum, libertatem Eccleſiæ, confeſſiones veras & ſalutem animarum rapiant.

Verum illi Neopapales Domini politici, per talia decreta de prælis & illegitima ac inſidioſa inſpectione, ſunt lupi, veras confesſiones, quæ neceſſariæ ſunt ad puritatem conſervandam & propagandam contra corruptelas, ſalutares conciones pœnitentiæ, quibus monentur lapſi de peccatis, & invitantur ad converſionem, & ſcandala tolluntur, devorantes & dilaniantes ac interdicentes. Sed ab his quomodo cavere ſibi dicantur ii, qui decretis ipſorum impiis ſeſe ſubjiciunt, ac ſinunt ſua ſcripta ab iis diſcerpi, & in tenebras abjici.

Sexto: In illa, quæ laqueum & offendiculum fratribus apponunt, & quæ incom-

modant poſteritati, & quæ accerſunt iram DEI & pœnas, nemo bonus poteſt conſen-
p.76 tire. Decreta autem illa de ſervitute prælorum, & illegitima ac inſidioſa inſpectione, afferre illa mala omnia, ſupra declaratum eſt. Quare nonniſi impius in tyrannidem illam poteſt conſentire.

Quid ſi autem quis alia ratione non poſſit ullum ſcriptum evulgare, annon melius ſit iſtam approbare legem, quam prorſus a ſtylo abſtinere.

Reſpondeo:

Si omnes literati ſuam tuerentur libertatem, ac ſuos Dominos quisque ſuo ordine & loco moneret, ac pro gravitate miniſterii illi novo papatui imperiali obſiſteret, facile expugnarentur aliqui Magiſtratus, ut cederent, admoniti de rapina & ſacrilegio, & impia edicta abolerent. Sed quia id a paucis fit, aliis adulantibus Monarchis, aliis tacentibus, aliis iſtam tyrannidem excuſantibus, ideo procedit illa nova abominatio quotidie longius, ac alii aliorum exempla imitantur, imo & ſyncretiſmi fiunt a politicis in conventibus de ea prælorum occupatione Tyrannica, ac de inſidioſa inſpectione.

Quod ſi ergo illa abominatio iuſto DEI iudicio propter ingratitudinem mundi adverſus veram religionem ſubinde magis magisque obfirmata fuerit, pati eam oportebit

pios,

pios, ſed approbare & in eam conſentire nullo modo. Verum contra proteſtari, ut ſolet fieri in violentis rerum occupationibus contra ius & æquum.

Ne autem ea tyrannide graſſante Eccleſia & veritas divina faciat iacturam, omnino neceſſe fuerit, Theologos, ut ante præla factum eſt, exaratos divulgare, & ad poſteritatem transmittere libros. Quod etiam p.77 Sanctus *Lutherus* prævidiſſe & prædixiſſe videtur illuſtri illo in Danielem vaticinio de veritate vix apud privatos Patres familias locum habitura, & a ſuggeſtibus exulatura, quod ſane nunc pedetentim incipit impleri, die extremo feſtinanter appropinquante.

AN TYPOGRAPHI BONA CONSCIENTIA QUIDVIS EXCUDERE POSSINT.

CAPUT XXII.

Non quævis bona conſcientia a pio Typographo excudi poſſe, facile eſt iudicare ex præceptis divinis, qualia ſunt: Non dicas falſum teſtimonium. Item, Ne communicetis peccatis alienis. Omnia probate, quod bonum eſt, tenete, & ſimilia.

Nam ut alia omittamus, ſcripta theologica duorum ſunt generum. Alia congruunt cum doctrina Chriſti, Prophetarum & Apoſtolorum; Alia cum ea pugnant, & falſa

dogmata

dogmata & impios cultus aſſerunt aut excuſant aut defendunt. Ut autem non eſt ἀδιάφορον, impia & falſa dogmata ſcribere, ſed eſt graviſſimum peccatum, ita etiam excudere typis & evulgare ejusmodi hæreticos libros, culpa & crimine non vacat.

Deinde alia ſunt famoſa, in quibus innocentes & immeriti conviciis proſcinduntur, diſſimulatis autorum nominibus. Talia qui excudit, ille ſeſe participem & peccati alieni, & pœnarum civilium & divinarum facit, & ſcelerate typis ſuis abutitur contra DEI glo-
p.7 riam, & proximi dilectionem, & publicam tranquillitatem. Et quamvis ejusmodi mendaciorum & conviciorum promotores & invulgatores non puniantur a communi Magiſtratu, tamen experientia teſtatur, eos impunitos non dimitti a DEO, qui vindice manu eos inſectatur.

AN RECTE NOMEN TYPOGRAPHI ET LOCI OCCULTETUR?

CAPUT XXIII.

Humana prudentia, ſeu potius malitia & ſtultitia, mirabilis eſt artifex in declinandis periculis, quæ vel ob malefacta, aut ob veritatis aſſertionem, & bona ac honeſta opera, ſuos ſequi ſolent autores. Hinc eſt, quod ſæpe Tppographi, cum imprimunt famoſos libellos, neque nomina ſua, neque loci,

ubi

ubi impreſſio facta ſit, ſubjiciunt. Qua in re ſcelerate & impie faciunt. Sic alii, qui vera & neceſſaria ſcripta ſubjectis nominibus autorum edunt, ubi nihil eſſet periculi, ex quadam timiditate ſuum & loci nomen diſſimulant, ut ſint extra periculum, quod ſibi fingunt. Hi minus peccant quidem, quam illi ſuperiores, ſed tamen non ſatis bene agunt, dum ſcripta illa quaſi ſuſpecta reddunt, de quibus tamen autores parati ſunt reſpondere cuilibet petenti, & non procul ab abnegatione veritatis recedunt. Decebat autem eos ab omni ſpecie mali abſtinere.

AN RECTE FIAT, SI LIBRI FICTITIIS NOMINIBUS EDANTUR.

CAPUT XXIIII.

Tyrannis & potentia Dominorum politi- p.79
corum, & metus periculi turbulentis temporibus ſæpe impulit autores, ut libris valde neceſſariis ad gloriam Dei vindicandam & veritatem aſſerendam fictitios facerent titulos. Quod quidem cum excuſationem aliquam mereatur, tamen plane probari non poteſt. Veritas enim aperte dici gaudet, ejusque confeſſionem ceu lucernam non ſub modio, ſed ſupra candelabrum, & conſiſtere, & lucere omnibus in domo decet, Matth. 5. Sed imbecillitas hominum etiam ſanctorum in hujusmodi rebus diſcrimen

 facit,

facit, aut impedimenta eorum, qui alia ratione impreſſionem admittere recuſant.

AN CONTRA POLITICORUM EDICTA IMPRIMI QUEANT, QUÆ AD GLORIAM DEI, ET PROPAGATIONEM VERITATIS, ET COMMUNEM UTILITATEM PERTINENT?

CAPUT XXV.

Grave eſt nobis ad hanc quæſtionem reſpondere, tum propter calumniatores, tum propter homines pios. Si enim negamus pie fieri poſſe, laqueum conſcientiis paramus, quæ malunt Dei mandato, quam hominum impiis decretis obtemperare, Act. 5. Sin vero affirmamus, recte & pie in tali re Tyrannorum decreta, ut verbo Dei contraria, & ex Diabolo proficiſcentia, contemni poſſe, & quidem debere, calumniis aperta eſt feneſtra. Ergo ſeditionem ſuades, & ſuſcitas; Tolle, tolle, crucifige, crucifige. Egregia ſane conſequentia. Hic ſecundum Dei verbum monet, impia decreta Magiſtra-
P.10 tus non eſſe obſervanda. Ergo eſt ſeditioſus. Quaſi vero ſeditio ſit, Deo obedire, & impia reſpuere. Verum, utut calumniatores impetant nos, nihilominus tamen ex verbo Dei, jus Dei proferre & tueri, ac ſequi oportet. Propter calumnias enim non eſt veritas

reti-

reticenda aut occultanda. Nec propter malos omittenda eſt inſtitutio bonorum.

Illa, quæ ad gloriam Dei, & propugnationem veritatis, & communem utilitatem pertinent, etiam contra edicta Tyrannorum bona conſcientia a Typographis imprimi poſſe, his & ſimilibus confirmatur argumentis.

Primum, quia omnes Typographi obligati ſunt juramento, in baptiſmo Deo præſtito, ad promovendum ea, quæ ad gloriam Dei, & propagationem veritatis, & communem utilitatem, ſeu dilectionem proximi, & ædificationem Eccleſiæ pertinent, nec poſſunt ab illa obligatione, ullius Tyranni aut Diaboli autoritate aut interdicto liberari, ſeu abſolvi, quin perjuri fiant, ſi non obtemperent, ſed ſecus faciant ob alicujus Tyranni edictum.

Secundum, quia nullus politicus Dominus habet jus, Typographis aut aliis hominibus interdicendi ea, quæ pertinent ad gloriam Dei, & veritatis propagationem, & Eccleſiæ ædificationem. Nam Magiſtratus tantum honorare bonum debet, & non licet ei id impedire aut prohibere, Roman. 13. Et ſicut Miniſtri Eccleſiæ non habent poteſtatem ad deſtructionem, ſed ad ædificationem, ita Magiſtratus, qui eſt armatus Dei miniſter, & enſifer, terrere & prohibere, quæ ad Dei Domini ſui pertinent amplitudinem & gloriam, nullo jure poteſt.

p.81 Imperare autem, & obtemperare ſunt correlativa.

Quod ſi ergo politici Domini non habent poteſtatem talia proponendi, nec ſubditi tenentur imperata facere. Nullo enim jure imperata optimo jure denegantur.

Tertium: Ea, quæ contra Dei gloriam, & confeſſionem veritatis, & ædificationem Eccleſiæ edicuntur a politicis Dominis, non ab iis, ut Miniſtris Dei, ſed ut ab organis Diaboli proficiſcuntur. Diaboli enim eſt, gloriam Dei, & hominum ſalutem impedire & prohibere. Qui peccatum facit, ex Diabolo eſt.. Item Joan. 8. Vos ex patre Diabolo eſtis, ejusque deſideriis vultis obſequi. Quare ſicut Typographum non decet obtemperare interdicto Diaboli, ita nec tali decreto a Tyranno propoſito.

Quartum: Chriſtus inquit, Date Cæſari, quæ ſunt Cæſaris, & Deo, quæ ſunt Dei. Attribuit Cæſari ſuum certum demenſum, & non vult ei dari ea, quæ ad Dei regalia, ut vocant, pertinent. Quis autem ignoret, libros illos, qui ad Dei gloriam, & veritatis propagationem & Eccleſiæ utilitatem ſpectant, Dei peculium eſſe? Si ergo Magiſtratus ſuis edictis conetur, illos ſibi ſubjicere, eosque opprimere, quid aliud agit, quam ut rem alienam ſuam faciat, ac id, quod ſuum non eſt, poſtulet? Debent Magiſtratus promovere ea, quæ ad Dei gloriam & confeſſionem veritatis pertinent, juxta dictum Pſal. 2. oſculamini filium,

filium, Item, Attollite portas veſtras Principes. At impedire & edictis ſupprimere nullo jure poſſunt. Quare ſi id tyrannice audent, ſinguli tenentur cavere, ne, dum volunt ipſis parere, Deo ſuum auſerant, & homini id, quod Dei eſt, reddant, ſibique iram & judicium p. 82 Dei, quod gravius premit, quam omnium Tyrannorum crudelitas, accerſant.

Cum ergo talia ſcripta Tyranni prohibeant edere, Typographi cogitent, ſe ſuperiorem Dominum habere, quam ille ſuus Magiſtratus eſt, nec poſſe bona conſcientia, quod Dei eſt, huic dari.

Quinto: Regula Apoſtolorum eſt, oportet Deo magis obedire, quam hominibus, qua abſolvuntur ſinguli pii ab obedientia in illis rebus præſtanda, quæ a Deo ſunt prohibitæ. Duo Domini ſunt, Deus & magiſtratus, quibus pii obedire debent. Si Magiſtratus imperat, quæ non ſunt contra Dei edicta, recte illis poteſt obtemperari. At ſi imperat, quæ Deus vetuit, Deo magis obediri oportet, quam homini. Tum enim Magiſtratus homines appellantur, quia ſine Dei autoritate talia mandant.

Nec poteſt vere dici inobedientia adverſus Magiſtratum, ſi quis impia eorum decreta non obſervat, ſed contra illa libere agit. Nam inobedientia erga Magiſtratum nulla poteſt committi in eo, quo Deo obtemperatur. Nec Magiſtratus ullum ius habet imperandi a Deo prohibita. Quare ſi Impera-

tor in ſphinge Auguſtana mandet, ne quis contra eam dicat, ſcribat, aut imprimat literam ullam, pii omnes ſcire debent, ſe oportere magis Deo obedire, quam hominibus. Deus enim mandavit, ut contra falſa dogmata veritas afferatur, ſcribatur & imprimatur, & invulgetur, quocunque modo id fieri queat. Ac ſi quis accuſetur vel etiam affligatur ob violatum mandatum, is bona conſcientia
7.83 cum *Daniele* dicere poteſt: Domine rex, contra te nihil peccavi, quia tuum mandatum impium erat, & Dei edictum me ab imperio tuo in iſthac re liberavit.

At inquiunt quidam prædivites & bene nummati Typographi, ſi non obtemperamus illis, licet tyrannicis, edictis, multamur ære & corpore. Bene quidem, ſed quid facias. An putas Deum, cujus mandatum violas ob gratiam Tyranni & bonorum tuorum conſervationem, non gravioribus malis te affecturum eſſe? An ignoras, eum & vitæ & animæ tuæ poteſtatem habere, ac in gehennam abjicere poſſe? Tyranni crudelitas non prius nec gravius poteſt ſævire, quam Deus permiſerit, nec diutius durat, quam hæc vita abſumpta eſt. At Dei furor adverſus operantes iniquitatem æternus eſt, & non modo hæc bona & hanc miſeram vitam, ſed etiam animam & vitam æternam conſumit. Elige ergo, utrum malis, Deum omnium maximum & potentiſſimum Dominum ad benefacien-

dum

dum obtemperantibus, & puniendum inobedientes, offendere, quam Tyrannum aliquem vix ampulla durabiliorem.

Ex his etiam conſtat, politicos viros vere coram Deo jus non habere affligendi Typographum, qui ſcripta ad gloriam Dei, & veritatis propagationem, & Eccleſiæ ædificationem pertinentia, impreſſit ſine eorum conſenſu. Nam vere ille nihil contra Magiſtratus peccavit. Deinde, Magiſtratus tantum jus habet puniendi mala opera; Rom. 13. Sed Typographus, veritatem adjuvans, bonum opus fecit. Cur ergo puniatur? Tertio bona opera honorare Magiſtratus debent. Sed talia ſcripta, quæ ad Dei gloriam, & ad Eccleſiæ ædificationem pertinent, excudere p.84 eſt bonum opus. Ergo potius a piis Dominis laudari debebat, quam multari. Quarto Chriſtus Phariſæos & hypocritas, qui ob traditiones, & præcepta hominum Dei mandatum de dilectione violabant, reprehendit. Sed nihil differt iſta Politicorum violentia ab illis. Nam ſicut illi damnabant eos, qui die ſabbati opera caritatis faciebant, propterea quod ſeniorum traditiones violaſſent. Ita ſi quoque incarcerant & puniunt ſuos, qui Dei mandatum de dilectione proximi & de confeſſione præferunt illorum captioſis & inſidioſis decretis de impetranda prius licentia impreſſionis ab illis, qui odio veritatis confeſſionem opprimunt, propter ſocietatem,

quam habent vel cum doctrinæ corruptoribus, vel cum piorum afflictoribus & calumniatoribus.

DE VIRTUTIBUS ET VITIIS TYPOGRAPHORUM, ET MINISTRORUM EORUM.

CAPUT XXVI.

Singula vitæ genera ſuas quasdam virtutes requirunt, quibus ſi præditi ii ſunt, qui in eo ſtatu verſantur, clariores & laudabiliores coram Deo & hominibus habentur; ſicut e contra certa quædam vitia in quibusdam conſpiciuntur, quæ deformant homines, & vituperio digna ſunt.

Nimis autem prolixum eſſet, omnium virtutum aut vitiorum, quæ hodie in Typographis conſpiciuntur, catalogum contexere. Ideo obiter & breviter tantum quædam in eorum gratiam attingemus.

Virtutes, quæ Typographum maxime or-
p.85 nant, hæ præcipuæ videntur. Pietatis & veritatis ſtudium, quo ſi caret, erroneos & hæreticos potius, quam ſinceros & ſalutares libros edit, & mendacium magis, quam veritatem promovet, aut ſine conſcientia pro & contra veritatem excudit.

Timor Dei, quo munitus ſit, ne abſterreatur Tyrannorum impiis edictis a promovenda veritate.

Dili-

Diligentia & ſolertia. Nam ignavia & negligentia bonos autores erroribus corrumpit, & lectoribus faceſſit negotium.

Eruditio, qua ſi caret, deſtinandus eſt ad imprimendos Eulenſpigelos, & ſimiles jocoſos aut nullius momenti libros.

Juſtitia, ne æqualitatem excedens ob avaritiam, expilator ſit potius doctorum, quam promotor ſtudiorum & rei literariæ.

Frugalitas, quæ ipſius œconomiæ prodeſt, & beneficentiæ & juſtitiæ quaſi nutrimentum ſuppeditat.

Liberalitas, eaque maxime erga literatos & viros bonos, ſinceram veritatem cœleſtem ſtudioſe propagantes.

Tolerantia laborum. Nam labores haud leves requiruntur ad collocationem, correctionem, impreſſionem & indicum comparationem.

HÆC VERO VITIA TYPOGRAPHOS EORUMQUE MINISTROS VALDE DEFORMANT.

Ignorantia veræ religionis, & ſtudium propagandorum errorum & mendaciorum, cujus exemplum inſigne in *Genneppio* Colonienſi & aliis quibusdam extat.

Contemptus Dei, quo fit, ut parati ſint juſſu Tyrannorum contra conſcientiam, quæ- *p.86*

vis etiam impientiſſima excudere, & quæ valde ſalutaria & utilia eſſent Eccleſiæ Dei, omittere.

Mala fides, qua ſcripta veterum & recentiorum nonnunquam corrumpuntur.

Ignavia & inertia, qua plurimum obſunt ſtudiis literarum.

Injuſtitia, qua precii æqualitatem excedunt.

Avaritia, qua tantum lucrum ſuum ſordide quærunt.

Prodigalitas, qua ebrietati & gulæ dediti abliguriunt omnia, & poſtea ſunt injuſti, & in Judæos uſurarios incidunt.

Ebrietas & gula, quæ apud quosdam miniſtros Typographorum adeo vulgaris & quotidiana eſt, ut quoties in Calendario rubris literis dies notata illuceſcit, toties a labore vacandum, & poculis indulgendum ſibi eſſe ſtatuunt.

Illiberalitas erga doctos, & literatos homines, eorumque labores, quorum cum fructus ipſi capiant, decebat eos quoque erga illos eſſe humaniores & liberaliores.

Τὸ τέλος δόξα τῷ Θεῷ.

Ex

Ex CHRISTOPH. BESOLDI Pentade Diſſertationum Philologicarum 1) de jure regio Samuelis; 2) de inventione bombardarum, 3) & Typographiæ; 4) Conjectanea de Judæorum converſione; 5) de Angelis Imperiorum. Tubing. 1620. 4.

DE TYPOGRAPHIA.

Unicum Typographia remedium eſt contra tineas & blattas, omnis eruditionis inimicas; dum per eam antiqua volumina, & nec in uno aut altero ſolummodo exemplari (velut animalia quædam, quotannis unum aut binos edentia fœtum) ſed mille aut ultra, ceu fructiferæ arbores & plantæ, renovantur. Ita ut hac jam induſtria ſit effectum, ut qui ſemel in lucem prodierunt libri, vix poſſint deinceps poſteritatis oblivione prorſus extingui, omnibusque in locis deleri. Hæc eſt vera barbariæ victrix, armataque Gorgone Pallas, ex cerebro hominis nata, in lucemque producta; ut ſapientiam rudibus inſtillet, & adverſarios ejusdem confundat, h. e. in ſaxa & lapides convertat. Omnia olim calamo deſcribebantur;

bantur; quem in uſum multæ conſtitutæ erant tabernæ, in quibus aliud nihil agebatur, quam ut ſcriberetur: id quod multi laboris & ſumptuum cumprimis plurimorum erat. *a*) Nunc autem, cum tantum ab uno homine imprimatur literarum, quantum vix uno anno a pluribus ſcribi poſſit; nullum amplius ſupereſt opus, quod ab homine, quamvis non ita divite, deſiderari queat. Mira typis excudendorum librorum ars; nulli nec dignitate nec utilitate, nec etiam ſubtilitate cedit; ut loquitur *Hieron. Cardanus* lib. 17. de ſubtilitat. a princ. & de rer. variet. lib. 13. cap. 64. Non enim facile dijudicari poteſt, num in tanta facilitate ac celeritate, pulchritudo; an vero in tanta pulchritudine, celeritas & facilitas admirabilior ſit? Unam hanc, cum omnibus omnium veterum juventis, certare facile poſſe, cenſet *Johan. Bodinus.* Meth. hiſtor. cap. 7. Ac ſi *Stephano Forcatulo* credimus, lib. 4. de imp. & philoſoph. Gallor. ſuperata fuit fere munificentia Naturæ rerum, excogitata librorum excudendorum ratione. *Philipp. Melanchthon* lib. 3. Chronicor. ſub Frider. 3. circa fin. artificium hoc, Donum Dei eſſe, ait, divinitus humano genere communicatum;

a) *Polyd. Vergilius* de rer. inventor. lib. II. cap. 7. *Guido Pancirollus* in novis repertis cap. 12. & ibi *Salmuth* f. 591. ſqq. *Mich. Maierus* de veris inventis cap. 5. fol. 133.

nicatum, ſeculo hoc Mundi ſeneſcentis, ætateque jam effœti ac fatiſcentis: Ut ſtudia luminis utriusque, prolatis e tenebris in lucem omnis generis codicibus vetuſtis, inſtruerentur copioſa ſupellectile ſcriptorum optimorum; ac imbecillitas & ignavia hominum, torpeſcentium fatali languore, ſublevaretur. Utinam vero (ſic ait idem jam laudatus *Melanchthon*) tanto Dei munere grati uteremur, non ad obſcurandam, ſed illuſtrandam gloriam Dei, non ad disjungendas Eccleſias, ſed copulandas!

2. Sed fere, ut Bombardarum, ita & æque incerta eſt inventio Typographiæ. Eam verſiculis elegantibus, Germaniæ tranſcribit *Philippus Beroaldus.*

O Germania, muneris repertrix,
Quo nil utilius dedit vetuſtas;
Libros ſcribere qua doces premendo.

Annum inventionis, & inventoris Argentinenſis nomen expreſſit in epit. rerum Germanicar. cap. 65. *Jac. Wimphelingus* (qui in hoc ipſum incidit tempus, ac circa Annum 1508. vita ceſſit, & propterea magnam meretur fidem) *Anno*, inquit, *Chriſti* 1440. *Friderico III. Romanorum Imp. regnante, magnum quoddam, ac pene divinum beneficium, collatum eſt univerſo terrarum orbi, a* Johanne Guttenberg *(ex ordine equeſtri) Argentinenſi, novo ſcribendi genere reperto. Is enim primus impreſſoriam artem, quam Latiniores excuſoriam vocant, in urbe Argentinenſi*

inve-

invenit: inde Moguntiam veniens, eandem feliciter complevit. Et idem *Wimphelingus* in deſcript. vitæ Roberti Epiſcopi Argentinenſ. *ſub hoc Roberto,* ait, *nobilis ars impreſſoria inventa fuit, a quodam Argentinenſi, licet incomplete. Sed is cum Moguntiam deſcenderet, ad alios quosdam in hoc arte ſimiliter laborantes, ductu cujusdam* Gensfleiſch, *ex ſenio cœci, in domo Bonimontis,* Gutenberg (*in qua hodie eſt collegium Juriſtarum*) *ea ars completa fuit: & in laudem Germanorum ſempiternam.* Succeſſum Typographici artificii dicto cap. 65. deſcribit idem *Wimphelingus. Interea* Johannes Mentel, *id opificii genus inceptans, multa volumina caſtigate ac polite Argentinæ imprimendo, factus eſt brevi opulentiſſimus. Huic ſucceſſit* Adolphus Ruſchius, *mox* Adolpho Martinus Flachus; *qui & ipſi Argentinenſes, in natali ſolo, cum laude & gloria hanc artem exercuerunt. Nec ſolum noſtri in hac arte Argentinæ floruerunt, ſed eandem etiam alibi tractantes, & decus & emolumentum ſunt conſecuti. Ita* Sixtus Ruſinger *Argentinus, Neapoli Anno* 1471. *libros, quomodo imprimi poſſint, primus monſtravit: ob quod factum, Ferdinando & Neapolitanæ nobilitati chariſſimus extitit; huic ſæpe ab ipſo Rege, Epiſcopatus & ampliſſimæ dignitates oblatæ ſunt. His omnibus patriam Argentinam præferens, ad nos conceſſit, eſtque hodie vita ſuperſtes; vir ob dignitatem ſacerdotalem & ſenium reverendus. Præterea* Ulricus, *cognomento* Han, *ſub idem fere tempus, formas librarias, rem inauditam, nec unquam Romanis viſam, Romam attulit. Eaque occaſione,* Campanus

panus *& aliquot docti exiſtimaverunt*, *hanc* Ulricum *natione* Gallum *fuiſſe*; *quod plane falſum eſt: is tamen error inde emanavit, quod cognomen familiæ traductum fuit in Latinum. Itaque* Ulricus Han, *quum hoc divino opificio rem literariam ex inopia ad ingentem ubertatem perduxiſſet*, Jo. Antonius Campanus, *in illum jocatus, hoc tetraſtichon edidit:* (carminum lib. VIII. n. 43. p. 211. ed. Lipſ. 1707. 8.)

Anſer Tarpeji cuſtos Jovis, unde quod alis
Obſtreperes, Gallus decidit. Ultor adeſt
Ulricus Gallus, ne quem poſcantur in uſum,
Edocuit, pennis nil opus eſſe tuis.
Imprimit ille die, quantum vix ſcribitur anno,
Ingenio haud noceas, omnia vincit homo.

b) Quod ergo nonnulli adſcribunt excellentiſſimæ rei inventum civi Moguntino, & nonnulli quidem *Johanni Fauſto*, & ad Annum circiter M. CCCC. LII. prorogant ortum ejus, inde accidit; quod primus inventor excogitatam a ſe artem in patria, Moguntiam

b) *Theodorus Bibliander* tract. de ratione communi omnium linguar.) fol. 82. *Etienne Pasquier* lib. 4. des recherches cap. 21. *Salmuth* l. c. fol. 593. ſq. *Melch. Adami* in vitis Germanorum Philoſoph. in principio.

tiam deſcendens, aliis etiam adjunctis, perfectiorem reddidit. Quæ quidem paulatim ad eam perfectionem, quam nunc habet, perducta eſt. *Petrus* autem *Ramus*, lib. 2. Scholar. Mathem. recte *Johannem* illum *Fauſtum*, *Joh. Fuſt*, appellat. Ei namque adſtipulatur exemplar officiorum *Ciceronis*, in membrana Moguntiæ primo, ut putatur, impreſſum. Id hanc in fine continet inſcriptionem: *Præſens* M. Tullii *clariſſimum opus*, Joh. Fuſt, *Moguntinus civis, non atramento, plumali canna, neque aerea, ſed arte quadam perpulcra, manu* Petri *de* Gernsheim *pueri mei, feliciter effeci.* Finitum anno 1466. die 4. menſis *Februar.* Extat hoc opus (teſte *Henr. Salmuth*) in Bibliotheca Auguſtana, itidem aliud vidi olim in Bibliotheca Palatina Heidelbergæ, ac nuper itidem tali, in pergameno excuſo, me donavit Dn. *Valent. Andreæ:* ejusdemque pariter mentionem facit *Eſtienne Paſquier.* Quod ſi primum hoc impreſſoriæ artis opus fuit (quod certe innuit elogium jam dictum, ancipitibus dubiisque verbis rem hanc deſcribens) neceſſum eſt, ante id temporis artem hanc potius tentatam, quam in effectum deductam fuiſſe: *Eloge, du quel vous pouvez recueillir, qu'en ce livre ſeut fait le premier coup d'eſſay de l'impreſſion, lors fraiſchement inventée. Autrement il euſt eſtè un grand ſot, d'en faire un ſi grand fanfare:* ut loquitur *Paſquierus.* Refert quoque *Joh. Walchius*, in decad. fabular. fabula 9. fol. 181. vir omni fide dignus;

gnus, *c*) Fauſtum *illum (cujus jam facta mentio fuit, & qui ipſe, antequam in vulgus artificium emanaret, atque in occulto adhuc teneretur, non ſegniter Mo-*

c) Operæ pretium fuerit, exhibere illa, quæ *Walchius* his præmiſit:

Typographia non infinitos ſolum libros, ſed & quam plurimos nobis paſſim in orbe doctiſſimos viros peperit, ac res præſtantiſſimas in lucem protulit ac conſervavit, quæ alias ſitu ac pulvere obductæ, æternum ſepultæ jacuiſſent: Cujus beneficio innumeræ nunc artes proſtant, conſervantur, illuſtrantur, propagantur, quibus priora ſæcula infelicia minabantur & interitum. Calcographiæ namque beneficio, quisquis nunc mediocris fortunæ homo, vili pretio, plurimis libris inſtructiſſimam bibliothecam habere poteſt, qualis olim vix regi aut principi conceſſa fuit.

Ac poſtquam non pauci alii tam præclaræ artis illiusque inventionis gloriam ſibi tribuunt, & multi multa de ſuis prædicantes, hanc glorioſam artem ad ſe rapere non erubeſcunt: Excuſſis tamen ac rejectis cæteris, *Laurentius Joannes* cognomento *Ædituus*, civis Harlemenſis, tantæ rei inventionis jus & laudem merito atque unice vendicare ſibi creditur ſoli. Hic in ſuburbanum nemus, cum ſe quodam die animi gratia recepiſſet, mente prius quod volutarat, cœpit faginas cortices principio in literarum typos conformare, quibus atramento ſcriptorio in fronte parce tinctis, atque ſigillatim chartæ impreſſis, verſiculum unum atque alterum ducebat. Hoc quamvis perexiguum, & ſatis puerile futuræ tantæ artis principium ac rudimentum erat, exordio tamen hoc qualicunque atque exili, victoriæ bonam partem obtinuit: nam in hoc paſſu ingenuus ardor, reique promovendæ cupiditas inventorem ſubſiſtere non conceſſit, quin ingens animi deſiderium, in-

Moguntiæ laborabat) cum ſacrorum Bibliorum a ſe impreſſis aliquot voluminibus inſtructus eſſet, Lutetiam cum ſuis exemplaribus, ac novo hoc fœtu contendiſſe; qua-

geniique ſagacitas geſtientem ulterius protruderet. Animo itaque altiora verſans *Laurentius*, cum litterarum fagineas formulas, atramento vulgari tinctas, citius quam conveniebat, in formularum fronte exſiccari, nec ſatis objectam chartam ſignare, & ſi largius imbibiſſet, lituras trahere animadvertiſſet, tenax illud ac glutinoſum fecit. Quod, cum feliciter ceſſiſſet, atque auctor jam omnem ſcripturæ elegantiam in terſo ac formoſo typo conſiſtere perpendiſſet, magis graphice prædictas litterarum formulas incidi atque exculpi curavit: tandem etiam, quas ſigillatim chartæ impreſſerat, compingere cœpit, & characterum faſciculum ponere, ut uno niſu non jam unicam litteram, ſed integram lineam ſimul exprimeret: Ac jam plus quam dimidium artis obtinuerat. Huc itaque cum deventum erat, jam fagineas in plumbeas, hinc in ſtanneas, ceu ſolidiores formulas, mutavit: ac tam diu res hæc correctionem admiſit, donec tandem hoc noſtro ſæculo corticeæ in æneas, aut etiam, ut apud *Vogelium* eximium typographum Lugdunenſem, in argenteas deſierint.

Et quæ ingens robur ac ſummam tandem ſolertiam adepta, atque ex omni parte abſolutiſſima ſunt, quam in primis initiis infirma ac ſimplicia ſæpe ſint, ſucceſſu temporis poſterioribus cogitationibus donec juventur, vel hinc rationem cape, quod operas ſuas in officina illa typographica qui contulerunt, ambo folii latera imprimere, literiſque ex æquo obducere ac perlinire veriti ſunt, ſed paginis ſolum adverſis, haud opiſthographis litteras ſuas commiſerunt, chartæ lateribus vacuis glutine poſtmodum commiſſis, ut liber conſtaret, nec alternus operi deformitatem hiatus afferret. A tyrocinio illo

quæſtum illic ut faceret. Ac poſteaquam priore tempore unicum Bibliorum exemplar, quod totum membrana

illo poſteriori tempore a magis oculatis, quo hactenus perventum ſit, conſidera.

Hanc itaque anno 1442. a ſe inventam præſtantem & frugiferam artem prædictus *Laurentius* Harlemenſis, civis ſatis ſplendidus, ſuis poſtea nepotibus exercendam ac propagandam reliquit.

Non ita longo tempore poſt ars hæc typographica furto per ſervum quendam perfidum, qui ad operas excuſorias ſacramento obſtrictus erat, Moguntiam pervenit. Hic namque, cum ad hanc rem gerendam, novamque artem exercendam ſatis inſtructum ſe animadverteret, poſthabita fidei ſuæ ac dati juriſjurandi religione, noctu quadam, illa ipſa nimirum, quæ Chriſti natalitiis ſolemnis eſt, cum jam totam familiam & promiſcue omnes ſacris deditos ſciret, choragium omne typorum, atque inſtrumenta herilia involans, quæ ſibi neceſſaria fore credit, compilat, atque in prædictam urbem, tanquam in tutum aſylum, ſe proripit, ſuorumque furtorum aperta officina, iis ipſis typis, quibus antea Harlemi *Laurentius* uſus erat, librorum impreſſione, ſatis uberem fructum metit.

Hinc nimirum factum eſt, ut Moguntia prima chalcographiæ inventrix dicta ſit. Sed de his latius lege commentarium *Polydori Vergilii* de rerum invent.

Porro *Henricus Schorus* Belga, Præpoſitus Surburgenſis, vir cum rerum plurimarum expertus, tum fide dignissimus, ante plures annos Argentinæ in ædibus *Michaëlis Theureri*, eadem de re ſermones mecum conferens, me edocuit, qui itidem a conterraneis ſuis, teſtibus omni exceptione maioribus, accepiſſe ſe confirmavit, non ſolum hæc ſcilicet, quæ jam recitata ſunt, vera eſſe, ſed amplius addidit, quod ex cuprearum laminarum

brana conſtabat, & impigri ac ſolertis alicujus ſcribæ ſeu Bibliographi manus, aſſiduo labore, poſt longum tan-

inciſione, quod artificium ſatis juſto tempore chalcographiam præceſſerit, tandem etiam litterarum imprimendarum & characterum vulgatus hic modus prodierit.

In humanioribus namque conſabulationibus ratiocinati ſunt aliquando patricii quidam Harlemenſes, cum una in prandio eſſent, poſteaquam tam elegantem typum per laminam inciſam æneam, vulgo *Kupffer Stich* dictam, & quodvis elegantiſſimum figmentum chartæ committere atque inprimere liceat: Quid prohibere aut obſtare poſſit, quo minus & ipſæ litteræ, & ſcripturæ ſeries, ac tota aliqua periodus, ac proinde continuus orationis alicujus tenor ac contextus, eadem plane ratione, ex aere in chartam transferri, ac plura folia una matrice, multiplicique unius typi ſeu formæ repetitione brevi complura atque infinita exemplaria impetrari atque ita una & continua opera plures libri imprimi poſſent? Hos mercatorum ſermones cum famulus aut ſervus, qui a poculis ſtabat, ingenioſior atque rebus intentior audiviſſet, non abs ratione hæc dicta credens, animi ardore quodam accenſus, mercatorum verbis rem conſerre occipit, & quod illi ingenioſe meditati erant, hic artificioſe effectui dare nihil dubitat. Hicne *Laurentius* ille fuerit, aut alius quidam, *Laurentium* ea de re qui admonuerit atque inſtruxerit: & an ex tempore, aut poſt aliquot annorum intervallum hæc tractari cœperint, aut quemadmodum res hæc omnino geſta ſit, nobis poſt duo fere ſecula in mortalium conſortio conſtitutis, ac temporum ſerie longiore diſſitis, divinare ſaltem, nec, qua vellemus, certitudine & conſtantia aliquid de his aſſeverare licet, niſi quod, quibus jure fidem habemus, ex ore prædeceſſorum ac teſtium veracium, hæc nos accepiſſe dicimus. Præter illa, quæ recitata ſunt, ex ipſius *Schori* ore quoque accepi *Fauſtum* &c.

tandem tempus, abſolutum reddiderat, quadringentis aut quingentis coronatis veniſſet; Fauſtum *ſexaginta, magis tolerabili pretio, ſua ſingula coronatis vendidiſſe.* Ac primo non mediocris animos hominum admiratio ſubibat, qui factum eſſet, ut ſingula ita ſibi exacte exemplaria reſponderent, ut in tanto literarum numero, orationis longiſſima ſerie, ac diſtinctionis immutatione, ne unicum jota, per totum librum, aut minimus apex variaret; qui in alio codice non compareret: ſed per omnia certiſſime ſibi, & paginæ, certo item, ac debito ſuo loco conſtarent. Nec hujus rei rationem capere potuerunt. Cunctantibus porro ſpectatoribus, atque emptionem protrahentibus, ſuorum quædam exemplarium, quinquaginta *Fauſtus* coronatis conceſſit (ut a mercatoribus, & ab illis, ſua qui venalia habent, fieri ſolet, ut forum auſcultent, & pro illius conſtitutione, pretium vel intendant vel remittant) tandem quadraginta coronatis proſtituit ac vendibilia fecit: & multo etiam minoris permiſit. Cum vero, qui primo mercati erant, ſequentibus ſe multo viliori pretio, tandem etiam minimi venditos a *Fauſto* libros percepiſſent; atque imprimis de hoc ſcribendi, ſeu exarandi literas mirabili modo, ac rei artificioſo compendio quodam certiores fierent; quod hic nimirum non longi labores, nec magni ſumptus requiſiti, ſed omnia & ſingula exem-

plaria ſimul, una fere eademque opera, arte quadam facillima, perfecta atque impetrata eſſent: a *Fauſto* falſos ac deceptos ſe clamabant. Itaque libros ſuos venditori quidam referentes, pecuniæ reſtitutionem urgebant: quandoquidem pluris quam dimidia, quin tribus, aut etiam quatuor juſti pretii partibus circumventos ſe perſenſiſſent. Atque ita quidem repetundorum nummorum ſatagebant, atque artifici moleſti erant; ut cum Moguntiam Pariſiis reverſus *Fauſtus* eſſet, adeo homo & illic urgeretur, ut, qua ſe ſalvaret, Moguntia Argentinam tranſire habuerit neceſſe. *d*)

3. In-

d) His addit *Walchius*: Atque hæc prioribus adjicere volui, ut circa tantæ rei initia, quomodo laboratum ſit, quod ex optimi, fide digniſſimi, atque omni exceptione majoris viri, Henrici Schori, ſenis venerabilis, narratione olim obſervavi, ſequens ſeculum cognoſceret.

Quin & aliorum quorundam, haud minoris fidei, hac de re diſſerentium audire teſtimonium non gravabere. Scripſit ante annos octoginta circiter doctiſſimus quidam poeta, (*Arnoldus Bergellanus*) cujus nomen mihi excidit, (qui & ipſe per tria luſtra victum ex hac arte ſe habuiſſe, ibidem affirmat) in laudem non tam typographiæ, quam ipſius quoque typographicæ artis inventoris, egregium quoddam carmen, quod verſu complexus eſt elegiaco, qui artis hujus primum inventorem atque architectum *Guthenbergium*, virum equeſtris ordinis Germanum, conſtituit: cujus animum meditabundi hæc aliquando ſubierit cogitatio: Quodſi annulo hoc meo aureo

aureo (ipſius qui forte inhærebat digito) & nomen & inſignia mea, & quamcunque volo notam, ſubjectæ ceræ inſigere, ac cujuscunque typi characterem ex adverſo conſtitutæ argillæ imprimere mihi licet: Cur non eadem plane ratione, multæ ſimul litterarum ac ſe invicem conſequentium verborum formæ ſeu ideæ ex viliori, huicque rei conveniente materia conflatæ ac compactæ, juſta ac continua quadam ſerie, qualem in ſcribendis libris ſeu tabellis tenere ſolemus, &, quod alii, dum ſcribunt, motu ac ſucceſſiva quadam pingendi ratione facere, ac, quoties idem ſcriptum volunt, eundem toties in ſcribendo laborem repetere, ac reſcribendo priori laborare moleſtia coguntur. uno niſu, unaque opera ſimul, & uno quaſi momento ex hac plurimarum ordine. ſe invicem conſeqnentium litterarum concinna compage, ceu matrice quadam papyro committi, atque inprimi, laboris repetitione, qui in litterarum ſeu typorum ſyntaxi ac conſtructione conſiſtit, reiterari poſſent? ita, ut una eademque quaſi opera, & minimo labore plurima, & mille ſimul exemplaria, ſeu æquales, ſibique per omnia correſpondentes libri cuderentur, quorum primus ſuum ſaltem in hoc ſcriptionis genere requireret laborem, cæteri ſubſequentes, ſeu reſidui omnes, quotquot etiam ad artificis placitum adjicerentur, in lucro eſſent.

Meditationibus itaqne his indulgentem, priores ſemper poſterioribus tantisper cogitationes *Guthenbergium* emendaſſe atque laboribus enixum eſſe, donec tandem ad artis terminum quendam atque opus commendatione dignum ſe perveniſſe crederet. Unde veteribus ignorata, poſteriori ſæculo admirabilis, nobis uſitatiſſima præſtantiſſima, nunquam ſatis laudata, totique orbi decantata

cum navigantem, in Chinenſium regionem, qui olim Seres dicebantur, fuiſſe delatum: eun-

tata ars prodierit, ſeque ipſam, ingeniorum ſagacitate, in hoc, quo nunc ubique ſuperbit, dignitatis & acuminis apice poneret. Hæc ille.

Alios aliis tantæ rei inventionem tribuere, non equidem ignoro, præſertim *Schefero* cuidam, Argentinæ qui artificium exorſus, Moguntiæ ſecundam manum addiderit: In qua opinione & ego aliquando fui.

Guido Pancirollus, Jureconſultus, conterraneorum ſuorum, Italorum, de typographiæ inventore ſingularem opinionem evulgat, libello de rebus nuper inventis, ac deperditis veteribus: Qui in id eniti voluiſſe videntur, ut hujus inventionis gloria Germanis erepta, quandoquidem ad ſuos transferre non poſſunt, alio tamen ab hac natione derivent, atque a Chinenſibus Germanos hanc rem edoctos, aut hos certe tantam artem Chinenſibus ſuffuratos eſſe, non obſcure innuant. Invaluit, inquit *Pancirollus*, opinio, (apud illos puta, qui de veritate non ſatis inſtructi fuere, neque enim ullus unquam veritatis ſtudioſus in hac opinione fuit) quendam per mare Germanicum & Balthicum navigantem in regionem Chinenſium, qui olim Seres dicebantur, fuiſſe delatum: eundemque cui Luſitani cum celocibus ſuis ſe adjunxerant, animadvertiſſe, imprimendi artem ibi exerceri. Viſis itaque & probe conſideratis typis ac formis illis, in Germaniam reverſum, ſimilem calcographiam concinnaſſe, quæ maxime nobis hodie eſt adjumento & lucro. Hæc ille. Idem hic eveniſſe Germanis mihi videtur, quod olim piſtori cuidam juveni fortiſſimo atque egregio, itidem Germano, in pugna illa navali, quam Veneti cum ſociis, Pontifice Romano & Hiſpaniarum Rege, ad Neupactum anno 1571. in mari mediterraneo, cum Turcarum claſſe, inierunt. Hic, cum fer-

eundemque animadvertiſſe, artem imprimendi ibi exerceri. Viſis itaque & probe con-

ſervente pugna, in medium ſe Turcorum agmen immiſcuiſſet, ac navi, cui cum reliquis militibus commiſſus erat, relicta, in Turcorum proximam ac contiguam triremem intrepidus ſumma & animi & corporis contentione inſiliiſſet, tanta fortitudine ac conſtantia adverſus hoſtem invaluit, tantisque luctatus viribus eſt, ut romphæa ſeu acinace ſua expedita ſolus hic totam, quæ in illa triremi continebatur, Turcarum claſſem (ſpectantibus ac digito hunc tam excellentem luctatorem, e parte navigii ſuperiori monſtrantibus principibus) non ſaltem ſuſtineret, ſed & concideret, & profligatos in mare deturbaret: nihil in illa navi facturus reliqui, ni tantæ gloriæ æmula ac teterrima perſecutrix invidia, non hoſtis tela, fortiſſimum hunc Germanum a tergo glande percuſſum præter jus ac meritum in momento oppresſiſſet, atque ad maximas poſthac dignitates ne Tuiſco emergeret, hoc perfidus collega latrocinio caviſſet.

Vimphelingius hiſtoricus, qui in hoc ipſum tempus incidit, ac circa annum 1508. vita ceſſit, ac propterea magnam fidem meretur, in deſcriptione vitæ *Roberti* Epiſcopi Argentinenſis hæc ponit verba:

Sub hoc *Roberto* nobilis ars impreſſoria inventa fuit a quodam Atgentinenſi, licet incomplete: Sed cum is Moguntiam deſcenderet ad alios quosdam in hac arte ſimiliter laborantes, ductu cujusdam *Johannis Gensfleiſch*, ex ſenio cœci, in domo Bonimontis, Gurhenberg, in qua hodie eſt collegium Juriſtarum, ea ars completa fuit, & in laudem Germanorum ſempiternam. Tantum prædicto loco *Vimphelingius.*

Annum vero inventionis & inventoris Argentinenſis nomen expreſſit in rerum Germanicarum epitome. Anno, inquit Chriſti 1440. *Friderico tertio* Romanorum

conſideratis typis ac formis illis, in Germaniam reverſum, ſimilemque Calcographiam con-

Imperatore regnante, magnum quoddam, ac pene divinum beneficium, collatum eſt univerſo terrarum orbi a Joanne Gutenberg Argentineuſi, novo ſcribendi genere reperto. Is enim primus artem impreſſoriam, quam latiniores excuſoriam vocanr, in Urbe Argentinenſi invenit. Inde Moguntiam veniens eandem feliciter complevit.

Eo in his recenſendis occupatus ſum, & hiſtoricorum varias in hac re opiniones, ſed & contradicentes ſententias ſtudio lectori conſiderandas propino, inde ut ratiocinentur ac conjecturam faciant homines: cum in re tam præſtanri, tamque recenti, de auctore atque inventionis modo, nec ſatis conſtet, nec inter modernos conveniat, ſed, ut narratum eſt, plurimorum diverſæ ac pugnantes hac in re, qaam in manibus habuimus, ſint judicia ac ſententiæ, & ſingulorum ſatis illæ exſtenr plauſibiles, & ſibi quæque ſtari velit: Quid in aliis rebus, in Religionis præſertim cauſſa, cum controverſis articulis tanto temporis intervallo, tot ſæcnlorum intercapedine, mille ſexcentos fere improbos annos, mendaciorum nobis, in luteo ſeculo conſtitutis, non importaſſe, & inde a Salvatoris aſcenſione, ad hæc usque tempora, non fieri ac committi potuiſſe, aut factum & commiſſum eſſe cenſes? Quæ non fallaciæ, qui fuci, qui non errores in eccleſiam atque hominum commenta irrepſerint, ingentes vires & incrementa ſumſerint, mortalium mentes quæ non pravæ opiniones occupaverint, atque primævo illo aureo ſæculo, & veritatis ſcaturigine remotos & incautos circumvenerint, dementaverint, oppreſſerint? Ut quisquis hodie a ſimpliciſſima illa, qua Salvator & ipſius miniſtri uſi ſunt, œconomia ac dicendi ratione, ſacrarumque litterarum, quæ ſolæ nobis mentem Dei ieſe-

concinnaſſe. *Pancirol* in novis repert. tit. 12. Sicque atteſtatur *Joh. Petrus Maffeius*, hiſtor. Indic.

referunt, teſtimonio ſe abduci, ac ſophiſtarum, tam veterum, quam modernorum, commentis & inextricabilibus pedicis involui atque impediri patitur: & miſer & circumventus & cœcus, erroris plenus, a veritate remotiſſimus ſit: & in fovea, (ni reſipiat, & magno conanime communi illi ac triſtiſſimæ noxæ, ſingulari Dei gratia adjutus, reluctetur) cœnoſo in luto miſerabiliter occumbere, & vitam cum morte commutare neceſſe habeat. Tantnm de calcographiæ inventoribus referre libuit.

Utut autem hæc ſint, ac hanc Germanis laudem, & ingenii tam felicem & egregium partum nemo eripuerit; certum tamen eſt, atque Luſitanorum hac de re edocti ſumus navigationibus, artem typographicam tam vetuſtam eſſe apud Chinenſes, Indiæ populos, ut omnium hominum memoriam ſuperet, & multis retro ſeculis apud eosdem uſurpata fuiſſe videatur. Hoc vero nihil prohibet, quo minus, quæ ipſis vetus, nobis in diverſo cœlo conſtitutis, ars plane nova cenſeatur, atque etiam ſit, ut qui hoc nequaquam ex illorum manibus opus accepimus, ſed propria mentis indagine, totum non ſaltem hoc artificium excogitavimus, ſed & cultu & ingenioſa dexteritate, acieque longe altiori, quam Chinenſes illi, loco ac dignitatis faſtigio poſuimus. Nam quem nunc ſubtilitatis atque excellentiæ gradum tyro olim *Laurentius* ille attigerit, & a primis fagineis rudimentis illis, quo acuminis pervenerit, exquiſitiſſimi hodie typographorum labores loquuntur. Ac cum plurimi multis in locis & inſignes hoc ſeculo in tota Europa floruerint Typographi, qui ſuis exquiſitis operibus egregie Rempublicam juverunt; inter omnes tamen illos *Plantino* Antverpienſi & *Henrico Stephano* Lugdunenſi hic orbis doctiores ac præſtantiores typographos non vidit.

Indic. lib. 6. Chinenſes literas imaginesque, ſubjectis prelo typis, excudere (quibus commentis recentibus Europa adeo glorietur) & id vetuſtiſſimo in uſu apud Chinas eſſe. *Garzias ab Horto* lib. 2. Aromat. apud Indos naſcent. cap. 38. artem typographicam tam vetuſtam, & ſemper apud Chinenſes uſurpatam eſſe ait, ut omnem hominum memoriam ſuperare videatur. *Joh. Conſalvus Mendoza* artem iſtam, una cum ipſo regno Chinæ, principium habuiſſe, & inventam a quodam fuiſſe prodit, quem incolæ inſtar numinis venerentur. Ac ita etiam ſcribit *Joh. Hugo Linſcotanus*, part. 2. Indiæ Oriental. cap. 26. typographiam Chinenſibus fuiſſe in uſu ante aliquot ſecula, habere libros excuſos, annis quingentis, ſexcentisve prius, quam in Europa ea fuerit inventa; eſſe pariter ibi refertiſſimas Bibliothecas. Hiſce ſimiliter *Jovius* adſtipulatur, qui lib. 14. hiſtoriar. inquit: *Quod maxime mirandum videtur, in India artifices ſunt Typographiæ, qui libros (in quibus hiſtoriæ & ſacrorum ceremoniæ continentur) imprimant more noſtro; quorum longiſſima folia introrſus quadrata ſerie replicantur. Id quoque genus pagellas clarius etiam deſcribit* Maffeius: *& paſſim nunc a raritatis ſtudioſis colliguntur atque oſtentantur.* e) Attamen Germanos ſolos

e) *Mich. Maierus* in veris inventis Germaniæ cap. 5. fol. 132. ſqq. ed. Francof. 1619. 8.

los Typographiæ noſtratis, de qua hic agitur, uſum

En ejus verba:

CAPUT V.

DE TERTIO VERO UNIVERSALI, LITTERARIO.

Tertium Verum à Germanis inventum eſt Typographiæ munus, quo permagna toto mundo mutatio facta eſt in bonis literis & liberalibus artibus, immenſaque utilitas ad Antipodas usque promanavit.

Corn. Tacitus libello, quo mores Germanorum deſcribit, *literarum*, inquit, *ſecreta viri ac fœminæ ignorabant*: cujus rei cauſa, velut ante tradidimus, incultæ ſimplicitati, primæque origini gentis aſcribenda eſt: Sic literarum fuere rudes omnes antiquiores populi, quorum unus ab alio earum arcana accepit: A Chaldæis enim Ægyptii, ab his Phœnices, à Phœnicibus Græci, Hiſpani ac Galli, à Græcis Romani, à Romanis Germani, à Germanis Livones, & multi alii tanquam per manus traditas literarum notas mutuati ſunt; quibus acceptis apud Germanos crevit omnis prudentia & boni malique noticia, quid fugiendum, quid appetendum ſit, ut paulatim è rudibus & barbaris, omnium rerum periti evaſerint: Arma & militarem artem variis experimentis tractarunt & excoluerunt, adeo ut ante dicta duo VERA invenerint.

De antiquis illis tempore Romanorum incultis habitis idem *Tacitus* hæc commemorat: *In acie*, inquit, *turpe erat principi à ſuis virtute vinci, turpe comi-*

uſum reperiſſe, tam certum quam quod cer-
tiſſimum

comitatui virtutem principis non æquare: Infame vero & per omnem vitam probroſum ducebatur, ſi quis ſuperſtes diſceſſiſſet relicto principe: Princeps pugnabat pro victoria, comites pro principe: Si aliqua civitas longa pace aut ocio torpuiſſet, earum indigenæ adoleſcentes petebant ultro eas nationes, quæ bellum aliquod gererent, quia ingrata erat genti quies: Pigrum & iners putabant ſudore acquirere, quod potuiſſet parari ſanguine. Hæc ille.

Ab hac mente ac diſciplina neutiquam reciderunt Germani, ſed hucusque perſtiterunt, adeo ut cum priſcis recentiores eosdem agnoſcas: Ad literas ſero ſe contulerunt excolendas; Inde factum, quod Heroum Germanorum virtutes & res geſtæ pingui Minerva deſcriptæ ſint, multorum quoque ſilentio præteritæ, quæ ſi Hiſtoricos Romanos aut Græcos inveniſſent, non eſt dubium, quin plurimi *Herculi*, *Theſeo*, *Achilli*, *Hectori*, fictitiis eorum Heroibus, nec non *Mutio Scævolæ*, *Horatiis*, *M. Curtio*, *Camillo*, *Mario*, *Auguſto*, *Trajano*, aliisque magnis viris non ſolum comparari, ſed etiam anteferri poſſint: Habuit *Germania Arioviſtos*, *Civiles Batavos*, *Carolos*, *Othones*, *Henricos*, *Fridericos*, *Conrados*, *Maximilianos*, *Rudolphos*, ut infinitos alios principes, comites, nobilitatis præcipuæ taceam, & ex vulgo *Skoldum*, *Uffonem*, *Starchaterum*. *Ubbonem Freſicum*, aliosque.

Poſtquam vero Germani ſemel literarum notitiam hauſiſſent, his qnoque perficiendis, ut antea militiæ diſciplinis operam dederunt, veluti patet ex tot manu-
ſcriptis

tiſſimum eſt; Chinenſium vero rudimenta, non

ſcriptis Exemplaribus librorum in Germania peraratis magnorum operum, quæ paſſim in Bibliothecis ibidem extant absque numero: Auguſtæ Vindelicorum, Regiomonte Boruſſorum, Heidelbergæ Palatinorum quot manuſcripti in pergameno libri bibliothecis habeantur, incredibile eſt dictu, ne mentionem faciam centum aliarum bibliothecarum celeberrimarum per totam Germaniam diſperſarum: Regiomontanam Principis bibliothecam quadringentorum millium florenorum pretio æſtimatam fuiſſe ab ipſo Bibliothecario recordamur, qui addidit, pergamenum manuſcriptorum, ſi ſaltem aliis uſibus pro compingendis libris adhibendum eſſet, quater millium thalerorum pretinm excedere: Ad quæ conſcribenda magno labore & induſtria opus fuit, longoque tempore.

Nec vero pauperis erat tam multos ſibi libros comparare, qui magno precio conſtabant, ideoque nec facile per literarum ſtudia emergere: De Cleanthe legimus, quod deſtitutus libris, omníque ad inſcribendum materia, ungulis mulinis uſus fuerit, quibus Philoſophiæ arcana tradiderit, ipſe Phreantles dictus, quia noctu hauriendis aquis victum comparavit, ut interdiu literis operam dare poſſet: De Plauto, quod ſervus piſtoris molam egerit, ac nihilominus ſupra viginti comœdias omni leporis ſale & eruditione refertas ſcripſerit, traditur: Quod ſi illi ipſi ac innumeri alii commoditatem librorum habuiſſent, absque dubio longe alia ingenii monumenta nobis reliquiſſent.

Id cum conſiderarint quidam paulo ante noſtra tempora, nempe ex librorum caritate multis præclaris alias viris injici moras, ne poſſint altius attolli, aut in ſtudiis præfixam metam adipiſci, compendia ſcribendorum librorum inveſtigarunt & quæſiverunt: Viderunt enim per plaſticen ad unam formam multa exemplaria fingi poſſe,

poſſe, quæ ſingula nihil à ſe invicem differant, & metalla fundi in una matrice mille vicibus. Hinc cogitarunt & literarum figuras ita diſponi poſſe, ut ad unum archetypum mille & plures paginæ imprimi queant: Hic primus & quaſi rudior conceptus deinde auctus & emendatus fuit, inqne uſum deductus; Cumque literarum notæ ſint viginti quatuor, facile fuit, totidem formas notarum inverſas excogitare, quæ inter ſe diſpoſitæ, ut debent,, efficiaut verba, verba lineas, lineæ paginas.

Nec vero opus fuit neceſſario integra verba & lineas totius paginæ primo in lignum incidiſſe, veluti figuræ animalium aliæque buxo vel pyro incidi ſolent ad impreſſionem, antequam metallicæ literarum figuræ ſeu typi inventi ſint: Unde argumentum, quo Bertius utitur ad probandum, Harlemenſes Hollandiæ eſſe primos typographiæ inventores, non Moguntinos nec Argentinenſes, quia libri illi impreſſi per tabulas ligneas, inſculptis literis, primo inventi ſint, eſt ex accidente ductum, nullius valoris, cum contra tota Germania unanimi conſenſu, omneſque hiſtorici laudem inventæ typographiæ Johanni Gutenbergio Argentinenſi aſſcribant.

Mirum eſt viros doctos conari adeo, ut cornicum figant oculos, & ſexagenarios de ponte dejiciant: An non per tot annos ſatis inculcatum eſt ab hiſtorieis, cui ea laus in Germania debeatur? An factum infectum verbis facere licet? Quid ſi Harlemenſes (quos tamen omnes non fuiſſe conſtat, ſed authorem anonymum, nomine ſcilicet indignum) vidiſſent libros à Moguntinis impreſſos, & modum imprimendi typorumque formas, ſingulas pro elementorum ordine conjungendas, ignoraſſent, ac nihilominus imitari voluiſſent eo ſuo modo per tabulas, quibus literæ inſculptæ eſſent, an tum error Har-

preſſionem, a Typographia multum diſtantem.

Harlemenſibns ſubvenire poſſit, ut illi videanrur authores ejus rei, qnam perperam imitando vix exprimere potuerunt, nedum primitus invenire? Si hæc concluſio vera eſt, tum ſemper malus rei inventæ imitator pro inventore haberi debet ac poteſt, & diſcipulus doctior magiſtro ſuo.

De tabulis illis Harlemenſibus, quibus *Bertius* libros fuiſſe primum impreſſos, lib. 3. comment. rerum German. ſub Moguntiaco ita ſcribit: *Artis typographicæ inventionem nos alibi noſtris Harlemenſibus aſſeruimus: & oſtendit nobis nuper humaniſſimus & antiquitatum Hollandicarum peritiſſimus* P. Scriverius *citatum à nobis alibi Speculum ſalutis, non Belgicè, ſed Latine editum, primum magnæ artis rudimentum, cujus paginæ glutine commiſſæ fuerant, ut videri poſſent opiſtographæ. Sed attentius conſideranti facile apparuit non collectas fuiſſe literas ſingulas, digeſtasque in vocem, voces in verſum, verſus plures in paginam, ſed ſingulas paginas ſingulis tabellis ligneis expreſſas fuiſſe, imaginibus literisque extantibus atque prominentibus, ſicut ſigillis & ectypis ſolent imprimi notæ rerum materiæ molliori, & ut ex libris ad nos e Sina advectis apparet Sinenſes libros ſuos adornare, quæ res ut adfinitatem aliquam cum arte typographica hodierna habet, ita multum adhuc a perfectione artis remota eſt. Nec negabunt Moguntini, quin ea ſaltem laus Harlemenſibus noſtris debeatur. Quis autem non videt facilius*

tem. Ac inſuper nil aliud efficiunt hiſtorici illi

fuiſſe ingenioſis hominibus, & ad res præclaras inveniendas natis, ex tali rudimento progredi ulterius, & ad conceptam animo perfectionem ſuperatis impedimentis eniti, quam protinus conſummata omnia reddere & primo actu abſoluta? Nihil ſimul & cœptum & perfectum eſt: Per intervalla creverunt artes & adjectione particularum incrementum acceperunt. Principiis autem recte inventis, facile eſt aliquid adjicere, & quo quis magis ingenio pollet, eo eſt ad perficiendum aptior: Sic factum in pictura; ſic in ſculptura, ſic in ipſa ſapientia. Scitum eſt illud magni Philoſophi: Τὰ ἐξ ἀπαρχῆς εὑρισκόμενα μικρὰν τὸ πρῶτον ἐπίδοσιν λαμβάνειν εἴωθε, χρησιμώτερον μέντοι πολλῷ τῆς ὕστερον ἐκ τούτων αὐξήσεως, τῆς δὲ ἀρχῆς εὑρημένης ῥᾷον τὸ προσθεῖναι καὶ συναύξειν τὸ λοιπόν ἐστιν. ὅπερ σχεδὸν καὶ περὶ τὰς ἄλλας τέχνας συμβέβηκε. *Non ergo mirum, ſi Harlemenſes noſtri, qui primi apud nos tabulas ectypas invenerunt, & libros, tabulis illis impreſſos, ſuo commodo condiderunt, iidem quoque, invitante lucro, impellente genio, ducente arte, invenerunt modum literas ſingulares ſeorſim diſpoſitas colligendi, easque in ſyllabæ, vocabuli, ſententiæ, verſus ac paginæ modulum compingendi, cum hoc illo multo fuerit facilius, & a majoribus ad nos tranſmiſſæ narrationes (quæ fraude & fuco caruerunt) illud ab iis factum teſten-*

illi Chinenſes; quam verum eſſe illud *Ariſtotelis* pro-

teſtentur, resque omnino per ſe ſit vero adfinis. Non negaverim tamen, quin ſtatim Moguntiaci Jo. Gutenbergerus *majore copia libros ea ratione impreſſos vulgaverit, atque idcirco apud exteros pro primo iſtius artis inventore laudatus ſit.* Philippi Beroaldi *de ea exſtant verſiculi:*

O Germania, muneris repertrix &c.

Vere Germanorum hæc laus eſt, ſive Harlemenſibus ea tribuatur, ſive Moguntinis. Hæc ille.

Verum eſt, hoc inventum deberi Germanis, ſed inter hos quis unquam adſcripſit Harlemenſibus? Nil ad me Moguntini, ut nec Harlemenſes, ſed veritas, quæ defendenda eſt. Argentinenſes non ſoli hoc ſibi deberi affirmant, ſed tot docti in Germania, & communis omnium ſententia. Authoris nomen exprimitur, nempe Johannis Gutenbergii, annus inventionis additur, nempe Anno 1440. locus quoque non præteritur, nempe Argentinæ, ubi invenit, & Moguntiæ, ubi perfecit. Monſtrantur libri primis ejus typis excuſi, veluti adhuc Baſileæ in Bibliotheca Academica ejusmodi reſervatur, qui non eſt ejus perfectionis & elegantiæ, qualis nunc habentur typis impreſſi. Idem confirmat non unus aut alter, ſed centies mille, & nemo contradicere potuit unquam, vel hanc laudem ſibi vendicare, niſi quod nunc proferantur tabulæ ectypæ absque authoris nomine, ſine perſona & tempore.

At iſtæ tabulæ nihil probant contra apertam veritatem, vel contra omnem antiquitatem. Jam ante diximus argumentum eſſe elumbe, quod ducitur inde, quod artes non ſtatim perfectæ inventæ ſint. Etſi enim hoc verum ſit, tamen non ſemper convenit, ſed ut plurimum, & propterea non ſequitur, Harlemenſes tempore

pronunciatum, quod ita ſe habet: Nil prohibet,

& inventione fuiſſe priores, quia artificio & perfectione ſint inferiores Moguntinis. Arcades ſe gloriabantur ante lunam natos fuiſſe, eaque antiquiores eſſe; ratio erat, quia principem habuerint Proſelinum dictum, a quo ipſi Proſelini quoque vocitati ſint. Sed quis credat huic fabulæ? Aliud eſt dici, aliud eſt eſſe re ipſa Proſelinum: Sic aliud eſt tabulas ectypas imperfectas feciſſe, aliud eſt, typographicam artem inveniſſe: Probetur, quod ante tempora Gutenbergii iſtac tabulæ expreſſæ fuerint eo vel il'o certo authore, idque teſtimoniis indubitatis; hoc ſi fit, ipſis tabulis principia artis Harlemenſibus quidni adſcribamus?

Phrygii & *Ægyptii* altercabantur de originis ſuæ antiquitate, donec Rex quidam infantem recens editum juſſerit in ſylvis à muto Caprario enutriri lacte caprino, & obſervari, quam vocem omnium primo editurus eſſet: Longo tempore poſt cum eſuriret puer, accedente paſtore, clamavit, beccum, quod Phrygum lingua panem ſignificat; unde Phryges antiquiores ſe dictitarunt: At Ægyptii objecerunt, non mirum, ſi infans beccum dixiſſet, quam ſolam vocem a capra nutrice per totam vitam audiviſſet: Atque ita res in dubio manſit: quod hic non opus eſt fieri, quia Argentinenſibus omnis & unica laus debetur, & inter eos Johanni Gutenbergio, artis typographicæ; etiamſi ſint, qui, neſcio quas voces contra ſonent, ut ſuam antiquitatem probent & illorum refutent. Vicit enim apud illos amor patriæ, ut apud puerum eum vox nutriculæ. *Philippus Beroaldus* elegantes verſiculos de hoc Germaniæ VERO invento fecit hujusmodi;

O Germania, muneris repertrix,
Quo nil utilius dedit vetuſtas,
Libros ſcribere quæ doces premendo.

Quod

bet, artes eaſdem, a diverſis, vel eodem, vel etiam

Quod cum ita ſit, atque hinc Germaniæ laudes ab omnibus doctis & veritatis amantibus decantatæ extent, invidia & detractatio apud nonnullos inde exarſit, qui ſi poſſent absque ſuſpicione falſitatis, totum hoc a Germanis alienarent & neſcio cui attribuerent.

Inde cum hoc VERUM poſt primam ſui inventionem adhuc inter arcana haberetur, quidam ex novis hiſce artificibus ſe Venetias, alii Romam, nonnulli in Angliam, alii alio lucri ſui faciendi gratia contenderunt. Qui Romam primus ſe contulit, Ulricus Han vocitatus Gallum ſe nominavit, unde alii ignari ejus nomen patronymicum ad populum Gallicum detorſerunt, exiſtimantes eum gente fuiſſe Gallum, cum tamen *Han* revera ſaltem cognominatus, & natione Germanus fuerit. In hoc error magis ambiguitatem peperit in nomine, ut idiomatis ignorantia errorem, quam invidia, ideoque excuſatio hic non deerit. *Wimphelingus* c. 65. de hoc novo per typos ſcribendi genere invento & excogitato a *Johanne Gutenbergio* ſic ſcribit: *Anno* 1440. *magnum quoddam ac pene divinum beneficium collatum eſt univerſo terrarum orbi à* Johanne Gutenberg, *Argent. in novo ſcribendi genere reperto. Is enim primus artem impreſſoriam vel excuſoriam in urbe Argentinenſi invenit. Inde Moguntiam veniens eandem fœliciter complevit. Interea* Johannes Mentel *id opificii genus inceptans, multa volumina caſtigate ac polite imprimendo, factus eſt brevi opulentiſſimus.* Sixtus Ruſinger *Argentinus Neapoli an.* 1471. *libri quomodo imprimi poſſint, primus monſtravit; ſub idem ferme*

tempus Udalricus Han *formas librarias, rem inauditam, nec unquam Romanis viſam, Romam attulit. Fuit is natione Germanus, cognomento* Han. *id latinis gallum gallinaceum ſignificat, quod ideo ſcribo, quia* Campanus *& aliquot docti exiſtimaverunt, hunc* Udalricum *natione fuiſſe Gallum, quod falſiſſimum eſt: Is tamen error ideo emanavit, quod cognomen familiæ traductum fuiſſet in latinum.* Hæc Wimphelingus.

Sed *Boterus*, ejusque ſequaces alii ad Chinenſes reſpexerunt, cumque aliquid ſimile huic artificio apud illos ante mille annos in uſu fuiſſe animadverterint, non inventam primitus à Germanis Typographiam aſſerunt, ſed renovatam & quaſi reſtauratam: At illi caninam potius facundiam exercent, quam Veritatem loquuntur. Livor illis peperit glaucomam in mentis oculis, ne cernant, quod verum eſt; Indigni ſunt prorſus reſponſo in tam aperta falſitate: Absque dubio Germani id è Chinenſibus mutuati ſunt ante ducentos annos. Cur vero *Marcus Venetus* non ſecum hoc artificii *Venetias* vel *Romam* ſive *Neapolin* apportavit, ut Itali fuiſſent amiſſæ apud Europæos artis reſtauratores, non Germani?

Artis aruſpicinæ author primus *Tages Hetruſcus* traditur, quæ cum ars eſſe deſierit, laus quoque ejus inventionis periit: Sed artis Typographicæ inventæ laus alteri nec adſcribi, quam par eſt, nec emori poterit, dum homines & librorum uſus fuerit. Ipſa ſe defendat Typographia, & pro ſe loquatur, cujus ſit, an Chinenſium, an Germanorum inventum?

Fatemur eas gentes eſſe ſoli proximas, utpote in India

nicationem inveniri. Typographiam vero a Chi-

dia ſitas, neutiquam tamen Deo, qui dat mortalibus utilia & perfecta dona: Impreſſio per integras tabulas ligneas, inſculptis literis, non eſt tanti artificii nec uſus, veluti ſunt typi colligendi in voces, verſus & paginas: Hoc eſt opus Germanorum, illud per plaſticen jam pridem cognitum. Literas omnium primas reperiſſe, magnæ fuit artis & ſubtilioris ingenii, cujuscunque gentis aut linguæ fuerint; Eas autem imitari, licet aliis lineamentis & idiomatis, non adeo difficile extitit, cum a voluntate ſola imitatoris pependerint. Sic *Moſen* tradunt *Hebraicas* exaraſſe literas, *Cadmum Phœnicem* græcas, *Nicoſtratam* latinas, *Abrahamum* Syras & Chaldaicas, *Iſidem* Ægyptias, *Gulfilam* Getarum.

Sit ita, ſed ſoli Germani Typographiæ, de qua hic agitur, uſum reperiſſe, tam certum eſt, quam quod certiſſimum; Chinenſium vero rudimentum non ſpectare ad eam, ſed ad tabularum expreſſionem, in quibus notæ vel lineæ aliquid denotantes remanſere albæ, reliqua materiæ pars tota nigra apparet. Si ſapiunt, illi nunc ad Germanorum cognitas imprimendi rationes ſe applicabunt, ſuosque libros per typos metallicos noſtratibus ſimiles imprimient, at nos non ad illorum incognitorum incognitos imperfectionis modos unquam reſpeximus: Ut nigrum & album â ſe invicem diſtant, ſic Typographica ars Germanorum à Chinenſium imagunculis. Illic ſunt integræ tabulæ, hic typi ſingulatim; illic materia eſt lignea vel metallica durior, hic ſola metallica mollior ex peculiari mixtura metallorum facta; illic notæ ſunt inciſæ & remanent albæ, cæteris nigris, hic extant & fiunt nigræ, reliquis albis.

Sed de his ſatis: Germani ſunt in laude inventionis Typographiæ, ſic quoque manent in poſſeſſione ejus uſus, cum libri imprimantur notis literarum, præſertim in latino, quibus uſi ſunt Germani ut plurimum in ſcribendo. Nam credibile eſt, ſi alia natio, quæcunque ſit, typographiam primo inveniſſet, quod in literarum formis ſculpendis & imprimendis, propriis notis uſura fuiſſet, non alienis. Ad hæc librorum per magnam Europæ partem quolibet ſemeſtri impreſſorum, qui vendi debent, mercatus in media Germania, Francofordiæ ad Mœnum & Argentinæ recte inſtituitur, non alibi, ut Germani, qui curam habuerunt inveniendorum typorum, non carerent eorundem utilitate in vendendis & diſtrahendis libris impreſſis, veluti mercibus.

Vera autem utilitas, quæ ex doctrinis librorum per impreſſionem propagatis & ex ſcriptis ad literatos tam imperitos quam peritos, doctos & indoctos, pervenit, univerſalis eſt, & ſe extendit ad omnes nationes, regna & populos, eorumqne omnis generis ordines & facultates: Reges enim, principes, comites, barones, tam ignobiles, quam nobiles, tam ſeculares, quam eccleſiaſtici, theologi, medici, juriſconſulti, philoſophi, hiſtorici, poetæ, omneſque alii ex una arte Typographica multum ſe in rerum cognitione adjutos fatebuntur.

Si vel ſola Biblia ſeu ſacræ hiſtoriæ Prophetarum, Evangeliſtarum & Apoſtolorum eſſent per hanc artem communicatæ omnibus gentibus Chriſtanis, nec quid præterea aliud; eſſet munus tamen ineſtimabile, cum notum ſit in Chriſtiano orbe nunc multas myriadas ſacrorum bibliorum extare, quæ ante notam impreſſionem non fuerunt.

Quamvis non ignorem, eſſe, qui hoc unum dent typographiæ vitio, quod ſacras literas invulgarit, quas cela-

maniam fuiſſe derivatam, dicit quidem *Mendoza*,

celatas voluerunt, ut iſti diſpenſatores earum aucupio utilitatis ſuæ non deſtituerentur, aut quid agerent, conſpicerentur. Nemo enim vult, ut alius ſuos rationum libros inſpiciat vel diaria, unde ipſe animadvertat, quid agatur, quid non, quid debeatur, quantum ſit lucri; Ita nec illi aruſpicinam (cujus ſunt inventores) omnibus notam voluerunt, at ſolis ſacerdotibus, nec Theologiam Chriſtianam. Nam, quod Cicero dixit, mirum eſt, ſi aruſpex aruſpicem videat & non rideat, de ſe dici poſſe exiſtimarunt, ſi illorum acta & opiniones cum ſacris compararentur literis ab aliis, quam myſtis & antiſtitibus. Verum ut aruſpicina, dum tegeretur, manſit ars ex opinione hominum, cum inſpiceretur, rejecta eſt; ſic contigit cum eorum ad ſolam utilitatem, honorem & poteſtatem ſuam directa opinione, innumerarum hæreſium (niſi obſtaret illud, ipſe dixit P.R.) matre, de qua poſt.

Verum invento hoc VERO Typographiæ munere, ſacræ in lucem prodierunt literæ, & virga Aaronis de novo folia & flores recepit, vox Evangelii in deſerto proclamata in multis civitatibus audita eſt, vineæ protruſerunt gemmas, & botros portarunt innumerabiles; Apro eas vaſtanti & lupo ovile Chriſti circumeunti occurſum eſt; Doli & fraudes multorum, ſaltem lucro inhiantium, deprehenſæ fuerunt, at nemo auſus eſt mutire, ut nec oves, quæ à crudeli paſtore deglubuntur, ut earum non ſolum lana, ſed & pelle fruatur; ſed cecidit Babylon, & omnes qui eam agnoverunt, lætati ſunt in Domino. Typographia inventa à Germanis non exiguum adminiculum fuit tanti lapſus.

Objectio. Sed alii dicent, per hanc hæreſes potius diſſeminatas, quam veram doctrinam, quæ fuit in ſcriniis pectorum quorundam ſolidata, illuſtratam. *Reſponſio.* Reſpondeo, Hæc ars donum eſt Dei

doza, dicit & *Jovius*, aliique: ſed nemo unquam

excellentiſſimum, cœlitus in humanas mentes delapſum & in uſum deductum, cumque eo haberi, ut cum pluvia divinitus miſſa in magna ſiccitate, tempore præſertim verno. Hæc exſpectatur & deſideratur ab omnibus, cumque in terram deſcenderit, grato hiatu ejus recipitur: Hinc plantæ frugiferæ, & ad utilitatem hominum ſpectantes, vires & incrementum recipiunt, folia & flores producunt, radices firmant & ſpem fertilis anni, annonæque vilitatis, promittunt: At eadem pluvia herbæ inutiles accreſcunt adeo, ut utiliores ſupprimant, erucæ & papiliones innaſcantur arboribus, quæ deinde depopulantur earum folia & tenellos fructus: unde ſpes prius concepta de fertilitate anni valde imminuitur & multum dubii admittit.

Similiter factum cum typographia, quæ & veritatem propagat & hæreſes ſeu pravas opiniones non ſupprimit, quod culpa hominum accidit, non artis: quod ſi illi hac caute uterentur, ut deberent, utilitas ejus foret incomparabilis: Per eandem Typographiam Medicina corporis humani quoque effloruit, unde ægri majore cura & diligentia ſanitati reſtituti, libitinæ non ita exercitæ, Plutoni multi diu detracti, & Reſpublicæ plurimum ſenſerunt commodi: Hoc unum eſt remedium contra tineas & blattas, corrodentes libros, omnis eruditionis inimicas & amuſas, dum renovantur antiqua volumina non in uno aut duobus exemplaribus, veluti animalia quædam, quotannis unum aut binos fœtus edentia, ſed mille aut bis mille, ceu fructiferæ arbores. Hæc eſt vera barbariæ victrix armataque Gorgone Pallas, ex ingenio humano nata & in lucem producta, ut ſapientiam rudibus inſtillet, & adverſarios ejus confundat, hoc eſt, in ſaxa & lapides convertat.

Typographiæ Germanicæ Salus animæ & ſanitas corporis

quam probabit. Quæ enim unquam fuit con-

poris in homine gratias merito agunt, quia utraque multum per eam promota ſit: Eidem Themis, juſtitiæ gubernatrix, & Aſtræa plurimum debent, quarum leges longe celerius & certius circumferuntur illo Talo Cretico, qui inſulam eam ter in die obivit, & Jovis mandata omnibus legenda & audienda propoſuit. Philoſophia omnis typographiæ laudes prædicet, Muſica melicos modos, Poetica Anacreonteos illi concinat, cum per eam veluti miniſtram hæ Reginæ decoratæ ſint. Coticulam hæc ars optime repræſentat, quæ ipſa nil acuti habens, acuit tamen cultellos & alia, dum omnes, quibus dona ſua diſtribuit, reddat doctos & ſcientes, licet ipſa doctrinæ & ſcientiæ parum poſſideat.

Sed optandum foret, ut non ab Idiotis, literarum & omnis ſcientiæ rudibus, ut plerumque fit, exerceretur, nec tantum privatum lucrum publicæ utilitati anteferretur, tum omnia eſſent in longe meliori ſtatu, quam ſunt, literarum monumenta. Sordidus enim lucelli odor, quæcunque attingit, ſordibus inficit, quod apparet in plerisque optimis artium donis & inventis, ac præſertim in hac arte omnium excellentiſſima. Hic eſt *Pegaſus* ille alatus, cui inſidet *Bellerophon* ſeu *Perſeus*, hic ut *Meduſam*, ille ut *Chimæram* trucidet; hoc eſt, vir bonus & literatus, ſeu Philoſophus, ut ruditatem, beſtiam immaniſſimam, jugulet. Per Typographiam enim inſcitia exſtirpatur & quaſi occiditur, & fons ſcientiæ, veluti per ungulam *Pegaſi* in *Parnaſſo*, aperitur. Hic eſt *Muſarum Triton* ſeu ebuccinator, buccinam inflans, quæ auditur per totum terrarum orbem. Hæc eſt *Fama*, volucrum habens pennas leviſſimas, quibus mundum pervolet, centum vel potius mille linguas, totidemque ora, ac ferream vocem, qua *Stentora* ſu-

converſatio Chinenſium & Germanorum? non

ſuperat. Hic eſt publicus Notarius, hominum actiones, contractus, inventa & conſilia mandans perpetuæ memoriæ, vindicansque ab oblivione bene vel ſecus facta, ut authores ubique ſuis afficiantur præmiis vel pœnis. Hic eſt, *Ægeon qualis, centum cui brachia dicunt, centenasque manus*, quibus ſcribit, quæ publicanda ſunt. Hæc eſt *Juno Lucina*, quæ juvat in lucem, ut prodeant tot ingeniorum fœtus aut *Pallades*.

Germanorum itaque Inventum totum illuſtravit orbem, ut Sol terrenus, nec ſolum terram & regna ditavit, ſed animos quoque hominum inſtruxit diſciplinis & artibus, *Tabulamque Mentis* nudam notitiis & axiomatibus.

Hoc eſt Verum, quo Vera omnia commemorantur & æternitati conſecrantur: Unde mundus mutationem paſſus ſit, dum pauperes & mediocris fortunæ homines comparatis vili precio libris & ex his omnis generis doctrinis & ſcientiis, evehuntnr ad majores dignitates, ſuosque ſecum ſublevant. Ubi antea vix fuit torrens eruditionis, ibi nunc mare redundat; ubi vix ſcintilla *Promethei*, ibi nunc eſt focus luculentus, non minus *Palladi*, quam *Veſtæ*, communis. Antiquitus Ægyptus mater ſcientiarum celebrata eſt, quia invenit Geometriam, nempe eorum *Mercurius*, qui *Theut* dicitur, & præterea numeros, ſupputationem & alearum luſum; at ſcientia ſideralis *Belo*, ratio muſica *Amphioni*, ars memoriæ *Simonidi*, præcepta Rhetoricæ *Coraci* & *Cteſiæ*, conflatura auri & metallorum *Cadmo*, ut & lapicidina; perpendiculum & aſcia *Dædalo*, *Anarchaſi* follis, anchora, bidens, figuli rota,

Syris,

non per terram, cum inviis deſertis, & terræ ſpatio immenſo, nullique fere homini permeabili disjungantur. Non per mare, cum haut ſit tranſitus e Balthico in Indicum mare. *Eliud Nicolai, in der Relation, was ſich in beyderley Indien zugetragen;* in præfat.

4. Proferuntur quidem libri vetuſtiores, editione illa officiorum *Ciceronis*, cujus paulo ante mentionem feci. *Volaterranus* in illam con-

Syris catapulta, balliſta & funda *Phœnicibus* adſcribuntur, ex quibus nil adeo magnum aut utile eſt, ut cum arte *typographica* comparari poſſit. Ea uni genti forte conduxerunt, alteri non item, hæc omnibus: Illorum uno vel altero carere liceat absque magno incommodo, non autem literarum typis vel ſcriptione cum iis celerrima. Duo enim hac arte inſtructi tantum ſcribunt uno die, quantum alii non in anno integro aut quingenti uno die.

Antea diximus ſub præcedente capite, medio pyrii pulveris & globi ferrei diſſilientis unum poſſe trecentis vel pluribus reſiſtere vi armata irrumpentibus in vallum alicujus oppidi; hic de compendio loquimur, quo unicus in ſcribendo totidem fere æquivaleat. Non hæc ex Vino, quod copioſe ſumtum retardat mentem manumque, ſed ex *Palladio* ingenio extuſa ſunt. Si quis in his carpendis *Momum* aut lividum *Theonem* egerit, ipſe meliora aut utiliora generi humano inveniat, aut hiſce nobiscum utatur absque detrectatione. Si nulli hominum ex innato odio & perverſitate poſſit, tamen Deo pro tam magno & excellenti dono gratias agere tenebitur, aut ingrati vitium, quo multa teguntur mala, ſecum reportabit ad inferos.

congeriem Commentariorum ſuorum multa temere & ſine delectu conjicere ſolet; in quibus illud: auctores artis impreſſoriæ fratres duos, homines Germanos, edidiſſe Romæ *Auguſtini* libros de Civitate Dei, & *Lactantium*, eosque primos omnium prodiiſſe Anno 1465. quibus ſignificat eo anno natam typographiam, idque Romæ. Alii jactitant etiam *Johannis Fuſt* alium librum, primum omnium Moguntiaci impreſſum; nempe *Alexandri Grammatici* doctrinale. Omnium vetuſtiſſimum opus, cujus tamen nomen reticetur, Venetiis excuſum profert Rabbi *Joſeph Sacerdos*, in chronico ſuo, anno Judaico 5188. Chriſtiano 1428. quod nemo hactenus animadvertit; certe nemo indicavit. Unde ille Judæus colligit, artem imprimendi ab eo libro incepiſſe. Quæ omnia tam facile negantur, ac aſſeruntur. Interim tamen negari non poteſt, aliter artis rudimenta eſſe inchoata. *f*) Nam non ex diſcretis & ſingularibus typis, inter ſe junctis, ut hodie fit, cœptum eſt imprimi, ſed in pagellis ligneis, quibus literæ inciſæ erant: qui modus primus excudendi in Hollandia Harlemi inventus fuit; ubi etiam hodie ædes oſtendi dicuntur, in quibus inventor artis eam primum periclitatus eſt. Ha-

f) *Jo. Rutgerſius* in refutat. fabulæ Burdonum fol. 290. ſqq. Adde *Salmuthum* laud. loco fol. 598. & *Jo. Walchium* fab. 9. fol. 178. ſqq.

Harum pagellarum meminerat *Accurſius Mariangelus*, in Donato ſuo, in membranis excuſo; qui liber poſtea in poteſtatem venit *Aldi Manutii* junioris. Verba *Mariangeli* ſunt: *Impreſſus autem eſt hic Donatus, & Confeſſionalia, primum omnium anno* 1450. *Admonitus certe fuit ex Donato, Hollandiæ primum impreſſo, in Tabula inciſa.* Rudimenta igitur artis typographicæ ab editione Donati inceperunt in Hollandia, non ex typis, ſed ex tabula inciſa. In urbe vero Harlemienſi inventam teſtatur vir eruditiſſimus, *Hadrianus Junius*, qui quum non præter rationem hanc patriæ ſuæ vendicarit, & non pauca digna cognitu de ejus incunabulis prodiderit; eam tamen a tabulis inciſis, & ab editione Donati cœpiſſe ignoravit. Illuſtriſſima *Veronica Lodronia*, avia *Julii Caſ. Scaligeri*, Horologium beatæ Mariæ (vulgus vocat Matutinas horas) penes ſe habuiſſe dicitur, pagellis ligneis inciſis impreſſum in membranis, literis inter ſe colligatis, & connexis, ut mos ſcribendi eſt mercatoribus & Tabellionibus properantibus, præſertim Germanis & Belgis; ita ut Chirographum hominis Germani diceres. Locus, ubi is liber, & annus, quo excuſus fuerit, non appoſitus: oblonga tamen forma erat. Hunc librum, quem 36. annis poſt matris ſuæ obitum poſſederat *Julius Cæſar Scaliger*, a cane leporaria diſcerptum diu doluit, & magno illud damnum redemiſſet. Pariter de tabulis illis

Har-

Harlemenſibus, lib. 3. Comment. rerum Germanicar. ſub Moguntiaco, ita *Petrus Bertius* ſcribit: Artis typographicæ inventionem nos alibi &c. *usque ad verba:* ſic in ipſa ſapientia. (*vid. ſupra pag.* 193. *ſq. in notis*) Et paulo poſt: *Vere Germanorum hac laus eſt, ſive Harlemenſibus ea tribuatur, ſive Moguntinis.* g) Primi autem Chalcographi (*Kupfferſtecher*) circa Weſtphaliam, in Marchiæ comitatu fuiſſe perhibentur *F. V. Bucholt*, & *Iſrael V. Mechelen*; horumque alterum opilionem fuiſſe ajunt. Eos ſubſequutus eſt *Martinus Schön*; isque *Alberti Dureri* inſtitutor fuit: ſub quo deinde florere cœperunt *Henricus Aldegrauer*, *Hans Sebald Bentz*, *Hans Sebald Böham*, &c.

Finis.

PETRI

g) *Matthias Quad* in compendio Univerſi lib. IV. cap. 34.

PETRI SCRIVERII
*) LAUREA
LAURENTII COSTERI
HARLEMENSIS
PRIMI INVENTORIS TYPOGRAPHIÆ.

Harlemi
apud *Adrianum Roomanum*,
ordinarium urbis typographum,
A. CIↃ CXXVIII.

Interprete Viro Clariſſimo,
GEORGIO QUAPNERO,
Lycei Altonavienſis Subconrectore
meritiſſimo.

Eer-dicht op de Haerlemſche Druckerie p. 3. by den hooggeleerden ende wijdberoemden PETRUS SCRIVERIUS ingeſteld, ende in het licht gegeven.

D*it Boek vertoond en leerd op ſekre vaſte gronden,*
Dat eerſt de Druckery *te* Haerlem *is gevonden,*

O *Dat*

*) Belgice inſcribitur: *Laurecrans voor Laurens Coſter van Haerlem, eerſte Vinder van de Boeckdruckery*, & ſubjungitur libro: *Beſchryvinge ende lof der Stad Haerlem in Holland in rym bearbeyd, ende met veele oude ende nieuwe ſtucken buyten Dicht, uyt verſcheyde Kronyken, Handveſten, Brie-*

Dat Mentz *de eer daer van ſich leugenachtig geeft.*
Die haer niet eerſt bedacht, maer ons ontſtolen heeft.
Dit heeft de *) Jong *wel eer met vlijtigheyd geſchreven,*
En met getrouwigheyd en dapperheyd gedreven,
Dat Schrijver *in dit werck noch meer en naekter doet.*
Die eere blieft ons dan, gelijk ſy billijk moet,
Mijn Burgers, wilt den geeſt van onſen Koſter *prijſen,*
Gy wilt uws Schrijvers *band geen minder eer bewijſen,*
Hy heeft die groote Konſt door Godes geeſt bedacht,
Dees ons in't vol beſit van deſen roem gebragt.

Samuel Ampzing.

p. 4. P. SCRIVERII Epigramma, in effigiem ſummi & incomparabilis viri, LAURENTII COSTERI, Harlemenſis, primi *Artis typographicæ* inventoris.

Vana quid archetypos & præla Moguntia *jactas?*
Harlemi *archetypos prælaque nata ſcias.*
Extulit hic, monſtrante Deo, Laurentius *artem;*
Diſſimulare virum hunc, diſſimulare Deum eſt.

Nae-

Brieven, Memorien ofte Gebeugeniſſen ende diergelijcke Schriften verklaerd ende beveſtigd door Samuel Ampzing van Haerlem, te Haerlem 1628. 4.

*) *Hadrianus Junius* in Harlemo.

Nae-ſporinge van't ſelfde.

Op d'afbeeldinge von eenen hooghen ende onwaerdeerliken Mann, LAURENS JANSZ. COSTER, van Harlem, eerſte Vinder van de Boeck-Druckerye.

Ments *roemt van't eerſte boeck uyt hare pers gheſonden,*
Tot Haerlem *is nochtans de Druckery ghevonden.*
Dees Laurens *heeft de konſt met Godt daer voortghebraght;*
Verſwijgt men deſen Man, ſoo word oock Godt veracht.

P. S.

PETRUS SCRIVERIUS aen ſyn tegenwoordig Boeck. P. S.

Dewijl men noch te Mentz *niet op en houd van liegen,*
En anderen noch ſoeckt met valſcheydt te bedriegen,
So gaet hem toe, miin Boeck, *gy gaet, maer niets te vlug,*
En ſchoorvoet; jae, gy wijckt aldeyſende te rug.
Wat ſchorter, 'tſlechte kleed? en woudt gy meer braggeren,
En ſtouffen op't gewaet? Wat! 'tleydt niet in de kleeren;
Gaet aen, miin Boeck, *gaet aen, eenvoudigh en oprecht,*
Die met de Waerheyd komt, gaet nimmermeer te ſlecht.
Al mogt men u wel bet en ziereliker ſmucken,
So keunt gy hun dan noch de croon van't hoofd wel rucken.

Die croon komt Haerlem *toe. Doch blijftſe daer althans,*
Soo brengt den Vinder 'thuys dees mijne Laure-krans.
Verbidt die groote ſiel, dien goedlick te ontfangen,
En om het waerde-hoofd, tot ſpijt van Mentz, *te hangen.*
Al iſt Werck ongeſijn en vrij ont-barleweydt;
Het ſalt hem doen, tot dat een ander werdt bereydt,
Dit's ſoo wat nae de tydt; een ander krans te leeſen,
Die Roma *prijſen mogt, kan inder ijl niel weſen.*
Indient afgunſtig oogh u Schriivers *naem bevecht,*
Miin Boeck, *en wilde weel een ander krans gevlecht;*
En ſo daer yemandt vraegt, waer toe dit onderſoecken
Van d'oude Druckery, en lang vergeten boecken?
p. 6. *Geeft antwoord aen de Nijdt, doet* Alleman *beſcheydt,*
Dat om ons Haerlems *eer dit werck is aengeleydt.*
En dat daer toe de pen met deſe bladen ſtrecken,
Op dat ick uyt het graf de dooden mogt verwecken,
En ſoo ick dan met haer mag Lethes vloedt ontgaen;
'Tis wel, miin Boek, 'tis wel, en daerom iſt gedaen.

Op HANS FUYST.

De eed'le Druckery, dy, Haerlem, *is benomen,*
En is alſoo tot Mentz *en't land voort doorgekomen,*
Hoe heeft dit Hans beſtaen, hoe heeft hy't ſo gekuyſt?
Hy ſtack ſijn hand recht uyt, greep toe, en ſloot ſijn Fuyſt.

Aen

Aen die van MENTZ.

Wat meinſtu, Meintz, *dat wy u van u eer beroven?*
Neen, ſekerlyck; ô neen; want wy wel groot'licks loven
De wercken van u hand. Maer d'hand van uwe knecht
En nemen wy niet aen, die bleef niet even recht.

Aen de ſelfde.

Ick ſie veel over-hoecks my vreeſelijck aen kijcken,
Als oft ick Ments *de croon ſocht van het hoofd te ſtrijcken;*
Beroofde van haer eer, en ſtiet haer uyt't beſitt
Van Gutenbergers *erf. Iae* Ments, *dit is het witt.*
End' op dat ghy u mogt noch meer en meer verſtooren,
Dewijl dit enckel een maer leeſt, en komt te vooren,
Dus in ons Moeders tael: ſoo ſal't niet eer wel gaen,
Oft ſal in goed Latijn voor u beſchreven ſtaen.

Ter ghedachteniſſe van HANS GUTENBERGER. *p. 7.*

Ha! Schalck, ha! ſijt ghy hier? ſijt ghy't Hans Gutenberger!
Ho paſt u deſe naem? jae dubbel Schalck, en ergher!
Met dieverey berucht, ô eer vergheten bloed,
Mijns oordels dit verwijdt u ſchelmſtuck niet voldoed.
Om dat ghy Laurens goed gingt berghen en wegdraghen
En ſchalckelick benaemt; ſoo hoort men nu ghewaghen

Van Goedenbergers *loff; hoe dat men dat verbloemdt,*
En van den Goeden-berg *) *den* Guytenberg *vernoemdt.*
Nae Straetsburg *dan oft Ments ſoo ſiit ghy heen gheweken,*
En hebt daer in een hoeck u ſelven lang verſteken,
Niet ſoo aenſienelick als t' Haerlem *aen het Sandt,*
Doch niettemin ghy quaemt, ghy quaemt noch voor de handt;
En dacht, het is eens tijdt mijn hoornen op te ſteken,
Mijn Meeſter woond ſo verr', die kan hem qualick wreken;
De perſſen ſtaen ghereet, en alles is bereydt,
'Tis reden dat men nu aen't werck de handen leydt.
Ments *laght vaſt in haer Fuyſt: de nieuwe waer van Boecken*
Quam met verwondering een yder daer opſoecken;
Elck koft en braght wat t'huys. Hans Fuyſt *u cameraet*
Alleen niet nae de winſt maer oock nae eere ſtaet.
Die **) *druckt ſijn naam op't werck; en heft een naem verkreghen;*
En Gutenberger *is allenskens ſo verſweghen;*
Maer op dat ghy oock yet mogt hebben tot u loon,
Soo ſtaet daer als een dieff in dit Tafreel ten thoon.

Index

*) Moguntiæ domus Boni-montis, *zum Guttenberg.*
**) An. 1465.

Index capitum hujus libri. *p. 1.*

P. S. Alloquium metricum ad Civitatem Harlemenſem. pag. 5.

Præfatio metrica ad Magiſtratum Harlemenſem, quæ primam originem artis typographicæ exponit, una cum poëtica inſectatione balatronum Moguntinorum. p. 7.

Cap. I. Introductio in hoc ſcriptum, una cum narratione deſumta ex *Hadriani Junii* Batavia de inventione artis typographicæ apud Harlemenſes, nec non verbis *Theodori Volchardi Coornhertii* & *Lud. Gvicciardini* de eodem argumento. p. 15.

Cap. II. de libro deperdito, qui typographiam Harlemenſem deſcribit, compoſitus a *Joanne van Zuren*; exhibentur etiam narrationes quædam, è reliquiis ejusdem libri deſumtæ. pag. 28.

Cap. III. Teſtimonia quædam illorum, qui Typographiæ inventionem *Moguntiæ*, urbi Germaniæ, adſcribunt, ac nominatim *Nic. Serarii*. pag. 34.

Cap. IV. Alia pro Moguntinis teſtimonia à *Serario* adducta. p. 38.

Cap. V. Varia teſtimonia alia à *Serario* non adducta, quæ pro Moguntinis pugnant. p. 41.

Cap. VI. oſtendit, *Joannem Fauſtum* vel *Petrum Schöyfferum*, non autem *Joannem Guttenbergerum* primos exiſtimandos eſſe typographos Moguntinos. p. 45.

Cap. VII. de antiquiſſimis libris *Moguntiæ* impreſſis relatio. p. 48.

Cap. VIII. Recenſio quorundam auctorum, qui typographiæ inventionem *Argentorato* tribuunt. p. 51.

Cap. IX. Diſſenſio auctorum de Typographiæ inventore in urbe Argentoratenſi. pag. 56.

Cap. X. ubi probatur, *Moguntiæ* prius quam *Argentorati* impreſſos eſſe libros, & gloriam hujus inventionis *Moguntiæ* potius quam *Argentorato* eſſe tribuendam. p. 58.

Cap. XI. Rationes aliæ, cur *Argentoratum Moguntiæ* præferri nequeat. p. 62.

Cap. XII. de Typographia *Auguſtæ Vindelicorum* inſtituta. p. 63.

Cap. XIII. de Typographia *Baſileenſi.* p. 64.

Cap. XIV. de Typographia per omnem Germaniam divulgata atque diffuſa. p. 66.

Cap. XV. Quomodo & quo tempore ars typographica e Germania in Italiam & præcipue *Romam* pervenerit? p. 67.

Cap. XVI. Elenchus antiquorum aliquot librorum in diverſis Italiæ urbibus impresſorum, quibus nomina Typographorum adduntur. p. 80.

Cap. XVII. ubi oſtenditur, ante annum à Chriſto nato MCCCCLXVIII. nec *Romam* nec in Italiam perlatam fuiſſe artem typographicam. p. 84.

Cap. XVIII. Antiquiſſimæ de Typographia apud

apud hiſtoricos aliosque Scriptores relationes. pag. 85.

Cap. XIX. Digreſſus ex *Italia* in *Belgium*, una cum elencho quarundam antiquarum officinarum typographicarum hujus regionis. pag. 88.

Cap. XX. ubi demonſtratur, *Harlemi* etiam antiquis temporibus impreſſos eſſe libros. pag. 92.

Cap. XXI. Demonſtratio evidentior de gloria inventionis Typographiæ urbi Harlemenſi tribuenda; VERA LAUREA *Laurentii Coſteri.* p. 93.

P. SCRIVERII Aenſpraek aen de Stad van HAERLEM. *p. 5*

Niet Haerlem, *om u lucht, die ick hier heb ghetoghen,*
Niet om u Spaerne-vliet ſoo nering rijck gheboghen,
Niet om u trots ghebou van Clooſteren en Kerck,
En Koninglijck Pallays, en ander timmer-werck;
Niet om u Gheeſtlickheyd, en woonſtee der Templieren,
Hoewel lang uytgheroeyt; niet om, die u noch zieren
Met Kerck en huys en hoff, de Heeren van Sint Jan,
En ander Ordens meer, die ick niet noemen kan;
Niet om u Oudheyds wil, en edele Gheſlachten,
Niet ſelfs om's Princen hoff, end' hoogghebooren maghten;
Niet om u Oorloghen te water en te land,
(Vergheeft my, dat ick die moet ſtellen uytter hand;)

Niet om u groot begrip, niet om u ſtarcke wallen;
Niet om u ſtraeten oock, die meeſt op't Marcktvelt vallen;
p. 6* *Niet om u Drapery; niet om u Linnen ſtoff;*
Niet om u ſmaecklick bier, oft om u Brouwers loff;
Niet om dat ick aen u thien Poorten ſoude tellen,
En roemen het gheluyd der Damiactſche ſchellen;
Niet om u ſoete ſtreeck en lieffelick ghebucht,
Daer menig ſtad op ſiet, en menig ſtad om zucht.
Niet om u lijſtogts wil van Duyn, van Zee, van Meeren,
Van't ſuyvel-rijcke gras, en wat men mag begeeren;
Hoewel dit vry wat is ſoo onder een ghebiet,
Nochtans daer ick om kom, en isſet, Haerlem, *niet.*
Veel liever is u Boſch, dat houd my meer verbonden,
Om dat de Druckery daer wijlen is ghevonden,
D'hoogloffelicke Konſt door Laurens *voortghebraght,*
Doet, dat ick uwe Boſch ver boven 'tander acht.
Loop door des werelds rond; de lijſtogt en waeranden,
De neringhen daer by ſijn oock in andre Landen;
Het treffelick ghebou met andren is ghemeen;
De Vinding van den Druck hebt ghy, o Stad, alleen.
Waerd nu in mijne maght de Boomen te herſtellen,
Al d'Ypen en de Elſt ſoud ick te neder vellen;
Daer ſou niet een Abeel de blaeuwe wolcken ſlaen;
Om onſe Laurens *wil moeſt't hout vol Lauren ſtaen.*

P. SCRI-

P. SCRIVERII Voorreden aen de Magiſtraet der Stad Haerlem. p. 7*

Wat isſer nutter Konſt dan't Drucken van de boecken?
Wat kan ick nutter doen, dan vlijtig onderſoecken,
Wie d'eerſte Vinder was, van't onwaerdeerlick goet?
Mijn Haerlem, *duyd ten beſt, dat uwe Schrijver doet.*
Ick ſie u eer gekrenckt; ick ſie een ander ſteken
Den zen aen uwen Oegſt; hier tegen moet ick ſpreken,
En ſtoppen Mentz *de mond. Leent, Heeren, 'tgunſtig oor,*
Al valt de reen wat lang, ſy loopt niet buyten ſpoor,
Bepaeld in's Waerheyds kriit, Ten ſijn geen oude droomen,
Van a) *Lem oft Eſeloor; daer ſal wat anders komen,*
En ſekerder beſcheyd; men noemt hier man en paerd,
En b) *Coſter, die ons heeft de* c) *heymenis bewaerd,*
Die eerſt ghevonden heeft de letteren te ſniiden,
Met taeyen inckt en pers, om dat door't druckend liiden
Op't uytgheſtreckt papier oft pergamenen veld
In haeſt een leeſbaer ſchrift moght werden voorgeſteld.
Men vind de teyckens hier, die ſulcx ons overthuyghen,
Noch wilt onſchaemle volck den harden neck niet buygen!

Men

a) Siet de belachelicke Hiſtorie der Frieſche Koninghen.
b) Laurent Janſz Coſter, ontrent't jaer 1440.
c) Palladium.

Men vind een ſijds papier met beelden en met ſchrift
Uitdruckt'lick afgerecht, en tot een boeck geſtift.
Dit' wijſt Donatus aen in Holland eerſt herbooren,
Waer van d) Accurſi *pen en* e) *andren ſijn te booren;*
Tot Haerlem *is dees Vrucht (niet elders) eerſt gepluckt,*
Op hout van blad tot blad gheſneden en ghedruckt.
p. 8 *Men heeft noch corts daer na wel ander blijck vernomen,*
Als onſe dappre held wat hoogher was ghekomen;
Het houtwerck liet hy ſtaen. God ſtierd het in ſijn ſin,
Dat hy en vond bedacht van letteren in tin.
De f) *Spiegel ſy ghetuyg en oock meer andre boecken,*
Die onſe burgher kan voorthaelen uyt de hoecken;
Daer aen ick my beklaeg een ding, dat after bleef
De Drucker, niet de tijd, wanneer hy ſulcx bedreef.
Eenvoudig vroom, oprecht, en met het haer te vreden
Was inde wand'ling't volck vans ons en andre Steden;
De grootsheyd queld' haer niet; en meeſt alhier te land
Wierd wereldlicke eer verſmaed, en trots verſtand.
Derhalven moghen haer de Duytſche pocchers ſchamen,
Die ons ſoo loſlick werck onheuſchelick benamen,
Beroofden van ons eer en van ſo waerden pand,
Vervoerd uyt onſe Stad verr' in een ander Land.
Nu,

d) Mariangelus Accurſius, de quo infra.
e) de Coolſche Cronijck ghedruckt An. 1499.
f) Spieghel onſer behoudeniſſe.

Nu, Mentz, *geloofſt het vry; 't komt niet van u burg-*
ſaten,
Maer uyt een ander hoeck; wilt ons die eere laten.
Verbreyd de konſt, ick lijdt; den Vinder eert en
prijſt,
En hoe hy verder woond, hoe meerder eer bewiijſt.
De konſt die komt ons toe, end is alhier ghebooren,
Maer hebben die, (o ſchand?) eerlooſelick ver-
looren,
Door u niet onſe ſchuld. U isſet' huys ghebracht
Door ſlinxe dievery; en hebt ſe meer betracht.
Ons Ouders ſijn to ſlecht gheweeſt in haere ſaecken;
Verſwegen haere naem, dien ghy ſoo groot gingt
maecken,
En ſtelden alle ſins de Druckers after op,
En zierden ſoo te met ons afghebaelde pop.
Diet duyrde menig jaer, g) *dat plaets met naem en*
mercken
Een yder vulden 'toogh aent eynde van de wercken;
En naderhand't is noch daertoe ghekomen, dat
De naem te vinden was op't voorſte Titel-blad.
'Tbegin des konſt is ſlecht; en eerſtmael opgghereſen, p. 9.
En isſe niet ghebraght tot haer volkomen weſen.
Dat God ſchept, is volmaeckt; de menſch een ding
begind,
Waer toe een ander voorts ſoo nu ſoo dan wat
vindt.

De

g) *M. Tul. Ciceronis* Officia &c. gedruckt tot *Mentz* by *Jo. Fuſt* An. 1465.

De Duytſchen h) *even wel en ſijn niet eens in't noemen*
Hier Straetsburg *en daer* Mentz *haer uytermaten roemen,*
Van wegen deſe Conſt, en twiſten met krakeel,
En Augsburg *ſoeckt oock d'eer. Nu middlen wy het ſcheel,*
En deylen't Haerlem *toe. Hier daer de boomen ſtonden,*
Van't groot vermaerde Bos, daer is de Conſt gevonden;
Daer is ſii opgeqveeckt. Daer in de beemden lag
De lodderlijcke Pan, *en ſpeelden al den dag;*
Daer Galathea *noyt haer wulpſe luſt kon boeten;*
Daer't al in roeren was; de roude Satyrs *voeten,*
En Faunus *horen-dul; en namen haren Gang*
Het oude Bennebroeck, en's Graven vogle ſang,
Daer Heemſte Weel'geberg; de Naiades vant ſparen,
Met d'Hamadryades by een vergadert waren;
Daer heeft ons Burgher oock beſteedt ſijn lege tijd,
Onleedig ſelf; want ſiet! by in een i) *wind-braeck ſnijd,*
Oft van een Boecken-boom, oft van en Eyck ghekomen;
Ick houd 'het met de Eyck; hoewel ick heb vernomen
Van eene Boecke ſchors. Maer ſegt mii, Sanggodin,
Hoe is doch deſe ſaeck de man gevallen in?

Als

h) Siet de twiſtende Schrijvers hieraſter in ons werck.

i) Een ſtuck houts ofte tack door de wind afghebroken,

Als Laurens ſich in't hout en op de ſoute weghen
Naet middaghmael begaf, (ſulcx als de riicke pleghen
Tot tijd en ſpiis verdrijf, en lichting van hun maeg)
So nam bijt mes ind' hand, en was tot ſnijden graeg.
Hy wandelde vaſt heen, en vond de vult van tacken p.10
(Corts hadd' het ſtijf gewaed) 'twas niet van nood te hacken,
Hy greep een op, en ſneed drie letteren oft vier
Uitwendig in het hout, en ſtackt ſoo in papier,
Als in een ommeſlag; oft na ons and're ſegghen
Heeft hy het loos papier daer boven op gaen legghen.
Daer nae ſoo iſt gebeurd, dat hem de ſlaep beliep,
En't regende terwiil, dat Laurens lag en ſliep.
Dus van des Aerdrijcx vocht, oft van gevallen reghen
Heeft onverhoets 't papier een letter-form ghekreghen:
Alſoo het Eyckenhout, wanneer't bijt water raeckt,
Een verwe van tanayt of vaele ſwartſel maeckt.
Nu als hy wierdt gheweckt door reghen ofte donder,
Vernam hy letter-druck; het ſcheen te weſen wonder,
End als hy ſag verkeerdt in't wit de lettren ſtaen,
Soo is hy andermael aen't ſnijden weer ghegaen:
En heeft een regel ſchrifts verkeerd in't hout ghe-ſneden;
En vette doet papier (glijck als men doet noch heden)

En

En drucktet op de form. Ey ſiet de lieve vond!
Tgeen op het Houd verkeerd, doe recht voor oogen ſtond.
Dit was de eerſte voet, waer door hy is gheſteghen
Tot op Parnaſſi *top, en heeft de konſt verkreghen;*
De k) *ſlaep die hem beving, hat wat bijſonders in;*
En oock de reghen was van gheeſtelicken ſin.
Men ſegt, dat Pegaſus *dit water heft ghegraven*
Met ſijn gheleerden hoef, om Laurens *dorſt te laven;*
Dat God door Morpheus *hem het oor ſoo raecken wou,*
Op dat wanneer hy rees, wat godlick rijſen ſou.
Door deſe middel is de l) *Clercken ruſt ghegheven;*
Die vorden doe de pen, en ons de boecken ſchreven;
Nu levert een meer werck, dan doe drie hondert deen,
Niets heeft de vlugge pen met Laurens *konſt gemeen.*
p.11 *Dus bouwd' hy* m) Cadmi *teelt. Dus is de Konſt ontſpronghen,*
En door't gheſterde veld der wolcken heen ghedronghen.
Hie hoort de Laure-crans. Spreeckt, Boomen, 't vonnis uyt,
Ghy hebt de lett'ren eerſt gheleaen in u huyd.

Die

k) vide Proœmium A. Perſii Satyrographi: *Nec fonte labra* &c.

l) Deus nobis hæc otia fecit. *Virgil.*

m) De letteren by *Cadmus* eerſt in *Phoenice* gevonden.

Digitized by Google

Die averechts ghedruckt, de n) *kind'ren onderweſen,*
En oeffenden in't ſtuck van wel te leeren leſen,
'Tbegin bevalt hem wel; voorts ijvert hy te deeg,
Tot dat hy had de Konſt, die hy behild' en ſweeg.
Den aerbeyd wies vaſt aen; de luſt begon te ſmaecken;
Soo dat hy knechten nam, (alleen kon hie't niet maecken)
Met dieren end verplicht. Diet braght hem in't verdriet,
De wintſt bekoort een knecht, en word een deugeniet;
Paſt op beqname tijd. Den Cors-nacht ging men vieren;
Al 'thuysgeſin was uyt. Doe moght hy vrijlijck tieren,
En brenghen op een hoop, al dat ter konſt behoord;
Des morgens glipt hy deur met 'toop'nen van de poort.
Daer gaet de gaeuwe dief met ſack en pack heen ſtrijcken,
Met 'tharde letter-tuyg (op't hout wild' hy niet kiicken)
o) *Drie letters ſelf van naem. Meer niet van deſe fiel,*
W'ant ick niet gaerne ſag, dat hy een naem behiel.
Sulcx miid ook't oude eeuw te noemen en te melde,
Die haer Dianaas kerck in lichten brande ſtelde,

n) Voornamelick ſijn neefkens, daer andere haer met geſchreven boeckkens moeſten behelpen.

o) *Jan*, oft, *Fur*, trium literarum homo.

Dat ſchoone's Werelds roem. Sulck volck met ving'ren wijſt,
Ghedenckt niet by de naem, de ſchelmery miſprijſt.
Dus wierd ons lieve Bruyd geſchaeckt, geſchend, ghebroken,
Tot dat ſy quam te Mentz, *daer is ſy weer ontloken;*
Ghelijck als by de Son in't veld een rooſje lacht;
Daer is dees nieuwe vond verbreyd en hoog gheacht.
p.12 *De Vader van de Bruyd doet niet dan treurig queelen,*
Vervloeckende de daedt van dit meyn-eedig ſteelen,
End om op nieuws de vond te nemen by de hand,
Was nerghens nae de luſt ſoo groot als ſijn verſtandt.
'Tſtuck ſtiet hem op de borſt; 'tvervreemde ſijne ſinnen,
Om voor-voets-aen het werck van drucken te beginnen;
Hy was't gereetſchap quiit; end' oock ſoo had de man,
Waer van hy leven kon; en't quam daer niet op an.
Meer onluſts en verdriets is daer oock uyt ghereſen,
Om dat men nu begon den druck van p) Mentz *te leſen;*
Hy kende daer ſijn kindt, hy ſagh ſijn maeckſel aen,
En ſeyde, q) *Swagher ſiet nu iſt met ons gedaen.*
De Konſt vloog door het Rijck, en bleef niet in die palen,
En dat men anders ſou van Haerlem *moeten halen,*
Dat

p) *Alexandri* Doctrinale & alia Moguntiæ cuſa an. 1442. teſte *H. Junio.*

q) *Thomas Pieterſz*, van den welcken Junius is te leſen.

Dat baelde men van Mentz, *te* Romen, *te* Milaen,
In and're Steden meer begon de Pers te gaen.
De wee-clag hielp al niet: De Duytſchen ſijn te Romen,
As vinders van de Konſt, eerbiedlijck aenghenomen;
Veneetye *heeft oock plaets den Druckers inghe- ruymd,*
En al het geen ter konſt mogt dienen, niet ver- ſuymdt.
Ons Laurens *gaf de Gheeſt, met Lauren-loof te zieren,*
Een eer van't gantſche Land, en roem der Batavieren;
De alderwaerſte man, gheleerdheyds eeuwig licht,
Verlaet de wereld (laes!) ſoo hoog aen hem ver- plight.
Dus is ons onderkloeckt, dus is de konſt ghenomen,
En hier in d'as gheraeckt. Dus iſſet om ghekomen.
Men eerd de Minnemoer; de Moer men niet en kendt,
En onſe Druckery gheraeckt ſoo aen het end.
Daer leyt het Haerlemſch kindt met het gheſwinde Vader; p.13
En ghy meyn-eedigh leeft, och leeft ghy, o Verrader!
r) *O huychelaer! o dief! ghy at uws Heeren brood,*
Die u heeft opgevoed een adder in ſijn ſchoot.
Maynt ghy, dat u de Mayn *dees ſchandvleck kan uytwaſſen,*
Met al ſijn water niet, 'twaer beter metter aſſen

 Te-

r) vid. *Junius* de hoc plagiario.

Te ſtroyen 't ſondigh hooft, en duycken nae bene'en,
Deer komt een ander toe, die u brengt opte been.
Wraeck, Conſt-goddingen, wraeck! de Conſt is ons geſtolen,
Hoe lange ſal noch ſijn dees dievery verholen?
Hoewel nu gaet in ſwang hot heymelijck verraed,
Mijns oordels, tot ons lof de weg noch open ſtaet.
'Tſa, Schrijver, grijpt een moed, wilt tegens Duytsland ſchrijven,
En haere ſchelmery haer vrij in't aenſicht wrijven;
En voorts, wat Room *belangt, ontdecken metter vaert;*
Het ſal te beter gaen, als ghy hier niemand ſpaert.
Dit trouloos ſchalck bedrijft een quants uyt dien geweſten
Heeft Junio belieft, ons Vaderſtad ten beſten,
Te ſtraffen. Maer wat iſt? De Leugen tael ghecort,
Roert evenvel den beck den neus ſy noch opſchort.
Ey gaet hun dan te keer; verbied doch Mentz *te lieghen,*
En and'ren meer met waen en leughens te bedrieghen;
Tgebreeckt u aen geen ſtof; begint maer, t'is ghedaen,
En al der Duytſchen roem ſal als een roock vergaen.
Du biſt de rechte man, du kanſt den twiſt beſlechten.
Gaen and're ſlimme pa'en, vervoegdij in de rechten.
Du ſalſt haeſt meeſter ſijn. Al is de Leughen ſnel,
De heldre Waerheyd kan haer achterhalen wel.

Scribebam Kalendis novi anni 1628.
Harlemi.

Over-

Overſettinge van de Latijnſche verzen *p.14*
ſtaende onder de Beelteniſſe van LAURENS COSTER.

Wat roemt gy Mentz *den vond van't drucken van de Boeken?*
Gy moet den meeſter hier toe Haerlem *komen ſoeken.*
'Tis Koſter *die die Konſt door Godes Geeſt bedacht.*
Verſaekt gy deſen man? dat is ſelfs Gods veracht.

S. Ampzing.

Vanæ voces populi audiendæ non ſunt; ait JCtus.

CAPUT I. *p.15*

Introductio in hoc ſcriptum. una cum narratione, deſumta ex HADRIANI JUNII Batavia de inventione artis typographicæ apud Harlemenſes, nec non verbis THEODORI VOLCHARDI COORNHERTII & LUDOVICI GUICCIARDINI de eodem argumento.

Memini, me ante aliquot annos in epiſtola quadam, typis expreſſa, Viro nobilisſimo, *Jacobo van Dijck*, civi meo atque amico fideliſſimo, qui tum temporis apud Præpotentes Belgii fœderati Ordines Regis Speciæ Conſiliarius & Legatus ordinarius in his regionibus erat, promiſſa feciſſe de libro edendo, qui accuratiorem hiſtoriam Typo-

graphiæ Harlemenſis exponeret. Multi itaque, harum rerum amantiſſimi, ſuggerentes mihi ſubinde vetus illud proverbium: *Promiſſa quæ ſunt, poſtules ceu debita*; ad hoc ſcriptum elaborandum me excitare ſtuduerunt. Hoc ita ſe habere lubens fateor. Quamvis autem, lepore jam capto, veſtigia ejus indagare minus neceſſarium ſit, tamen omni cura, aliis id petentibus, cumulate ſatisfacturus, in id incumbam, ut promiſſa pro virili mea ſervem atque exſolvam. Nam animum induxi candide exponere omnia, quæ de hac re mihi innotuerunt, & in medium proferre id, quod jam olim ab auctoribus fide dignis à partium ſtudio remotis ad tuendam *Harlemenſium* gloriam traditum eſt atque divulgatum. Neutiquam vero (ſiquid recte ſentio) incommodum & inutile erit, ædificium noſtrum, priusquam ad ipſam tractationem progrediamur, ad inſtar faſtigii elegantis exornare verbis, quæ Vir celeberrimus do-
p.16 ctiſſimusque, *Hadr. Junius*, abhinc annos ſexaginta *a*) de Typographia Harlemenſi ejusdemque origine pro ſuo in veritatem patriamque amore litteris conſignavit. Adjungam ſimul in hoc capite id, quod hac de re memoriæ proditum eſt à *Theod. Volchardo Coornhertio*, qui itidem in hac urbe *b*) per longum

a) An. 1568.
b) A. 1561. & ſequentibus.

gum temporis ſpatium commoratus eſt, ac munus publicum adminiſtravit. Ambo fuerunt cives noſtri vicini, alter Hornanus, alter Amſtelodamenſis, qui plurimum auctoritatis habentes, & *Harlemi* habitantes, quotidie cum optimatibus in urbe & extra illam familiariter vivebant, atque ſumma diligentia ſummoque ſtudio omnia perſcrutabantur, quæ quodammodo huic rei probandæ inſervire poterant. Colloquia etiam ſuper his crebra cum viris ſenectute gravibus & rerum olim geſtarum valde peritis inſtituebant, qui ipſi erant viri ætate provecti, experientiſſimi, exercitati & fortes. Prior inprimis ille, honoris cauſa à nobis nominatus, *Junius* nimirum, Vir certe incomparabilis, æternumque Belgii numen. Hunc ſcio natum eſſe An. C. MDIV, denatum autem tempore illo, c) quo flamma bellorum Belgicorum erat vehementiſſima. d) *Coornhertii* autem obitus atque ſenectus in multorum recenti memoria adhuc verſatur. Quoniam vero (quod ajunt) omne trinum eſt perfectum, in fine hujus capitis addere volui teſtimonium Viri nobilis Florentini, quod in deſcriptione regionum Belgii de Harlemenſium typographia dedit. Lubens interim prætermitto teſtimonia alia vix numeranda

 aucto-

c) An. 1575. 16. Jun.
d) Obiit An. 1590. 29. Octobr. æt. an. 68.

auctorum extraneorum, qui inventionem typographiæ Harlemenſibus vindicant. Ipſa *Junii e*) verba latina ita ſe habent:

Redeo ad urbem noſtram, (Harlemum) *cui primam inventæ Typographicæ artis gloriam deberi & ſummo jure aſſerendam ajo, utpote propriam & nati-*
p.17 *vam: ſed luminibus noſtris ſola officit inveterata illa, & quæ encauſti modo inſcripta eſt animis opinio, tam altis innixa radicibus, quas nulli ligones, nulla rutra revellere aut eruere valeant, qua pertinaciter credunt, & perſuaſiſſimum habent, apud* Moguntiacum, *claram & vetuſtam Germaniæ urbem, primo repertas literarum formulas, quibus excuderentur libri. Utinam hic incredibilem illam dicendi vim, quæ in* Carneade *fuiſſe perhibetur, voto exoptare poſſem? qui nihil defendiſſe unquam, quod non probarit, nihil oppugnaſſe, quod non everterit, dicitur, ut ſaltem refugam illam laudem poſtliminio revocare, & hoc quaſi trophæum erigere poſſem, veri interpolator: quod ego non alio optarim, quam ut veritas, recte à Poëta vetere temporis filia nuncupata, aut ut ego ſoleo, χρόνου ἔλεγχος tandem detegatur, quæque juxta* Democritum *altiſſimo in puteo demerſa hactenus delituit, in apertum proferatur. Si glorioſum certamen ſuſcipere non piguit, Ægyptios & Phœnicas de literarum inventione, his Deo Duce earum inventum ad ſe trahentibus, quando tabulas θεοχαράκτους, hoc eſt, à Deo*
p.18 *exaratas jactant: illis à ſe repertas Græciæ intuliſſe gloriantibus, quando* Cadmus *Phœnicum claſſe vectus*

e) His à latere verſio belgica apud *Scriverium* apponitur.

ctus rudibus Græcorum populis artis illius author eas commonſtravit. Rurſus ſi Athenienſes Cecropi *ſuo, Thebani* Lino, *eandem laudem vendicant*, Palamedi *Argivo excogitatorum characterum gloriam* Tacitus *&* Philoſtratus *deferunt: ut* Hyginus *Latinorum* Carmentæ, Evandri *matri. Si itaque controverſiam dubiamque gloriam cuncta gentes ad ſe ceu propriam rapere non erubuerunt, quis vetat, quo minus indubitandæ laudis poſſeſſionem, de qua per ſocordiam avitam deturbati ſumus, quaſi poſtliminii jure repetamus? Equidem non invidia, aut malevolentiæ ſtudio transverſus agor, ut huic afferam, quod alteri derogem ac detraham.* Craſſi *impudentiam non imitabor; hinc* Scævolæ *ſanctimoniam & gravitatem affectando, illinc prehenſationibus favorem hominum eblandiendo: haud is ſum. Corruptis arbitris planum agere non decrevi, veritatem illam unam perſpicuam, quam uti cœleſte ſolis jubar nulla nox, nulla caligo, quantumvis alta obtenebrare poteſt, ex-* p. 19
hibiturus, quantum in me eſt, idque ſimplici & minime fucato orationis filo, quod illa amat. Quod ſi optimus ille teſtis eſt, auctore Plutarcho, *qui nullo obſtrictus beneficio, neque alterius addictus ſtudio, libere, quod ſentit, loquitur & intrepide, meum teſtimonium merito locum habeat; qui nec mortuum aut hæredes poſterosve cognatione attingam, neque gratiam aut beneficium inde exſpectem, qui quicquid hujus feci, id totum ſepultis Manibus pietatis ergo impendi. Dicam igitur, quod accepi à ſenibus & authoritate gravibus & reipubl. adminiſtratione claris, quique à majoribus ſuis ita accepiſſe graviſſimo teſtimonio confirmarunt,*

marunt, quorum auctoritas jure pondus habere debeat ad faciendam fidem. Habitavit f) ante annos centum duodetriginta Harlemi *in g) ædibus ſatis ſplendidis (ut documento eſſe poteſt fabrica, quæ in hunc usque diem perſtat integra) foro imminentibus è regione h) Palatii Regalis* Laurentius Joannis, *cognomento* Ædituus Cuſtosve *(quod tunc opinum & p.20 honorificum munus, familia eo nomina clara, hæreditario jure poſſidebat,) is ipſe qui nunc laudem inventæ artis Typographicæ recidivam juſtis vindiciis ac ſacramentis repetit, ab aliis nefarie poſſeſſam & occupatam, ſummo jure omnium triumphorum laurea majore donandus. Is forte in ſuburbano nemore ſpatiatus, (ut ſolent ſumpto cibo aut feſtis diebus cives, qui otio abundant,) cœpit faginos cortices principio in literarum typos conformare, quibus, inverſa ratione i) ſigillatim chartæ impreſſis verſiculum unum atque alterum animi gratia ducebat, nepotibus generi ſui liberis exemplum futurum. Quod ubi feliciter ſucceſſerat, cœpit animo altiora (ut erat ingenio magno & ſubacto) agitare, primumque omnium atramenti ſcriptorii genus glutinoſius tenaciusque, quod vulgare lituras trahere experiretur, cum genero ſuo k)* Thoma Petro, *qui quaternos liberos reliquit, omnes ferme conſulari dignitate functos (quod eo dico, ut artem in fami-*

f) h. e. An. 1440. *Junius* hæc circa An. 1568. ſcribebat.

g) Nunc illæ ſubdiſtinctæ & imminutæ ſunt.

h) Nunc curia.

i) i. e. ſingulis literis ſeparatim impreſſis.

k) Qui filiam Laurentii in matrimonium duxerat.

familia honeſta & ingenua, haud ſervili, natam intelligant omnes) excogitavit, inde etiam pinaces totas figuratas additis characteribus expreſſit. Quo in genere p.21 *vidi ab ipſo excuſa adverſaria, operarum rudimentum, paginis ſolum adverſis, haud opiſtographis. Is liber erat vernaculo ſermone ab Authore conſcriptus Anonymo, titulum præferens* Speculum noſtræ ſalutis; *in quibus id obſervatum fuerat, inter prima artis incunabula, (ut nunquam ulla ſimul & reperta & abſoluta eſt) uti paginæ adverſæ glutine commiſſæ cohæreſcerent, ne illæ ipſæ vacuæ deformitatem afferrent. Poſtea faginas formas plumbeis mutavit, has deinceps ſtanneas fecit, quo ſolidior minusque flexilis eſſet materia durabiliorque. E quorum typorum reliquiis quæ ſuperfuerant, conflata Oenophora vetuſtiora* 1) *adhuc hodie viſuntur in Laurentianis illis, quas dixi, ædibus, in forum proſpectantibus, habitatis poſtea à ſuo Pronepote* Gerardo Thoma, *quem honoris cauſa nomino, cive claro, ante paucos hos annos vita defuncto ſene. Faventibus, ut fit, invento novo ſtudiis hominum, quum nova merx, nunquam antea viſa, emptores undique exciret, cum uberrimo quæſtu crevit ſimul artis amor,* p.22 *crevit miniſterium, additi familiæ operarum miniſtri, prima mali labes, quos inter* Joannes *quidam, ſive is (ut fert ſuſpicio)* Fauſtus *fuerit ominoſo cognomine, Hero ſuo infidus & infauſtus, ſive alius eo nomine; non magnopere laboro, quod ſilentum umbras inquietare nolim contagione conſcientiæ, quondam dum viverent, tactas. Is ad operas excuſorias ſacramento ductus,*

1) A. 1568. poſtea ob varias turbas tenebris involuta.

ductus, poſtquam artem jungendorum characterum, fuſilium typorum peritiam, quaeque alia eam ad rem ſpectant, percalluiſſe ſibi viſus eſt, captato oportuno tempore, quo non potuit magis idoneum inveniri, ipſa nocte, quae Chriſti natalitiis ſolennis eſt, qua cuncti promiſcue luſtralibus ſacris operari ſolent, choragium omne typorum involat, inſtrumentorum herilium ei artificio comparatorum ſupellectilem convaſat, deinde cum fure ſe domo proripit. Amſtelodamum *principio adit, inde* Coloniam Agrippinam, *donec* Moguntiacum *perventum eſt, ceu ad aſyli aram, ubi quaſi extra telorum jactum (quod dicitur) poſitus*
p.23 *tuto degeret, ſuorumque furtorum aperta officina fructum uberem meteret. Nimirum ex ea intra vertentis anni ſpacium ad annum à Chriſto nato* 1442. *ipſis iis typis quibus Harlemi* Laurentius *fuerat uſus, prodiiſſe in lucem certum eſt,* Alexandri Galli *Doctrinale, quae Grammatica celeberrima tunc in uſu erat, cum* Petri Hiſpani *m) tractatibus, prima foetura. Iſta ſunt ferme, quae à ſenibus annoſis fide dignis, & qui tradita de manu in manum quaſi ardentem taedam in decurſu acceperant, olim intellexi, & alios eadem referentes atteſtanteſque comperi. Memini narraſſe mihi* Nicolaum Galium *pueritiae meae formatorem, hominem ferrea memoria & longa canitie venerabilem, quod puer non ſemel audierit,* Cornelium *quendam Bibliopegum ac ſenio gravem, nec octogenario minorem (qui in eadem Officina ſubminiſtrum egerat) tanta animi contentione ac fervore commemorantem rei geſtae ſeriem,*

m) Logicis.

ſeriem, inventi (ut ab Hero acceperat) rationem, ru-
dis artis polituram & incrementum, aliaque id genus, p.24
ut invito quoque præ rei indignitate lacrymæ erumpe-
rent, quoties de plagio inciderat mentio: tum vero ob
ereptam furto gloriam ſic ira excandeſcere ſenem ſo-
lere, ut etiam lictoris exemplum eum fuiſſe editurum
in plagiarium appareret, ſi vita illi ſuperfuiſſet: tum
devovere conſueviſſe diris ultricibus ſacrilegum caput,
noctesque illas damnare atque execrari, quas una cum
ſcelere illo communi in cubili per aliquot menſes exe-
giſſet. Quæ non diſſonant à verbis Quirini Taleſii
Coſ. eadem fere ex ore librarii ejuſdem ſe olim acce-
piſſe, mihi confeſſi. *Iſta dictare me compulit cupidi-*
tas & ſtudium defendendæ veritatis, quamvis illa
odium ſui plerumque parere ſoleat: in qua tuenda
potius, quam ut deſerere vadimonium velim, ad ſuſci-
piendum odium paratior ſim ac promptior. Nam iſtud
facile ponent, qui rem ipſam ſincere ac candide inda-
gabunt & expendent, tanquam in Critolai *bilance*
appenſam: at veritatis, quæ Dei imago quædam eſt,
qui non libenter patrocinium ſuſcipiat, vix hominis
appellationem mereri exiſtimo, cujus cura atque amore p.25
nihil cuiquam vel ſanctius vel antiquius eſſe debet.
Tuendo veritatem & conſtabit ſuus urbi noſtræ honos,
in cive ereptam inventionis pulcherrimæ gloriam recu-
peratura, & cadet eorum arrogantia, quos falſam
alienæ gloriæ hæreditatem cernere non puduit, & quaſi
dejectis de ponte ſexagenariis alieni juris poſſeſſionem
ſuperbe uſurparunt. At vereor ſurdis ut iſta auribus
canantur, utcunque tamen erit, juvabit me & me-
moriæ inventoris & gloriæ urbis pro virili conſuluiſſe,

dum

dum apud leves & vere incurioſos animos plus valet præjudicium opinionis, quam cum ratione auctoritas. Quæ injuria muſſitanda eſt & devoranda parum lubentibus. Quanquam dolendum minus foret in clariſſimam Germaniæ urbem velut aliam in familiam tranſiiſſe, ſi non plagio, ſed recta ratione factum id fuiſſet. Verum arbitror Deo volente (apud Junium: *fatis volentibus) hanc viam commodiſſimam viſam, ut citiſſime ad nitorem ſuum ac perfectionis culmen perveniret inventum illud, orbi ſale (quod dicitur) & ſole magis neceſſarium, nimirum in majore luce hominum per ſtudia magnatum præmia & honores, (quibus artes aluntur) facilius emerſurum, uti accidiſſe res docuit, quam in extremo Orbis terrarum receſſu & quodam angulo inter hominum privatorum ſordes.*

Hactenus *Junius*, teſtis præſtantiſſimus omnique fide digniſſimus. Jam perpendamus ea, quæ *Theod. Volchardus Coornhertius* de eadem inventione typographiæ ad Dominos, p.26 ſuos legitimos, Conſules, Scabinos & Senatum urbis Harlemenſis ſcripſit in limine dedicationis quam verſioni belgicæ Officiorum Ciceronis præmiſit. Ita vera ille: *Viri ſpectatiſſimi prudentiſſimique, ſæpe mihi bona fide narratum eſt, utiliſſimam artem typographicam in hac urbe Harlemenſi quamvis modo rudiore inventam eſſe; emendare enim inventa & ad majorem perfectionis gradum perducere facilius eſt, quam nova invenire. Poſtea hanc artem ſervus quidam perfidus* Coſteri *Moguntiam transtulit, ibique illam perfectiorem reddidit, & huic ſimul urbi inventionem hujus artis, ſimulatque*

fama

fama ejus rei divulgata eſſet, conciliavit, adeo ut cives noſtri, quando hunc honorem vero inventori adſcribunt, vix apud quemquam fidem inveniant, cum tamen res ipſa à multis in noſtra urbe propter notitiam certiſſimam omnino credatur, & a civibus veteranis cunctis extra omnem dubitationis aleam ponatur. Neque me fugit, famam illam de Moguntia ob majorum noſtrorum incuriam temerariam omnium mentibus tam altis infixam eſſe radicibus, ut nullum argumentum, quamvis evidentiſſimum, certiſſimum & invictiſſimum fuerit, inveteratam illam opinionem ex illorum animis evellere queat. Sed quoniam veritas, etiamſi paucis nota ſit, veritas tamen manet, idcirco ego quoque rem modo narratam certiſſimam eſſe credo, convictus teſtimoniis fide digniſſimis virorum ſenio & auctoritate gravium, qui non ſolum de n) *familia inventoris Harlemenſis, ſed etiam de ejus* o) *nomine & cognomine me ſape certiorem reddiderunt; imo primum impreſſionis modum rudiorem deſcripſerunt, & primi typographi* p) *ædes indice digito olim monſtrarunt. Itaque, non invidia honoris alieni, ſed amore veritatis inductus, intermittere non potui, quin hanc rem ad gloriam promeritam urbi noſtræ vindicandam paucis attingerem. Hæc honeſta & juſta honoris cupido videtur etiam in cauſa fuiſſe, cur typographia in hac urbe ad inſtar ſurculi è radicibus arboris vetuſtæ denuo efflorueri t atque incepta fuerit. Ete-*

n) *Coſterorum.*

o) *Laurentius Johannis Coſterus.*

p) Ad littus vel ad forum.

Etenim ſæpe contigit, ut cives noſtri, in congreſſum colloquiumque mutuum venientes, quererentur, alios hoc p. 27 *honore immerito frui, atque adhuc à nemine poſt illud tempus (ſic illi ne ullo quidem contradicente loquebantur) hanc artem in noſtra urbe exercitam eſſe. His quotidianis dictis effectum eſt id, ut ego ſociique mei, qui honeſtum laborem otio præferunt, conſilium de typographia Harlemi conſtituenda in hujus urbis honorem, aliorum emolumentum noſtrumque commodum, absque ullius hominis damno promovendum, cœperimus &c.*

Hoc eſt teſtimonium *Theod. Volchardi Coornherti*, quo Junii verba confirmantur. His ſe adjungit Nobilis Florentinus, *Ludovicus Guicciardinus*, in q) deſcriptione regionum Belgii. Alios enim complures ſcriptores extraneos, uti jam monui, ſciens lubensque prætermitto, quos deinde forſitan pro re nata allegabimus. Sufficiat nunc unum *Guicciardinum* adhuc audire, qui in deſcriptione Harlemi his verbis utitur: *In hac urbe, non publica tantum incolarum aliorumque Hollandorum voce, ſed & ſcriptorum quorundam ſuffragio aliisque aliquot monumentis inventa primum traditur typographia, id eſt, ea librorum formulis excudendorum ratio, qua hucusque paſſim in uſu eſt; ſed, auctore ante perfectam & evulgatam*

q) Hic L. *Guicciardinus* ſuam deſcriptionem regionum Belgii italica lingua primum compoſuit An. 1565 & poſtea multo auctiorem edidit apud *Plantinum* Antwerpiæ alibique variis in linguis.

gatam artem extincto, famulus, uti narrant, Moguntiacum abiit, ubi, edito levi aliquo artis ſpecimine, perbenigne fuit receptus. Moguntini vero quum ſummo ſtudio in hoc r) *tantum negotium incubuiſſent, conſecuti ſunt tandem integram ejus notitiam; unde increbuit poſtea, & cum tempore magis magisque invaluit fama, prodiiſſe ex ea urbe hanc tam inſignem ſcientiam. Ego ſane de rei ipſius veritate nec poſſim nec velim decernere, puta quam ſatis habeam, ut ne urbi regionique iſti præjudicem,* s) *obiter attigiſſe.*

In loco hoc t) belgice reddendo gallicam verſionem à *Franc. de Belle Foreſt*, è comitatu Convenenſi oriundo, adornatam ſecuti ſumus, quia Auctoris opus ipſum italica lingua ſcriptum nobis non ad manum fuit. Perſequitur ille porro u) argumentum de Typographia p. 28

r) Utilius ſole & ſale.

s) In his, quæ ad ejus honorem & jus pertinent.

t) Latina verba transſcripta ſunt ex verſione latina *Regneri Vitellii*, Amſtelod. 1613, fol. pag. 182.

u) *En ejus verba*: Sed audiamus de ea differentem in libris de inventoribus rerum (lib. II. cap. 7.) *Polydorum Vergilium*: *Fuit illud* (Bibliothecas inſtituendi ſtudium) *omnino magnum mortalibus munus, ſed nequaquam conferendum cum hoc, quod noſtro tempore adepti ſumus, reperto novo ſcribendi genere; tantum enim uno die ab uno homine literarum imprimitur, quantum vix toto anno à pluribus ſcribi poſſet. Ex quo adeo diſciplinarum*

graphia ex Polydoro Virgilio, qui inventionem hujus artis (ſi Diis placet!) commentitio

omnium magna librorum copia ad nos manavit, ut nullum amplius ſuperfuturum ſit opus, quod ab homine quamvis egeno deſiderari poſſit. Illud inſuper adde, quod auctores quoque plurimos, tam Græcos quam Latinos, ab omni prorſus interitus periculo vindicavit. Quare tantæ rei auctor non eſt ſua laude fraudandus, præſertim, ut poſteritas ſciat, cui divinum beneficium acceptum referre debeat. Itaque Joannes Guthenbergius *natione Teutonicus, equeſtri vir dignitate, ut ab ejus civibus accepimus, primus omnium in oppido Germaniæ, quam* Moguntiam *vocant, hanc imprimendarum literarum artem excogitavit, primumque ibi ea exerceri cœpit; non minore induſtria reperto ab eodem, prout ferunt, auctore novo atramenti genere, quo nunc literarum impreſſores tantum utuntur. Decimo ſexto deinde anno, qui fuit ſalutis humanæ MCCCCLVIII. quidam nomine* Conradus, *homo itidem Germanus,* Romam *primo in Italiam attulit, quam dein* Nicolaus Jenſon *Gallus primus mirum in modum illuſtravit, quæ paſſim hac tempeſtate per totum fere terrarum orbem floret; de qua plura loquendi labore ſuperſedeo, ejus inventorem, ac ſimul unde ad nos delata fuerit, prodidiſſe, haud me parum feciſſe ratus, cum ea omnibus longe notiſſima ſit. Quæ propterea, ut ab initio non minore quæſtu, quam homi-*

titio cuidam nobili Germano & equiti, *Joanni Guttenbergio* adſcribit. Ea, quæ his ſubjungit, ad

hominum admiratione, vulgari cœpit; ſic paulatim, velut auguror, futura eſt vilior. Non debebat ſane *Polydorus* hic omiſiſſe *Aldum Manutium*, civem Romanum, virum utraque lingua doctiſſimum, qui omnium plane doctorum judicio, ſumma profecto cum diligentia & laboribus indefeſſis, nulla omnino ſumtuum & privati ſui incommodi, ſed honoris tantum & publicæ utilitatis habita ratione. typographiam omnibus numeris ſuis abſolvit; ita ut nihil uſquam audires, nihil quiſquam expeteret, præter typos Aldinos; quia ſcilicet adeo nitidi, adeo elegantes, ut exiſtimarent plerique, eum uti argenteis characteribus; quin & hodie, licet expolita jam arte, vix invenias tamen, qui hominem ſuperet, ante quem, ſi quis vere examinet, re videlicet recens inventa, editiones omnes ineptæ, incultæ. mendoſæ, ac ſine venere ulla & gratia; ipſe vero, nihil inauſum linquens, ingenio ſimul & judicio artem polivit, ex difficili facilem expeditamque reddidit, & ad ſummum (ut dixi) perduxit faſtigium; neque tantum ipſammet artem, ſed qua erat inſigni doctrina; etiam plerorumque auctorum ſcripta, ingenti ſua cum laude, caſtigavit; & quid amplius? ipſe ni fallor, omnium primus libros græcos excudit; quam in rem eo quidem incumbebat ſtudio, ea perpetuo utebatur vigilantia, ut ne qua poſſet interpellari, adeuntibus ſeſe ſtatim aures velleret hoc pulcherrimo monito, beſſalibus literis ſcripto, & ad muſei fores appenſo: *Quiſquis es, rogat te* Aldus *etiam atque etiam, ut ſi quid eſt, quod à ſe velis, perpaucis agas. deinde actutum abeas, niſi tanquam* Hercules, *defeſſo* Atlante, *veneris ſup-*

 poſi-

ad laudes celebris Typographi *Aldi Manutii* pertinent, de quo noſmet ipſi plura proferre infra conſtituimus.

CAPUT

---

poſiturus humeros; ſemper enim erit, quod & tu agas & quotquot huc attulerint pedes. Ex hac autem divina inventione typographiæ, prætęrquam quod innotuerint nobis innumera omnium pene linguarum volumina, quæ hac demum via prodierunt in lucem, cum alioqui latitarent, ac velut intercidiſſent, maxima illa ſummo cum fructu conjuncta exurgit commoditas, quam non tam ipſi typographi, quam ſtudioſi, omnesque adeo generatim lectores ex ea percipiunt. Subjungam hiſce & aliud, quod videlicet Luſitani adfirment, neque deſint, qui litteris etiam prodant, typographiam nec in vaſta illa opulenta ac bene inſtituta Sinarum in Indiis Orientalibus regione ignotam eſſe, adſerentibus incolis, ea ſe uſos jam à millenis aliquot annis retro; quod ipſum tamen haud usque adeo mirum ſit; cum in beatis illis oris innumeras fere, adeoque plures fortaſſe, quam in alio ullo terrarum tractu, admirandæ antiquitatis invenire ſit elegantias, adfabre prorſus atque induſtrie elaboratas; ut non hominum modo relationes & rariſſimæ quædam illinc allatæ merces oſtendunt, ſed in peculiari quoque deſcriptione, quæ (ut ſpero) brevi viſura eſt lucem, ſumma cum voluptate eſt legere.

Additamentum *Regneri Vitellii*:

Ea quæ Auctor noſter hic obiter tantum attigit de inventione typographiæ, fuſius certiusque in Batavia *ſua exequitur doctiſſimus* Hadr. Junius, *qui validis ſane & prorſus invictis argumentis oſtendit, nobiliſſimam artem* Harlemi *primum excogitatam ab* Laurentio *quodam* Joannis, *cognomento*

CAPUT II.

De libro deperdito, qui typographiam Harlemenſem deſcribit, à JOANNE VAN ZUREN compoſitus, ex cujus reliquiis narrationes quædam exhibentur.

Non opus (opinor) fuiſſet trium præcedentium teſtimoniorum recenſione, urbsque noſtra procul dubio plena inventæ typographiæ gauderet poſſeſſione, & gloria hac ſine ulla controverſia, in omnium invidorum contumeliam, hodie adhuc jure meritoque frueretur; niſi per incuriam deperditus fuiſſet ſingularis huc ſpectans liber, à *Joanne Zureno* diu ante turbas belgicas compoſitus, cum ipſe Scabinus Harlemi conſervandis legibus digniſſime præeſſet, atque nondum conſulatum ſuſcepiſſet. Doleo ſane, & ægerrime fero, quotiescunque ſolum titulum utiliſſimi hujus libri inſpicio, paucis cum foliis reſiduis, præfationem tantum & introductionem exhibentibus. Hiſtoria vero ipſa

mento Coſtero, *cui ſuffuratus inſtrumentum omne* Joannes Fauſtus, *infauſtus Domino famulus*, Amſterodamum *primum, inde* Coloniam, *atque hinc* Moguntiacum *tandem profugit. Plura vide apud eundem* Junium, *& Moguntinenſes falſo ex hoc muſtaceo ſibi laureolam petere diſcito.*

ipſa & demonſtratio modeſtæ & ingenioſæ hujus disquiſitionis deſiderantur; ignoratur etiam, cujus culpa quove fato ſupprimantur ea vel perierint. Inſcriptio hujus libri latine (hac enim lingua erudite eſt conſcriptus) ſic habet:

p.29 ZURENUS JUNIOR,

ſive de prima & inaudita hactenus vulgo & veriore tamen artis typographicæ inventione,

DIALOGUS,

nunc primum conſcriptus & in lucem editus,

autore

JOANNE ZURENO, Harlemeo,

ad ampliſſimum virum N. N.

Ex hac inſcriptione, & iis, quæ ſequuntur, patet, auctorem tractaſſe hoc argumentum in forma dialogi inter patrem & filium *Zurenos* habiti. In præfatione queritur ac miratur, hanc adeo neceſſariam & inæſtimabilem artem tam ſero in lucem & hominum notitiam perveniſſe. Porro declarat, ſe hoc argumentum *de ſubtili, ingenioſo ſolertique invento non ita multis abhinc annis mortalibus divino conſilio prodito, ac in hanc lucem ac hominum uſum producto ſuſcepiſſe, tum ipſius veritatis amore, tum patriæ quoque ſtudio.* Quibus addit: *Quo* a) *ego profecto meo ſcripto, etſi id facile contemni poteſt, nihil tamen*

a) Vide candorem optimi atque integerrimi viri.

tamen Moguntinenſi quicquam Reipublicæ unquam detractum volo, aut de illius etiam hujus inventi gloria diminutum tantillum, cujus ego quoque nomini faveo præ cæteris multum. Fruantur illi certe idque me nec invito nec reluctante quidem, laude ſua præclara certe, qua jam annos multos in hominum ſermone ac ſcriptis, nec immerito gaudent. Sit hæc ipſis quoque quieta & juſta longiſſimi temporis præſcriptione poſſeſſio; qua ipſos turbare profecto nec juſtum nec etiam humanum (arbitror) foret. Hoc tantum (precor) animo ferant æquo, ut liceat mihi hanc patriæ fidem ne an pietatem dicam? præſtare, quæ mihi certe hujus & lucis & inſtitutionis nonnullæ initium exſtitit primum & cauſa præcipua, ut non ſinam hoc patrimonium laudis, quod adhuc in recenti patrum memoria hæret, à genitoribus ſuis ſibi per manus traditum, aliquando tandem perire, & ex omni hominum memoria extingui delerique, ut perpetuis deinceps tenebris obruatur; cujus ad ſeram poſteritatis famam decebat nos præſertim p. 30
memoriam conſervare ſempiternam. Illa quidem civitas, merito prædicanda, olim hanc rem acceptam à nobis prima certe publici juris fecit, & in hanc lucem altius evexit, & rude admodum informeque inventum in formam tandem redegit elegantiorem, ut quidem tum ferebat ætas. Quo nomine quis non inſigni ſane laude ac merito perpetuo celebrandam ac prædicandam illam quoque profecto judicet, quæ etiam vel inprimis, quanquam non ſit difficile, inventis aliquid addere, tanti tamen beneficii bonitate orbem ſibi devinxit univerſum. Cæterum hoc teneat velim Amplitudo tua N. N. in hac urbe noſtra Harlemenſi prima

eſſe jacta opificii hujus præclari fundamenta, rudia fortaſſe, ſed tamen prima. Hic nata & in lucem edita eſt Typographia (quod Moguntinenſium pace dictum velim) ſuisque membris formata, ut ſuccreſcere poſſet; ac diu certe, ut nuper nati infantes ſolent, tractata figurataque ſedulo, multosque hic annos intra privatos tantum parietes ſtetit, qui b) *ſunt modo, quamquam ruinoſi, tamen adhuc ſalvi & incolumes, tanto pridem partu ſuo orbati ac ſpoliati miſere. Hic eſt profecto educata, ſumptuque tenui diu nutrita & alta parcius atque reſtricta nimium, donec tandem tanquam privati laris anguſtias & paupertatem aſpernata, extero cuidam ſe comitem dedit, ſordibusque patriis majore ſui parte relictis, nacta ampliſſimas opes, ad poſtremum apud Moguntiam ſe publici juris fecit; ubi brevi adeo tempore in tantam excrevit amplitudinem, ut ea jam propemodum magnitudine laboret ſua. Quæ omnia Tua Amplitudo, hunc noſtrum cum filio* Zureno *ſermonem per otium aliquando legens, latius cognoſcet.*

Tandem, poſt folia quædam interjecta, ita ſcribit: *Nam cum res ſit profecto non miraculo ſolum, poſtquam eſt cognita, ſed & utilitate quoque, non tam uſu tamen ſui quam fructu, & ſumma per ſe, & bujusmodi merito etiam prædicanda ſemper; cujus item in amplitudine ac ubertate mirabili, ac omnem ſtylum ſuperante, compendium tantum & in anguſtum quo-*

b) Proſpectantes in forum & curiam; nunc in duas tresve domus partiti ac diviſi. Ipſum typographeion antiquum ad Clariſſ. J. C. *Dobbium* pertinet, habitatum à bibliopego.

quoque, pro tam copioſi fructus magnitudine contracta brevitas extat, varias ſane dabit nec inamœnas nobis multa & narrandi & diſputandi occaſiones, cum & de commodis illius multiplicibus, tum incommodis quoque nonnullis intercurrent; quæque ſunt alia hujusmodi multa non contemnenda profecto; ut nihil dicam quoque de ejus inventione prima, quam falſo hactenus totus propemodum orbis unanimi conſenſu Maguntinenſibus *aſſcripſit. De quo vel ſolo negotio, fili, ſæpe mecum multa ſoleo tacitus cogitare, ac nonnihil etiam ſubinde hæſitare, muſſitandane ſit hæc res* p. 31 *inter nos clanculum magis, ne quid quis forte eorum exaudiat, qui hanc hujus inventi gloriam* Maguntinenſibus *eripi, tamque jucunda ac diuturna poſſeſſione turbari, nunquam æquo animo patientur; an potius manifeſtæ nobis præſertim rei veritate ſubnixi, cujus adhuc recens in hominum memoria teſtimonium extat, Patriæ etiam hanc pietatem grati præſtemus, ut ipſam tandem in avitæ hæreditatis poſſeſſionem opinione noſtra ac animo nunquam quoque deperditam; per reliquam etiam nonnullam orbis partem aliquando tandem reſtituamus, eique hoc tanquam patrimonium laudis ſimul in hominum animis ad poſteritatis memoriam confirmemus; ſecuri, quæ nobis inde tandem naſci excitarique poſſit tempeſtas, & fortaſſe etiam bellum nonnullum.*

Plura huc ſpectantia in fragmentis authenticis, ab amico quodam mihi commodatis, non invenio; nec exemplar illud, quo utor, ulterius deductum aut abſolutum fuiſſe cognoſcere poſſum, quod ſane ſummopere eſt do-

dolendum. Conſpicitur enim in his luculente optimi viri inſtitutum ſanctum ſincerumque, quippe qui nullis ambagibus, ſed via recta atque regia ad veritatem venire conabatur. Quam modeſte, quæſo, & laudabiliter Moguntiæ meminit! cujus tamen typographia non ingenua ſed adulterina eſt; id quod ipſi demonſtratu erat facile, nobis autem è contrario multo plus negotii faceſſet. Nos enim auctore laudato quod ad ætatem longe ſumus poſteriores, nec iis inſtructi viribus atque ſubſidiis, quibus abundabat *Zurenus*. Animum tamen quamvis hoc libro deſtituti, non abjiciemus, ſed pro exigua facultate noſtra omnia, quæ invenire aut excogitare huc facientia & veritati maxime conſentanea potuimus, adducemus, ita ut media via ſecuri progrediamur, neque proprii commodi cauſa ſive ad ſiniſtram ſive ad dextram deflectamus; perſuaſum habentes, fautoribus atque benevolis lectoribus quædam haud vulgaria à nobis commonſtrari & exhiberi poſſe, quæ Zurenus forſan, c) *Junius* certe, ignorarunt. Horum poſterior, me quidem judice, jacturam libri Zureniani ex
p. 32 parte ſupplere & ſarcire poterit illis, quæ ſupra latine omni fide, addita ad latus belgica verſione, enarravimus. Loca Zureni modo

c) *Junius* ſua de typographia magnam partem videtur hauſiſſe ex *Zureni* commentario MS.

modo in medium prolata vertere, & verbis belgicis exprimere rem minus neceſſariam eſſe duximus, quandoquidem ea, uti ſupra narravimus, nonniſi præfationem & introductionem ad opus propoſitum continent, ex quibus tantum intelligitur, auctorem ad propugnandam & defendendam gloriam Harlemenſium atque hæreditatem avitam fuſius (ut videtur) de Typographiæ inventione agere, & veritatem libere aſſerere voluiſſe, quæcunque tandem tempeſtas inde excitari poſſit. Affirmavit itaque,

Artem typographicam Harlemi primum eſſe inventam.

Officinam primam typographicam temporibus ipſius auctoris, quum hæc ſcriberet, incolumem d) adhuc fuiſſe, cum illis quæ ad eam pertinebant.

Artem hanc novam atque tum adhuc rudem à peregrino quodam ſubductam,

Hinc Moguntiam perlatam,

Ibi vero exceptam, nutritam, excultam, continuatam & plurimum emendatam fuiſſe. Hæc & ſimilia ejusmodi argumenta pertractavit *Zurenus* noſter, additis præterea illis, quæ de commodis & incommodis uſuque honeſto ac turpi abuſu hujus artis aliisque huc

d) Uti adhuc hodie, quanquam mutata & diminuta, ut videre eſt in loco, qui dicitur *Marckveld*.

huc pertinentibus non ſine ingenio & arte dixit. His itaque omnibus negligenter habitis ac deperditis (neſcio qua incuria) caſum in conſilium vertamus oportet, & contenti ſimus tum fideli adjumento egregii ſodalis *Junii*, qui calamo ſuo tam viriliter pro nobis decertavit, tum iis quoque, quæ à me nunc præſtantur; inprimis quum querelæ & lamentationes noſtræ de jactura iſtius libri nobis parum prodeſſe poſſint.

p.33 *Quis pudor, o cives! aut quis reſpectus amici*
Privatas adeo ſvadet amare lares?
Plena laboratis Zureno *ſcrinia libris,*
Plurimaque eſt propria charta notata manu.
Et mavult aliena tamen committere prælo,
Quam ſua; quum poſſit dignius ipſe legi.
Et præſtet liber iſte, novam qui vindicat artem,
e) *Auctoremque ſuum tollit in aſtra, teri;*
Atque alii fœtus, & docta pignora dextræ.
Sed vetat auſterus (proh rata vota!) pater.
Hinc cum tot poſſent dicique legique libelli,
Hi periere aliis, & periere patri.
Jamque ſuum prælis decus immortale Batavis
Staret, & Harlemo *non temerandus honos.*
Non ſic ex rapto præclara Moguntia *vivat,*
Aut primo impreſſas arroget ære notas.

Zure-

e) *Laurentium Coſterum* Harlemenſem artis typographicæ inventorem.

Zurenus, *tacitas inter numerandus* f) Amyclas,
Heu quantum muto perdidit ore decus?

* *
*

Mijn g) *Burgers, lieve toch, wat ſchaemte ſonder reden,*
Wat aenſien van een vriend houd ons ſo laeg beneden?
En ſteekt ons binnens huys verſchoven in een hoek
Met menig heerlijk ſchrift, met menig nodig boek?
Zurenus *heeft by ſich veel kiſten met papieren,*
Die hem en onſe ſtad met eren konden zieren,
Veel liever druckt hy noch het werck van and're lien,
Daer hem die ere ſelfs behoerde te geſchien.
En daermen alderliefſt dat boek behoord te leſen,
Daer hy de Druckery van Haerlem *heeft beweſen,*
Waer mede hy den vond van deſe Konſt beweerd,
En haeren vinder prijſt, en onſen burger eerd;
En and're vruchten meer van ſijn verſtand gegeven,
En and're vruchten meer van ſijne hand geſchreven.
Wat opzet is dit toch! waer heeft man meer gehoord,
Dat oyt een vader heeft ſijn eygen vrucht vermoord?
Daer hadden dan (eylaes) veel boeken konnen leven, p.34
Die nu als in den dop ſo droevig ſijn gebleven.
Sy ſijn dan, ja ſy ſijn tot onſe ſcha vergaen!
Wat heeft de Vader nu? hy heefter ock niets aen.

De

f) *Amyclæ* tacendo perierunt, teſte *Lucilio* Satyrographo. Vide *Eraſmum* in Adagiis.

g) Interprete S. A. (*Sam. Ampzing.*)

De Batavierſche perz ſou in haer err blijven,
De roem van onſe Stad van Haerlem ſou beklijven,
Mentz waer van haren roof en roem al lang ontkleed.
Die ſich ſo valſch den vond der Druckerey vermeet.
Soud dan Zurenus niet in't Swijgers h) *gild beboren,*
Die door ſtil-ſwijgendheyd hun leven ſelfs verloren?
Eylaes? hoe heeft by ons in d' eer van ſulken vond
Verachterd en verkort door ſijnen ſtommen mond!

CAPUT III.

Teſtimonia quædam illorum, qui Typographiæ inventionem *Moguntiæ* urbi Germaniæ adſcribunt, ac nominatim NIC. SERARII.

Harlemi itaque inventa eſt typographia, teſtibus *Junio, Coornherto, Zureno* aliiſque; quibus contradicunt Moguntini, & qui ab eorum ſtant partibus. Hos ad unum omnes non recenſebo, ea tantum, quæ non ita pridem pro defendenda hac ipſorum opinione longe lateque deblaterata ſunt atque ſcripta, breviter allegaturus, reliqua autem in tempus opportuniùs reſervaturus. *Nicolaus Serarius*, i) vir

h) *Amyclarum*, quæ ſilentio perierunt.

i) *Moguntiacarum rerum ab initio usque ad Archiepiſcopum & Electorem* D. Joannem Schwidum *libri V. auctore* Nic. Sera-

vir eruditus & magni nominis, ante annos circiter viginti quinque ita ſcribit:

Cap. XXXVI.

De Typographia.

Decimum quintum Moguntinæ urbis ornamentum Typographia eſt, non eo tamen modo, quo ad alias complures urbes nunc pertinet, ſed alio quodam præcipuo & ſingulari, quod ea ſcilicet hanc primo artem excogitarit, pepererit, ceteriſque, apud quas nunc eſt, civitatibus, & orbis hujus noſtri nationibus omnibus tradiderit. Sed omnium fere magnarum laudatarumque rerum laudem ad ſe per fas ac nefas rapiunt plerique, & ſicut olim *Cicerone* pro Archia & *Gellio* lib. III. cap. 11. teſtibus, *Homerum Colophonii* ſuum civem eſſe dixerunt, *Chii* ſuum vindicarunt, *Salaminii* repetierunt, *Smyrnæi* vero ſuum eſſe confirmarunt, (ideoque & eleganter ab *Euſtathio* in Iliados principium πολύπατρις ille dictus eſt,) ita etiam hodie artem typographicam ſe inveniſſe, ad aliaſque omnes propagaſſe, non autem *Moguntiam*, jactitant nonnulli. (Eſt enim ars nobiliſſima, quia ut Apru- p. 35

Serario S. I, *Theologo ac in Academia Moguntina Profeſſore, editi Moguntiæ* an 1604. 4. recuſi Tomo I. Scriptorum rerum Moguntiacarum Francof. 1722. fol. cum continuatione editoris *Georgii Chriſtiani JOANNIS*, cujus notas his ſubjecimus. Verba *Serarii*, ſignis parentheſeos incluſa, apud *Scriverium* non exſtant.

Aprutinus ait Epiſcopus *Jo. Ant. Campanus* (carm. l. 8. n. 43.)

Imprimit illa die, quantum vix ſcribitur anno.

Divus *Hieronymus* epiſtola ad Nitiam (*qua tom. I. ep. 42. eſt.*) *Rudes*, ait, *illi Italiæ homines, quos Caſcos Ennius appellat, qui ſibi (ut in Rhetoricis Cicero ait) ritu ferino victum quærebant, ante chartæ & membranarum uſum, aut in dedolatis è ligno codicillis, aut in corticibus arborum mutuo epiſtolarum alloquia miſſitabant. Unde & portitores earum tabellarios, & ſcriptores à libris arborum librarios vocavere.* Quanto nos expolito jam artibus mundo, veteribus illis, apud quos, ut idem *Hieronymus* loquitur, *cruda erat ruſticitas*, & qui humanitatem quodammodo neſciebant, ſæculum noſtrum beatius, quo tam expedita ſcribendi ratio, ingenioſe admodum inventa & excogitata eſt? Libet igitur, ut ſuum cuique tribuatur, paucis rem hanc totam disquirere. k)

Cap. XXXVII.

Sitne ars Typographica Moguntiæ primo inventa & nata?

Sex aut ſeptem de laudis hujus poſſeſſione ac jure lites ſunt. Nam Argentinæ inventam &

k) Sunt quidem, quæ his de *Typographia* capitibus, majoris lucis cauſa adſpergi poſſent. Verum cum pleraque illorum jam attulerim, dum de ejusdem egi origine, nolim, quæ dixi, hic iterare, contentus, quæ proprie huc pertinent, paucis annotaſſe. *Joannis.*

& natam ex Argentinenſi Epiſcopatu & Sleſtadienſi urbe tradit *Jacobus Wimphelingius* in Rerum German. Epitome cap.LXV. *Anno*, ait, *Chriſti* MCCCCXL. &c. (vid. ſupra pag. 173. ſq.) Huic libro VIII. cap. XI. credidit *Fulgoſus*, & qui *Urſpergenſis* Abbatis Paralipomena conſcripſit.

Ad Hollandiam vero ejusdem artis inventionem rapit Hollandus, Leydenſis Profeſſor., *Pet. Bertius* lib. II. Geographiæ cap. 9. in Hollandiæ deſcriptione, ſed ita, ut Moguntinis convitium etiam faciat: *Huic*, ait, *urbi*, (Harlemo) *inventa typographicæ artis gloria debetur. Ante annos enim CLIII.* Laurentius Joannis, *cognomine* Æditus, *qui in ædibus ſatis ſplendidis, foroque imminentibus è regione palatii regalis, habitabat, forte cum in ſuburbano nemore ſpatiaretur, cœpit faginos cortices in litterarum typos conformare, quibus charta impreſſis, verſiculum unum atque alterum animi gratia ducebat. Hoc fuit primum maximæ artis rudimentum. Quod uti feliciter ſucceſſit, cœpit animo altiora magis concipere. Primum omnium atramenti ſcriptorii genus glutinoſius tenaciusque excogitavit, adhibito in conſilium & partem curæ* Thoma Petro, *genero ſuo. Inde totos pinacas characteribus expreſſit: Extant hodieque illius operis adverſaria, paginis tantum adverſis impreſſa, quæ paginæ glutine commiſſæ inter ſe cohærent, ut videantur eſſe opiſtographæ. Liber eſt conſcriptus vernaculo ſermone, auctore anonymo, titulum præferens:* Speculum noſtræ Salutis. *Poſtea faginas formas*

R plum-

plumbeis commutavit: has deinde ſtanneis, quo ſolidior eſſet materia. Ex horum typorum reliquiis conflata ſunt œnophora, quæ adhuc viſuntur in Laurentianis illis, quas commemoravi, ædibus. Manſiſſetque diutius tam præclari inventi apud Harlemenſes *gloria, niſi* Joannes *quidam, ſive, ut fert ſuſpicio,* Fauſtus, *hero ſuo infidus & infauſtus, à quo artem omnem fuerat edoctus, ipſo pervigilio natalis Dominici omne typorum choragium involaſſet, convaſaſſet, aſportaſſetque primum Amſtelrodamum, inde Coloniam Agrippinam, denique Moguntiacum: ubi hic trifurcifer & ſesquilavernio, ſibi inventionis novæ laudem arrogans, intra vertentis anni ſpatium ad annum à nato Chriſto MCCCCXLII. iis ipſis typis, quos hero ſuo fuerat ſuffuratus, in lucem edidit* Alexandri Galli *doctrinale cum* Petri Hiſpani *tractatibus.* Periiſti *Moguntia*, quæ ab infido, furaci & fugitivo ſervulo, infauſto trifurcifero, & ſesquilavernione inanem falſamque hactenus gloriam quæſiiſti. Ni caveas, in te invadent Hollandi: te ulciſcentur, ſua ſcilicet repetent. Clarigator eſt iſte *Bertius*, & quidem, ut audiiſti, vehemens & contumelioſus.

Sed ecce Luſitanus, homo & graviſſimus & eloquentiſſimus, *Hieronymus Oſorius* lib. XI. de rebus Emanuelis, omnem de nimio in ſe patriamque ſuam amore ſuſpicionem removens, non Luſitaniæ ſuæ, neque genti aut populo, qui Luſitanico ſceptro pareat, ſed remotiſſimæ Sinarum nationi, tam mirabilis inventi laudem, eamque non nuper natam, ſed per-

pervetuſtam pæneque canam tribuit. *In libris*, ait, *deſcribendis & rerum memoria propaganda, aneis formis uti ſolent Sinæ; quarum uſus adeo antiquus apud illos eſt, ut qui primus eam artem excogitarit, ignoretur.* Italus vero *Jovius* ante ipſum ſimilia.

Gallus autem *Genebrardus* lib. IV. Chron. fol. 391. *Addo*, inquit, *Themiſtaneos, quorum urbem, patrum memoria, Caſtilii in novo orbe occuparunt, Typographiæ auctores eſſe.*

Sed *Antonius Campanus* homini Gallo eandem inventionem potius adſcribit, dum canit:

Anſer Tarpeii cuſtos &c. (vid. ſupra pag. 175.) Quid quod *Pomponius Lætus* hanc, ut infra dicetur, impreſſoriam artem à *Saturno* inventam docuit.

Horum refutatio ipſis auctoris verbis expreſſa ita ſe habet:

(II. Sed in iſtis rebus *primo* ſtatuendum, à Deo O. M. eſſe omnem omnium bonarum artium ſolertiam & inventionem. *Omne* ſiquidem, ait S. *Jacobus* cap. I. v. 17. *datum optimum*, & omne *donum perfectum deſurſum eſt, deſcendens à patre luminum.* Unde ipſemet Dominus Exod. XXXI. 2. *Ecce*, ajebat, *vocavi ex nomine* Beſeleel, *filium* Uri, *filii* Hur, *de tribu Iuda, & implevi eum ſpiritu Dei, ſapientia & intelligentia & ſcientia in omni opere*: ideoque ſtatuendum & illud, omnem omnium inventorum gloriam & laudem illius laudi & gloriæ tranſcribendam. *Deinde* multo nobis

Chriſtianis fore certamen utilius & glorioſius, ſi ob hujusmodi beneficium certaremus, quis in datorem Deum gratior, ejus reverentior, & in gratibus dicendis eſſet alacrior & prolixior. *Tertio* infigendum illud Apoſtoli memoriæ diligenter, moribusque ipſis & factis noſtris exprimendum diligentius Gal. V. v. 26. *Non efficiamur inanis gloriæ cupidi, invicem provocantes, invicem invidentes. Quarto*) ab iſta quæſtione removendos & Sinas, & omnes ignoti orbis alios. Cum enim an hoc vel illud hic aut illic omnium primo uſitari cœperit, diſſeritur, ſatis conſtat, non agi niſi de notis gentibus. Quid enim ſi apud Antipodas, borealis auſtralisve poli homines, id jam, ignaris nobis, cœptum eſſet? *Quinto*, an Argentinenſis fuerit hujus artificii auctor, itemque, an inibi de hoc aliquid aut cogitarit, aut etiam tentarit, mihi haud liquere. Unus, quod ſciam, tantum eſt, qui aſſerit, *Wimphelingus.* Poſſet videri velle iſtud, cuicuimodi eſt, ſupra veritatem, dare patriæ. Quia tamen potuit aliquis eſſe domo Argentinenſis, & civitate tamen Moguntinus, aliquid Argentinæ cogitare atque conari, hocque idem ipſum Moguntiæ jam in lucem efferre ac perficere; denique, quia citra cauſam, idoneosque auctores, non eſt quisquam facile mendacii accerſendus, credat, qui volet, illi affirmanti. Credidit certe *Jo. Arnoldus Bergellanus*, dum dixit:

Quam

Quam veteres nobis argenti &c. (vid. ſupra p. 16. v. 49. ſqq.)

De Gallo res facilis. Nam qui primus artem iſtam Italis plane admirabilem Romæ oſtendit, Germanus quidem fuit, *Udalricus* nomine, ſed cui cognomen eſſet germanicum *Han*, quod latine valet gallum gallinaceum, eaque res audita *Campano* impoſuit, uti loco citato indicat *Wimphelingus*. *Sexto*,) an etiam in aliqua Hollandiæ ſilva quidquam tentarit Hollandus aliquis, an item domi litteras deformarit aliquas, nolim pugnare. *p. 36* Nam forte & alibi pluribus tale quid in mentem aliquando venire potuit. Quemadmodum viatores, ſic & hominum cogitationes, in eadem aliquando incurrunt veſtigia. Et hoc forte tantum vult vulgaris illa Harlemenſium fama, de qua *Ludovicus Guicciardinus*. (Et ne viros tantum ætate, ingenio, rerumque uſu acres in earundem poſſe artium excogitationem incidere arbitremur, ecce tibi è vicina Hollandiæ Friſia puerulus, novus pæne typorum inventor. Nam de S. Rudgero lib. I. vitæ cap. 4. ita memoriæ proditum eſt: *Luſum pueris admodum familiarem, tanquam peſtem, fugiebat; ſcripturas, quas nec dum per ætatem diſcere quivit, jam ſe animi affectu præmeditari certis quibusdam indiciis præmonſtrabat. Nam, aliis pueris ludentibus, ipſe arborum cortices colligere, quibus uti ad luminaria ſolemus, & inde quaſi libellos componere conſuevit. Quos, cum forte liquorem inveniſſet, feſtuca utiliter,*

ut ſibi videbatur, inſcriptos, nutrici, ac ſi proficuos admodum libros, tradidit cuſtodiendos. Poſſet è Calvinianis etiam hæreticis quiſpiam huc trahere, quod de *Hildebrando* puero narrat Lib. IV. Metropol. cap. 19. & 20. *Crantzius*, & *Zwingerus* Vol. V. Theatri fol. 1364. Sed illud *ſeptimo*) aſſero, æquum eſſe, ut bonis vel teſtimoniis vel indiciis doceat *Bertius*, ſuo illi Hollando fuiſſe ſervum, & quidem, tunc temporis, Moguntinum, aut illum cujuscunque urbis gentisve hominem ex Hollandia profugiſſe Amſtelrodamum, deinde Coloniam appuliſſe; & cur potius hæ in via urbes, quam aliæ tam multæ nominentur; an typographicum forte ibi aliquid inceptarit; doceat denique Moguntiam illum veniſſe; hic fugæ finem fuiſſe; hic furtum ſuum in lucem dediſſe; & quod alienum erat, quaſi ſuum venditaſſe. Alioqui ſi ſatis ſit dicere, aliquem eſſe furem, quis, ut à veterum quodam dictum eſt, innocens & non fur? (Te ipſum, te ipſum, cui, ut Poëta tuus canit:

- - - - *mundus debetur, & ingens*
Per tibi devinctam fama refertur humum,

diceret eodem modo aliquis, Altorfii aut Norimbergæ alicujus compilaſſe ſcrinia, & ablatas furto tabulas primo Gedanum, deinde Leidam deportaſſe, illaque in ſchola quaſi tuas falſo jactitaſſe. Hic vero quid ageres? os accuſatori quemadmodum oppilares? Teſtes, opinor, & argumenta impoſiti plagii poſtu-

poſtulares, teſtes alios, qui pro te dicerent, tuumque librum illum defenderent, excitares. At hoc jam ii, quos accuſas, quosque *trifurciferos* & *ſesquilaverniones* tam late, quam mundus tuus patet, inclamas, cum pridem vixerint, facere non poſſunt. Patere igitur, pro mortuis adeoque pro viva & ſpirante adhuc florenteque Moguntia, cui pro inventæ artis beneficio probrum & dedecus regeris, dici aliquid.

Tandem ut evinceret, typographiam primo *Moguntiæ*, non autem *Argentorati* aut etiam in *Hollandia* inventam eſſe, variorum ac primum quidem magni noſtri Roterodami, *Deſiderii Eraſmi* teſtimonia profert. Accipe verba ejus:

(Dico igitur *octavo*, artis hujus habendam inventricem Moguntiam, quia & domeſtici, & exteri, recentes & vetuſtiores, plures & ab ſuſpicione omni alieniores id ipſum teſtentur teſtes;) inter quos libet *Eraſmo* primas dare, non quia omnium optimus, ſed quia Hollandus fuit, patriarum rerum peritiſſimus, typographicæ arti deditiſſimus, domeſticarum laudum præco vocaliſſimus, & quia primo loco ab ipſo *Bertio* collocatur. Is igitur ſuis in *S. Hieronymi* Epiſtolam IX. quæ ad *Gerontiam* eſt; annotationibus: *Extat*, ait, *hodiernis quoque temporibus inclita civitas* Moguntia *ſive* Maguntiacum (*utrumque enim apud* Oſorium *legitur*) *cum plurimis aliis inſignis dotibus, tum vero Archiepiſcopali ſede praeminens, celebri bonarum lite-*

rarum gymnaſio nobilis, ac multis adhuc antiquitatis viſenda monumentis. Poſtremo non ſolum veterum, hoc eſt, alienis clara literis, ſed & ſuis ingeniis illuſtrata; quippe quæ cum alios permultos omni doctrinæ genere præſtantes viros edidit, tum vero præcipue Theodoricum Greſmundum, *hominem ab ipſa natura ad humanitatem, ad bonas literas, ad eloquentiam illam vere Atticam, ſculptum ac factum. Huic urbi omnes bonarum literarum ſtudioſi non parum debent, ob egregium illud ac pœne divinum inventum, ſtanneis typis excudendi libros, quod illic natum affirmant. Gens olim annumerata Galliis, utpote citeriorem Rheni ripam incolens, nunc & ditione & cultu & lingua denique (quod eſt præcipuum) morum quoque humanitate, modeſtia, fide ſic Germana, ut non alia Germanior.*

Polydorus Vergilius lib. II. cap. 7. de inventoribus: *Fuit omnino magnum mortalibus munus &c,* (vid. ſupra pag. 241. in notis) *Trithemius* lib. I. Exhortationum hom. VII. de labore monachorum manuali: *Induſtria,* inquit, *quidem impreſſoriæ artis, noſtris diebus nuper apud* Moguntiam *inventa, multa quotidie volumina producit in lucem.* Et epiſtola XLVIII. inter familiares: *Ars, quam impreſſoriam vocant, tempore infantiæ meæ,* apud Moguntiam, *metropolin Francorum, inventa, infinita pæne & veterum & novorum volumina quotidie producit in lucem.*

Andreas Althamerus in ſuis ad *Taciti* Germaniam commentariis, ad illa verba; *literarum ſecreta viri pariter ac feminæ ignorant.* (in *Sim. Schar-*

Schardii Scriptoribus rerum Germ. T. I. p. 16.) *At quem fugit*, inquit, *quanta interim facta ſit mutatio omnium populorum rituumque, quod Germania, ut quæ olim literarum diſciplinis erat inculta, agreſtibusque populis horrida, ædificiorum tenuitate ac mera ruſticitate referta, nunc nulla non parte ſit florentiſſima, ingeniisque præclaris fœcundiſſima. Quæ dona cui accepta referam, niſi Deo Opt. Max. atque item mortalium induſtriæ, quæ divinum illud excudendorum librorum ſtanneis formulis inventum apud Germanos noſtros excogitavit, quod Mogunciaci cæpit, poſt incarnationem Jeſu Chriſti Servatoris noſtri* MCCCCXL. Friderico III. Romanorum ac Germanorum imperium adminiſtrante. l)

Petrus

l) Hæc in editione libri hujus, quæ prodiit Francof. 1617. 8. ſub tit. *Germaniæ veteris & novæ deſcriptio, ab* Andr. Althamero *ſub titulo Commentariorum in* Cornelium Tacitum *olim editus, hactenus male neglectus, nunc in perpetuam Germaniæ laudem denuo reſtitutus*; aliis verbis exponuntur: *Quis ignorat, nos* (Germanos) *præclarè Muſas ornaſſe, & promoviſſe bona ſtudia, feliciſſimo illo & omnibus ſeculis memorabili invento* Chalcographiæ? *quæ ad* Maguntiacum *Rheni, celebrem Germaniæ urbem, circa Dominicæ incarnationis annum* 1440. Fiderico tertio *Imp. reperta eſt à viro Germano,* Joanne Fauſt. Jacobus Wimphelingius *conſtanter affirmat*, Argentorati *à* Joanne Gutenberg *excuſoriam artem primum in-*

Petrus Apianus Cosmographiæ parte ſecunda: Moguntia *metropolis & limes altæ & baſſa Germaniæ; in qua laudabilis illa & utiliſſima ars impreſſoria circa annum Domini* MCCCCLIII. *per* Joannem Fauſtum *inventa eſt.*

Conradus Peutingerus in Sermonibus convival. de Germaniæ mirandis (pag. 17. ſq. ed. Argent. in 4.) *Movit mihi ſtomachum præceptor meus rerum vetuſtarum alioquin ſolertiſſimus inquiſitor,* Pomponius Lætus; *voluit enim nobis Germanis inventæ artis impreſſoriæ laudem præripere (qui) ad* Auguſtinum Maphæum *ſcribens ita ait;* Imprimendi facultatem multis ſeculis intermiſſam, paulo ante revocatam eſſe. *Unde hoc diceret, ego plurimum cunctatus ſum, tandem ex* Franciſco Cardulo *Narnienſi didici, eum Divi* Cypriani *ſententia fretum fuiſſe; is enim de Idolis ſcribens inquit:* Saturnus literas imprimere & ſignare nummos in

---

ventam. Alii Joannem Mentel *inventorem ſcribunt. Qua arte mire promota ſunt bona ingenia, quæ alias in deſcribendis autoribus longa fatigatione fuiſſent impedita. Huic invento ſucceſſit barbariei proſcriptio; excuſis bonis auctoribus mundities latinæ linguæ intravit; mox Græcæ ac Hebrææ literæ cœperunt florere, & ſinceriter eruditi emerſère. Linguarum peritiam ſolida Theologia ſecuta eſt. Purius enim nunc loquitur Theologus, Medicus & Juriſperitus, quam unquam apud Germanos, ut ii, quibus aliquando eramus barbari, nunc præ nobis potius ſint barbari dicendi.*

in Italia primus inſtituit, *qui licet rarus apud* Pomponium *vetuſtatis inveſtigandæ Chriſtianus teſtis eſt, fidem tamen non facit, Divum* Cyprianum *de ea impreſſoria arte, qua nunc utimur, locutum* p. 37 *fuiſſe, ſed & Saturni tempore calami vel pennæ uſus non erat, literas forte ferro vel lignis impreſſit, cæterosque docuit non conjunctim, verum ſingulas particulatim imprimendo debito ordine locare: vel ut idem noſter Epiſcopus Tergeſtinus opinatur, Saturnum docuiſſe literas imprimere eas, quæ in numiſmatis expreſſa ſunt, non quæ nunc papyro imprimuntur. Signavit enim is primum in Italia cum Jano monetam, & in æs impreſſit literas. Sic Deus etiam verus apud* Hieremiam *cap.* 32. *ait:* Agri ementur pecunia, & ſcribentur in libro, & imprimetur ſignum.

Genebrardus Chronic. lib. IV. (pag. 697. ed. Lugd. 1609. fol.) Moguntiæ, *qui limes eſt ſuperioris & inferioris Germaniæ, inventa eſt laudabilis illa ars typographica circa annum* MCCCCLIII. *per* Johannem Fauſtum. m) Adjiciantur, ſi libet, *Mid-*

m) Idem *Genebrardus* l. c. pag. 695. Joannes Guttenbergius *Argentinenſis artem impreſſoriam ſeu excuſoriam, novum ſcribendi genus primus excogitavit an.* 1440. *in urbe Argentinenſi; inde veniens Moguntiam eam feliciter perfecit.* Jacob Wimphelingus in Epitome Germanor. cap. 65. & Fulgoſus lib. VIII. cap. 11. Platina *& fere omnes tale inventum referunt ad* Joannem (Polydorus *vocat* Petrum) Fauſtum *Moguntinum ſub an-*

Middendorpius in Acad. qui & Colonienſia citat Chronica; D. *Georgius Bruin* tomo I. urbium, num. 27. *Huic urbi* (Moguntiæ) *Typographicæ artis debetur inventio, quæ plusne boni an mali attulerit, probabiliter diſputari poteſt.* & in indice ſub *Moguntia*: *In hac urbe ars typographica circa annum ſalutis* MCCCCLIII. *per* Joannem Fauſtum *inventa eſt. Celtes* ad Rhenum:

Jamque Moguntiacam *vaſtus te flectis ad urbem,*
Quæ prima impreſſas tradidit ære notas.

Aventinus lib. XVII. *Carion* lib. III. *Sebaſt. Brand, Sebaſtianus Munſterus* lib. III. *Theodorus Zvingerus* in Theatro, *Petrus Ramus* in Mathematicis: (quorum verba vid. infra in *Mallincrotii* tractatu) Adjiciantur primi denique hujus artis modioli, quos antiqua hic domus, quæ in ceraſini horti platea, *Seuleſſel* vocatur, cuſtodit; quosque mihi nuper *Albinus* typographus monſtrabat: *Jo. Arnoldus* in chalcographici encomii præfatione: *Hodie*, ait, *vetuſtiſſima quædam*

annum 1452. Infra, *At* Paulus Jovius *à Catayms Indiæ populis per Scythas & Moſcos illud ad nos perveniſſe ſcribit. Addo Temiſtitaneos, quorum urbem patrum memoria Caſtilii in novo orbe occuparunt. Ferunt libros* Auguſtini *de civitate Dei &* Lactantii Firmiani *de divinis inſtitutionibus fuiſſe primos, qui typis excuſi ſunt.* Volater.

dam in eum uſum ab auctoribus comparata, quæ vidi, inſtrumenta exſtant Moguntiæ. Doctus Juris Moguntinus Profeſſor in lapide, qui Juriſperitorum domus interiori ſtillicidio ſubjectus eſt, hæc inſcripſit: *Jo. Gutenbergenſi Moguntino,* p. 31 *qui primus omnium literas ære imprimendas invenit, hac arte de orbe toto bene merenti* Ivo Witigiſis *hoc ſaxum pro monimento poſuit* MDVIII. n)

Cum vero iſta contra *Bertium* notaſſem, peropportune auctorem eum nactus ſum, e quo non rem modo, ſed verba etiam pæne ſumpſit ille, *Adrianum* ſcilicet *Junium* in Bataviæ hiſtoria, ubi de Harlemo agit. Quoniam vero ejus aliqua jam interſperſi antea, interſpergam & quæ huc pertinent paucula. Primo igitur hanc inventæ chalcographiæ laudem Harlemo patriæ ſuæ prorſus deberi, eamqne velut magni momenti rem vindicandam affirmat. *Redeo*, inquit, *ad urbem noſtram &c.* usque ad verba: *quaſi poſtliminii jure repetamus.* (vid. ſupra pag. 232.) Ait *deinde*, ſui teſtimonii magnam eſſe oportere auctoritatem, *qui nec mortuum aut heredes poſterosve cognatione attingat, neque gratiam aut beneficium inde* ex-

n) *Monumentum hoc fruſtra hodie quaeſiveris. Forſan dum veteris ædificii in locum novum ſucceſſit, obliteratum fuit. De reliquo perperam hic legi, quod id anno* MDVIII. Witigiſis *poſuerit, hinc patet, quod* Ivo *jam anno* MDVII. *vita exceſſit, ut in Epitaphiis videre eſt.* Johannis.

exſpectet. Attamen patriæ ſe ſuæ laudem quærere antea profeſſus eſt, cujus ad ipſum ſenſus pertineat aliquis. Ponit *tertio* ſenes, à quibus narrationem illam acceperit, aliquos, qui tamen οἴκοθεν μάρτυρες. Ego autem non domeſticos tantum, ſed exteros etiam, ſenes ac juvenes, Catholicos & hæreticos pro Moguntia complures attuli. *Demum* ſe veritatis ſtudio, ut iſta ſcriberet, adductum memorat; idque laudarem, ſi contra eam, quam faſſus eſt, communem, inveteratam, altisque infixam radicibus opinionem paulo plures ac meliores argumentorum machinas, & ſi, uti cœperat, à convitiis, quæ in *Bertio* mihi maxime diſplicuerunt, abſtinuiſſet. At vero, *Tuendo*, inquit, *veritatem & conſtabit ſuus urbi noſtræ honos, in cive ereptam inventionis pulcherrimæ gloriam recuperaturæ, & cadet eorum arrogantia, quos falſam alienæ gloriæ hæreditatem cernere non puduit, & quaſi dejectis de ponte ſexagenariis alieni juris poſſeſſionem ſuperbe uſurparunt.* Falſum id clamant citati antea cum teſtes tum indicia. Sed pergit: *Quanquam dolendum minus foret, eam laudem in clariſſimam Germaniæ urbem velut aliam in familiam tranſiiſſe, ſi non plagio ſed recta ratione factum id fuiſſet.* Rectiſſima vero ratione factum, absque plagio ullo, iidem teſtantur Auctores. Quocirca illud unum hac in re dolendum, tam acerbe Hollandos iſtos de Moguntia narrare, quibus tamen hæc, ſi vel in typis vel aliis in rebus laudem ali-

aliquam habeant, neque invidet, neque adimit: ſed ſuam, quam à patribus accepit, in cujus poſſeſſione eſt, quam ratio nulla eripit, quam tot & tanti etiam alieni & Batavi atteſtantur, defendit ac tuetur.

Caput XXXVIII.

A quo Moguntiæ primum & quonam tempore inventa Typographia?

I. Moguntiæ inventam typographicen ſat multi, ſat clare ac ſolide nobis demonſtrarunt. In eorum tamen verbis duplex ineſſe videtur de *anno* & *auctore* ſcrupulus. Quidam enim annum, quo inventa ſit, numerant MCCCCXL. quidam MCCCCL. alii etiam annos poſteriores. Rurſus quidam *Joannem Fauſtum* ſeu *Gutmannum*, alii *Petrum Fauſtum*, alii *Joannem Guttenberger*, nonnulli *Schœfferum* nominant. o)

II. Sed de *tempore* res facilior. Nihil enim ab hominibus cœptum ſimul & perfectum.

Tempus in apricis maturat collibus uvas,
Tempus agit certo lucida ſigna die.

Plures annos in arte hac ejusque artis inſtrumentis inveniendis, concinnandis, & explorandis laboratum. Auctorum igitur alii prima initia, progreſſum aliquem alii, perfectionem notant alii.

III.

o) *Corn. Loos* in fine catal. illuſtr. anno MCCCCLIV. *Serrarius.*

III. De *Auctore* autem ſic res habet. Inventor & excogitator primus fuit *Joannes Gudenberger*; opibus conſilioque ſuo ei adjutores fuere duo alii Moguntini cives, *Joannes Fauſt*, ſive, ut ipſi tum & loquebantur & ſcribebant, *Fuſt*, & *Joannes Medinbach*. Eidem *Gudenbergero* fuit puer ſeu famulus primum, poſtea vero etiam gener, p) *Petrus Opilionis* ſeu *Schöffer*, qui complura poſtmodum & magna opera edidit, uti *S. Hieronymum*, quem Eberbacenſis ſervat Bibliotheca. q) Quia igitur ſuo iſti modo ad artis inventionem juverunt omnes, poſſunt quodammodo dici omnes ejus auctores, ſed ita, ut primas merito *Joannes Gudenberger* teneat; quem tamen cur aliqui ex equeſtri ordine ſtatuant, non video, niſi quia ob rei tantæ partum induſtriamque ipſius & labores eum honore illo non indignum cenſuerunt. r)

Ne

p) Sequitur hic auctor manuſcriptum, quem tractavit, ac ſub finem citat. Quod miror. Cum *Trithemius* non ſolum, (qui certe ab ætate artis inventæ non longe abfuit, ac ipſius Pet.Schœfferi ex ore, quæ narrat Annal.Hirſaug. ad An. MCCCCL. p. 421. ſq. hauſit) verum ipſe etiam *Joannes Schœfferus, Petri filius*, in verbis é fine breviarii Trithemianarum hiſtoriarum huc allatis *Petrum*, patrem *Joannis*, *Fauſti* generum fuiſſe teſtetur. *Joannis.*

q) Inter hæc vero bello tricennali, quum Bibliotheca à milite Haſſo diriperetur, ſuo amiſit damno, ut mihi, cum de eo Erbaci quærerem, relatum eſt. *Joannis.*

r) *Joannem Gudenberg* equeſtri ſtirpe natum, in dicta diſquiſi-

Ne autem vel à me confingi videantur, vel ab aliis deinceps confundantur iſta iſtorum nomina, adſcribam Moguntini typographi & manuſcriptorum noſtrorum verba. Ille in Trithemianarum hiſtoriarum breviarii fine ſic: *Impreſſum & completum eſt præſens chronicarum opus anno Domini MDXV. in vigilia Margaretæ virginis, in nobili famoſaque urbe Moguntina, hujus artis impreſſoriæ inventrice prima per* Joannem Schœffer, *nepotem quondam honeſti viri* Joannis Fuſth, *civis Moguntini, memoratæ artis primarii auctoris. Qui tandem imprimendi artem proprio ingenio excogitare ſpecularique cœpit anno Dominicæ nativitatis MCCCCL. indictione XIII. regnante illuſtriſſimo Romanor. Imperatore* Frederico III. *præſidente ſanctæ Moguntinæ ſedi Reverendiſſimo in Chriſto Patre, Domino* Theodorico, *Pincerna de* Erbach, *Principe Electore. Anno autem MCCCCLII. perfecit deduxitque eam (divina favente gratia) in opus imprimendi, opera tamen & multis neceſſariis adinventionibus* Petri Schöfferi *de Gernsheim miniſtri,*

S *ſui-*

quiſitione quam clariſſima oſtendi. Auctori tamen confutando duo ſcriptorum, ætati iſti fere ſupparium, loca adducere non ab re erit. Prior eſt auctoris *chronici antiqui Colonienſis*: *Mer de eyſtè vynder der Druckerey iſt geweſt eyn burger tzo Mens, ind was geboren van Straiſsburch, ind hieſch* Joncker Johann Gudenburch. Alter *Bergellani* in litteris dedicatoriis poematis ſui encomiaſtici, *in quibus elogium quoddam de chalcographia ejusque inventione deprehendi, qui Moguntinæ urbis incolæ,* equeſtris dignitatis *virtutisque nobiliſſimo,* Joanni Gutenbergo, *primo auctori - - acceptam refert.* Joannis.

ſuiqne filii adoptivi, *cui etiam filiam ſuam* Chriſtinam Fuſthen *pro digna laborum multarumque adinventionum remuneratione nuptui dedit. Retinuerunt autem hi duo jam prænominati* Joannes Fuſth *&* Petrus Schöffer *hanc artem in ſecreto (omnibus miniſtris ac familiaribus eorum, ne illam quoquo modo manifeſtarent, jurejurando adſtrictis) quoad tandem anno Domini M CCCC LXII. per eosdem familiares in diverſas terrarum provincias divulgata haud parvum ſumpſit incrementum.* Manuſcriptus autem ſic: *Hoc autem urbis noſtræ Moguntiaci triumphale perpetuæ laudis eſt præconium, quod hanc ingenioſam characterizandi artem non ſolers Italorum indago, non celebris Græcorum ſapientia, non multiformis Gallorum ſapientia, neque callidum barbarorum reperit ingenium: ſed induſtrioſi nobilis urbis Moguntiaci cives, ſcilicet* Joannes Gudenberg, *qui cum omnem ſubſtantiam ſuam propter artis difficultatem fere profudiſſet, tandem auxilio* Joannis Fuſth, Joannis Medinbach *& aliorum concivium adjutus, rem perfecit. Poſt quem* Gudenberg, *qui morabatur* zum Jungen, *qui usque nunc ejus artis nomine nuncupatur,* Petrus Opilionis, *id eſt*, Schöffer, *ejus gener, artis impreſſoriæ dilatator extitit. Qui etiam ſuo tempore multa impreſſit opera. Eccleſiæ Dei quanta provenerit ab hac arte utilitas, quis ſufficienter eloqui valebit? dum multi codices obſoleti, pulverulentis olim recluſi bibliothecis, nunc impreſſi palam modico feruntur pretio venales.*

Caput

Caput XXXIX.

Quinam libri omnium primi typo excuſi; & de typographiæ uſu ac abuſu.

I. Hollandus antea nominatus Profeſſor Moguntiæ primum excuſum ait *Alexandri Galli* doctrinale, *Petrique Hiſpani* tractatus; *Ciceronis* vero libros de officiis *Petrus Ramus*; *D. Auguſtini* libros *de Civitate Dei*, *Lactantiumque* alii apud *Genebrardum*. *Volaterranus* philologiæ lib. XXXIII. *jam*, ait, *divina providentia ingeniorum, immortalitati conſultum, quando novo portento reperit hoc ſeculum non deſcribere libros, ſed fingere, ex aneis characteribus atramento ſcriptorio perfuſis, pagina torcularibus expreſſa; auctores duo è Germania fratres Romæ cœperunt anno M CCCC LXV. primique omnium* Auguſtinus *de Civitate Dei &* Lactantius *prodiere.* Ego compertum nihil dum habeo. Illud autem ſatis ſcio, in libro, quem in Hollandia primum fuiſſe cuſum vult Hollandus, & inſcriptum, *Speculum noſtræ Salutis*, non fuiſſe Calvinianæ, Anabaptiſticæ, ac ſimilium, quæ in eadem Hollandia modo graſſantur, hæreſeωn ſpeculum, à quibus ut religioſa quondam regio, Europaque tota liberetur, eum oro, qui per Prophetam ſuum dixit: *Eſt ſpes noviſſimis tuis; & revertentur filii ad terminos ſuos.* Amen. Ita fiat, DOMINE JESU. s)

S 2 II. At

a) *Tarraus Hebius, Nobilis à Sperga*, ſive, qui hoc ſub anagrammate Batavi perſonam induit, *Gaſpar*

II. At reverſioni huic, bonisque adeo moribus obeſſe non parum typographiam cenſet

Gaſpar Barthius in ſatyra, cui titulus: *Cave Canem* &c. p. 289. & ſq. *Ut quisque vetuſtum librum nactus eſt ante annos* CXL. *impreſſum, eum putat omnium primum excuſum.* Volaterranus *in illam congeriem Commentariorum ſuorum multa temere & ſine delectu conjicere ſolet, in quibus illud: Auctores artis impreſſoriæ fratres duos, homines Germanos edidiſſe Romæ* Auguſtini *libros* de Civitate Dei, *&* Lactantium, *eosque primos omnium prodiiſſe anno* MCCCCLXV, *quibus ſignificat*, eo anno natam typographiam, idque Romæ. *Alii producunt libros* Ciceronis de officiis anno MCCCCLXVI. à Johanne Fuſt *impreſſos. Unde quidam ſomniant, & ipſum* Fuſt *artis inventorem fuiſſe, & ante eos* Ciceronis *libros nullum fuiſſe typis excuſum. Alii ab eodem* Fauſt *primum omnium Moguntii impreſſum fuiſſe* Doctrinale Alexandri Grammatici. *Omnium vetuſtiſſimum, cujus tamen nomen reticetur, Venetiis excuſum profert* Rabbi Joſeph, *Sacerdos, in Chronico anno judaico* 5188. *Chriſtiano* 1428. *quod nemo hactenus animadvertit, certe nemo indicavit. Unde ille Judæus colligit, artem imprimendi ab eo libro cœpiſſe. Sed falluntur omnes. Nam opus* Ciceronis de officiis *non eſt primus librorum, qui typis excuſi ſunt, ſed primus* Ciceronis *liber de* officiis. *Idem de reliquis judicandum.*

ſet in libro de hujus ſtatera *Guilelmus Inſulanus Menapius*, ita ut ejus pœne inventionem execretur.

candum. At illi libri eodem modo, quo hodierni impreſſi ſunt, ex plumbeis nimirum litteris ſimul compoſitis, & in formas quadratas ſtipatis. Atqui aliter rudimenta artis inchoata ſunt. Nam non ex diſcretis & ſingularibus typis inter ſe junctis, ut hodie fit, cœptum eſt imprimi; ſed in pagellis ligneis, quibus litteræ inciſæ erant, qui modus excudendi in noſtra Hollandia Harlemi inventus fuit, ubi etiam hodie ædes oſtenduntur, in quibus inventor artis eam primus periclitatus eſt. Harum pagellarum meminerat Accurſius Mariangelus *in* Donato *ſuo, in membranis excuſo, qui liber poſtea in poteſtatem venit* Aldi Manutii *Junioris. Verba* Mariangeli *poſt alia ſunt*: impreſſus autem eſt heic (*Harlemi apud Batavos*) Donatus *&* Confeſſionalia *primum omnium anno* M CCCC L. *admonitus certe fuit ex* Donato *Hollandiæ primum impreſſo, in tabula inciſa. In urbe vero Harlemenſi inventam teſtatur vir eruditiſſimus*, Hadrianus Junius, *qui cum jure hanc patriæ ſuæ vindicaverit, & non pauca digna cognitu de ejus incunabulis prodiderit, eam à tabulis inciſis & ab editione Donati cœpiſſe ignoravit.* Hæc ille. Diſtinctius longe *Chriſtianus Junckerus* in programmate quodam Iſenaci anno M DCC VII. edito. *Has adeo artis typographicæ quaſi periodos ſi quidem colligimus, quod fieri omnino oportet,*

cretur. Nimirum ſpectat ille, ſicuti & apud *Philippum Callimachum*, in oratione de Barbadici funere, alii nonnulli, rei, alioqui præclaræ, abuſum, propter quem tamen uſus haud tollendus aut improbandus, ſicuti neque in aliis

jam demum patet, *quod* liber primus *omnium* tabulis ligneis *impreſſus* Harlemii *apud Batavos fuerit* Donatus circa annum MCCCCXL. (vid. *Tenzelius* von Erfindung der Buchdrucker-Kunſt p.30. *Benthem* Hollandiſcher Kirchen-und Schulen-Staat Part.I.p.69.) *Quod* litteris ligneis impreſſus Moguntiæ fuerit primus omnium Vocabularium Catholicon. (vid. Tenzelius l. d. p. 17. & 32.) Quod litteris æneis impreſſus Moguntiæ fuerit primus liber Biblia latina anno MCCCCL. (Idem Tenzel l. d. p. 18. & 24. ex *Chronico Colonienſi*: in dem Jahr unſers Herrn, da man ſchrieb 1450, da war ein gülden Jahr, da begann man zu drucken, und war das erſte Buch (intellige æneis litteris, idem pag. 26.) das man druckte, die Biebel zu Latein, und ward gedruckt mit einer groben Schrift, damit man nun die Meſſe-Bücher druckt) *Quod* primus *liber*, Moguntiæ *ſolo* Fauſti & Schæfferi *nomine notatus fuerit* Pſalmi Davidis an. MCCCCLVII. (Idem Tenzelius l. d. p. 48. quo loco quidem exſtat annus 1467. ſed per errorem typothetæ, qui an. 1457. ſignare debuit, ut ex pag. 54. ipſoque contextu patet.)

aliis pœne rebus omnibus; ſed id potius, quod ſub libelli ſui finem ſuadet ille, agendum; ut uſus rectus retineatur, pravus coerceatur, quemadmodum fieri jubet SS. œcumenica Synodus Tridentina Seſſ. IV. & ante hanc Lateranenſis ultima Seſſ. X. cujus verba, cum ſimul artis commendationem, ſimul etiam modificationem contineant, non immerito hunc de typographia ſermonem concludent. *Nos*, inquiunt ejus Concilii Patres, *ne id, quod ad DEI gloriam & fidei augmentum ac bonarum artium propagationem, ſalubriter eſt inventum, in contrarium convertatur, ac CHRISTI fidelium detrimentum pariat, ſuper librorum impreſſione curam noſtram habendam fore duximus; ne de cetero cum bonis ſeminibus ſpinæ coaleſcant, vel medicinis venena intermiſceantur. Volentes igitur de opportuno ſuper his remedio providere, hoc ſacro approbante Concilio, ut negotium impreſſionis librorum, hujusmodi eo proſperetur felicius, quo deinceps indago ſolertior diligentius & cautius adhibeatur; Statuimus & ordinamus, quod de cetero, perpetuis futuris temporibus, nullus librum aliquem, ſeu aliam qamcunque Scripturam tam in urbe noſtra, quam in aliis quibusvis civitatibus & diœceſibus imprimere ſeu imprimi facere præſumat, niſi prius in urbe per Vicarium noſtrum & ſacri palatii Magiſtrum, in aliis vero civitatibus & diœceſibus per Epiſcopum, vel alium habentem peritiam ſcientiæ, Libri, ſeu ſcripturæ hujusmodi imprimendæ ab eodem Epiſcopo ad id deputandum, ac inquiſitorem hæreticæ pravitatis civitatis*

ſive diœceſis, in quibus librorum impreſſio hujusmodi fieret, diligenter examinentur, & per eorum manu propria ſubſcriptionem, ſub excommunicationis ſententia, gratis & ſine dilatione imponendam approbentur.

Adjiciuntur pecuniariæ pœnæ, quas imitari ac intendere aut remittere poſſunt Principes ac Respublicæ omnes, prout quolibet in loco neceſſarium aut utile judicatum fuerit.

Si enim magiſtratibus curæ eſt, & merito eſt, ne pro medicamentis venena, vel putrida certe ac evanida in pharmacopoliis pharmaca ſint, ne pro mercibus bonis vitioſæ atque corruptæ in foro veneant; quidni & iidem curent, ne noxii & venenati a bibliopolis libri edantur, vendantur & divulgentur? *Mala medicamenta & venena*, inquit l. *Cetera* ff. *familiæ erciſcundæ* Ulpianus, *veniunt quidem in judicium; ſed Judex omnino ſe interponere in his non debet, boni enim & innocentis viri officio eum fungi oportet. Tantundem debebit facere, & in libris improbatæ lectionis, magicis forte vel his ſimilibus: Hæc enim omnia protinus corrumpenda ſunt.* Et ſane non in Apoſtolorum modo noſtrorum Actis cap. XIX. ſed etiam apud gentiles flammis corruptos, penitusque abolitos perniciales id genus libros videmus, indicante id ipſum *Cicerone* lib. I. de Natura deorum, *Valerio* lib. I. cap. 1. Livio lib. IX. decadis III. *Tacito* lib. VI. & X. annalium, Seneca lib. X. Contro-

troverſiarum, aliis bene multis. Quia vero libros doctorum hominum liberos ac partus dicunt multi, a filiis ad patres porro tranſeamus.

CAPUT IV.
Alia pro Moguntinis teſtimonia à SERARIO adducta.

Serarius a) pergens ſummis negat opibus, typographiam alibi quam Moguntiæ inventam. Atque id quidem aſſerere exiſtimat teſtes ſupra dictos & indicia ejus rei in ædibus antiquis *Seuleſſel* dictis exſtantia. Furtum itaque factum eſſe pernegat, criminationem hanc graviſſime ferens, ideoque in Batavos b) invectus, quos modeſtius & minus acerbe egiſſe mallet cum civitate *Moguntia.* Hæc enim, ut cauſſatur, gloriæ Batavorum, quam ſibi tam litteris quam aliàs compararunt, non invidet, nec ſuam facit, eam viciſſim, quam a majoribus ſuis accepit traditam, quamque diu tenuit, a tot tamque præſtantibus teſtibus, inter quos & extranei & Batavi (magnum Roterodamum c) noſtrum innuit) ſibi vindicatam adſerens. Quantæ vero ſint auctoritatis nonnulli horum teſtium, infra curatius diſpiciemus. Cumque conſtituerim

 hic

a) lib. I. cap. 37.
b) *Junium* & ex eo *Bertium* in Tabulis geographicis.
c) *Eraſmum.*

hic agere aperte & ingenue absque ullo vel minimo partium ſtudio, veſtigia premam *Serarii*, d) occaſionem inventæ ibi typographiæ enarraturus. Primus, qui invenit & excogitavit artem, fuit *Joannes* e) *Gudenbergerus*, quem conſilio pariter ac opera juverunt duo alii cives Moguntini, *Joannes* f) *Fauſtus*, vel uti tum temporis nomen ejus
p. 39 vocabant & ſcribebant, *Fuſt*, atque *Joannes* g) *Medinbach*. *Gudenbergero* iſti famulus erat vel ſervus, *Petrus Schœffer*, ipſi affinitate poſtea conjunctus, qui multa impreſſit ingentia Opera, v. c. *S. Hieronymi*, quæ in cœnobio Eberbachienſi aſſervantur. Tres quatuorve illi, quandoquidem artem hanc ſinguli promoverunt, alterque alteri opem tulit, ſuo modo omnes artis hujus inventores atque auctores haberi poſſunt, ita tamen, ut primus locus jure tribuatur *Joanni Gudenbergero*. Qua de cauſa hic dicatur eques, h) divinare nequeo. Factum forſan id eſt, (ut opinatur *Serarius*) ob ejus merita, & quoniam typographiæ inventio ac divulgatio ordine equeſtri digna viſa eſt. Quodſi tamen hoc honoris titulo vivus adhuc fuiſſet inſignitus, *Ivo Wittigiſis* utique in epitaphio, quod in memoriam

d) cap. 38.

e f & g) *Hans*.

h) a *Sabellico* & aliis. Chronicon Colonienſe eum appellat *Joncker*.

moriam ejus anno 1508. erigi curavit, mentionem ejus facturus fuiſſet. In eo vero tantum legitur: *J. Gutenbergenſi Moguntino* &c. ut capite præcedenti monuimus. Fides vero huic rei, meo judicio, evidentior fieri debebat, quæ cum deſideretur, excuſatum me velim, quando ipſum ſupra, ubi ad L. *Guicciardinum* provoco, nobilem & equitem putatitium appello. Porro hoc titulo condecoratus procul dubio ab illo auctore fuiſſet, quo omni ex parte utitur ante dictus *Serarius*. Jam vero fabulatoris anonymi verba ita habent: Hoc i) urbis noſtræ &c. (vid. ſupra pag. 274.) Ex his patet hauſiſſe *Serarium*, quæ p. 40 de tribus iſtis, quibus ſingulis nomen *Joannes* erat, retulit. Neque enim hic notatur, quo tempore vel anno id omne contigerit. Itaque neceſſe eſt enarrare typographiæ hiſtoriam, prout ea ad calcem Breviarii Hiſtoriarum *Joannis Tritbemii*, Abbatis, Moguntiæ impreſſi, aliquanto clarius & diſertius exprimitur. Patientiam quæſo adhibe, lector, & quoniam verba Hiſtorici Moguntini in memoria adhuc hærent, ad illa curatius attende: Impreſſum &c. (vid. ſupra pag. 273.) Ex his patet Lectori, hæc typographi verba minus conſentire cum iis, quæ Hiſtoricus p. 41 ille de conjugio *Petri Schœfferi* tradit. Ab hoc enim Joannis Fuſth, ab illo Joannis Gutenber-

i) MS. infimæ vetuſtatis.

tenbergenſis filiam matrimonio ſibi junxiſſe dicitur. Hanc ob rem verba probe notata volui. Qua vero ratione hæc conciliari poſſint, non video: alteruter eorum fallatur, neceſſe eſt. Serarius, ſi quid video, ſuum ſequitur Hiſtoricum; mihi tamen magis arridet Breviarium Trithemii, quandoquidem ibi uxor Petri Schœfferi nomine patris *Joannis Fuſth* diſerte appellatur. Niſi quis opinari malit, duas ipſum duxiſſe uxores, easque amborum illorum filias, quarum altera ipſi viduo nupſerit. Hoc vero nusquam traditum invenitur. Miror, Serarium nihil heic monuiſſe. Mihi res videtur incerta, quod hinc ex parte patet, infra a nobis ulterius deducendum.

CAPUT V.

Varia teſtimonia alia, non adducta a SERARIO, quæ pro Moguntinis pugnant.

Notabimus hic adhuc inſcriptiones aliquot librorum veterum Moguntiæ impreſſorum, qui non innotuerunt Serario. Moguntiæ impreſſa ſunt: *Officia Ciceronis cum ejusdem Paradoxis*, in quorum calce hæc legis, a me deſcripta:

Preſens Marci Tullii clariſſimum opus. Johannes Fuſt Moguntinus civis. non atramento. plumali canna neque ærea. Sed arte quadam perpulcra. Petri manu

manu pueri mei feliciter effeci finitum. Anno MCCCCLXV.

Liber iſte in forma quarti ordinis majoris ſeu folio minori impreſſus eſt chartæ, quædam vero exempla membranæ; cujusmodi unum ego poſſideo, nullo pretio permutandum. Pro cimelio enim jure aſſervari ac haberi poteſt. Membranis pariter impreſ- p. 42 ſum fuit exemplum, quod poſſedit *Petrus Ramus.* Talia quoque oſtenduntur in Bibliothecis publicis Auguſtæ Vindelicorum ac Lugduni Batavorum, quorum poſterius in charta eſt deſcriptum; cujusmodi aliud ibidem poſſidet Vir Nobilis, Franciſcus de Raphelingen, vir mihi amiciſſimus. Alia ejus generis, opinor, poſſident eruditi alii. Rami exemplum frequenter celebratur, quod ipſe in ſcriptis ſuis ita commemorat:

a) *Primum* (inquit) *Typographiæ exemplum Moguntiæ editum anno* 1466 (imo 1465) a Petro Gerneſo *puero* Joannis Fuſtei: *ut conſtat de* Ciceronis *Officiis, quæ prima omnium typis æneis impreſſa ſunt. Exemplar Officiorum iſtorum habeo in membrana impreſſorum, quæ ad finem adſcriptionem continet*: Præſens M. Tullii &c.

Ipſe vidi etiam ac manibus verſavi librum, cujus hæc eſt inſcriptio: *Inſtitutiones Juris Juſtinianei cum gloſſis.* Liber eſt in forma majore &

a) *Ramus* in Scholis Mathematicis, Lib. 2.

& ampliore membranis impreſſus anno 1468, in ejus calce ſequentia leguntur:

Præſens Inſtitutionum præclarum opus alma in urbe Moguntina inclitæ nationis Germanicæ, quam DEI clementia tam alti ingenii lumine donoque cæteris terrarum nationibus præferre illuſtrareque dignatus eſt, non atramento communi, non plumali canna, neque area, ſed artificioſa quadam adinventione imprimendi ſeu characterizandi ſic effigiatum & ad euſebiam DEI induſtrie conſummatum per Petrum Schoyffer de Gernsheym *anno Dominicæ incarnationis Milleſimo CCCCLXVIII. viceſima quarta die menſis Maji.*

Monitum hoc ejusdem fere ſenſus eſt cum præcedenti, quod *Officiis & Paradoxis Ciceronis* ſubjungitur, niſi quod heic *Joannis Fuſt* nomen penitus omittitur, illud vero Petri Schoyfferi de Gernsheim diſertius exprimitur. Fortaſſe Joannes Fuſt jam fatis erat functus. Similiter nomen ejus omittitur ad calcem Valerii Maximi, Moguntiæ anno 1471. impreſſi, ubi ſequentia ſubſcripta leguntur:

Præſens Valerii Maximi opus præclariſſimum in nobili urbe Moguntina Rheni terminatum anno p.43 *MCCCCLXXI, XVIII. Kalendis Juliis, per egregium Petrum Schoyffer de Gernsheim artis impreſſoriæ magiſtrum feliciter conſummatum.*

Pariter reticetur nomen *Joannis Fuſt* in editione *S. Auguſtini de Civitate DEI* Moguntina anni 1473. hoc monito inſignita:

De

De civitate Dei opus præclariſſimum binis ſacræ paginæ profeſſoribus eximiis (Thoma Valois & Nicolao Triveth *ordinis Prædicatorum*) *id commentantibus, rubricis tabulaque diſcretum, præcelſa in urbe Moguntina partium Alemanniæ non calami per præſſim, characterum autem apicibus artificioſe elementatum, operoſe eſt conſummatum per* Petrum Schoiffer de Gernsheim, *anno Domini* MCCCCLXXIII. *die* V. *menſis Septembris, Præſidibus Eccleſiæ Catholicæ* Sixto tertio *Pontifice ſummo, Sedi autem Moguntinæ* Adolfo ſecundo, *Præſule magnifico; Tenente autem ac gubernante Chriſtianiſmi monarchiam Imperatore ſereniſſimo* Frederico tertio *Cæſare ſemper Auguſto.*

Iisdem, quibus Auguſtinus, formis ac ſine facta *Joannis Fuſti* mentione, ſequenti anno Moguntiæ quoque impreſſum eſt *Speculum aureum Fr. Henrici Herp*, quod Bibliotheca Lugdunenſis Batava ſervat, ſequentem in calce formulam exhibens:

Fr. Henrici Herp *Speculum aureum decem præceptorum Dei opus præclarum in nobili urbe Moguncíaca, quam imprimendi arte ingenioſa gratuitoque dono glorioſus Deus plus cæteris terrarum nationibus præferens illuſtrare dignatus eſt, non atramento plumali cereaque penna, cannave, ſed adinventione quadam perpulcra, per honorabilem virum* Petrum Schoyffer de Gernsheim *feliciter eſt conſummatum, an. Dominicæ incarnationis* MCCCCLXXIIII. *menſis Septembris Idus quarto.*

Joan-

Joannis Fuſt nomen reticetur etiam in *Chronico Saxonico*, ubi pariter ſolus nominatur *Petrus Schoyffer*. Id vero mirum videri non debet, quandoquidem hoc Chronicon viginti quatuor annis poſt illas Juris *Inſtitutiones* impreſſum eſt. Verba in fine hæc leguntur:

Duſſe Kronecke van Keyſeren unde anderen Furſten p.44 *unde Steden der Saſſen mit oren wapen, heft gheprent* Peter Schöffer van Gernsheym *in der eddelen Stat Mentz, die eyn anefangk is der Prentery, in deme jare na Chriſti gebort duſent vierhundert* LXXXXII. *uppe den Seſten dach des Mertzen.*

Plures alii libri, ejusmodi gerentes formulas, ibi procul dubio ſunt impreſſi, quamvis memoriæ nunc non ſuccurrant. Præterea ſatis jam videor moleſtus, allegando loca ſuperiora, quippe quæ Moguntiæ gloriam typographiæ tribuant, Harlemi autem noſtri ne minimam quidem mentionem faciant, cives vero mei, quæ ſuæ gloriæ inſerviant, legere malint. Ad ea itaque adferenda me ſtatim accingam, ubi duas addidero inſcriptiones, quæ in calce librorum Moguntiæ, alterius anno 1509, alterius 1513 impreſſorum exſtant. In his nominatur *Joannes Schœffer*, filius (ut videtur) Petri Schœfferi, ante a nobis laudati. Liber anno 1509. impreſſus inſcribitur: *Breviarium Moguntinenſe, noviſſime impreſſum*, ac, quod in præfatione dicitur, *jucundiſ-*

tundiſſimo & emendato charactere elaboratum. In calce vero leguntur ſequentia:

Breviarium ſecundum ritum inclytæ & inſignis Eccleſiæ Moguntinæ ſumma cum diligentia caſtigatum & emendatum, ad laudem & gloriam omnipotentis Dei &c. impreſſum Moguntiæ, impenſis & opera honeſti & providi viri, Joannis Scheffer, *civis Moguntini, cujus avus primus artis impreſſoriæ fuit inventor & autor, anno ſalutiferæ incarnationis Domini milleſimo quingenteſimo nono, in vigilia nativitatis Mariæ.*

Liber anni 1513. vocatur *Miſſale Moguntinenſe exactiſſima cura caſtigatum*, & habet in fine:

Finit Miſſale Maguntinenſe, reviſum, caſtigatum, diligentiſſimeque emendatum, ſub Præſulatu Reverendiſſimi Domini, Domini Urielis, *Archiepiſcopi Moguntinenſis, per* Joannem Scheffer *in urbe Maguntina, hujus artis impreſſoriæ inventrice elimatriceque prima, feliciter conſummatum & impreſſum Kalend. Ianuar. anno Domini milleſimo quingenteſimo decimo tertio.*

CAPUT VI p.45

oſtendit, JOANNEM FAUSTUM, vel PETRUM SCHOYFFERUM, non autem JOANNEM GUTENBERGERUM, primos exiſtimandos eſſe Typographos Moguntinos.

Præcedentes ſubſcriptiones docent, quod & vero eſt conſentaneum, primum, qui in-

notuerit, Moguntiæ typographum fuiſſe *Joannem* vel *Hans Fuſt*, non autem *Joannem Gutenbergerum*, putatitium illum nobilem aut equitem, fuiſſe. De hoc ſupra obiter diximus, in ſequentibus, ut ſperamus, plura allaturi. Antiquiſſimus, quem vidi, liber eſt *M. Tull. Cicero de Officiis &c.* quem exemplum meum membranaceum, & duo alia chartacea, alterum Raphelengii, alterum Bibliothecæ Leidenſis, Moguntiæ anno 1465. impreſſum eſſe teſtantur. *P. Ramus* annum appellat 1466, juxta cum Henrico Salmuth a) *ad Guidonis Panciroli Nova Reperta*, qui idem teſtatur, in exemplo, quod in Bibliotheca Auguſtæ Vindelicorum aſſervatur, hæc legi:

Præſens M. Tullii *clariſſimum opus* Jo. Fuſt, *Moguntinus civis &c., manu* Petri de Gernsheim *p. m. fel. eff. Finitum anno M CCCC. LXVI. die IV. menſis Februarii,*

In hac inſcriptione *Joannis Fuſti* famulus non prænomine ſolo, ut in exemplo meo, *Petrus* dicitur, ſed addito cognomine, ſive gentilitium, ſive a ſolo natali deſumtum putes, *Petrus de Gernsheim* appellatur. Idem in *Rami* exemplo fieri ſupra monui. Præterea in quibusdam exemplis exprimitur menſis dies, quartus nempe Februarii, quo idem liber ad finem ſit perductus. Hujus vero exemplum meum nullam facit mentionem. Hæc itaque exem-

a) *Tit. 12. de Typographiâ.*

exempla anno, poſt meum illud, in lucem prolata videntur, divenditis ſcilicet prioris editionis exemplis, & altera denuo parata. Auguſtanum itaque exemplum, una cum *p.46* *Rami* illo, poſterioris ſunt editionis; prioris vero membranaceum meum, ac duo illa formæ ſimilis, chartæ licet impreſſa, alterum Bibliothecæ Lugdunenſis, alterum Franciſci Raphelengii, cum tria illa annum M CCCC LXV. referant.

Quæ ut clarius pateant, pace Lectoris benevoli, ſecunda vice apponam formulam, quæ in calce exempli mei legitur; Eam vero non ita, ut in capite ſuperiori exſtat, interpunctionibus inconvenientibus & obſcuris, præeunte edito exemplo, deturpatam; ſed, prout imprimi debebat, repræſentabo:

Præſens Marci Tullii *clariſſimum opus* Johannes Fuſt, *Moguntinus civis, non atramento, plumali canna neque ærea, ſed arte quadam perpulcra* Petri *manu pueri mei feliciter effeci. Finitum anno M.CCCC. LXV.*

Subſcriptionem hanc, quæ in utroque exemplo, Leidenſis ſcilicet Bibliothecæ & Raphelengii illo exſtat, convenire cum hac noſtra, hic exhibita, ſupra diximus. Hoc non obſtante, notatu digna ſunt, quæ laudatus Raphelengius in Catalogo quodam librorum, b) auctionis ritu venditorum, in hanc ſententiam ſcripſit:

b) *Anno* 1626. 3. *Octob.*

M. T. Ciceronis *Officia & Paradoxa Moguntiæ* 1465.

Hoc exemplar eſt primum ſpecimen inventionis typographicæ, teſtibus Ramo *& aliis, quod ipſum conteſtantur etiam hæc ſub finem Paradoxorum ſubjuncta verba: Præſens* M. Tullii *clariſſimum opus* Joannes Fuſt &c. *Finitum anno* MCCCCLXV. *Similia huic exemplaria in Auguſtana & celebrioribus Europæ Bibliothecis pro cimelio curioſe aſſervantur.* Hæc ille.

Ut hæc omnia accuratius definiantur, ipſa *Rami* verba ex Scholarum Mathematicarum lib. II. deſcribenda videntur :

p. 47 *Beneficio Mathematico* (inquit) *mirabiles tres artes ſunt inventæ.* Primo Bombardica, *ſeu tormentorum bellicorum machina* &c. *à Germano quodam reperta* &c. Secundo *ex eadem gente mathematico beneficio prodiit* Typographia, *quæ videtur in* c) Purbachii *tabulis ad* d) Regiomontanum *referri, inter cujus opera ſaltem tentata ars illa mirifica literarum formatrix appellatur; neque chronologia repugnat, cum primum Typographiæ exemplum Moguntiæ editum ſit an.* 1466. *à* Petro Gerneſo, *puero* Joannis Fuſtei, *ut conſtat è* Ciceronis *Officiis, quæ prima omnium typis æneis impreſſa ſunt. Exemplar officiorum iſtorum habeo in membrana impreſſorum; quæ ad finem adſcriptionem continet:* Præſens *M. Tullii* cl. o. I. F. Mog. c. n. a. p. c.

c) Georgius Purbach.

d) Joannes de Regiomonte claruit an. 1475.

a. p. c. neque ærea ſed arte q. p. manu *Petri de Gernsheim* pueri mei feliciter effeci. Finitum anno MCCCCLXVI. quarta die menſis Februarii. *Hac inquam adſcriptio poſtremum tempus indicat libri primum typis impreſſi. Ita Typographia è mathematis Germania primum nata eſt.* Poſtremo Nautica *atque in omnes univerſi orbis oras navigatio, excitatis jam per univerſam Italiam mathematis* &c.

His addantur, quæ H. Salmuth *ad Guidonis Panciroli Nova Reperta, Titulo XII. de Typographia* monet; inter alia de Auguſtano exemplari hæc teſtatur:

Exemplar Officiorum Ciceronis *Moguntiæ primo, ut putatur, impreſſorum in Bibliotheca Auguſtana adſervatum, hanc in fine continet inſcriptionem*: Præſens *M. Tullii* cl. o. I. F. Mog. c. n. a. p. c. neque ærea; ſed arte q. p. manu *Petri de Gernsheim* pueri mei fel. eff. Fin. an. 1466. die 4. menſ. Febr.

Animadverto etiam *Georgium Fabricium* ejusmodi exemplo librorum *Ciceronis de Officiis* in concinnanda ROMA ſua uſum eſſe. In ea enim epitaphia quædam ex editione hac Moguntina affert, in cujus calce duodecim diverſa M. T. Ciceronis Epitaphia leguntur.

Subſcriptio iſta, iterum atque iterum dicta, in exemplo meo minio vel atramento rubro eſt impreſſa. Bibliophili, qui vel ipſi hæc *Officia Ciceronis* editionis ſecundæ poſſident, vel alibi reperiunt, circumſpiciant, ſi libet,

aut operæ pretium videtur, qua ratione ibi ſit expreſſa.

Videbitur forſan quibusdam, fieri non potuiſſe, ut temporibus iſtis, interjecto tam
p.43 brevi ſpatio, idem liber denuo imprimeretur. Contra hæc vero putabunt ſimilius, in exemplis nonnullis, libro ſub prelo ſudante, quædam eſſe mutata, & nomen typographi vel typothetæ aliquanto clarius expreſſum eſſe, die etiam, quo abſolutus ſit, addito. Hoc niſi ita accidit, atque adeo nec mutatio quædam, nec altera editio, ſuſcepta fuit; fieri poteſt, ut *Ramus* & *Salmuthus* enormiter errarint. Id tamen difficulter mihi perſuadeo, nec errorem ſubeſſe adhuc ſuſpicor. Nihil interim definio, rem omnem curatiori examini permittens.

CAPUT VII.

De antiquiſſimis libris Moguntiæ impreſſis relatio.

Pergo Moguntinis alios libros, iis, quos ego vidi, & capite præcedenti recenſui, antiquiores, vindicare, quos tamen nec ipſe vidi, nec, ubi in præſentia aſſerventur, novi. Viri interim fide digni ſunt, qui eorum faciunt mentionem.

Primus horum eſt Auctor antiqui Chronici Colonienſis, abſoluti ac impreſſi anno 1499. qui teſtatur, Biblia Latina Moguntiæ

anno

anno jubilæo 1450. impreſſa eſſe typis majoribus, quam quibus tum temporis Miſſalia imprimebantur. Verba infra diſertius adferam ubi lauream meam ex inſtituto texam, & demonſtrabo, typographiam jam ante illa tempora in Hollandia fuiſſe inventam. Nunc ſequentia tantum, tanquam huc pertinentia, exhibeo:

In den jairen uns Heren do men ſchreyff MCCCC L. do was eyn gulden jair, do began men tzo drucken, ind was dat eyrſte boich dat men druckde die Bybel zo Latijn ind wart gedrukt mit eynre grover ſchrifft, as is die ſchrift dae men nu Myſſeboicher mit druckt.

Ab aliis etiam horum Bibliorum, Moguntiæ anno illo 1450. impreſſorum, mentionem fieri video. Ita CBST. RS. R.O.M. P. G. *inf.* auctor libri, quem inſcripſit: *Strydende, overwinnende ende triumpherende Waerheyd*, e) h. e. *Veritas dimicans, vincens & triumphans*, capite primo, ubi de Bibliis authenticis agit, antiquiſſimis emendatorum Bibliorum editionibus hanc etiam annumerat, ſcribens:

De f) *ghemeyne Latijnſche Bibels ſiinde gedruckt tot Ments* 1450. *ende* 1472.

Equidem vidi ejusmodi Biblia majoribus & antiquis literis membranis inſcripta, non autem typis tam antiquis impreſſa:

e) Antwerpiæ anno 1625.

f) *Vulgata Biblia.*

- - *Non omnia poſſumus omnes.*

Neque tamen hoc rei ipſi fraudi fuerit; tantum abeſt, ut probos iſtos viros mendacii arguam.

Pariter non vidi *Donatum* & *Confeſſionalia* eodem anno 1450. Moguntiæ impreſſa apud Johannem Fauſtum. De his legi ſequentia, quæ hic deſcripta uſui erunt haud vulgari:

Johannes Fauſt, *civis Moguntinus, avus maternus* Joannis Schœffer, *primus excogitavit imprimendi artem typis æreis, quos deinde plumbeos invenit; multaque ad artem poliendam addidit ejus filius* Petrus Schœffer. *Impreſſus eſt autem hic* Donatus *&* Confeſſionalia *primum omnium anno* 1450. *&c.*

Donatus iſte membranis eſt impreſſus, cujus primo folio ſequentia manu *Mariangeli Accurſii*, inſcripta ſunt, teſte Reverendo ac erudito *Angelo Rocha a Camerino*, g) qui ea deſcripſit, αὐτόπτης, libri conditionem ita repræſentantia;

p. 50 *Typographicæ artis inventum uſui chartarum apud nos frequenti & valde utili, ita præſtat, vix ut verbis unquam explicari queat. Hoc enim novo ſcribendi genere, tantum uno die ab uno homine litterarum imprimitur, quantum vix toto anno, ut* Polydorus Vergilius *lib. II. cap. 7. (vid. ſupra pag. 241. in not.) teſtatur, a pluribus ſcribi poſſet. Hinc non ſolum mira librorum copia ad nos manavit, atque*

g) *In Appendice Bibliothecæ Vaticanæ*, p. 409-412.

que ita, ut quiſque, quamvis egenus, litterarum ſtudiis facilius incumbere queat, verum etiam Scriptorum monumenta ab omni prorſum interitus periculo vindicata ſunt, & quotidie non modo ab hujusmodi interitu, ſed ab aliis etiam incommodis, quæ multa ſunt, vindicantur. Quamvis autem impreſſoria hujus generis ars in Europa, anno à partu virginis 1442. *fuerit inventa, ut multi ſcribunt, eam tamen in magno Sinarum regno ante annos plus minus bis mille in uſu fuiſſe, atque nunc eſſe accepi à multis, qui inibi diu vixerunt, & præſertim à* Michaële Rogerio *Neapolitano è Societate Jeſu, qui cum undecim annos ad Chriſtianam fidem propagandam eo in regno vitam duxerit, nunc Romam ab ejus regni incolis miſſus, ait ſe legiſſe libros, verbis & characteribus Siniacis impreſſos ante Salvatoris noſtri adventum annos circiter quadringentos. Typographica vero ars, quæ dicto in regno exercetur, diſtat à noſtra; ea enim non habet characteres ex plumbo ac ſtanno conflatos, quibus utuntur noſtrates, ſed in tabulis inſculptos, quales nos interdum effingimus, cum figuras in tabulis ligneis vel laminis æreis incidendas curamus, & alia id genus permulta. Utuntur præterea Sinarum incolæ in imprimendo paginis tenuiſſimis, ex cujusdam arboris cortice confectis; ut ſupra à nobis non ſemel* (*pag.* 341. & 379.) *dictum eſt, cum de quodam libro apud Siniacos impreſſo, quem Frater Spiritus Vicentinus, ſummus olim Auguſtinianorum Magiſter, Sixto V. dono dedit, mentionem fecimus. Hujus item generis libros aliquos vidi aſſervatos penes Michaëlem Rogerium, nuper à me nominatum, qui mihi paginam,*

oratione dominica & ſalutatione angelica inſignitam & verbis & characteribus Siniacis impreſſam donavit. Utuntur denique variorum colorum atramento, & vice glutinis alumen adhibent in paginis conglutinandis, aut tenuiſſime illinendis, ut quandam eis ſoliditatem aut tenacitatem ad characteres recipiendos tribuant; nam ob miram chartarum tenuitatem nonniſi altera cujusque paginæ facies imprimi ſolet, ut ego ipſe vidi. Hoc autem admiratione dignum eſt, omnes dictiones Siniacæ linguæ eſſe monoſyllabas, ut in oratione dominica, quam ſuo jam loco appoſuimus, videre eſt. Multos igitur poſt annos ars typographica in Europa anno ſalutis noſtræ 1442. *inventa fuit, ut* Polydoro *placet, à* Joanne Guthembergio *natione Teutonico, equeſtri dignitate viro, ſicut ab ejus civibus ſe audiſſe ait, in oppido Germaniæ, quam* Moguntiam *latine dicunt, vulgari vero ſermone* Maintz, *Decimo ſexto deinde anno, qui fuit ſalutis humanæ* 1458. *quidam nomine* Conradus, *eodem* Polydoro *teſte, homo itidem Germanus, Romam primo in Italiam intulit, quam deinde Nicolaus Jenſon Gallus mirum in modum illuſtravit. Hæc* Polydorus. Volateranus *autem duos fratres Alemannus in Italiam advexiſſe artem impreſſoriam, & anno ab orbe redemto* 1465. *Romæ inſtituiſſe, & libros Sancti Patris* Auguſtini *de civitate Dei &* Lactantii Firmiani *inſtitutiones primum impreſſas fuiſſe ajunt. Sunt qui velint, hujus artis inventores fuiſſe* Joannem Fauſtum, & Ivonem Schœfferum *anno Dominicæ incarnationis* 1440. *deinde à* Joanne Guthembergio *eam illuſtratam fuiſſe in Germania; anno vero anno*

1460.

1460. à Conrado *item Germano Romam*, à Sixto *autem* Ruſſinger *Argentinate Neapolim advectam*, *& in Italia ab* Aldo *ſeniore illuſtriorem fuiſſe redditam*, *&* à Nicolao Jenſone *Gallo in Galliam aſportatam. Sed in tot Scriptorum controverſia apponere libet*, *quod manu* Mariangeli Accurſii *exaratum in prima Donati Grammatici pagina inveni.* Aldus *enim junior*, *vir quidem eruditus*, *& in antiquorum monumentis indagandis accuratiſſimus*, *oſtendit mihi librum Donati ex membranis confectum & impreſſum*, *in cujus priori pagina hæc ſcripta leguntur:*

Joannes Fauſt, Civis Moguntinus, avus maternus *Joannis Schœffer*, primus excogitavit imprimendi artem typis æreis; quos deinde plumbeos invenit; multaque ad artem poliendam addidit ejus filius *Pet. Schœffer.* Impreſſus autem eſt hic Donatus & Confeſſionalia primum omnium anno 1450. Admonitus certe fuit ex *Donato*, Hollandiæ prius impreſſo in tabula inciſa. *Hæc ibi*, *ubi etiam à latere eadem manu ſcripta leguntur*: Hæc ſcripſit Mariangelus Accurſius. *Hic liber eſt Grammatica Donati*; *non parum autem*, *quantum ad ordinem pertinet*, *ab ea diſtans*, *qua in Italia uti ſolemus*; *immo principium eſt adſimile Grammaticæ inſtitutioni* Guarini, *qui ab eo multa accepiſſe judicatur.* h) (*Hujus codicis typi*, *& imminutus imprimendi modus rudem illam inventionem præ ſe ferunt*; *characteres enim à primis illis in-*

h) Hæc tantum verba *Rochæ*, quæ ſignis parentheſeos includuntur, in *Scriverii* libro exſtant.

inventoribus non ita eleganter & expedite, ut à noſtris fieri ſolet, ſed filo in litterarum foramen immiſſo, connectebantur; ſicut Venetiis id genus typos me vidiſſe memini.) Utcunque autem ſit, Typographia non ſolum à nobilibus & eruditis viris, ac ditiſſimis quidem fuit inventa, ſed etiam ab hujus generis hominibus diu exculta. Hac autem tempeſtate, in qua per totum fere terrarum orbem exercetur, viliſſimus quiſque, perpaucis exceptis, egenus præterea, nulliusque eruditionis homunculus eam illotis tractat manibus, ſpe tantum lucri aut mercaturæ exercendæ gratia ductus. Hinc factum eſt, ut ſoli fere mercatores, quorum multi nullum norunt litterarum elementum, pauperrimis hanc artem hominibus exercendam committant, quæſtum inde omnem deſumentes, & nonniſi labores litterarum concinnatoribus, qui & Compoſitores dicuntur, nec non iis, qui prælo præſunt, & Torculares vocitantur, relinquentes. Correctores inſuper vel ſatis mediocriter eruditi ob tenuiſſimam mercedem ad corrigendi artem eliguntur, vel ſi eruditi ſint, accurati eſſe non poſſunt, ob ingentem ſarcinam humeris imparem, quam tamen ſponte ſuſceperunt, ut die nocteque adlaborantes victum quotidianum ſibi comparare queant. Id quod etiam Compoſitoribus, Torcularibus, ac Proto, ceteriſque hujusce artis operariis evenire ſolet. Dira igitur lucri cupido, pace bonorum dixerim, hanc nobiliſſimam artem & omni laude dignam deturpavit, viliſſimamque reddidit. Quamvis autem hæc ars à priſtino illo ſplendore degeneravit, characteribus exceptis, qui nunc pulchriores ſunt, & in majori extant varietate, addito item multarum rerum ornatu, non de-

defuerunt tamen noſtra ætate viri eruditiſſimi, publicam utilitatem adamantes, & honorem magis quam quæſtum ſectantes, qui ipſam diligenter excoluerunt, & in maxima conſervarunt exiſtimatione. Quos inter, Aldus Pius Manutius *Senior primum hac in re locum occupavit, atque ita, ut omnibus in rebus quidquid exacti, quidquid pulchri, quidquid denique boni appareat, id ipſum Typographiæ Aldinæ nomine ex proverbio nuncupari ſoleat: fuit enim doctiſſimus, ac non minus re, quam cognomine,* Pius, *omnique laude dignus, ut in Bibliotheca Aldina (pag.* 402. *& ſeq.) fuſius dictum eſt. Audivi enim ab iis, qui cum eo diu verſati ſunt, ut alias poſthabeam diligentias in Typographia præſtitas, duo ad ſummum folia ſingula quaque hebdomada imprimi ſolere, cum hodie totidem fere in ſingulo quoque prælo quotidie cudantur, nulla præſtita multis in locis accuratione, quin etiam (proh ſceleſtum & nefarium facinus) poſthabito Correctore. Hinc fieri non poteſt, quin libri multis conſperſi mendis atque hæreſibus imprimantur, ut frequentiſſime vidi. Huic ſane rei Principes Civitatum, non ſolum privatæ ſed publicæ etiam utilitati conſulentes, toto conatu invigilare deberent; vix enim verbis explicari poſſet, quantum boni ex hujusmodi arte naſcatur, ſi diligenter; contra vero, ſi negligenter, & ſpe ſordidiſſimi ſolum quæſtus exerceatur. Cujus enim bonus uſus, illam rem bonam dicas oportet: contra vero cujus uſus malus, ſicut de pecuniis, de armis, & de aliis dicendum eſt, & præſertim de ſclopo, quem vulgo vocitant arcumbuſium ab arcu & foramine, quod itali* buſium *dicunt. Idem ſentiendum eſt de tormento illo æneo, quod*

quod Bombarda à bombo, ardeo *&* do *paſſim nuncupatur; nam facit bombum, terribilem ſcilicet ſonitum, ardet & dat. Quamvis enim hujuſmodi tormentum bellicum, ut ait* Polydorus, *caſu repertum à quodam Germano, homine admodum ignobili, ſed ut ait* Genebrardus, *à* Bartholdo Schwartz, *ſive* Nigro, *quem deinde hujus machinæ uſum Venetiis in illo bello, quod ad Foſſam Clodiam cum Genuenſibus anno ſalutis humanæ* 1330. *geſtum eſt, primum oſtendiſſe affirmat, non propterea diabolica res appellari debet, ſi uſus bonus ſit, hoc eſt, in defenſionem Eccleſiæ, juſtiſque aliis de cauſis adhibeatur. Artis etiam typographicæ uſus ſi ſit bonus, quantum inde boni naſcatur, vix unquam dici poſſet: ſi autem ſit malus, alterum tantum mali ex eo oriri neceſſe eſt, ut experientia ipſa docet. Studendum igitur eſt, ut ars typographica recte & cum ſplendore tractetur, non ſecus atque* Aldus *fecit, quem magna ex parte imitati ſunt* Badius Aſcenſius, Frobenius, Junctæ, Sebaſtianus Gryphius, Chriſtophorus Plantinus *& alii perpauci; ſed ut verum dicam, nunc à ſplendore illo deſciverunt. Quare* Sixtus V. *ad præclara omnia & ſane pia contendens, Typographiam Apoſtolicam Vaticanam magnificentiſſime inſtituit, viris doctis undique conquiſitis ad Concilia Generalia imprimenda, Sanctorumque Patrum monumenta reſtituenda Eccleſiaſticoſque libros promulgandos, nec non ad catholicam diſciplinam toto terrarum orbe propagandam. Quantum enim jactura paſſa ſit univerſa Theologorum catholicorumque Schola, quantove diſcrimini expoſita ſit, optime ipſe novit. Hinc nobiliſſimam Typographiam,*

phiam, rem quidem Pontifice, quin ſe ipſo dignam, in Vaticano inſtituit, Dominico Baſa, *Veneto, typographo, homine quidem navo & induſtrio ac ſagaci ad typographiam erigendam atque regendam electo, qui pro hujusmodi re præſtanda circiter quadraginta aureorum millia inſumpſit, nulli parcens incommodo, nullique impenſæ. Hæc præterea typographia Apoſtolica Vaticana & elegantia ac varietate ingentique characterum copia, latinis ſcilicet litteris, græcis, hebraicis, arabicis & Servianis, nec non chartarum pulchritudine ac bonitate, aliisque rebus imprimendi arti neceſſariis, ceteras typographias longe antecellit, viris eruditiſſimis ad exemplaria (quod caput eſt) recognoſcenda & illuſtranda ſelectis. Id quod Typographiam ipſam reddit nobiliorem, in qua Scriptura Sacra, Concilia, Sanctorum Patrum ſcripta, aliorumque Doctorum libri tum ſcholaſtici tum ſcripturales, omnesque denique codices ad Theologiam catholicamque diſciplinam hiſtoriasque Eccleſiaſticas pertinentes accurate indies imprimuntur. Hæc ſunt arma, quæ contra adverſariorum machinas veritati tantopere oppugnatæ opem ferunt; hæc denique ſunt arma illa, ad quæ cohortatur nos Beatus* Paulus *Epheſ. VI. dicens:* Induite vos armaturam Dei, ut poſſitis ſtare adverſus inſidias Diaboli, *& infra:* in omnibus ſumentes ſcutum fidei, in quo poſſitis omnia tela nequiſſimi ignea extinguere; & galeam ſalutis aſſumite, & gladium ſpiritus, quod eſt verbum Dei. *Hæc profecto arma a* Franciſco Lamata *Doctore Theologo, ex provincia Arragoniæ, viro quidem erudito, in ſua epiſtola ad* Sixtum V. *ſatis*

belle

belle explicantur. Quare ego, cum hæc mecum conſidero, in hanc devenio ſententiam, nihil Typographiæ Vaticanæ erectione præclarius & opportunius ad catholicam fidem defendendam excogitari potuiſſe. Faxit autem Deus, qui bonum incipit opus & perficit, ut divina hæc erectio illud habeat incrementum, quod a bonis ſperatur ac deſideratur. Hæc de typographiis.

Teſtatur ibi, typos hujus libri artis ruditatem ſatis ſuperque præ ſe ferre, primosque inventores non æque peritos fuiſſe chalcographos atque typothetas, quam quidem hodiernos: cum typi perforati, atque adeo filo in foramen ſingulorum immiſſo ſecum invicem connexi fuerint, quales ipſe Venetiis viderit. Hæc de *Donato* teſtatur *Angelus Rocha. Confeſſionalia* vero quod attinet, de iis nil amplius refert, quam quod teſte *Mariangelo Accurſio*, pariter Moguntiæ primo omnium cum *Donato Joannis Fauſti* anno 1450. impreſſa ſint. Eadem vero opera monet, hunc Joannem Fauſtum ſocerum fuiſſe Petri Schœfferi, & avum Joannis Schœfferi, i) tum temporis adhuc ſuperſtitis, & laude, ex typographia parta, clarentis. Id in calce præcedentis capitis docuimus.

Junius, vir celeberrimus, doctiſſimus ac fide dignus, cujus mentionem honorificam aliquoties fecimus, Moguntiæ anno 1442. k) *Ale-*

i) *circa annum* 1505.

k) vid. ſupra pag. 236. hujus libri.

Alexandri Galli Doctrinale, *cum Petri Hiſpani Tractatibus* (Logicis) tanquam primum Moguntinorum fœtum in lucem prodiiſſe iis ipſis typis deſcriptum, quibus non multo ante Harlemi uſus fuerat noſter *Laurentius*, teſtatur. Hæc ſcribit pro adſtruenda ſua ſententia, ubi ſimul Moguntinos manifeſti furti arguit, inque eos graviter animadvertit. Verba ejus, notatu digna, ita habent:

Joannes quidam, captato oportuno tempore, cum fure domo ſe proripit, donec Moguntiacum perventum eſt, ceu ad aſyli aram, ubi quaſi extra telorum ictum (quod dicitur) poſitus tuto degeret, ſuorumque furtorum aperta officina fructum uberem meteret. Nimirum ex ea, intra vertentis anni ſpatium, ad annum a nato Chriſto 1442. *iis ipſis typis, quibus Laurentius fuerat uſus, prodiiſſe in lucem certum eſt Alexandri Galli Doctrinale, quæ Grammatica celeberrimo tunc in uſu erat, cum* Petri Hiſpani *Tractatibus (logicis) prima fœtura.* p. 51

Hi antiquiſſimi ſunt libri, Moguntiæ impreſſi, qui innotuerunt. Nos autem infra evidenter demonſtrabimus, libros eſſe iis antiquiores, atque adeo ante illa tempora imprimendi artem in Hollandia exercitam fuiſſe. Ante vero, quam hoc agamus, diſceptationem atque controverſiam, quæ inter Argentinenſes & Moguntinos de inventa typographia intercedit, breviter commemorabo.

CAPUT VIII.

Recenſio quorundam auctorum, qui Typographiæ inventionem Argentorato tribuunt.

Supra in præfatione noſtra numeris ligata monuimus, Germanos in laudando & deſignando nobiliſſimæ ac præſtantiſſimæ artis typographicæ inventore non conſentire, atque Argentoratenſes in hoc negotio controverſiam movere Moguntinis; Ibi Lector ſimul ablegatur ad Scriptores litigantes, quos in hoc opere recenſere & exponere conſtitueram, quot eorum mihi quidem innotuerunt. En igitur, quæ ea de re comperta habeo. In fine Capitis primi, nec minus Capite tertio, quarto & quinto, de putatitio quodam nobili & equite Germano, *Joanne Gutenbergero*, Argentorati nato, ac cive Moguntino, diximus. Hujus famulus & affinis fuiſſe dicitur *Petrus Schœfferus*; ineptiſſime, ut mihi videtur, cum e contrario *Petrum Joannis Fuſti* famulum fuiſſe appareat. *Joannes* iſte *Gutenbergerus* a
p. 52 multis habetur & exiſtimatur primus artis inventor, quam Argentorati inchoaſſe, ac inde rudem adhuc anno 1460. Moguntiam transtuliſſe, creditur. *Tractata eſt Typographia* (inquit in Annalibus Suevicis *Martinus Cruſius*) *Argentorati* 1) *anno* 1460 *ab Johanne Gutenbergio.*

1) *Forſan* 1440 *cum Wimphelingo.*

bergio. m) Jacobus Wimphelingus in Rerum Germanicarum Epitome, Cap. LXV. ait: *Anno Chriſti* 1440 *Friderico III. Romanor. Imp.* &c. uſque ad verba: artem exercuerunt. (vid. ſupra pag. 174. &c.) Idem *Wimphelingus* præter alia ſcripta reliquit Catalogum Epiſcoporum Argentinenſium, ubi in Vita *Roberti de Bavaria*, Epiſcopi Argentinenſis, ſcribit: *Sub hoc Roberto nobilis* &c. (vid. ſupra pag. 174.)

In his bonus vir non eo progreditur, quo excurrit in *Epitome* ſua. Satis habet, breviter & paucis verbis innuere, temporibus Epiſcopi *Roberti*, Bavari, nobilem artem typographicam, ab Argentinenſi quodam, (cujus nomen reticet) ex parte inventam eſſe; qui, edoctus, alios quoque in hac arte inveſtiganda Moguntiæ laborare, eo ſit profectus; ut proinde ars illa in ædibus *zum Gutenberg* in laudem & gloriam Germanorum ſempiternam, ad apicem ſit perducta. In dicta vero *Epitome* rem fuſius exponit, ceu ex parte jam conſtat, & modo ex ſequentibus conſtabit. *Nec ſolum* (inquit) *noſtri ex hac arte* &c. (vid. ſupra pag. 174. ſq.)

His ſubjungit *Wimphelingus*: *Non eſt prætereundus* Joannes Prus, *municeps noſter, qui hanc* p. 33 *artem hodie in urbe Argentina diligenter excolit, qui infinita volumina literarum ſtudioſis legenda dedit. Multi ſummi & celebres viri hoc impreſſorium munus laudaverunt, ut* Polydorus Urbinas, ut Beroaldus

m) *vixit anno* 1500.

aldus *præceptor tuus. Is in quadam oratione ſua:* Quod, *inquit*, ingenioſius inventum, quam ars literaria impreſſoria, vel ut latinius loquar, excuſoria, qua nihil utilius. *Et alibi idem* Beroaldus *in quodam hendecaſyllabo:* O Germania &c. (vid ſupra pag. 173.) *Non piguit in præſentia eos, qui Chalcographiam vel invenerunt, vel illuſtrarunt, memorare. Non ſunt enim tantæ rei auctores ſua laude fraudandi, præſertim, ut poſteritas ſciat, quibus hoc divinum & immortale munus acceptum referre debeat.*

Non ſolus tamen n) *Wimphelingus*, ac diverſi alii, qui eum ſequuntur, inventionem typographiæ Argentorato per Guttenbergium tribuunt: ſed alia, eaque antiquiora, huius rei indicia apud *Baptiſtam* o) *Fulgoſium*, Scriptorem Italum circa annum 1485. Memorabilium Lib. VIII. Cap. XI. leguntur: *Quam ingentes ſint quarundam artium effectus*; inter exempla recentiora: *De* Joanne Gutenbergio *Argentinenſi*: *Omnem mechanicæ artis effectum, non recentis modo, verum etiam antiquæ, illud ſuperavit, quod ſcribendo* Guttenbergius *Argentinenſis oſtendit, primum a ſe inventa imprimendarum literarum ſcientia. Nam non ſolum uno die imprimendo plura ſcribere, quam uno anno calamis docuit. Verum cauſſa etiam extitit, ut aucta librorum commoditate bonarum artium ſcientia, quæ intermortua*

n) Anno 1502.

o) *Raph. Volaterranus* eum nominat *Baptiſtinum Fregoſum*, & alii *Campfulgoſum.*

mortua erat, velut ab orco excitata videatur. Viſus eſt enim immortalis Deus hujusmodi induſtriam huic homini divinitus infudiſſe, veluti commiſeratione motus, quod tantarum doctrinarum volumina ſcribendi difficultate perirent. Per hanc igitur literarum imprimendarum artem præclariſſimi auctores, etſi diu ante fuerunt, tamen anno ſalutis quadringenteſimo ac quadrageſimo ſupra mille haud injuria iterum noti eſſe dici poſſunt. Hactenus *Fulgoſius.* Scriptoribus antiquis jure etiam annumerari poteſt *Fr. Jacobus Philippus Bergomas*, qui circa illa tempora floruit, & in Chronico ſuo, ſæpius recuſo, quod *Supplementum omnimodæ Hiſtoriæ* appellat, ita ſcribit: *Sub Pii II. Pontificatu ad annum* 1458. *Ars imprimendi libros his temporibus in Germania primum enata eſt, quam alii repertam aſſerunt à* Guttenbergo *Argentino, alii à quodam alio, nomine* Fuſto, *alii à Nicolao Jenſone prædicant, per quam innumerabiles congregaverunt divitias, qua certe nulla in mundo dignior, nulla laudabilior, aut utilior, ſive divinior & ſanctior eſſe potuit. In cujus quidem laudem quidam ex noſtris hos cecinit verſus, dicens:*

O felix noſtris memoranda impreſſio ſeclis.
Inventore nitet utraque lingua tuo.
Deſierat quamſi, totum quod fundis in orbem,
Nunc parvo doctus quilibet eſſe poteſt.

Omnes te ſummis igitur nunc laudibus ornent,
Te duce quando ars hæc mira reperta fuit.

p. 54 in edito Brixiæ, anno 1485. Iam ex illis, qui *Wimphelingum* ſequi videntur, nonnullos tantum eosque præcipuos appellabo. *Gilbertus Genebrardus* Chronographiæ Lib. IV. in Eugenio IV. P. P. inter Humana ita: Joannes Guttenbergius *Argentinenſis artem Impreſſoriam ſeu Excuſoriam, novum ſcribendi genus, primus excogitavit anno* 1440. *in urbe Argentinenſi, inde veniens Maguntiam, eam feliciter perfecit.* Idem teſtantur in operibus ſuis Chronologicis *Jacobus Gordonius* & *Jacobus Gaulterus*, ambo ex S. Jeſu. *Sethus Calviſius* in magna Chronologia ſua ad annum 1440. hunc Joannem Guttenbergium aurifabrum Argentinenſem appellat, addens, ejus ope ac magnis ſumtibus artem Moguntiæ primum in lucem productam; & ab ejus ſucceſſore *Joanne Mentelio*, ibidem typographo, auctam atque locupletatam fuiſſe. Pari ratione *Joannem Guttenbergium* primum exiſtimat inventorem *Math Dreſſerus* Millenario ſexto ad annum 1440. ſcribens, artem ab ipſo Argentorati tractatam & inventam, Moguntiæ autem perfectam eſſe; *Joannem* vero *Mentelium* Argentorati primum ingentia imprimendo volumina magnas ſibi opes peperiſſe. Imprimebat vero ille libros anno 1473. Ego inter meos numero *Speculum Hiſtoriale Fra-*

Fratris Vincentii Bellovacenſis, *Ordinis Prædicatorum*, *impreſſum per* Johannem Mentellin *anno Domini Milleſimo quadringenteſimo ſeptuageſimo tertio.* Locus, ubi impreſſus eſt liber, ut videt Lector, non exprimitur, quod in aliis quoque libris & tractatibus, qui nudum *Joannis Mentelii* nomen præferunt, uſu venit. Hoc *Speculum* in duas ingentes & amplas diviſum eſt partes, in Bibliotheca publica Harlemenſi ac alibi conſpiciendum. Revertor nunc ad *Joannem Guttenbergium*, quem *Ivo Witigiſis* in Epitaphio (ſupra in extremo capite tertio a nobis exhibito) Moguntiæ natum aſſerit:

JOANNI GUTENBERGENSI MOGUNTINO, &c.

Daniel Angelocrator Chronologiæ Lib. IV. de eo ſic ſcribit: *Anno* 1440 *Ars Typographica inventa decennio comparatur auctore* Joanne Guttenberg, zum Jungen, *Equite Moguntiæ.* Sequitur is, quod mihi perſuaſum habeo, *Joannem Trithemium* in Chronico Sponheimenſi Anno 1450. *His temporibus ars imprimendi & characterizandi libros à novo reperta eſt in civitate Moguntina, per quendam civem, qui* Joannes Gutenberg *dicebatur, qui cum omnem ſubſtantiam propter nimiam difficultatem inventionis nova in eam perficiendam expoſuiſſet, conſilio & auxilio bonorum virorum*, Joannis Fuſt *& aliorum, adjutus rem inceptam perfecit. Primus autem hujus dilatator fuit poſt ipſum inventorem* Petrus Opilionis *de Gernsheim,* p. 55

heim, qui multa volumina ſuo tempore impreſſit. Morabatur autem præfatus Joannes Gutenberg *Moguntiæ in domo, dicta* zum Jungen, *quæ domus usque in præſentem diem illius novæ artis nomine dignoſcitur inſignita.*

Hic non legitur, hunc *Joannem Gutenbergium* fuiſſe Argentinum; nec idem innuit M. *Ant. Sabellic.* Lib. VI. Enneadis X. aut *Pol. Virgilius* de Inventoribus Lib. II. Cap. VI. ita ſcribens: *Joannes Guthenbergius, natione Theutonicus,* &c. (vid. ſupra pag. 242.)

Hæc leguntur in emendato ejus ac ſecunda vice anno 1517 edito libro. p) Octodecim vero annis ante, junior adhuc, alium perhibuit inventorem, nomine q) *Petrum. Verba* ejus in editione anni 1499 iſta ſunt: *Quidam itaque Germanus, nomine Petrus, (ut ab ejus conterraneis accepimus) primus omnium in opido Germaniæ* &c. Antonius Coccius Sabellicus Enneadis X. lib. VI. (Tom. II. Opp. p. 958. ed. Baſil. 1560. fol.) *Per idem tempus* (inquit) *libraria impreſſio apud Italos vulgari cœpta eſt, res ſane memorabilis, nec minore admiratione digna, ſed multo admirabilior futura, ſi non adeo vulgari contigiſſet; mirum & vix credibile dictu, ſed verius vero, tantum literarum uno die opificem unum formare, quantum vix biennio velociſſimus queat librarius.*

p) *Anno* 1499.

q) *Peutingerus* quoque *Petrum* appellat, teſte *Fr. Irenico* Lib. 2. Cap. 47.

rius. Commentum id Theutonicum, fuitque ab initio in multa, ut debuit, admiratione, nec minore quaeſtu. Pulcherrimi inventi autor Ioannes Gutembergius, *equeſtri vir dignitate, Maguntiaeque res* r) *primum tentata eſt, majore quidem fiducia, quam ſpe, annis circiter* s) *ſexdecim, priusquam in Italia res coepta ſit vulgari. Sunt qui inter initia Pientini pontificatus id opificium Italia invectum dicant, quod non multum ſit diverſum ab eo, quod alii prodidere, ut in eum ipſum annum* Caliſti *exitus inciderit, & Pii Pontificis creatio. Sed utcunque res ſignanda eſt, claruerunt plerique ejusmodi opificio, ſed omnium maxime opibus & eleganti literarum forma multum ceteros antecelluerunt* Nicolaus Ienſon & Ioannes Colonienſis, *ambo Teutonici, quibus multi diligentem operam navarunt, varia recognitione, ut in jure pontificio* Petrus Trecius, *quem audio gloriari ſolitum XXX. voluminum millia ex formula recognitionis ſua librariis officinis impreſſa. Reddidit* Maripetri *principatum ad poſteros illuſtriorem libraria impreſſio, res humano generi gratiſſima, qua omnis vita continetur.* In his ita tradendis plures alii conſentiunt. Quid vero ſibi volunt *Natalis Comitis* verba, qui Hiſtoriae univerſae ſui temporis Libro XXIV. (pag. 525. ed. Argentor. 1612. fol.) ubi de Harlemo ab Hiſpanis graviter obſeſſo commentatur, ita ſcribit: *Memorabilis eſſe poteſt haec urbs* (Harlemum) *ob divinum prope inventum imprimendorum librorum:* p. 56

 quod

r) circa Ann. 1442.

s) Anno 1458. juxta Polydorum.

quod fuit Ioannis Gutenbergii *primum excogitatum anno Salutis noſtræ* 1453. *qui cum rudem quandam rationem prius inveniſſet, uti ſunt res prope omnes recens ortæ, habuit famulum ſatis callidum & artis domini obſervantem. Famulus, mortuo* Ioanne, *ubi Moguntiacum adiiſſet, artem ad meliorem rationem perduxit: atque inde didita eſt fama, quod ejus urbis fuit* t) *inventum.* Mira, quæ audio. u) *Gutenber-*

t) *Caſp. Bitſchius* in notis ad h. l. hæc obſervat: *Artis* impreſſoriæ ſeu typographicæ inventionem ſibi adſcribere Harlemenſes præter *Natalem* noſtrum etiam ſcribit *Pet. Bertius* lib. II. tabularum Geograph. in deſcriptione Hollandiæ, ut & *Ge. Braunius* lib. I. Civitatum charta 37. nec non *Ludov. Guicciardinus* in Belgica, ſub deſcriptione urbis Harlemenſis, præcipue vero *Io. Franc. Petitans* in magno Chronico Bataviæ T. I. lib. 4. ſub fin. qui hujus inventionis occaſionem, originem & progreſſum exponit, ac *Laur. Ianſonium*, unum ex primariis civibus Harlemenſibus primum inventorem fuiſſe; ſed *Ioannem Fauſtum*, unum ex quatuor operariis illius *Laurentii Ianſonii* ejusque generi *Thomæ Petri*, captata occaſione in feſto nativitatis Chriſti, cum omnes ſacris intereſſent, inſtrumenta & ſcientiam imprimendi Domino ſuo ſurripuiſſe, ac poſtquam Amſterdamum indeque Coloniam ac tandem Moguntiam veniſſet, artem illam novam, quaſi a ſe inventam, exercuiſſe tradit, auctoritatibus quibusdam eam in rem adductis. Qui locus totus a verbo ad

bergius dicitur Harlemenſis: ſed ea prudenti Lectori dijudicanda permitto.

CAPUT

ad verbum exſcriptus legitur in nova Belgicæ deſcriptione Guicciardina Gallica p. m. 248. & 249. Verum Moguntiæ primum an. 1440. hanc artem inventam eſſe à *Ioanne Fauſto*, cive Moguntino, aut certe à *Ioanne Gutenbergio* Argentinenſi ſcribunt *Io. Aventinus* lib. XVII. annal. Bojor. *Polydorus Vergilius* lib. II. de invent. rer. cap. 7. *Conr. Peutingerus* in antiquit. Germaniæ M. *Ant. Coccius Sabellicus* Ennead. X. lib. VI. & alii plerique. Paulo aliter *Iac. Wimphelingus* in lib. de Germania cap. 65. qui artem hanc eodem quidem an. 1440. & ab eodem *Ioanne Gutenbergio* Argentinenſi, ſed in urbe Argentina ibi is eam inceperit, ac demum Moguntiæ adimpleverit, adinventam eſſe ſcribit. Quem ſequitur *Franciſcus Irenicus* lib. 2. exegeſeos Germaniæ cap. 47. nec non *Matthaus Dreſſerus* in Iſagoges Hiſtor. millen. 6. P. I. p. m. 429. & *Martin. Cruſius* Part. III. annal. Svevic. lib. VII. cap. 2. qui & in paralipomenis chroniciUrſpergenſis idem haberi refert. Alii in prædio Alſatiæ, nomine Ruſſemburgi, inceptam primitus hanc artem fuiſſe ſcribunt, quod à ſono imprimendorum librorum dixerunt, ac Moguntiam primo impreſſos libros delatos; unde fama, illic repertam fuiſſe hanc artem, referente eodem Irenico d. loco. *Pomponius Lætus* huic Germanorum laudi inſidiatus eſt, & Italis adſcripſit, Saturnum Italiæ quondam æreas notas tradi-

CAPUT IX.

Diſſenſio Auctorum de Inventore Typographiæ in urbe Argentoratenſi.

Iacobus Wimphelingus Seleſtadienſis & plures alii, qui inventæ Typographiæ gloriam Argen-

didiſſe adſerens, quem refellit *Peutinger* in antiquit. German. *Io. Anton. Campanus* à Gallis inventam exiſtimavit, eo quod *Ulricus Gallus* (quæ tamen vox non nationem ſed familiam viri ſignificabat, cum *Han* Germanice diceretur & Moguntinus eſſet) primus hanc artem Romæ intulerit. Vide *Irenicum* & *Aventinum* locis citatis; & *Michaelem Fernum* in vita Campani, *Theod. Zwingerum* Vol. 20. Theatri vitæ hum. lib. I. p. m. 3629. Sed & apud Sinenſes vel Chinenſes populos in oriente ultimo aliquot ſeculis, antequam in Europa fuerit cognita, ita ut, qui primus excogitarit, non conſtet, artem imprimendorum æneis formis librorum (ut artem tormentariam) in uſu fuiſſe ſcribit *Hieron. Oſorius* lib. XI. de rebus geſtis Emanuelis Regis Luſitaniæ. Nec non *Io. Hugolinſcotus* (leg. *Hugo Linſcotanus*) in hiſtoria navigationis cap. 24. Non tamen exemplis, uti nos, libris imprimendis, ſed laminis inciſas literarum formas ab illis adhiberi notat *Io. Metellus* in hiſtoria de novis inſulis & novo orbe. De Catainis quoque Indis, qui Chinenſibus ſunt finitimi, ex relatione mercatorum Luſitanorum refert *Iovius* lib. XIV. Hiſtor. quod apud eos ſint typographi artifices,

gentorato adſcribunt, primum dicunt inventorem *Ioannem Gutenbergium*, uti Capite præcedenti fuit expoſitum. At *Iacobus Spiegelius*, civis ejus et conterraneus, inventionem artis hujus tribuit *Ioanni Mentelio*, eamque anno 1444.

vin-

ces, qui libros hiſtorias & ſacrorum cerimonias continentes more noſtro imprimant; quorum longiſſima folia introrſus quadrata ſerie complicentur, cujus generis volumen à Rege Luſitaniæ cum elephante dono miſſum *Leoni* Pontifici, ab hoc ſibi oſtenſum eſſe ait. Quod ut facile concedi poteſt, cum & illinc ſint homines ratione præditi, ad inveniendum apti, nihilque prohibeat, teſte *Ariſtotele*, easdem artes à diverſis, vel eodem, vel etiam diverſo tempore, citra ullam communicationem inveniri; ita probandum minus videtur, quod ibidem ſubjicit *Iovius*, ſe facile credere, ejus artis exempla, antequam Luſitani in Indiam penetrarint, per Scythas & Moſcos ad nos perveniſſe. Videtur enim hoc ex invidia erga nationem noſtram profectum; ut cum pulcherrimæ artis ortum Germanis eripere non poſſet, ſaltem non per eos inventam ſed ab Indis acceptam confingeret. Nimirum quia barbari Scythæ multum has artes pacis altrices curant, & pro ſua humanitate eas in mediam potius Germaniam, quam in vicinam Poloniam aut Ungariam, inferre voluerunt &c. *Theodorus Zwingerus* in Theatro vitæ humanæ Vol. XX. lib. 1. p. 3629. & lib. 3. p. 3713.

u) Mira hallucinatio, quæ ſe ipſam prodit.

vindicat. Hic vero *Io. Mentelius* ut typographus Argentorati claruit, & multa edidit ingentia opera, teſtibus libris, & iis, quæ ſupra expoſuimus. *I. Spiegelii*, Seleſtadienſis, in Scholiis ad Richardi Bartolini Peruſini Auſtriados Lib. IX. (pag. 649. Scriptorum Hiſtoriæ German. à Iuſto Reubero edit.) verba ſunt: *Fato quodam Germanica ingenia cæteris præſtant in ære tractando; ut abſoluta, quæ quotidie edunt, opera docent. Inſigniter autem divina illa impreſſoria ars Argentorati primum per* Io. Mentel, Schotti *noſtri avum, anno Chriſti* 1444. *inventa teſtatur ſimul cum bombarda.* Hic videmus, *Ioannem Gutenbergium* præteriri, quod etiam fit ab aliis. Sed ea prolixiora ſunt, quam quæ exponamus: quando
p. 57 quidem ad finem nitimur. Ideo brevitati ſtudentes, Lectorem hic tantum monebimus, ejusque permittemus judicio, quid tandem ſit habendum de putatitio illo nobili aut equite, qui aliis *Ioannes,* aliis *Petrus Gutenbergius* appellatur. Miſſis igitur recentioribus, unum tantum eumque antiquum auctorem, celebris Abbatis Trithemii æqualem, in medium proferam. Eſt ille x) *Paulus Langius*, Cygnæus, in Chronico Citicenſi ſub anno Chriſti M CCCC LIV. (Tom. I. Scriptorum Hiſtoriæ German. Io. Piſtorii pag. 865.) *Circa id tempus,* inquit, *ars imprimendi libros primum in Germania exorta*

x) *Claruit hic Monachus Bazavienſis circa annum* 1500.

orta eſt Moguntiæ per Petrum Gutenbergum, *equeſtris ordinis virum, qui ſolertiſſimo ingenio novam ſcribendi artem ſimul & novum atramenti genus, quo impreſſores tantum utuntur, excogitavit. Magnum certe ac vere divinum munus. Tantum enim uno die ab uno homine literarum imprimitur, vel (ut latinius loquar) formis excuditur, quantum toto anno à pluribus ſcribi non potuiſſet. Quod uno verſu* Campanus *ille diſertiſſimus Aprutinus* Pontifex *elegantiſſime expreſſit:*

Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno.

Prædictis quadrat illud Germani poëtæ. Ita enim per quandam excellentiam Doctorem Sebaſtianum Brant *appellare ſoleo:*

Nuper ab ingenio Rhenanæ gentis & arte
Librorum emerſit copia larga nimis.
Et qui divitibus vix regi obvenerat olim,
Nunc liber in tenui cernitur eſſe caſa.
Gratia Diis primum, mox impreſſoribus æqua
Gratia, quorum opera hæc prima reperta via eſt.
Quæ doctos latuit Græcos Italosque peritos
Ars nova, Germano venit ab ingenio.

Auctorem ejusmodi aut narrationem ſecutus videtur *Polydorus Virgilius* in prima trium librorum ſuorum *de rerum Inventoribus* editione, ubi y) primum inventorem non *Ioannem*, ſed *Pe-*

y) *Lib. 2. Cap. 7.*

Petrum nominat. M. *Melchior Adamus* Sileſius in vitis Germanorum illuſtrium volumine primo, in limine, ubi de *Ioanne Fauſto*, ac *Ioanne Guttenbergio* agit, primum ipſis locum tribuens, hæc ſcribit: *Nomina haud raro aliquid portendere, jam olim non uno exemplo confirmatum ſcimus. Ita enim, ut de ſacris nihil dicamus, D.* Octavius, *Monarchiæ Romanæ confirmator, vero augendi omine, volente Senatu, Auguſti cognomen adſumſit; ſicut contra* Auguſtuli *male ominoſo nomine appellatus eſt A. C. 475. ultimus in Italia Occidentis Imperator. Hac ratione &* Ioanni *illi* Fauſti *nomen fatale non abſurde dixerim; qui primus vel artem typographicam invenit, vel ſaltem inventam adjuvit & feliciter abſolvit. Fuit is* Fauſtus *Germanus, civis Moguntinus, qui divino haud dubie inſtinctu agitatus, ingenii ſagacitate plus quam Dædalea aut Cadmea, novum ſcribendi genus adinvenit, quam chalcographiam, typographiam, græce; artem impreſſoriam excuſoriamve latine nominamus. Factum id* Friderico III. *Auguſto imperante, ſub A. C MCCCC L. Verum hic ſunt divortia hiſtoriarum. Alii enim, iique non poſtremæ notæ hiſtorici,* Ioanni Guttenbergero *ſunt, qui* Petrum, *ſunt qui* z) Iacobum *nuncupent* Ioannem Gutenberg) *Argentinenſi, equ ſtris ordinis viro, acceptam hanc artem ferunt. idque decennio ante, anno nempe MCCCC XL atque ſic narrant:* Ioannem *illum cum ſuo puero* Scheffero, *diu multumque de tali artificio cogitaſſe, tandemque literis vel compoſitis vel in aſſeres tabu-*

z) Hujus nominis auctorem non habeo.

bulaſve inſculptis, artis ſpecimen quale quale exhibuiſſe; ei poſtea opibus & conſilio adjutores fuiſſe Ioannem Fauſtum, Ioannem Medinbachium, *alios. Sunt è diverſo, qui aſſerant, à* Fauſto & Pet. Scheffero de Gerensheim, *genero illius, cui unicam filiam* Chriſtinam *deſponderat, hoc diviniſſimum munus inter ſecreta adactis omnibus συνεργοῖς jurisjurandi religione ad ſilentii fidem, aliquantiſper habitum, literasque in ſacculis clanculum in officinas importatas, rurſumque ita exportatas; donec poſtea decennio exacto* Fauſti *miniſter,* Ioannes *ille* Guttenberger, *in Germania vulgarit. Sed quicquid hujus ſit, id tamen in confeſſo apud omnes eſt, Germanos artificii hujus, nunquam ſatis laudati, primos eſſe auctores. Deinde & hoc conſtat, ut omnium aliarum rerum, ita & typographicæ artis tenuia initio fuiſſe exordia, quæ progreſſu temporis magis magisque fuerunt aucta à diverſis & exculta. Nam integras paginas inciderunt primum in lignum, deinde chartis commiſerunt literas ibidem inciſas, & literæ primum è ligno factæ ſunt, deinde ex orichalco, tandem è ſtanno. Et cum, ut Philoſophus ait,* facilius *ſit,* inventis addere, quam invenire; *municipes illorum duûm annis ſequentibus adeo id artificii genus expoliverunt, ut quid in eo deſiderari hodie poſſit, ne Momus quidem facile inveniat.* Uldericus Han, *quod nomen latinis* a) *gallum gallinaceum ſignificat, natione Germanus, formas librarias Romam, rem inauditam, nec unquam Romanis viſam, circa annum MCCCCLX. intuliſſe fertur. Venetiis eandem occeperunt* Hanſon Hamman, *dictus* Herzog &

 Octa-

a) Hinc *Campanus* & alii natione Gallum finxerunt.

Octavianus Scotus, *ut etiamnum libri impreſſi teſtantur. Anno autem MCCCCLXXI.* Sixtus Ruſiger *Argentorato oriundus Neapoli libros primum cœpit excùdere. In Gallia* Nicolaus Ienſon *librariam iſtam artem excoluit, qua ut* Campani, *Aprutini præſulis, verſu utar:*

Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno.

Per Germaniam autem paſſim exercuerunt eam artifices in plerisque celebrioribus urbibus, ut Auguſtæ Ioannes Bemler *Biblia latina excudit anno* 1466. *Eslingæ typographus fuit an.* 1475. Conradus Finer. *Ulmæ circa eadem tempora* Ioannes Zainer *&* Conrad Denckmuth; *Coloniæ an.* 1490. Henricus Quentel; *Baſileæ eodem anno* Nicolaus Kesler; *Noribergæ* Antonius Koburger. Petrus Ramus *exemplum habuit Officiorum* Ciceronis, *in membrana impreſſorum, quæ ad finem hanc continuerunt adſcriptionem*: Præſens *M. Tullii &c.* (*vid. ſupra pag.* 176.) *Hujus artis periti erant primum ſummo in pretio, divitiisque affluebant, & magno ære opera eorum conducebatur. Argentinæ* Ioannes Mentel *id artificii genus inceptans, multis voluminibus caſtigate & polite impreſſis, factus eſt brevi opulentiſſimus. Sed ut in aliis etiam fit rebus, ita hodierna die, cum immenſa ſit librorum copia, ars hac quoque utiliſſima vileſcit; & præter labores vix aliud typothetis & impreſſoribus relictum eſt, omni quæſtu ad officinarum dominos & bibliopolas redundante. Cæterum* Pomponius Lætus *majorum memoria, & poſt eum* Paulus Iovius, *hoc invento Germanos fraudare mala fide cona-*

nati ſunt. Ludovicus *etiam* Gvicciardinus, *in deſcriptione inferioris Germaniæ, Harlemi in Hollandia typographiam primum inventam Moguntiam inde exportatam inclareſcere cœpiſſe, vulgari fama Harlemenſium ſcribit.* Hadrianus *item* Iunius *in Bataviæ hiſtoria autorem ejus quendam* Laurentium Iohannem, *cognomento æditum ſeu cuſtodem, Harlemi laudat, verboſeque archetypi formam, cui titulus* Speculum ſalutis *fuerit, ſibi viſum, deſcribit. Qua de re candidis lectoribus judicium relinquimus. Illud admiratione majore dignum eſt, quod* b) *hiſtoriæ Indiarum orientalium teſtantur, apud Chinenſes cum typographiam tum tormentariam ante multa ſecula cognitam uſurpatamque. Ita enim inter alia* c) Ioannes Hugo Linſcotanus *αὐτόπτης de Chinenſibus*: typographia, bombardæ, tormenta bellica, pulvis tormentarius, & ſi quæ alia huc pertinent, fuerunt illis in uſu ante aliquot ſecula; nec vivit inter illos, qui memoria repetere poſſit, quando ejusmodi quidquam inventum ſit apud ipſos. Habent libros excuſos annis quingentis ſexcentisve prius, quam in Europa inventum fuit. Sunt ibi Bibliothecæ refertiſſimæ. *Hæc ille. Sed hinc evincitur hoc ſaltem; verum eſſe illud* Ariſtotelis *pronunciatum*: nihil prohibet, easdem artes à diverſis vel eodem vel etiam diverſo tempore citra ullam communication-

 mu-

b) *Hieron. Oſorius* lib. XI. de rebus Emanuelis, Iovius & alii.

c) Part. II. Indiæ Orient, cap. 26.

municationem, inveniri. *Nos hoc artificium, ut vir magnus graviter monet, agnoſcamus eſſe donum divinitus generi humano communicatum hoc ſeneſcentis mundi, vel potius ætate jam effœti ac fatiſcentis, ſeculo: ut renaſcentis in Eccleſia ſincerioris doctrinæ & aliarum neceſſariarum artium ſtudia, prolatis in lucem è tenebris omnis generis codicibus vetuſtis, inſtruerentur copioſa ſupellectile optimorum ſcriptorum, quorum fuit auctoritas ἀξιόπιστος, & ſublevaretur imbecillitas & ignavia hominum, fatali languore torpeſcentium. Grati etiam utamur tanto Dei munere, non ad obſcurandam, ſed ad illuſtrandam Dei gloriam; non ad disjungendas, ſed ad copulandas Eccleſias. Utinam artificium hoc vel populo Dei vel literis in Græcia ac Latio floreſcentibus notum fuiſſet, quam multi auctores, qua ſacri, qua profani, vel non intercidiſſent prorſum, vel ſaltem non ita manci atque mutili ad nos perveniſſent? Sed querelam abrumpo, & epigrammate à* Sebaſtiano Brand, *Iureconſulto, in laudem præſtantiſſimæ hujus artis ſcripto, materiam hanc finio. Carmen eſt ejusmodi:*

Nuper ab ingenio Rhenanæ &c. (vid. ſupra pag. 319.)

Wimphelingus cap. 65. *Polydor. Virgil.* lib. II. cap. 7. *Sabellic.* lib. VI. Ennead. X. *Huldericus Mutius* Chronic. German. lib. 28. *Paulus Langius* in Chronico Citizenſi pag. 865. *Zwingerus* in Theatro & alii. Hactenus *Melchior Adamus.* Plures alii poſſent addi; at multi duces Cariam perdiderunt, & nimia copia cautionem difficiliorem reddit.

Caput

Caput X. p. 58

Ubi probatur, Moguntiæ prius, quam Argentorati, impreſſos eſſe libros; & gloriam hujus inventionis *Moguntiæ* potius quam *Argentorato* eſſe tribuendam.

Utrum eques ille putatitius *Guttenbergius Ioannes* fuerit dictus, an *Petrus*, in eo definiendo non occupabimur: neque enim arridet labor inanis, nec operæ videtur pretium. Non magis Moguntiæ Argentoratum, vel *Ioanni Guttenbergio Ioannem Mentelium*, in præjudicium vel putatitii illius equitis, vel ipſius *Ioannis Fauſti* anteferre conabimur. Equidem non nego, typographiam recens inventam Argentorati quoque mox fuiſſe exercitam, temporibus tamen non æque antiquis ac Moguntiæ. Libri utroque in loco olim impreſſi rem ſatis ſuperque loquuntur atque teſtantur: neque adeo opus eſt, ut illius ætatis ſcriptores ſingulos accurate recenſeam; quorum alii partium ſtudio, alii errore ſeducti, gloriam inventæ typographiæ Argentorato tribuunt, eaque non ſolum Harlemum noſtrum omnesque Batavos, ſed ipſam quoque Moguntiam (quæ tamen prima eſt urbium Germaniæ, ubi ars Harlemenſis exercita & emendata fuit) temere ſpoliant. Rationibus multis iisque gravibus impedior, quo minus credam, Argentorato potius quam Moguntiæ tribuendum eſſe

hunc honorem. Lector cordatus ipſe judicet, & legat catalogum variorum auctorum cum Moguntia facientium. Hunc ſequetur index ſcriptorum, qui partes Argentinenſium tuentur. Ego neutri ſubſcribo ſententiæ, in illo tantum elaborans, ut oſtendam digitis, quam lubrica ſit ac incerta Germanorum gloriatio, atque demonſtrem, rem plane aliter ſe habere, ac prætexitur.

p. 59 Elenchus Librorum antiquorum & Auctorum, qui Typographiam Urbi Moguntiæ adſcribunt.

Alexandri (de Villa Dei) doctrinale &c. Moguntiæ impreſſum an. 1442. teſte *H. Junio*, (vid. ſupra pag. 236.)

Petri Hiſpani Tractatus Logici an. 1442. teſte eodem l. c.

Biblia latina majuſculis literis Moguntiæ impreſſa an. 1450. teſte *chronographo Colonienſi* & aliis.

Confeſſionalia an. 1450. teſte *Mariangelo Accurſio*, apud *Angelum Roccham*. (vid. ſupra pag. 299.)

Donati Grammatica per *Jo. Fuſt.* an. 1450. teſte *Roccha* l. c.

M. T. Ciceronis Officia & Paradoxa, apud *Jo. Fuſt* manu *Petri de Gernsheym* an. 1465. & 1466. (vid. ſupra pag. 290.)

Inſtitutiones Juris cum Gloſſis per *Petrum Schoyffer de Gernsheim* an. 1468. (vid. pag. 286.)

Valerius Maximus per eundem an. 1471. (vid. ſupra pag. 286.)

Au-

Auguſtinus de Civitate Dei cum commentariis per eundem an. 1473. (vid. ſupra pag. 286.)

Henr. Herp Speculum aureum per eundem, an. 1474. (vid. ſupra pag. 287.)

De Kronecke der Saſſen met oren wapen, apud eundem an. 1492. (vid. ſupra pag. 288.)

Subſcriptiones librorum aliquot Moguntiæ impreſſorum annis 1509. 1513. 1515. &c. (vid. ſupra pag. 288. ſq.)

Manuſcriptum Chronicon Maguntinum, quo uſus eſt *Nic. Serarius* in Maguntiacis ſuis. Liber infimæ vetuſtatis. (vid. ſupra pag. 274.)

Mariangelus Accurſius ſive *Aldus* ſenior MS. in prima Donati Grammatici pagina Moguntiæ primo omnium impreſſi an. 1450. (vid. ſupra pag. 299.)

Warnerus Rolevinck de *Laer* in Faſciculo temporum, circa an. 1450. *Librorum impreſſionis ſcientia ſubtiliſſima omnibus ſeculis inaudita circa hæc tempora reperitur in Maguntina. Hæc eſt ars artium, ſcientia ſcientiarum, per cujus celeritatis exercitationem theſaurus deſiderabilis ſapientiæ & ſcientiæ, quem omnes homines per inſtinctum naturæ deſiderant, quaſi de profundis latibularum tenebris proſiliens, mundum hunc in maligno poſitum ditat pariter & illuminat. Virtus enim infinita librorum, quæ quondam Athenis vel Pariſiis ceterisque ſtudiis ſive bibliothecis ſacris pauciſſimis quibusdam ſtudioſis manifeſta fuit, per hanc in omni tribu, populo, natione & lingua ubique divulgatur, ita ut veriſſime impletum cernimus illud, quod dicitur* Proverb. I. Sapientia foris prædicat;

in plateis dat vocem ſuam; in capite turbarum clamitat; in foribus portarum urbis profert verba ſua, dicens: Usque quo parvuli diligitis infantiam? &c. *Quamvis vero porcos ſpernere margaritas ſciamus, nihil in hoc prudentis læditur opinio, quo minus oblatas comparet margaritas.*

Chronicon Noribergenſe, ſive *Hermannus Schedel* in Chronico Norībergæ an 1493. impreſſo ad an. 1440. (fol. CCLII. b.) *Ars imprimendi libros his temporibus primum in Germania enata eſt. Quantum igitur litterarum ſtudioſi germanis debeant, nullo ſatis dicendi genere exprimi poteſt. Hanc apud Maguntiam Rheni urbem ſolerti ingenio librorum imprimendorum rationem an.* 1440. *inventam fuiſſe ajunt. Hoc tempore in omnes fere orbis partes propagatur, qua omnis antiquitas parvo ære comparata à poſterioribus infinitis voluminibus legitur. Ejus laudes antea in proœmio operis prahabita ſunt. Qua certe nulla dignior, nulla laudabilior aut utilior eſſe potuit. Quodſi hæc ars effluxis temporibus viguiſſet, maxima pars operum* Titi Livii & Tullius *de republica ac* Plinius *de bellis Germanicis aliaque præclara opera malignitate temporum amiſſa non fuiſſent. Ideo in ejus laudem quidam hos cecinit verſus*:

O felix noſtris memoranda &c. (vid. ſupra pag. 309. ſq.)

Conradus Celtes ad Rhenum apud *Conradum Peutingerum* in Sermonibus convivalibus de Germaniæ antiquitatibus & apud *Franc. Irenicum* Germaniæ Exegeſeos lib. II. cap. 47.

Ioannes Tritheмius lib. I. Exhortationum homil.

mil. 7. item epiſt. 48. & Chron. Spanheimenſi ad an. 1450 (vid. ſupra pag. 264.)

Auctor Chronici Colon. vernaculi an. 1440. p. 60.

M. Antonius Sabellicus lib. VI. Enneadis X. (v. ſupra p. 312. ſq.)

Polydorus Vergilius de Inventorib. lib. II. cap. 7. (vid. ſupra p. 241. not.)

Ioannes Nauclerus Chronographiæ Generat. 49. an. 1440. *Circa annum Domini* 1440. Friderico III. *regnante, ars impreſſoria excudendorum librorum ſtanneis formulis apud Moguntiam Germaniæ civitatem primum cœpit, quod inventum neſcio an unum ſupra reliquas nationes ingenium Germanicum vel elegantia ſua, vel utilitate efferat. Tot extant hodie trium principalium linguarum autores, tot fidei chriſtianæ monumenta, tot inſtaurati hujus inventi gratia libri, ut plane divinitus datum munus reip. crediderim. Debent Germaniæ literæ, debent authores boni, quibus hoc opere immortalitas eſt parta. Quamobrem* Philippus Beroaldus *& egregie doctus homo & Germaniæ præcipue ſtudioſus in illius laudem ait:* O Germania &c. (habes hujus hendecaſyllabas ſupra in *Wimphelingii* teſtimonio) *ſed fato Germanicis ingeniis datum putarim, ut in ære tractando noſtri inprimis excellant, quod cum multis aliis patet, tum hoc præſertim impreſſarum formularum ſtanno, ac alio invento, bombarda ſcilicet, (bellici tormenti genus eſt hoc, à ſono ſic appellatum) tale id eſt, ut ſat magna nihil amplius mirari ſoleamus. Germanicum inventum: aliquanto quam ſit impreſſoria ars vetuſtius, à pleriſque ſcriptoribus impendio doctis celebratum.*

 Pau-

Paulus Langius Cygnæus in Chronico Citicênſi ad an. 1454. (vid. ſupra pag. 318. ſq.)

Huldrichus Mutius German. Chronic. lib. XXVIII. (pag. 326. ed. Baſil. 1539. fol.) *Hoc tempore bombardæ à Germanis ſunt inventæ, brevique poſt etiam eſt ars illa libros ſtanneis typis imprimendi inventa, divinum plane inventum. Moguntia autem autoribus Germanis cœpit admodum parvis exordiis, ſed brevi ut videmus, crevit induſtria humani ingenii in eam perfectionem; duobus à Germanis illis inventis quantum debeat hominum genus, pauci vident, nec à quoquam, quod ſciam, ſatis prædicatum, cum nihil ſit tam fere parvum, quod non invenerit aliquem, qui celebrarit. Relinquo aliis cogitandum, quod actum fuiſſet de omnibus bonis ſtudiis his noviſſimis temporibus, quo omnes ventrem curant, & inexhauſta habendi cupiditate ducuntur; vix enim in viis optimos libros, quos olim magna pecunia vix comparare poterant, tollunt. Cumque inceperint abjici & negligi boni auctores, antequam cœpta ſit hæc ars, niſi fuiſſet in tempore inventa, periiſſent omnes auctores & diſciplinæ cum auctoribus. Hoc aliis ut dixi cogitandum & commemorandum relinquo.*

D. ſid. Eraſmus ad Hieronymi epiſtolam 9. (vid. ſupra pag. 263. ſq.)

Joannes Aventinus Annalium Bojorum lib. VII. ad An. 1450. (pag. 512. Francof. 1627. fol.) *Anno, qui eſt Chriſti MCCCCL. (Pontifice* Nicolao V. *&* Friderico *Cæſare) hocce magnum ac vere divinum beneficium* Iohannes Fauſtus *Germanus, civis Moguntinus, generi humano contulit, novum ſcri-*

ſcribendi genus haud dubie cælitus revelatum, (quod Chalcographiam excuſoriam impreſſoriamque vocare ſolent) invenit & biennio implevit. Conſuluit pater indulgentiſſimus honeſtis literis, auctoribus præclaris, de quibus actum fuiſſet; ita torpore langueſcimus, adeo delicatuli ſumus, fugitanteſque laborum: tantum literarum uno menſe ab uno homine imprimitur, quantum uno anno à pluribus ſcriberetur. Quod Campanus *Aprutinus Pontifex uno verſu elegantiſſime ſcripſit:*

Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno.

Hinc in dies magis ingenia vigent, ſtudia literarum floreſcunt, copia librorum parvo ære egenis ſuppetit, omnes ad capeſſendas præclaras artes tanta librorum commoditate alliciuntur. Hoc cœleſtiſſimum munus à Fauſto & Petro Schœffer de Garensheim *genero ſuo, cui unicam filiam* Chriſtinam *deſponderat, inter ſecreta, adactis omnibus ſociis ad fidem jurisjurandi religione, habitum. Decimo poſt anno* Fauſti *Miniſter,* Johannes Guttenberger *Argentoratenſis in Germania vulgavit. Municipes hujus* Ulricus Han *vel* Gallus, Xyſtus Reſius *Romæ Italiæque intulere, ubi hoc artificio mea memoria* Aldus *ille* Manutius *vir ad inſtaurandas litteras natus claruit. Nunc vero in Germania Baſilea* Johannes Frobenius, *Hagenoiæ* Thomas Anshelmus, *Argentorati* Matthias Schurerius, *Moguntiaci* Petrus Schœfferus *nepos ex filia auctoris hujus inventi, alii item aliis Germaniæ civitatibus, quotquot ubicunque ante fuerunt, & adhuc ſunt, ſuperant, longo in-* ter-

tervallo poſt ſe relinquunt. Græca, Hebraica, Latina diligentiſſime & quam emendatiſſime excudunt, optimos quosque auctores, ſacros & profanos in triplici lingua, Poëtas, Oratores, Hiſtoricos, Philoſophos, maxime religionis noſtræ priſcos heroës certatim paſſimque reſtituunt, & periclitanti Reipubl. pro virili ſuppetias ferunt. Perditiſſimos tamen mortalium invenias, qui tanto Dei O. M. dono ingratiſſimi & plane impientiſſimi exiſtant. Auguror ſiquidem propediem ſceleſtiſſimum hoc genus hominum pœnas auſpice Chriſto impietatis daturum. Sed dimiſſis male ominatis, potius bonis bene precemur, & reliqua hiſtoriæ exequamur.

Chriſtianus Maſſæus Cameracenas in Chronico A. 1440.

Petrus Opmeer in Opere chronographico orbis univerſi an. 1440. ed. Antw. pag. 405. & 417. & in præfatione lib. IV. fol. 167.

Andr. Althamerus in Corn. Taciti Germaniam an. 1440 (vid. ſupra pag. 264.)

Achilles Gaſſarus in Chronico & *Martinus Cruſius* Svevic. Annal. P. III. lib. VII. p. 381. *Impreſſi ſunt hoc* 1444. *anno ſermones quidam ſuper epiſtolas dominicales, extantes Tybingæ in Stipendii Martiniani Bibliotheca. Ars enim typographica nuper inventa procedebat.*

Et p. 373. ſq.

Ars typographica inventa apud Germanos eſt ab Johanne Gutenbergio *Argentoratenſi. Inde is Moguntiam deſcendens apud* Joannem Fauſtum *eam auxit;* Joannes *deinde* Mentel *Argentorati multa caſtigate imprimens, brevi magnas opes conſecutus eſt.*

Sixtus

Sixtus *porro* Rüſinger, *Argentorato ortus Neapolin Italiæ* 1471. *artem introduxit. Formas librarias eodem fere tempore Germanus alius nomine* Uldaricus Han (*Gallus Gallinaceus*) *Romam attulit.* Abr. Bucholc. *ex* Wimphelingo *&* *Paralip. Urſp.* Io. Campanus: *Imprimit ille die, quantum non ſcribitur anno. Alius* Italus: *O felix noſtris &c.* (*vid. ſupra pag.* 309.) Sebaſt. Brändus: *Nuper ab ingenio Rhenana &c.* (*vid. ſupra pag.* 319.) Mart. Cruſius *Germano Græciæ lib. IV. epigr.* 3. *de laudibus German.*

Τείχεσι καὶ πύργοισιν ἐφ' ἡμῶν ἥδε περισσὴ
Στειιομένη λαοῖς καὶ πολύτεχνος ἄγαν.
Ἄυτη βομβάρδαν ἐιοσίχθονα μηχανάεσκε,
Τειχεσιπλητάων ἐυρετὶς ἥδε βόλων,
Τῆς δ' ἀλφημα κλυτὸν σοφίης σώτειρα παλαιῆς,
Πουλυτόκος τέχνη d) βιβλομολυβδογράφος.

Πά-

d) Ars typographica anno 1446. ab *Iohanne Gutenbergio* Argentinenſi inventa eſt; & ab eodem Moguntiam profecto completa. Alii *Ioanni Fauſto* attribuunt. Sed potuit fieri, ut ambo inter ſe juvarent. *Polydorus Vergilius* lib. II. cap. 7. *Ioannes Guthembergus*, inquit, *natione Teutonicus* &c. (vid. ſupra pag. 242. in notis) Tantum autem uno die ab uno homine literarum imprimitur, quantum vix toto anno à pluribus ſcribi poſſet. Unde maxima in omni diſciplinarum genere librorum copia. Sic etiam plurimi auctores, tam græci quam la-

Πάσης παιδείας εἰς ἄκρα μετάρσιος ἔστη
Ἑλλὰς ἐς ἀσπασίην τευτονίδ' ἔπταθ' ὅλη.

Ur-

---

latini, ab omni prorſus interitus periculo vindicantur. *Henr. Pantaleon* ſecunda parte de vitis illuſtribus Germaniæ (pag. 397. ſq. ed. Baſil. 1565. fol.) ſcribit: *Ejus primi auctores fuerunt* Ioannes Fauſtus *&* Ivo Schefferus *Anno* 1440. *Illi enim Moguntiæ Germanorum exiſtentes, atque divino ingenio valentes de hac re diu cogitarunt, tandem vero litteras formantes compoſuerunt, atque hujus artis ſpecimen exhibuerunt. Erat autem ars illa primo abſcondita & paucis manifeſtata; literas enim in ſacculis clauſis ſecum in officinas ferebant, ac abeuntes auferebant; donec temporis ſucceſſu ars aucta atque plurimum illuſtrata fuerit. Poſtea ſupervenere* Ioannes Gutenberger, Ioannes Mentel, Ioannes Prus, Adolphus Ruſchius, Petrus Schefferus, Martinus Flachus, Huldricus Han, Ioannes Frobenius, Adam Petri, Thomas Wolfius *& alii hujusmodi itidem Germani, qui hanc artem augentes ad diverſas Germaniæ civitates, & tandem etiam ad exteras nationes detulerunt.* Conradus *etiam Germanus anno circiter* 1460. *hanc artem primo Romæ, atque* Sixtus Ruſſinger *Argentinus Neapoli docuit, atque quomodo libri imprimi poſſent, oſtendit, donec tandem* Aldus *in Italia eam plurimis illuſtravit.* Nicolaus *vero* Ienſon *eam in Gallia exercuit. Erant autem ejus artis periti ſuperiori ſeculo in maximo pretio, atque auro & argento ornati, nobilibus ſimiles,*

Urbibus hæc magnis caſtellisque undique firma;
Fortibus arcta viris artificumque manu.

Ipſius

les, quum magno ære hinc inde conducerentur. Noſtro vero tempore, cum librorum maxima copia exiſtat, atque viliſſimus quisque illotis manibus nullaque eruditione inſtructus hanc artem attrectet, factum eſt, ut præter labores vix quicquam compoſitoribus & impreſſoribus relinquatur, verum omnis quæſtus penes dominos officinarum exiſtat, præſertim cum omnium aliarum rerum, præter librorum, pretium mirum in modum excreverit. *Ageſilaus* (ut eſt in Laconicis *Plutarchi* Apophthegm.) in ſiniſtræ manus vola *νίκην* nomen Victoriæ inſcripſit inverſis litteris, & poſtea jecinori victimæ impreſſit; ac mox militibus oſtendit, jubens animoſos eſſe, tanquam Diis victoriam præſignificantibus. Hoc erat tenue quoddam Typographiæ principium, ſed nemo tunc eam rem intellexit, nec cogitatione perſecutus fuit. *Gott wolt's dazumal nicht geben.* Germanis ea laus aſſervata fuit, ut in tanta Turcarum vaſtatione libri boni græci conſervarentur, (*Aldo* præclare his excudendis merente) & latini quoque ab interitu vindicarentur; omnesque artes & diſciplinæ cum veræ religionis cognitione reſtituerentur. Antea loco Typographiæ *Origenes* utebatur βιβλιογράφοις circiter ſeptem, inter quos *καὶ κόραις ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν ἠσκημέναις.* *Euſebius*

Eccl.

Ipſius inventum horrendi eſt bombarda fragoris;
Hujus tormentis mœnia quaſſa ruunt.
Ipſa typis docuit quosvis excudere libros,
Millenum fœtum ſic opera una parit.
Hic omnes artes omnisque ſcientia florent;
Germanum petiit Græcia tota ſolum.

Et pag. 412.

Circa hæc tempora & poſt Typographi ex ſententia Achillis Gaſſari: *Ars hæc anno* 1450. *inventa eſt* p.61 *ab* Joanne Fauſto, *Moguntiæ, literis primo è ligno fa-*

Eccl. Hiſt. lib. VI. cap. 22. Sacerdotibus deinde, monachis & ſanctimonialibus *Carolus* M. & *Ludovicus* Impp. mandarunt, ut libros tum ſacros tum profanos deſcriberent. An. 872. & poſt unum corpus Iuris Cæſarei & Pontificii conſtabat amplius 300. ducatis deſcribendo; nunc emitur excuſum optime 30. florenis, ut *Ioannes Stumpfius* lib. V. cap. 5. ſcribit. Typographiam Græci nunquam habuiſſe creduntur; ſed libri eorum plerique MSSti ſunt, qualis & Bibliotheca in monte ſancto eſt; multi tamen Veneriis impreſſi in uſum ſacrorum importantur. Ex Germania non niſi ab oratoribus Cæſaris donatos accipiunt, ut Baſileæ editos. Forte Typographia, ſi vellent, eis uti liceret, quia & Iudæi prelum habent, ſed plerumque ceſſans. Habuerunt & Temeſwarii Ungariæ novi Arriani Typographiam.

factis, deinde ex orichalco, tandem è ſtanno. Secretam tenuit ille artem, conſcio tantummodo Petro Sehœffero. *Tractata eadem eſt* 1460 *Argentorati ab* Joanne Guttembergio. *Anno* 1469 *ab* Ulrico Hanhermanno, (*leg.* Han Germano) *Romæ. Anno* 1470 *à* Sixto Raſſingero (*leg.* Ruſingero) *Neapoli. A.* 1475. *à* Conrado Finer *Eslingæ. A.* 1470 *ab* Ioanne Zainero *Ulmæ. A.* 1485 *à* Conrado Denckmutho *ibidem. A.* 1490 *ab* Henr. Quentelo, *Coloniæ, & à* Nic. Keslero, *Baſileæ. A.* 1492 *ab* Antonio Koburgero, *Noribergæ. A.* 1495 *ab* Hanſone Hammane, *dicto* Hertzog & Octaviano Scoto, *Venetiis. A* 1466 *Latina Biblia excudit Auguſtæ* Johannes Bemler.

Seb. Munſterus Coſmographiæ lib. III. ex *Sabellico* pleraque, (pag. 488. edit. Baſil. 1559. fol.) *Inventa eſt ars libros ſtanneis typis imprimendi tempore fere noſtro, divinum plane inventum, & res memorabilis, nec minore admiratione digna, ſed multo admirabilior futura, ſi non adeo divulgari contigiſſet. Mirum & vix credibile dictu, ſed verius vero, tantum literarum uno die opificem unum formare, quantum vix biennio velociſſimus queat librarius. Inventum id eſt teutonicum, fuitque ab initio in multa, ut debuit, admiratione, ac majore quaeſtu. Pulcherrimi inventi auctor* Iohannes Gutenbergius, *equeſtri vir dignitate, Maguntiaque res primum tentata eſt, majore quidem fiducia, quam ſpe, annis circiter* 16, *priusquam in Italia res cœpta ſit vulgari. Cœpit inquam Maguntiæ auctoribus Germanis, exordiis admodum parvis, ſed brevi, ut videmus, crevit indu-*

ſtria humani ingenii in eam perfectionem, quam hodie habet. Certe actum fuiſſet de omnibus bonis ſtudiis his noviſſimis temporibus, quo omnes ventrem curant, & inexhauſta habendi cupiditate ducuntur; vix enim in viis optimos libros, quos olim magna pecunia vix comparare poterant, tollunt. Certe olim, antequam hæc ars inventa fuit, cum cœpiſſent abjici & negligi boni auctores, periiſſent omnes diſciplinæ cum auctoribus, ſi ars in tempore non fuiſſet inventa. Deus ergo, omnium rerum conditor, qui humanis rebus nunquam deeſt, & quæ ad univerſam opulentiam pertinent, abunde præbet, paulo poſtquam hiſtoriæ literæque pene interire cœpiſſent, miram neceſſariamque mortalibus brevi ſpatio characterum beneficio apud noſtram Maguntiam repertam tradidit artem. Hac mox literæ auctæ, & omnium ferme gentium res renatæ in publicum prodiere. Reſtituta eſt jam priſcæ vetuſtatis memoria philoſophorum divinaque ſapientia, &, quicquid apud pauciſſimos multis jam ætatibus delituit, multiplicatum. Factum eſt paulo poſt hujus artis beneficio commune omnibus, jamque eo ventum eſt, ut nihil unquam apud veteres geſtum, quod non jam, paulo antequam hæc ſcriberem, in apertum prodierit. Hinc imperatorum, regum, populorum, nationum, rerumpublicarum, urbium civitatumque res geſtæ memoriæ traditæ ſunt.

Joannes Carion Chronicor. lib. III. an. 1440. e) Joan-

e) In edit. hujus libri Genev. 1625. 8. Part. III. lib. 5. p. 914. hæc verba leguntur: *Anno quadrageſimo ſupra mille qua-*

Joannes Fauſtus (*quem* Gutmannum *vocant*) *cum* Petro Schœffero *Moguntiæ artem typographicam invenerunt*; & ſic *Pantaleo*.

Pet. Apianus Coſmographiæ Part. II. (vid. ſupra pag. 266.) & eum ſecutus *Gilbertus Genebrardus* Chronographiæ lib. IV. (vid. ſupra pag. 267.) An. 1453.

Henr. Pantaleo in Chronologia circa ann. 1450.

Hieronymus Zieglerus illuſtrium Germaniæ virorum catalogo cap. ult. 104. an. 1450.

Theodorus Zwingerus in Theatro Vol. 19. (Vol. 20.) lib. I. an. 1450. ex *Aventino*: *Typographiam, uti & tormentariam artem, apud Cataitanos Indos antiquiſſimam eſſe teſtantur hiſtorici regionum nuper inventarum. Itaque verum illud eſt, quod* Ariſtoteles *inquit*: *Nil prohibere eaſdem artes à diverſis vel eodem vel etiam diverſo tempore ci-*

quadringentos, eo ipſo ſcilicet, quo imperium iniit Fridericus, *inventum eſt, ſagacitate & ſolertia Germanorum, artificium typographicum excudendi libros characteribus ex metallo nigri cinereique plumbi, æris & ſtibii conflatis, Moguntiæ primos codices excudente. Hoc artificium agnoſcamus eſſe donum divinitus generi humano communicatum, hoc feneſcentis mundi vel potius ætate jam effœti ac fatiſcentis ſæculo, ut renaſcentis in Eccleſia ſincerioris doctrinæ & aliarum neceſſariarum artium ſtudia, prolatis in lucem è tenebris omnis generis codicibus vetuſtis, inſtruerentur copioſa ſupellectile optimorum ſcriptorum, quorum fuit auctoritas ἀξιόπιςος, & ſublevaretur imbecillitas & ignavia hominum, fatali languore torpeſcentium. Utinam tanto Dei munere grati uteremur, non ad obſcurandam, ſed illuſtrandam Dei gloriam, non ad disjungendas, ſed copulandas Eccleſias.*

tra ullam communicationem inveniri. In noſtro orbe recentius eſt inventum utrumque Germanorum proprium. Anno qui eſt Chriſti M CCCC L. *&c.* (*vid ſupra pag.* 330. *ſq.*) Aventinus *lib.* 7. *Annal.* Circa annum Sal. 1450. libraria impreſſio *&c.* (*vid. ſupra pag.* 312.) Sabellicus *lib. VI. Enneadis X.* Ludov. Guicciardinus *in deſcriptione inferioris Germaniæ, Harlemi in Hollandia primum inventam, Moguntiam inde exportatam inclareſcere cœpiſſe, vulgari fama Harlemenſium ſcribit.* (*vid. ſupra pag.* 240.) Typographiæ inventio videtur in *Purbachii tabulis* ad *Ioannem Regiomontanum* referri *&c.* (*vid. ſupra pag.* 292. *ſq.*) P. Ramus *lib II. Prooemii mathem.*

Georgius Fabricius rerum Germaniæ magnæ & Saxoniæ univerſæ memorabilium lib. 2. an. 1450. ex *Aventino* ſimiliter.

Cornelius Callidius catalogo illuſtrium virorum An. 1454.

Nicolaus Serarius S. I. fuſe Maguntiacarum rerum lib I. cap. 36. & tribus ſequentibus, (vid. ſupra pag. 255.)

Aubertus Miræus in Chronico ad an. 1440. (pag. 356. ed. Antwerp. 1608. 4.) Ex variis varia; denique vara vibiam ſequitur: *De Typographicæ artis plane divinæ inventione variæ certant gentes. Luſitanorum ſane navigationibus compertum eſt, artem typographicam tam vetuſtam eſſe apud Chinenſes Indiæ populos, ut omnem hominum memoriam ſuperet, ſemperque apud eosdem uſurpata fuiſſe videatur. Qua de re vid.* Garſiam Hortam

tam *lib. I. aromatum apud Indos naſcentium cap.* 38. Joannem Barrum *ſua in Aſia dec.* 1. *lib.* 9. *cap.* 1. Paullum Jovium *lib. hiſtoriarum* 19. Melchiorem Guilandinum *in Papyro membr.* 26. *& hiſtoricos, qui de rebus indicis ſcripſere. Hoc tamen notant, in laminis fere integris apud Chinenſes litteras ſculpi ſolere, ſicut apud nos icones ſive imagines ſculpuntur, quales & hodie catechiſmi inde afferuntur. Quæ ut ita ſint, nullum tamen incommodum erit, rem unam eandemque & novam & veterem cenſeri, relatione ad diverſos populos, nec eodem ſub ſole jacentes. Videamus itaque, cui apud Europæos hujus rei gloriam tribuamus. Sunt qui* Ioanni Fauſto, *civi Moguntino, ad annum hunc attribuant.* Polydorus *autem* Vergilius Ioannem Gutenbergium, *equeſtri virum dignitate, hujus artis inventorem prædicat.* Jac. Wimphelingus *hiſtoria ſua cap.* 65. *dicit, eum Argentinenſem fuiſſe, eademque in urbe hanc ipſam artem hoc anno primum excogitaſſe, indeque Moguntiam profectum eandem feliciter auxiſſe.* Gilbertus Cognatus *lib. III. Silvæ narrationum* f) *Auguſta Vindelicorum iſtam*

f) pag. 278. ed. Baſil. 1567. 8. *Typographia ſive ars excuſoria, id eſt libros excudendi, quæ libraria quoque dicitur, à Chriſto in Germania comperta fuit. Nam ante Chriſtum* Saturnus, *ut ante diximus, Italos literas imprimere docuit, ut refert* Cyprianus *in libro de idolis. Chalcographicam quidem artem fertur* Petrus Schœffer, *Auguſta-*

iſtam inventionis typographicæ laudem tribuit. Ut-ut ſit, libri certe mathematici in ea primum urbe cum figuris geometricis excuſi ſunt ab Erhaldo Bartholdo *cive, qui poſtea Venetias conceſſit. Atque è Germania quidem Romam in Italiam à* Conrado *quodam homine Germano an.* 1458. *primum allatam idem* Polydorus *fatetur. Id* Udalrico Han Wimpfelingus *tribuit, quem in urbem veniſſe vult an.* 1471. *Fuit & is natione Germanus, cognomento* Han, *quod latinis gallum gallinaceum ſonat. Quod familiæ cognomen latine redditum* Joanni Antonio Campano *Epiſcopo Aprutino aliisque erroris occaſionem dedit, ut hunc* Udalricum *natione Gallum fuiſſe exiſtimarent. Neapolitanis vero an.* 1471. Sixtus Ruſingerus *Argentoratenſis excuſoriam artem primus monſtravit, teſte* Wimpfelingo *ibidem. Germanorum certe hoc eſſe inventum ſcriptores pæne omnes tradidere. Harlemenſes tamen hanc ſibi laudem prorſus vindicare conantur; nec vane fortaſſe, ſi* Hadriano Junio *in Bataviæ deſcriptione credimus, qui* Laurentium Joannem, *cognomento* Æditum *ſive* Cuſtodem, *civem & incolam Harlemenſem, hujus rei inventorem prædicat. Is,* inquit, *forte in ſuburbano &c.* usque ad verba: *atteſtantesque comperi. (vid. ſupra pag.* 234.)

Dan. Angelocrator Chronologiæ lib. VI. locum ejus ſupra adduximus. (vid. ſupra pag. 311.) Ty-

ſtanus, ſua induſtria reperiſſe, aut à ſuis repertam cognatis ſaltem excoluiſſe,

Typographia ex ſententia Achillis Gaſſari inventa eſt &c. (vid. ſupra pag. 336.)

Elenchus Auctorum, qui Typographiam Urbi Argentorato adſcribunt. p. 61

Baptiſta Fulgoſius *Memorabilium Lib.* 8. *cap.* 11. (vid. ſupra pag. 308. ſq.)

Jacobus Philippus Bergomas in Chronicorum Supplemento, ſub *Pii* II. Pontificatu ad ann. 1458. Variat in auctore. (vid. ſupra pag. 309.)

Jacob. Wimphelingus rer. German. epitomes cap. 65. de *Io. Gutenbergio* Argentinenſi ann. 1440. & catalogo Epiſcoporum Argentoratenſium in Roberto Bavaro, ſuppreſſo inventoris nomine. (vid. ſupra pag. 173. ſq.)

Franciſcus Irenicus Germaniæ Exegeſeos lib. II. cap. 47. ex *Wimphelingo*, ibidemque ex *Celte*, qui inventum Moguntino tribuit. *In re humana Itali Græcique quantum valuerint, experientia conſtat; omnis enim doctrina ab illis tanquam ab uberrimo fonte emanavit, unde accidit, ut in illis rerum elementis palmam ſibi ipſis aucupari conſueverint; non tamen literas primo invenerunt. Dempta autem literarum inventione, utilius nihil mortalibus arte impreſſoria ſuppeditatur, ex qua nec tantum laudis venati ſunt Græci, nec Itali, quantum Germani, licet ingenii eorum rivos copioſiſſimis monumentis nobis impartiti ſint. Quod* Polydorus *noſter lib.* 2. *cap.* 7. *de rerum inventoribus teſtatur, ubi artem impreſſoriam literarum ſcriptoribus comparans*

hujusmodi verba fecit: Fuit hoc & omnino magnum *&c.* (*vid. ſupra pag.* 241. *ſq. in not.*) *Extat &* Franciſci Philelphi g) *epiſtola de arte impreſſoria, ubi ſuo tempore repertam eſſe hanc artem oſtendit, & quasdam literarum formulas nominat, & inventores hujus æterna laude dignos æſtimat. Eſt autem in Germania excogitata primo*, Beroaldo *auctore, ſic dicente:*

O Germania muneris *&c.* (*vid. ſupra pag.* 173.)

Pomponius Lætus *huic Germanorum laudi inſidiatus eſt, & Italis adſcripſit;* Saturnum *enim Italiæ quondam æreas notas tradidiſſe refert, quem refellit* Peutingerus *in Germaniæ ſuæ antiquitatibus.* Celtes *Moguntiæ primum excuſas has notas ſcribit, his verbis:* Ex altera autem Mœni ripa, ubi Francofordiam & Aſciburgum urbes montesque è regione Moguntiæ urbis, quæ prima ſculpſit ſolidos ære characteres, & verſis docuit ſcribere literis. *Hæc ille. Campanus* quoque ignorantia nominis inventoris lapſus eſt; fuit enim nomen repertori *Udalricus Han*, qui cognomen in latinum verſum galli ſive gallinacei

g) Lib. XXXII. ep. 13. Mediol. VIII. Kal. Aug. an. 1470. ſcripta pag. 224. b. ed. Ven. 1502. fol. *Ne putes me omnino eſſe mendicum, inſtitui emere quosdam ex iſtis codicibus, qui nunc labore nullo, neque arundine, ſed formis quibusdam, ut ipſi vocant, ita formantur, ut ex accuratiſſimi librarii manu profecti poſſint exiſtimari. Velim igitur me facias certiorem, quanti mihi parari liceat naturalem Hiſtoriam* Plinii, *quanti tres* Livii *decadas, & item* A. Gellium *quanti?*

nacei accepit. *Campanus* vero nomine deceptus artis illius inventorem, natione Gallum, exiſtimabat. Unde in eum ſic jocatus eſt illo tetraſticho:

Anſer Tarpeji cuſtos &c. (vid. ſupra p. 175.) Peutingerus *vero* & Polydorus, *ubi ſupra, Germanum apud Moguntinos artem excogitaſſe ſcribunt, inde* Cunradus *idem Germanus excuſa exemplaria Romam primus detulit. Hæc ille. Re autem vera auctor ſua laude defraudatus eſt.* Anno enim Domini 1440. ſub Friderico III. *&c. usque ad verba*: primus portavit. *Hæc* Jac. Wimphelingus *in libro de Germania cap. 65. (vid. ſupra pag. 173. ſq.) Alii in prædio Alſatiæ, nomine Ruſſenburg, inceptam primitus hanc artem fuiſſe ſcribunt, quod à ſono imprimendorum librorum dixerunt, & Moguntiam primitus impreſſos libros detulerunt, unde fama, illic repertam fuiſſe hanc artem, divulgata eſt. Scripſit de hac arte epiſtolam honeſtiſſimam* Nicolaus (Perottus) *Sypontinus Epiſcopus ad* Franciſcum Guarinum: (Guarnerium:) h) Solebam, *inquit,* mi Franciſce, nuper ætati noſtræ gratulari, quaſi magnum quoddam & pene (vere) divinum beneficium hac tempeſtate adepti eſſemus, è Germanis (Germania) nuper ad nos delatum. Videbam enim tantum uno menſe ab uno homine hoc tempore imprimi literarum poſſe, quantum vix anno to-

Y 5 to

h) Epiſtola hæc exſtat in *Perotti* Cornu Copiæ pag. 1033. ed. Aldi 1513. fol.

to ſcribi alias á plurimis potuiſſet, quod uno verſu *Campanus* noſter, Aprutinus pontifex, elegantiſſime ſcripſit: *Imprimit ille die, quantum vix ſcribitur anno.* Ex qua re tantam brevi tempore librorum copiam ſperabam, ut nullum ſuperfuturum eſſet opus, quod vel ab inope atque egeno homine poſſet amplius deſiderari. Hinc fore exiſtimabam, ut vigerent indies magis ingenia hominum, & florerent ſtudia literarum, omneſque ad capeſſendas præclaras artes tanta librorum commoditate allicerentur. Jam vero, o vanas hominum cogitationes, longe aliter, quam ſperabam, video rem ſuccedere. Nam cum liceat unicuique pro libidine animi ſui, quæcunque velit, imprimere, fit, ut omiſſis ſæpenumero, quæ optima ſunt, ea ſcribant placendi gratia, quæ obliterari potius ac deleri ex omnibus libris deberent. Et ſi quid ſcribunt boni, ita pervertant atque corrumpant, ut melius ſit his libris carere, quam in exemplaria mille transſcriptos per orbis omnes provincias mittere, ne ſcilicet ſtudioſis occaſio detur tot mendacia legendi, quippe ſatius eſt vera ignorare, quam falſa perdiſcere: quemadmodum tacere verum, minus peccatum eſt, quam mentiri. Hujus autem rei cauſa eſt non tam inſcitia eorum, qui imprimunt, quam negligentia, ne quid gravius dicam, quorundam, qui ſe correctores ac magiſtros veterum librorum conſtituunt. &c. &c. *Hæc ille.*

Jac.

Jac. Spiegelius in ſcholiis ad *Rich. Bartolini* Auſtriados lib. IX. à *Jo. Mentelio* an. 1444. Argentinæ inventam typographiam dicit: *Inſigniter divina illa impreſſoria ars Argentorati primum per* Iohannem Mentel, Schotti *noſtri avum, anno Chriſti* 1444. *inventa teſtatur ſimul cum bombarda.*

Jac. Meierus Annalium Flandriæ lib. XVI. (in Annalibus ſ. Hiſtoriis rerum Belgic. Tom. I. pag. 339.) ex *Wimphelingo.* (vid ſupra pag. 173. ſq.) *Caſp. Hedio* in Paralipomenis ad Chronicum *Conradi à Liechtenau* Abbatis Urſpergenſis anno 1446. (pag. 308. ed. Argent. 1609. fol.) ex *Wimphelingo*, apud quem tamen ann. 1440. (vid. ſupra pag. 173. ſq.) *Gilbertus Genebrardus* Chronographiæ lib. IV. in Eugenio IV. PP. Argentinæ à *Jo. Guttenbergio* artem impreſſoriam excogitatam ſcribit an. 1440. *Fulgoſio* & *Wimphelingo* auctoribus. (vid. ſupra pag. 267. not.)

Idem conteſtantur in operibus chronologicis ſcriptores nuperi & admodum recentes, in anno conſpirantes, *Jacobus Gordonius* & *Jac. Gaulterus* ex Societate Jeſu, *Martinus Cruſius* Annalium Svevic. lib. VII. an. 1440. (vid. ſupra pag. 332. ſq.) *Matthaus Dreſſerus* millenario ſexto an 1440. *Sethus Calviſius* in magno Opere Chronologico ad A. 1440. *Typographica ars excogitatur circa hoc tempus a* Johanne Gutenbergio, *aurifice Argentinenſi; publicatur primum* p. 62 *Mogunti magnis autoris ſumtibus, eandem poſtea auxit* Joannes Mentel *Argentina, item* Sixtus Ru-

Ruſinger *Argentinenſis, qui eandem traduxit Neapolin in Italiam. Eodem fere tempore* Udalricus Hahn, *Germanus, eandem Romæ exercuit, quem multi putaverunt ex Gallia oriundum eſſe, cum ſe in cognomine latine ſcriberet* Gallum. Wimpfeling. cap. 65.

Auctorum hic enumeratorum nonnulli, ut *Baptiſta Fulgoſius, Jacobus Philippus Bergomas, Wimphelingus* ac *Spieg lius* mihi facile perſuadent, Argentoratenſes imprimendis libris ſat mature dediſſe operam; at nulli libri Moguntinis, antea allegatis, antiquiores invenientur. Idem efficit, ut ſuſpicer, *Joannem Gutenbergium* illum eſſe, qui, inſtrumentis typographicis aſtu convaſatis, a Domino ſuo *Laurentio Iansz. Coſtero* profugit, & artem in Germania aliis obtulit atque vendidit.

CAPUT XI.

Rationes aliæ, cur Argentoratum Moguntiæ præferri nequeat.

Sententiam meam, Argentoratum præferri non poſſe Moguntiæ, maximopere ſuffulcit i) auctor *Faſciculi Temporum*, impreſſi Argentorati apud *Joannem Pruis* anno 1488, ad annum circiter 1456. ita ſcribens: *Maximus terræ motus in Neapoli fuit, & perierunt XL. hominum millia. Librorum impreſſionis ſcientia ſubtiliſſi-*

i) *Eſt ille Wernerus Rolevinck de Laer, Weſtphalus.*

tiliſſima, omnibus ſæculis inaudita, circa hæc tempora reperitur in urbe Moguntina. Gloriam inventæ Typographiæ Argentorato in libro quodam tam aperte negari, & Moguntiæ tribui potuiſſe, mihi non videtur veriſimile, ac enormis fuiſſet Argentinenſium incuria, ſi, poſito hoc, quod ipſi typographiam invenerint, mendacium hoc publice divulgari permiſiſſent. Eadem in Faſciculo Temporum antea an. 1481. Coloniæ apud Henricum Quentelium impreſſo, leguntur, non iisdem quidem verbis, ſed aliis, ejusdem tamen ſenſus: *Artifices* (inquit Auctor) *mira celeritate ſubtiliores ſolito fiunt: & Impreſſores librorum multiplicantur in terra, ortum ſuæ artis habentes in Maguntia.* Liber Teutonicus, qui dicebatur *Faſciculus Temporum*, acta continens *p. 63* antiquorum temporum, abſolutus & impreſſus Ultrajecti, anno 1480. apud Joannem Veldenaer, hæc ita recenſet, ad annum 1450.

Die Conſtenaers ghemeenlick in allen Conſten ſyn in corten tyden ſeer ſchielicke veel ſubtylre geworden, dan ſy pleghen te weſen: Ende die Boeck printers worden ſeer vermenigt in allen Landen.

Unde patet, *Faſciculi Temporum* modo dicti antiquiores editiones, aut exempla manu exarata exſtitiſſe, quæ ſecutus ſit interpres: editionem puta Lovanienſem anni 1476. quæ procedit usque ad annum 1474. quo Sixtus IV. Romæ Pontificem agebat. Atque hæc Latine ſunt edita apud *Joannem Veldenaer*,

qui

qui tunc temporis Lovanii habitabat. Auctor videtur prima vice opus ad annum 1464. perduxiſſe, quo Paulus II. Pontifex in locum defuncti Pii II. eligebatur. Exemplum ejusmodi manu exaratum poſſidet Vir doctiſſimus Gerardus Voſſius, Profeſſor in Academia Lugdunenſi celeberrimus, fautor noſter & amicus. Et alibi quoque ejusmodi exempla reperiuntur.

CAPUT XII.

De Typographia Auguſtæ Vindelicorum inſtituta.

Præter alia Germaniæ loca, antiquam & celebrem urbem Auguſtam Vindelicorum quoque gloriam inventæ typographiæ adfectaſſe, in Præfatione noſtra poëtica paucis indicavimus. Hic tamen documenta mihi certiora deſidero; neque illi hanc laudem tam diffuſe & diſerte, quam Moguntiæ & Argentorato contigit, vindicatam invenio. k) *Gilbertus Cognatus* ſolus eſt (quoad mihi conſtat,) qui typographiam Auguſtæ Vindelico-
p.64 rum inventam aſſerit. De quo non immerito dubitatur. Ingenuus quidam l) Vir id concedi credique poſſe dicit, ſi demonſtratum fuerit, Rempublicam præſtantiſſimi Tho-

k) *Sylvæ Narrat. Lib.* 3. (vid. ſupra p. 341. not.)
l) David Hœſchelius V. Cl. Auguſtæ Vindelicorum,

Thomæ Mori Utopicam, in America reperiri. Negari quidem non poteſt, Auguſtæ Vindelicorum mature typographiam fuiſſe adhibitam. Catholicon enim Dictionarium Fr. *Johannis de Balbis*, quod alicubi teſtatum inveni, anno 1469. ibi eſt impreſſum. Ante vero illud, anno ſcilicet 1466. Biblia Latina, edita apud *Joannem Bemlerum*; ſi hac in parte fides haberi poteſt m) *Martino Cruſio*, &, qui eum ſequi videtur, n) M. *Melchiori Adamo*. Alia huc ſpectantia mihi non innotuerunt; at illud exploratum habeo, Auguſtæ Vindelicorum primos libros Mathematicos cum figuris Geometricis fuiſſe impreſſos. Qui illos in lucem edidit, *Erhardus Rathold*, anno 1480. claruit. Hic poſtea Venetias habitatum conceſſit, ibique anno 1485. artem hanc exercuit. Atque hæc ſunt omnia, quæ cum Lectore de Typographia Auguſtana in præſentia communicare potui.

Caput XIII.

De Typographia Baſileenſi.

Baſileenſes quoque magnam ex Typographia, non quidem inventa, perpolita tamen, & variis acceſſionibus aucta, ſibi comparaſſe gloriam, negare nec poſſumus, nec volumus.

m) *Annal. Suevic. Lib.* 7. (vid. ſupra p.337.)
n) *De Claris Germanis*. (vid. ſupra pag.322.)

mus. o) *Chriſtianus Urſtiſius*, *Excuſoriam & Typographicam artem*, *præſertim Chartaceam Baſileæ per Gal-*

o) *In Epitôme Hiſtoriæ Baſileenſis.* (p. 131. *ſqq. ed. Baſil.* 1577. 8.) *Chartaceæ molæ*, *invento non nimis antiquo*, *ad propagandam divinam humanamque ſapientiam*, *ad rerum memoriam conſervandam & infinitas vitæ noſtræ utilitates ſunt introductæ. Excuſoria ſane ars*, *cujus inventio* Johanni Gutenberg *Argentinenſi circa annum* 1440. *adſcribitur*, *& Moguntinos primum docuiſſe fertur*, *quanquam per ſe nobilis*, *ſine hac tamen finem ſuum neutiquam conſequi potuiſſet. Galliciones autem*, *ex ea Hiſpanorum regione orti*, *unde nomen traxerunt*, *poſt erectam academiam & apertas veluti muſarum januas*, *apud Baſileenſes primum chartaceam artem felici ſidere exercuerunt excitaruntque*, *ex quibus* Antonius *&* Michaël Galliciones *anno* 1470. *vixere. Quæ res tot tamque nobilibus chalcographiis occaſionem dedit*, *ut hoc mercimonii genere Baſilea nulli Germaniæ*, *ne dicam*, *aliarum quoque gentium urbi cedat. O divina & humano generi ſalutaria inventa*, *quibus Deus Opt. & Max. ſeram hanc mundi ſenectam dignatus eſt*, *ut pro immenſa ſua benignitate*, *appetente Evangelii luce*, *qua ante cenſorium diem*, *intemerata ſalutis doctrina*, *per omnes mundi partes ſpargenda erat*, *mortalium genus hiſce adminiculis inſtruere voluerit*, *quibus ſacræ literæ* (*ut profana ſcripta ſileam*) *ante non niſi*

à

Gallitiones ex Gallitia oriundos Hiſpanos mirifice auctam, ait, *circa annum Domini* 1470 ubi & præcipuos

à pauciſſimis magnis ſumptibus in membranis deſcripta cuilibet hodie ſuo idiomate legenda pateant; quibus item priſci noſtrique ſeculi ſcriptores omnigeni (olim nonniſi in publicis armariis, & diſperſim quidem aſſervati) à ſtudioſo fere quolibet ære exiguo comparari poſſint. Inter Baſilienſium primos Typographos Bernardum *numero* Richelium, *qui anno ſalutis* 1478. Hugonis *Cardinalis Poſtillam grandem*, Bergomum *item ſuper* Thomam Aquinatem *aliosque multos excudit.* Michaëlem *item* Winsler, *qui anno eodem* Juſtiniani *codicem, dein Breviarium Eccleſiæ Baſil. aliaque aneis typis in lucem dedit. His* σύγχρον@ *eſt* Nicolaus Keſsler, *qui D.* Hieronymi *epiſtolas, Dictionarii volumen vaſtum, cum adjuncta* Guarini Veronenſis *proſodia anno* 1486. *emiſit. Hos inſecutus* Jacobus Phorcenſis, *circa annum* 1500. Ambroſii Spieræ, *Peruſini Carmelitæ, ſermones,* Stephanum Brulefer *in* Bonaventuram, *aliosque hujus farinæ auctores, tum in pretio habitos, impreſſit. E pluribus ab hiſce excuſis quosdam tantum recenſui. Sed & notioribus nominibus mihi memorandi veniunt* Joannes Petri *&* Joannes Amerbachius, *quorum hic non tantum ob librariam artem feliciter tractatam, ſed etiam laudatiſſima poſteritatis nomine inclaruit. Juxta eos autem minoris notæ,* Michael Furter *&* Pamphilus Gen-

Z gen-

puos Baſileenſes typographos recenſet. Varios in catalogis reperio libros Baſileæ anno 1471 & ſequentibus impreſſos. Ipſe ego vidi *Epiſtolarum librum Caſparini Pergamenſis* typis vetuſtis Baſileæ impreſſum apud Michaëlem
p.65 Wenſslerum & Fridericum Bielium. Huic libro præmittitur epigramma quoddam, ex quo ſequentes deſcripſi verſiculos:

Ter-

genbach *in eodem pulvere verſati ſunt. Hos vero ut illuſtriora tempora, ſic & illuſtriores officinæ excepêre* Johannis Frobenii, Andreæ Cratandri, Adami Petri, *quibus ſe collegam adjunxit* Thomas Wolfius. *Fuere poſt* Nicolaus Epiſcopius, Joannes Walderus, Joannes Betelius, Valentinus Curio, *ſimulque* Robertus Winter, Bartholomæus Weſthemerus. *Sed &* Jo. Oporinus, Jo. Hervagius, Michaël Iſingrinius, Nicolaus Brylingerus, *eorumque ſuccenturiatus* Jacobus Parcus, *typographicum artificium non ignobiliter exercuerunt. Cur ego vos viros eximios civesque præclaros ſilentio prætercam? Qui induſtria veſtra literarum opes bonosque auctores ab interitu vindicaſtis, divinæ atque humanæ ſapientiæ theſaurum adauxiſtis, tot præclara ingenia excitaſtis, adjuviſtis, urbem illuſtraſtis, totique mundo profuiſtis? Veſtros tamen filios, nepotes, generos & ſucceſſores, hodie adhuc ſuperſtites, quos in eodem genere ſua laus manet, poſteris commemorandos reſervabo.*

Terra ferox pecorum, Cerere & Baccboque referta:
Eſt tamen hoc aliquid, aſſociaſſe ſibi
Artem Preſſuræ, quamquam Moguntia finxit,
E limo traxit hanc Baſilea tamen.

Ubi innuitur, Baſileenſes artem typographicam, a Moguntinis inventam, ulterius provexiſſe ac nitidiorem reddidiſſe, ex limo, ut verba habent, protractam. Annum, quo impreſſus hic liber eſt, additum non memini. At reperio hunc Wenſslerum Baſileæ fuiſſe typographum anno 1479. Manu quoque mea verſavi alium, unde ſequentia deſcripſi:

p) *Auguſtinus de Civitate Dei, binis ſacræ paginæ profeſſoribus eximiis id commentantibus, rubricis tabulaque diſcretus, præcelſa in urbe Baſiliens. partium Alemanniæ, quam non ſolum aëris clementia & fertilitas agri, verum etiam Imprimentium ſubtilitas reddit famatiſſimam, ingenio & induſtria Michaëlis Wenſsler anno Sal. noſtræ poſt M. & CCCC LXXIX, VIII. Kal. Aprilis operoſe conſummatum.*

Apud eundem Wenſslerum impreſſus eſt idem Auguſtinus de Trinitate, anno 1490.

Anno 1490 vivebat etiam Baſileæ celebris typographus *Nicolaus Kesler*; eodemque anno *Joannes ab Amerbach*; imo vero jam anno 1481, quo impreſſit *Vincentii Bellovacenſis Tractatus aliquot*, teſte in Bibliotheca ſua *Conrado Geſnero*,

Z 2 qui

p) Tradux hæc editionis Moguntinæ anni 1473.

qui etiam dicit *Quatuor ejusdem Specula ibidem impreſſa* in folio, charta baſilica.

Anno 1485 & 1491 Baſileæ impreſſa ſunt Biblia Latina, *quæ Vulgatæ Editionis & Hieronymi dicuntur.*

p 66 *Caput XIV.*

De Typographia per omnem Germaniam divulgata atque diffuſa.

Moguntia, Argentoratum, Auguſta Vindelicorum, ac Baſilea, ſingulæ celebres Germaniæ urbes, non habent, cur arte typographica glorientur ſolæ; ſunt & aliæ, ubi eadem culta fuit atque exercita, ut Lubecæ, apud *Lucam Brandis* de Schaſs anno 1475 impreſſum q) *Chronicon juxta Mundi ſex ætates diviſum, prius alibi non repertum, quod placuit RUDIMENTUM NOVITIORUM intitulari, Imperiali nobili in urbe Lubecana arte Impreſſoria, ſpeciali gratia divina animarum ob ſalutem fidelium inventa, feliciter eſt excuſum* &c. Liber, me judice, non inutilis, & dignus, qui aſſervetur in Bibliotheca Lugduni Batavorum. Eodem anno 1475 fuerunt item Typographi Eslingæ *Conradus Finer*, Ulmæ *Joannes Zainer* & *Conradus Drenckmuth.* Coloniæ Agrippinæ impreſſæ ſunt *Lucubrationes Rudolphi Agricolæ* anno 1471. & alios vidi libros ibidem impreſſos, apud *Arnoldum ter Hornen* anno 1473. apud *Joannem Koelhoff*

q) Uſus eo Chronico Auctor Chronici Colonienſis vernaculi.

hoff anno 1477, apud *Henricum Quentel* anno 1480. Spiræ impreſſit *Petrus Drach*, Heidelbergæ *Jacobus Knoblocher* anno 1489, Norimbergæ impreſſa ſunt *Biblia Hieronymi anno* 1477. *duob. voluminibus. Pſalterium cum Gloſſa Magiſtrali Petri Lombardi, anno* 1478. item *Liber, qui inſcribitur VITAE PATRUM eod. anno* 1478. *Æneæ Sylvii (Pii II P. P.) Familiarium Epiſtolarum opus, anno* 1481. Ibi vero typographi fuerunt *Andreas Friſner* cum *Joanne Seſenſchmid* anno 1478. ac *Antonius Kobergher* anno 1480. qui artem hanc diu multumque fecit, & plures egregios libros in lucem produxit, omnium illorum facile princeps. Ejus opera prodiit celebre *Chronicon Noribergenſe*, auctore *Hermanno Schedelio*, impreſſum anno 1493. ut capite decimo in catalogo notatur.

Cap. XV. *p.* 67

Quomodo & quo tempore ars Typographica e Germania in Italiam, ac præcipue Romam, pervenerit?

Non ſolum Typographia, ſed omnes quoque aliæ artes alia ratione exiguis ſubinde acceſſionibus auctæ & ad majorem nitorem perductæ ſunt. Cum itaque, uti oſtendimus, per omnem Germaniam plures ex inclutà hac & celeberrima arte magnum ſibi comparaſſent nomen: nonnulli tandem præclariſſimum inventum in Italiam, omnis eruditio-

nis matrem transferre, illiq; incumbere inſtituerunt. Eo enim fama ejus ita pervaſerat, ut nemo non fructum ex ea capere avide deſideraret, ſive Moguntiam aut vicina loca, ſive Harlemum matrem habuiſſet. Factum eſſe illud tempore *Paſchalis Maripetri*, Ducis Veneti, qui quadriennium & ſemeſtre tempus ad gubernacula ſedit Reipublicæ, colligere licet e Sabellico *Rerum Venetarum ab urbe condita Decadis tertiæ Lib. VIII. & Enneadis X. Lib. VI.* ubi ſimul innuitur, accidiſſe id *Caliſto* Pontificem Romanum agente. Hic vero anno 1458. obiit, poſtquam ſedi præfuerat per triennium, & r) paulo antea vehemens ibi locorum imprimis Neapoli terræ motus exſtiterat. *Jacobus Wimfelingus* in Epitome *Rerum German. Cap. LXV* primum, qui formas librarias, quibus ad typos arte fuſoria conflandos utuntur, Romam attulerit, Germanum, nomine *Uldalricum Han*, fuiſſe ſcribit: *Præterea*, inquit, *Udalricus cognomento Han, ſub idem ferme tempus* (expreſſerat jam ante, annum MCCCC LXXI. ſed prius hoc accidit, uti inferius docebo,) *formas librarias, rem inauditam, nec unquam Romanis viſam, Romam attulit. Fuit is natione Ger-*
p. 68 *manus &c.* (vid. ſupra pag. 174.) Sed s) *Polydorus Virgilius* eum nominat *Conradum*, itidem Germanum, annum diſerte exprimens 1458. (vid.

r) *Anno* 1456. 5. *Decembr.*
s) *De rer. Inventoribus Lib.* 2. *Cap.* 7.

(vid. ſupra pag. 241 not.) Quid vero de utraque ſententia habendum ſit, facile oſtendam. Ac, ut de priori primum dicam, reperio, integrum Udalrici nomen fuiſſe, *Ulricum Han de Vienna*, eumque Romæ impreſſiſſe *Ciceronis Officia* anno 1468 vel 1469. Quod ad alterum attinet, dictus ille fuit *Conradus Sweynheym*, ejusque ſodalis *Arnoldus Pannartz*, qui junctis viribus varia & multa opera anno 1468 & proxime ſequentibus Romæ excuderunt. De duobus hisce ſodalibus ſcribit *Raphaël Volaterranus* Commentarior. Urbanor. Lib. XXXIII. t) *Jam divina providentia ingeniorum immortalitati conſultum, quando novo portento reperit hoc ſeculum non deſcribere libros, ſed fingere, ex æneis characteribus, atramento ſcriptorio perfuſis, paginâ torcularibus expreſſâ. Authores duo e Germania fratres* (immo *ſodales*) *Romæ cœperunt anno M CCCC LXV primique omnium Auguſtinus de Civitate Dei, & Lactantius prodiere.* Hisce verbis non aſſerit *Volaterranus* (ut opinantur u) quidam) anno modo dicto 1465 demum typographiam & quidem Romæ fuiſſe inventam. Minime: tanta non erat viri imperitia, quamvis in Commentariis illis ſuis multa tumultuarie ac inconſiderate congeſſerit; ea tamen ejus hic non eſt opinio. Duos, ſcribit, fratres

t) Cap. *de modo ſcribendi apud veteres.*

u) *Vir illuſtris in Confutatione Burdonum.* (pag. 1220. ed. Francof. 1603. fol.)

tres artem imprimendi libros, eo, quem antea deſcripſerat, & in Germania uſitatum noverat, modo inchoaſſe & apparaſſe anno 1465. atque libros, quos ibi primos ediderunt, ipſo teſte, fuiſſe *Auguſtinum de Civitate Dei*, & *Lactantium.* Antequam progrediar, præterire nequeo, quam enormiter offendat *Irenicus,* qui tradit v) Conradum fuiſſe bibliopolam, atque non ipſam imprimendi artem, ſed libros impreſſos Romam attuliſſe: *Cunradus itidem Germanus*, inquit, *excuſa exemplaria Romam primus detulit.* Ac ea quidem ita tradit, *Polydorum Virgilium* reſpiciens, qui tamen de typographia omnino loquitur. *Conradus iti-*
p.69 *dem Germanus*, inquit ille, *Romam primo in Italiam attulit*, ſcilicet typographiam. Quod ad *Auguſtinum*, res negari nequit, & liber forma egregia impreſſus eſt Romæ anno 1468, quod pro certo ſcio & affirmo, teſte ipſo libro, quem ego poſſideo, ob raritatem & antiquitatem cum paucis comparandum, imo cimelii loco inter libros habendum. *Lactantius* autem biennio poſt impreſſus eſt, anno 1470. cujus exemplum in Bibliotheca Leidenſi aſſervatur. Interea tamen prelum non ceſſavit; ſed ex eadem officina prodierunt *Julii Cæſaris libri ſuperſtites*, *Lucanus*, *Quintilianus* & *Apulejus* anno 1469. Eodem pariter an-

v) *Germaniæ Exegeſeos Lib.* 2. *Cap.* 47. (vid. ſupra pag. 345.)

anno Romæ editus eſt *Cicero de Officiis per Ulricum Han de Vienna*, quam editionem Vir eruditiſſimus *Janus Gruterus* laudat & x) allegat. Num enim huic *Ulrico Han* peculiare, an idem cum *Conrado Sweynheym* ac *Arnoldo Pannartz* fuerit typographeum, me fugit. Illud novi, anno 1470 non ſolum *Lactantium*, ſed etiam *Suetonium de vita XII. Imperatorum* impreſſum eſſe apud *C. Sweynheym & A. Pannartz*, ac ſequenti anno 1471 Poëtam *Silium Italicum*: quem utrumque auctorem ipſe poſſideo. Ad hæc *Calpurnii Bucolica, & alia nonnulla, iisdem typis excuſa, quamquam ſine typographi, locique, & temporis annotatione.* Supra laudatus *Gruterus* commemorat quoque editionem *Ciceronis de Officiis*, Romæ anno 1471 repetitam. In Bibliotheca Trajectina ad Rhenum, quod patet e Catalogo Librorum anno 1608 ibi impreſſo, habentur *Biblia cum expoſitione Nicolai de Lyra, Romæ* 1472, *V. voluminibus, & Martialis cum Commentariis Domitii Calderini, Romæ* 1474. Num typographorum modo dictorum opera prodierint, ignoro: bibliophili, quibus libet, ipſi videant. Romæ quoque anno 1474. ſunt impreſſi *Dom. Calderini Commentarii in Juvenalem, & ejusdem Recognitio & Interpretatio Sylvarum Statii Papinii*, anno 1475. In calce *Auguſtini de Civitate Dei* ſequentia leguntur:

Z 5 Hoc

x) *In Notis ad Ciceronem.*

p.70 *Hoc Conraduſ opuſ Suueynheym ordine miro*
Arnolduſque ſimul Pannartſ una ede colendi
Gente Theutonica Rome expediere ſodaleſ,
In domo Petri de Maximo. M. CCCC. LXVIII.

Eadem leguntur in fine *Lucani*, aliorumque librorum plurium. *Petrus de Maximo* & frater ejus *Franciſcus de Maximo* domum ſuam ipſis locaverant ad artem impreſſoriam colendam. Id conficio ex alio carmine, quod y) calci librorum ſuorum addere conſueverant. Illud à me deſcriptum ita habet:

Aſpicis illuſtres lector quicunque libellos,
Si cupis artificum nomina noſſe: lege.
Aſpera ridebis cognomina Teutona forſan!
Mitiget ars Muſis inſcia verba virûm.

Conradus Sweynheym Arnoldus Pannartzque magiſtri
Romæ impreſſerunt talia multa ſimul.
z) *Petrus cum fratre Franciſco Maximus ambo*
Huic operi aptatam contribuëre domûm.

Cum itaque *Auguſtinus de Civitate Dei* primus ſit liber Romæ anno 1468. impreſſus, & duo illi Germani, teſte Volaterrano, anno 1465. artem imprimendi ibi inchoarint, triennium typis ſcalpendis ac fundendis, nec non pre-

y) *Ad calcem meor. libror. Suetonii & Silii.*
z) *Petrus & Franciſcus de Maximis Rom. Ci.*

prelo adornando, aliiſque inſtrumentis ad artem neceſſariis parandis inſumtum eſt. Annum 1458, quem *Polydorus Virgilius* affert, haud facile poſſum admittere, quamvis & *Sabellicus* eundem innuere videtur, acta Reipublicæ Venetæ, Duce *Paſchali Maripetro*, deſcribens. a) Alii adſcribunt ea temporibus Ducis *Marci Barbadici*. In *Ulricum Han*, qui circa illa tempora vixit, ac Romam venit, quo è Germania ſive libros impreſſos, ſive typos, antea ibi non viſos, attulit, egregius & ingenioſus vir, b) *Jo. Antonius Campanus*, Epiſcopus Aprutinus, p.71 tunc temporis vivens, & in poëſi excellens, argutum ſequens Epigramma fecit:

Anſer Tarpeji &c. (vid. ſupra pag. 175.)

Hæc breviter atque ad literam vertit S. A. (*Sam. Ampzing*)

Men ſag de Ganſen Room door heur getier bewaren,
En daer door't franſche heyr met-een ſo qualick varen:
Een Franzman wreekt die daed, daermede dathy geeft,
Dat nu de Ganſe ſcaft niet vel te doen en heeft.

Idem Epigramma & ego non tam verba verbis reddens, quam ſenſum eorum, obſcuriora illuſtrando, exprimens, Belgice verti, in hanc ſententiam:

De

a) *Antoine du Verdier, en Proſopographie.*
b) *Jo. Ant. Campanus Epiſcopus Aprutinus.*

c) *De Franſman quam den Haen te Romen eertyds maecken,*
Maer als hy nu begon Tarpeij berg te raecken,
Ontſpronghen uyt den slaep de Ganſen met gheluydt;
De Wacht quam op de been, de Franſman mœſter uyt.
Nu wreeckt hem over ſulks een Ulrick Haen met naemen,
Die door en nieuwe vondt de lett'ren brengt te ſaemen,
En ſchrijft niet met de pen, maer druckt een bœck en leert,
Dat Ganſen vleughels niet van nood'ſijn, of begeerdt.

Campanus, uti ex his patet, *Ulricum Gallum* dicit, non ſecus ac ſi natione Gallus fuiſſet, & è Gallia oriundus; cum tamen patria ipſi fuerit Germania ſuperior. Id quod non ſolum *Wimfelingus* teſtatur, ſed nomen quoque ipſum, *Ulricus Han de Vienna*, quod additum eſt operi *Ciceronis de Officiis*, Romæ ſive ab ipſo, ſive ab alio typis Ulrici impreſſo, oſtendit. Forſan matrices ſeu formas typorum ibi exſcalpſit, & hos arte fuſoria conflavit; ſed

c) *Capta à Gallis Urbe, M. Manlius auctor civibus confugiendi in Capitolium fuit, quadam nocte clangore anſeris excitus, Gallos adſcendentes dejecit, &c. Aurelius Victor & Livius A. V. C. Lib. V.*

ſed mihi videtur credibilius, ipſum fuiſſe typographum. *Campanus* taxatur à *Wimfelingo*, quod *Ulricum* ob cognomen (ut & ego notavi) Gallum dicit: cum tamen vox *Han* vel *Haen* (*Hahn*) latine *Gallus gallinaceus* dicatur. p. 72
Opinatur itaque *Wimfelingus*, errorem hunc è ſiniſtra vocis acceptione ortum, ac poëtæ ab aliis eſſe impoſitum. Me vero judice, luſus hic non tam improvide, quam quidem opinatur *Wimfelingus*, eruditiſſimo Epiſcopo ex ſiniſtra vocis *Han* interpretatione ſubnatus eſt. At quoniam typographus ille *Ulricus Han de Vienna* dicebatur, vir eruditus exiſtimaſſe videtur, eum fuiſſe d) Vienna in Gallia, celebri ſede epiſcopali, non autem e) Vienna, Auſtriæ metropoli, ad Danubium ſita, oriundum. Fortaſſe etiam compertum habens Vir egregius, typographos Moguntia & ex aliis Germaniæ regionibus propullulaſſe, *Ulricum* ſtudio conſultoque dixit Gallum, quandoquidem Moguntia, vel Maguntiacum ſcriptoribus antiquis Galliæ aut Franciæ accenſetur. *Auctores Tacitus Hiſtor. Lib. IV. Ptolemaus Geograph. Lib. II. Cap. IX. Vopiſcus in Aureliano, & in Probo. Hieronymus ad Gerontiam. Regino ad an.* 923. *Sigebertus ad an.* 1074 *aliique innumeri. Et Moguntiam Galliæ urbem fuiſſe ex veterum conſenſu docet N. Scrarius Moguntiacarum Rerum Lib.*

d) *Viennenſis Archiepiſcopatus.*
e) *Vienna, caput Auſtriæ.*

Lib. I. Cap. X. Pari ratione à veriſimilitudine non abhorret, celebrem typographum Venetum *Nicolaum Jenſon* eadem de cauſa dictum eſſe Gallum, quem tamen Germanum fuiſſe expreſſe ſcribit *Sabellicus* Ennead. X. Lib. VI. *Eleganti*, inquit, *literarum forma multum cæteros antecelluerunt* Nicolaus Jenſon, & Joannes Colonienſis, *ambo Theutonici* &c. *Jenſon* ille Venetiis plures egregios impreſſit libros, & floruit anno 1472, ac aliquot ſequentibus. *Thomæ Aquinatis* operibus, anno 1480 impreſſis, ſequens ejus encomium ſubjunctum legis; Nicolaus Jenſon *Gallicus, vir imprimis Catholicus, erga omnes gratus, beneficus, liberalis, verax, conſtans; pulchritudine, magnitudine, fidelitateque imprimendi in toto terrarum orbe (pace omnium dixerim) primus: mira etiam celeritate, noſtrâ hac tempeſtate, veluti ſingulare munus cœleſte, nobis impreſſa Venetiis dedit.* Hæc fr. *Petrus Albus* Venetus in Epiſtola. Notabiliores quosdam libros ab ipſo impreſſos vide capite ſequenti allegatos. Nos eo revertimur, unde ſumus
p.73 digreſſi. Opinamur, ut ante dictum, Germanos Romæ in adornanda typographia per triennium fuiſſe occupatos; niſi quis dicere malit, *Auguſtinum de Civitate Dei* & *Lactantium* jam antea, & prius, quam ego monui, fuiſſe impreſſos, cujus editionis exempla minus innotuerint. Commodatus in præſentia mihi eſt ab erudito & optimo Viro, *Hieronymo de Backere*, Juriſconſulto, & ſingulari rerum non

non ubivis obviarum cultore, *Auguſtinus de Civitate Dei* impreſſus, cujus ad calcem hæc leguntur: *AURELII AUGUSTINI doctoris egregii atque Epiſcopi Hipponenſis de Civitate Dei liber viceſimus ſecundus explicit contra Paganos, ſub anno Nativitatis Domini MCCCCLXVII, Pontificatus PAULI Papæ ſecundi anno ejus tertio; Tertio regnante Romanor. Imperatore FRIDERICO. Indictione XV. die vero XII. menſis Junii*

GOD

DEO GRATIAS.

.AL.

Si hæc admonitio addita eſt, poſtquam operarum carceres reliquit, certum eſt, hanc editionem anno uno antiquiorem eſſe mea Romana. Fieri enim potuit, ut hæc epigraphe adderetur, qualis habebatur in libro ſcripto, quem typotheta eſt ſecutus; id quod alias quoque factum novi.

Et plures ejuſmodi codices reperi in bibliothecis membraneos æque ac chartaceos, ſimilibus monitis inſtructos, & nunc ante, nunc poſt inventam typographiam ſcriptos. His ſcilicet ſignificarunt librarii, quo tempore liber deſcribendo abſolutus fuerit. Iidem ſæpius nomen ſuum addebant, quod tamen hic ſive per negligentiam, ſive alia ex cauſa omiſſum eſt. Sed id noſtra parum refert. Optandum erat, ut nomen typographi hic legeretur, cum anno (ſi alius eſt, atque 1467) & loco, ubi liber ſit impreſſus. Si admonitio hæc

hæc una cum anno à typographo profecta eſt, liber ipſe anno uno editionem Roma-
p.74 nam antevertit. Cujus vero opera, aut ubi illa curata ſit, dicere nequeo. Veriſimile enim eſt, hunc librum à Belga quodam aut conſcriptum eſſe, aut impreſſum. In hanc ſententiam adducit me vox illa GOD, quæ in fine legitur; quam ſi Germanus aliquis ſcripſiſſet aut impreſſiſſet, non GOD, ſed GOTT legeres. *Gottes Wort* Germanis, nobis dicitur *Godes Woord.* Sed alia quoque ratione ænigma illud GOD.AL. explicari poteſt. Quid? ſi librarii vel typographi hic lateat nomen, *GODſchalcus ALemannus*, vel *GODefridus ALemannus* Liber iſte, ſicut & alter ille editionis Romanæ, manuſcripto jure meritoque æquiparandus, imo pluris æſtimandus eſt; nec minus omnes alii, qui primæ ſunt editionis.

Vides itaque, hoc pacto *Conradum Sweynheym*, *Arnoldum Pannartz* & *Ulricum Han de Vienna* artem typographicam anno 145[illegible]. Romam deportaſſe, *Polydoro Virgilio*, à quo plane non aut parum diſſentit *Sabellicus* teſtante. Si *Volaterranum* audias, annis ſeptem poſt id factum eſſe dixeris; vel etiam decennio poſt, ut præter alia teſtimonia *Auguſtini* editio Romana anni 1468. innuit. M. Cruſius in Annalibus Suevicis, ubi f) ſupra: *Tractata Typographia*,

f) *Vide ſupra Cap.* 10. & 12.

phia, inquit, *anno* 1469. *Romæ ab Ulrico Hanhermanno.* Hic videri poſſit Ulricus antedictus cognomen habuiſſe *Hanhermann.* At aliter res habet. Locus iſte Chronologi corruptus eſt & vitioſe impreſſus; reſtitui tamen protinus poterit, ſi, me ſuaſore, pro *Hanhermanno* ſcripſeris *Han Germano*: id quod certo videtur certius. Auctor reſpicit *Officia Ciceronis per Ulricum Han de Vienna* Romæ anno 1469 impreſſa, de quibus ſupra.

Quamvis ego antiquiores editiones Romanas non viderim, nec ullibi aſſervari animadverterim, fieri tamen potuit, ut typographiæ uſus jam antea Romæ exſtaret. Certe *Æl. Spartianus cum reliquis Hiſtoria Auguſta Scriptoribus* Mediolani anno 1465. eſt impreſſus, id quod g) Claudius Salmaſius coram univerſo teſtatur orbe. Annum quidem diſerte non exprimit, ſatis tamen ſubindicat. *Iſaacus* p.75 *Caſaubonus* ad emendandam *Hiſtoriam Auguſtam* antiqua uſus fuerat editione Veneta anni 1490. Hanc editionem primam appellans, à *Salmaſio* caſtigatur, ſcribente, ſe à *Franciſco Jureto* commodatam habere editionem *Mediolanenſem*, viginti quinque annis *Venetâ* antiquiorem. Ita prodiret annus 1465. niſi falſus fuit *Salmaſius*, & ex libro manuſcripto admonitio illa deſumta eſt: de quo omnino velim reddi certior.

A a Nea-

g) *In Animadverſionibus ad illos Auctores.*

Neapolin *Sixtus Ruſinger*, Argentinenſis, typographiam attulit anno 1471. teſtè *Wimfelingo*. Habeo, qui ex ejus officina prodiit, *Auctorem de viris illuſtribus*, & *Sexti Rufi Breviarium Hiſtoriæ Rom.* in 4. ubi ad calcem legitur SIXTVS RVESINGER. At neque locus neque annus exprimuntur.

Circa eadem tempora Venetiis imprimebat *Nicolaus Jenſon*, de quo antea pauca quædam diximus, & mox, finito hoc capite, iterum agemus.

Ibidem pariter typographiam adornavit celeberrimus *Aldus Manutius* Baſianâs, patria Romanus. Incepit ille Græcos & Latinos libros prelo ſubjicere circa annum 1490. quibus & charta ſelecta & typis affabre factis ſingularem nitorem conciliavit, quemadmodum exempla adhuc exſtantia teſtantur. Vir iſte induſtrius ac eruditus palmam præripuit omnibus typographis, qui ante ipſum fuerunt, vel, ipſo vivo, arti operam dabant; ſicut nunc etiam à paucis, licet non in omnibus, ſuperatur. h) *Ita tamen, ut omnibus in rebus quidquid exacti, quidquid pulchri, quidquid denique boni appareat, id ipſum Typographiæ Aldinæ nomine ex proverbio nuncupari ſoleat.* Nullis in artem parcebat ſumtibus, nullumque horrebat labo-

h) *Angelus Rocha Biblioth. Vaticanæ* p. 412. *Quem de eodem vide p.* 403. & *L. Guicciardinum in Harlemo.*

laborem. Per hebdomada ad ſummum duas imprimebat plagulas: cumque hodie ſingulis diebus ex uno eodemque prelo totidem redeant, colligi poteſt, quam negligenter p.76 fiat opus, & quantum hodierna ab Aldina elegantia & induſtria ſuperetur. At eheu! quam rari ſunt illi, qui cum illo Græcarum ac Latinarum literarum cognitione comparari poſſint. Neminem latet, quantus vir fuerit, quam induſtrius, quam accuratus, laudisque veræ & commodi publici ſtudioſus. Tantum curæ, perfectionis, nitoris ac elegantiæ, officina ejus præ ſe ferebat, ut ubique gentium *Aldus* typis argenteis uti diceretur. Ipſum, quod dixi, circa annum 1490. libros exſcribendi initium feciſſe, colligi poteſt è præfatione ipſius præmiſſa libro, cui titulus i) Θησαυρὸς κέρας ἀμαλθείας, καὶ κῆποι Ἀδώνιδος, Venetiis anno 1496. impreſſo. Ibi annum modo dictum 1496 ſeptimum eſſe, ex quo officinam typographicam aperuerit, ipſe profitetur, præfationem ita exorſus: k) *Dura quidem provincia eſt, bonarum literarum ſtudioſi, emendate imprimere Latinos libros; durior, accurate Græcos; duriſſima, non depravate vel hos vel illos duris temporibus. Quanam lingua curem ipſe imprimendos libros, & quo tempore, videtis. Poſtquam ſuſcepi hanc duram provinciam (annus enim agitur*

i) *Theſaurus Cornucopia, & Horti Adonidis.*

k) Aldi præclarum de ſtudio ſuo teſtimonium.

jam ſeptimus) poſſem jurejurando affirmare, me tot annos ne horam quidem ſolidæ habuiſſe quietis. Pulcherrimum utiliſſimumque eſſe inventum noſtrum, omnes uno ore dicunt, laudant, prædicant. Sit ita certe; inveni tamen ipſe, quo excrucier modo, dum vobis prodeſſe cupio, bonosque libros ſuppeditare. Ludovicus Guicciardinus exiſtimat, Aldum primum eſſe, qui Græcos libros ediderit. Hac itaque ratione ante annum 1490. nulli exſtitiſſent libri Græci impreſſi. *Suidæ* Græco, anno 1499 Mediolani impreſſo *Joannes Maria Catanæus* iſta præmittit: *Quis poſt hanc divinam imprimendi artem librum aliquem ſuis undique numeris abſolutum publicavit? niſi characteribus decoris inſignitum? emendatore optimo illuſtratum? utilitate publica neceſſarium? Ego autem non negaverim, jam plurima utriusque linguæ volumina per eruditos in lucem veniſſe, quæ ſplendoris multum & utilitatis ſecum attulêre; ſed qui eam, quam* Suidas *Græcus, abſolutionem ſit conſecutus, nullum facile contenderim.*

p.77 Typos Græcos ad hoc opus imprimendum ſcalpſerunt Joannes Biſolus, & Benedictus Mangius, Carpenſes, quibus ob ipſorum peritiam & ingenii dotes id negotii datum fuità Demetrio Chalcondyle, qui ad *Suidam* accurate edendum ac typos idoneos multum laboris & induſtriæ contulit. Si quis harum rerum ſtudioſus plura de duobus his egregiis chalcographis noſſe deſiderat, is adeat Græcam Chalcondylæ præfationem, ac ſe doceri patiatur. Hallucinatur heic utique *Ludo-*

vi-

vicus Guicciardinus, Nobilis Florentinus, quando libros Græcos ab *Aldo* primum editos eſſe docet. Ante annum enim 1490, quo Aldus imprimere cœpit, Florentiæ anno 1488. Homerus, typis Græcis vere egregiis, editore Bernardo Nerilio, eſt exſcriptus. Plures alii libri ante id temporis prodierunt, quos hic recenſere longum foret. Deſcribam heic potius verba, quæ in officina januæ muſei ſui literis majoribus *Aldus*, ad avertendas ſalutationes intempeſtivas, quæ turbare graviora conantem potuiſſent, inſcribi curavit. Tum caput hoc finiam poëmate quodam, quod haud ita pridem compoſui in l) ſymbolum laudatiſſimi *Aldi*, animadvertens ſimul in præproperos editores librorum immaturorum ſive nugarum, quibus lectori nauſea movetur, auctori vero ipſi dedecus pœnitendum adfricatur. Utinam m) illud nec me ipſum tangeret, & hic locum quoque haberet! Modeſta *Aldi* admonitio, janitoris loco, ſequens eſt:

Quisquis es, rogat te Aldus *etiam atque etiam, ut ſi quid eſt quod à ſe velis, perpaucis agas: deinde actutum abeas: niſi tanquam Hercules, defeſſo Atlante, veneris ſuppoſitu-*

l) FESTINA LENTE.

m) Nam valde tumultuarius eſt hic noſter Commentariolus & paucularum horarum.

rus humeros: ſemper enim erit, quod tu agas, & quotquot huc attulerint pedes.

Aldus neminem admittere volebat fruſtra: qui ipſum veniebant ſalutatum, monebantur, ut paucis ſe expedirent, & abirent illico: niſi quis veniſſet defatigatum adjuturus. Semper enim ibi aliquid habituros, quod agerent.

p. 78 Dialogus ſuper pictura quadam, ſeu ejus ſciagraphia inter Poëtam & Pictorem.

Poëet. *Segt, Schilder, wat magh dit voor een Goddinne weſen,*
Met dat ghelettert kleedt? of ſtaet het daer te leſen?
Schilder. *Het is de* DRUCKERY. Poëet. *Wat Stad leyt in't verſicht?*
Schilder. *'Tis* Haerlem, *die de Konſt gebragt heeft in het licht.*
Poëet. *Wie ſijn, die om haer ſtaen?* Schild. *De* Muſen *alle negen.*
Poëet. *Dus met een* n) *Slang omringt?* Schild. *Door haer ſijt leven kregen,*
End' Eeuwigheyd te loon. Poëet. *Die met't laurieren loff*
Erken ick nu, dat is het hooft van't Maegden-hoff,
Apollo *onſen Godt. Maer, ſegt, wie daer beneven*

Sit

n) Symbolum æternitatis.

Sit aen de rechter handt? Schild. *Hem is te recht gheghheven*
Van lauren Laurens naem: de Vinder van de Konſt,
Apolloos crans wel waerdt, en al der Goden jonſt.
Poëet. *Is't* Laurens Coſter *dan?* Schild. *Jae.* Poëet. *Die held moet beklijven,*
Die ons ſoo heeft bevrijdt van lang-verdrietigh ſchrijven;
Die onſe Bœcke-kas verherlickt en verrijckt,
Soo dat de Burgher-man den Koning niet en wijckt.
Maer, Schilder, ſegt toch voort: wat Vrouw is daer gheſeten
In't aenſicht ſo miſmaeckt, als of ſy had ghekreten?
Schild. *'Tis* o) Metanœa, *Heer, van my dus afghemaeld.*
Poëet. *Die Cicero niet kend, en dus de Grieck vertaeld,*
Hoe! noemt ghy haere naem? Schild. *Ick hebt van die het weten,*
Ick hebt van uws ghelijck; en wy ſijn ſchier Poëeten.
Poëet. *Al lacht ghy ſoo wat heen, het is de waerheyd oock.*
Gheloof my, Schilder, u en ſtreel ick nocht' en ſtroock,

o) Pœnitentia.

p.79 *Ghy hebt de ſin ghevat.* Schild. *Maer ghy hebt meer gheleſen;*
Seght, wil dit volckjen niet dus by den and'ren weſen?
Poëet. *Ick hebber wel ghekendt, die met te ſpae berou,*
Nae hertſeer en verdriet, eerſt leerden deſe Vrou.
Sy ſtellen metter haeſt, en ſonder te erkauwen,
Een boeck met eenen ſett. Dit brengt haer in benauwen;
In corten iſt haer leet, dewyl't niet hangt off kleeft,
Dewijl het werck maer is ghedootverwt, en niet leeft;
Niet, als't behoord, gheſteldt. p) *De Venuſijnſche ſnaeren*
Die hoordmen ſonder vrugt; ſijn raed die laet men vaeren,
Te blocken neghen jaer ſoo over eenen boech,
Dat valter veel te ſwaer; drie weecken is ghenoeg,
Als't boeck is aen den dagh vervaerdight en ghegheven,
Soo voelen ſy met ſmert, wat datter is bedreven.
Och! was't dan niet te laet? Och! dat de Sot met ſout
Op-eeten moght het gheen ſijn dwaſe pen uyt ſpout.

Och!

p) Horatius de arte poëtica.

Och! hadd' hy op het Merck van q) Aldus *acht ghenomen,*
Hy was in ſulck verdriet niet blindelincks ghekomen.
Och! hadd' hy daer ghelet opd' inhoudt en't berecht,
Hoe dat de r) *ſnelle Viſch om't ancker is ghevlecht.*
Och! hadd' hy het Devijs met aendacht daer gheleſen,
De arme knecht en ſou nu ſoo benart niet weſen.
Die hier met lancksaemheydt ſich haeſt, en ſoetjes gaet,
Raeckt binnen't huys van Eer; die loopt, die komt te laet.

Legendo & Scribendo
Harlemi 15. Auguſti 1628.

CAPUT XVI.

Elenchus librorum aliquot antiquorum, in diverſis Italiæ urbibus impreſſorum, quibus nomina typographorum adduntur. *p. 80*

Præter ante dictos libros & typographos in aliis quoque diverſis Italiæ urbibus officinæ ty-

q) *Aldus Manutius* Civ. Rom. mel gentium, & typographorum carbunculus.
r) Delfinus. *Feſtina Lente.*

typographicæ mature admodum fuerunt adornatæ: unde in præfatione mea poëtica dixi:

De Konſt vloog door het Ryck, en bleef niet in de paelen;
En dat men anders ſou van Haerlem moeten haelen,
Dat baeldemen van Ments. Te Romen, te Milaen,
In andre Steden meer begon de Pers te gaen.

s) De *Roma* capite præcedenti inde à primis originibus diximus: nec ſilentio præterivimus *Mediolanum*, librum quendam, qui ibi anno 1465. impreſſus dicitur, deſcribentes. Nunc addimus, ibidem pariter prodiiſſe anno 1471. Feſtum Pompejum *de verbor. ſignificat.* & Franciſci Philelfi *Satyras* anno 1476. apud *Chriſtophorum Valdarpherum* Ratisbonenſem, typographum exactiſſimum, quod ex monito in calce legendo apparet. Pariter impreſſus eſt ibidem *Titus Livius*, arte & impenſis *Philippi Lavagniæ*, anno 1478. quæ ejus editio antiquiſſima & prima habetur. At apud *Franciſcum Robortellum* t) lego *Livium à Victorino* u) *Feltrenſi* correctum, & impreſſum à *Vendelino*, anno 1470. adeo ut hæc editio Mediolanenſem annis octo antecedat. Donatus Boſſius *de Archie-*

s) *Ptolemæi Geographia Lat. cum tabulis. Romæ* 1480.
t) *Emendationum Lib. 2. Cap.* 54.
u) *Feltre.*

chiepiſcopis Mediolanenſibus Mediolani impreſſus eſt anno 1492. Quo tempore x) Neapolin & Venetias pervenerit typographia, ſupra quoque expoſuimus, ac oſtendimus, Venetiis *Nicolaum Jenſon*, Germanum, licet Gallus dicatur, præcipuum fuiſſe typographum. Imprimebat is anno 1472 typis nitidiſſimis, & forma elegante, C. Plinii *Naturalis Hiſtoriæ libros.* Ab eodem impreſſus eſt anno 1476 p. 81
y) Æmilius Probus (ſive potius Cornelius Nepos) *de vita Excellentium* &c. Eodem anno prodibat Venetiis Nonius Marcellus, *induſtria & impendio* Nicolai Jenſon *Gallici.* Et Thomas quoque Aquinas *de erroribus Gentilium* ab eodem impreſſus eſt anno 1480. ubi ipſe *Impreſſor præſtantiſſimus* vocatur. Nolim vero exiſtimes, eum poſtea otio indulſiſſe, quum aliorum librorum, ab eodem editorum, nullam faciamus mentionem. Venetiis circa hæc tempora, aut brevi poſt, alii præter hos typographi famam ſibi pepererunt. Vir præſtantiſſimus atque doctiſſimus *J. Gruterus* uſus eſt *Orationibus* Ciceronis *ex Veneta editione anni* 1473. Priſciani *Opus Grammaticum impreſſum Venetiis impenſis* Marci de Comitibus, *ſociique ejus* Girardi Alexandrini, *anno* 1476. Eodem-

x) Matthiam Moravum, *Neapolitanum typographum mire extollit in Epiſtola ad* Ferdinandum *Regem* Junianus Majus, circa annum 1480.

y) *Meminit Hieronymus Magius.*

Eodemque anno *Biblia* Hieronymi, *ſive Vulgata* ibidem impreſſa *per Franciſcum de Hailbrun & Nicolaum de Franckfordiâ, ſocios.* Præter illos tunc noti etiam erant *Andreas de Paltaſichis* Catarenſis & *Boninus de Boninis,* ſocii, à quibus impreſſus *Aulus Gellius* anno 1477. & *Lactantius* anno 1478. Innotuerunt præter illos *Dietericus Reynsburgenſis* & *Raymundus Noviomagenſis*, quorum opera anno 1477. prodiit Bonaventura *ſuper Secundam Sententiarum*, Venetiisque editus Valerius Maximus *Boni Accurſii Piſani anno* 1478. Horatius *impreſſus Venetiis per Philippum Condam, anno* 1479. Juvenalis *Dom. Calderini*, 1482. *Eodemque anno* Val. Maximus *cum Omniboni Leoniceni Commentariis, typis Joannis de* z) *Forlivio.* Apulejus *& alia Venetiis impreſſa circa annum* 1485. De *Erhardo Ratholdo*, qui Auguſta Vindelicorum Venetias venerat, & anno 1485. imprimebat, egimus capite duodecimo. Raineri Piſani *Pantheologia, impreſſa Venetiis, cura & impenſis Hermanni Lichtenſtein Colonienſis anno* 1486. *Eodemque anno* Ovidius *per Bernardinum de Novaria.* Anno 1488 Venetiis C. Val. Catullus *cum Antonii Parthenii Veronenſis Commentariis* impreſſus eſt typis *Andreæ de Pataſcichis*: & Ciceronis *Epiſtolæ Familiares cum Hubertini Clerici Creſcentinatis Commento per Bernardinum de Coris Cremonenſem, anno* 1488. Eodem anno ibidem in typographiam quoque conferebat operam *An-*

z) Forli.

Antonius de Strada. Omnes autem typographos ejus temporis Venetos, nominatim eos, qui ab anno 1490 usque ad annum 1500 claruerunt, enumerare & tempus & charta prohibet. Quarto anno poſt, quam *Plinius*, ut ſupra dictum, impreſſus erat per *Nicolaum Ienſon*, idem auctor Parmæ prodiit *ductu & impenſis Stephani Coralli Lugdunenſis*, *anno* 1476. Tarviſii quoque mature cœpta eſt typographia: ibi enim anno 1469 impreſſa Polyphili *Hypnerotomachia*; de quo libro agit eruditiſſimus a) Voſſius, occaſione Epiſtolæ *Balthaſaris Bonifacii* ad Virum illuſtrem & ſingularem eruditorum fautorem *Dominicum Molinum*, Venetiis. Elapſis hinc octo annis Tarviſii prodiit Junianus Majus *de priſcorum verborum proprietate*, anno 1477 opera *Bernardi Colonienſis*; ac tribus annis poſt, idem liber ibidem, anno 1480 per *Bartholomaeum Confalonerium* Brixianum. Terentius *cum* Donati *Commentario* anno 1477 apud *Hermannum* b) *Lichtenſtein*, qui poſtea Venetias habitatum conceſſit, ibique libros formis æneis deſcripſit annis 1486 & 1494. Tarviſii prodierunt inſuper M. Annæi Senecæ *opera*, anno 1478. & Plautus *Georgii Alexandrini*, anno 1482. Ferrariæ Andelonis *Aſtrolabium*, anno 1475. Bononiæ c) Manilii *poëtæ Aſtronomi*- p. 82

a) *De Hiſtoricis Latinis pag.* 838.
b) Levilapis ibi eſt.
c) *Meminit Caſpar Barthius Adverſ. Lib.* 1. *cap.* 8.

micon, anno 1475 annis decem integris ante, quam Bonincontriana editio curata eſt. d) Brixiæ Jacobi Philippi *Bergomatis Chronicon per Boninum de Boninis* anno 1485. & anno 1486. Lucani *Pharſalia cum Omniboni Leoniceni Vicentini Commentariis*. Idem *Lucanus* cum iisdem Commentariis eodem anno Venetiis quoque eſt impreſſus, jam ante in Italia à M. Panthagatho editus, ut ipſa Brixiana editio teſtatur. Veronæ prodiit Joſephus *de bello Judaico per magiſtrum Petrum Mauſer Gallicum* anno 1480. Mantuæ impreſſa eſt Euſebii *Hiſtoria Eccleſiaſtica*, anno 1479. e) Regii Lepidi anno 1481. Catullus, Tibullus, Propertius *accuratiſſime impreſſi, auctoribus Proſpero Odoardo & Alberto Mazali, Regienſibus*. f) Senæ *Libri Elegantiarum* Laurentii Vallæ per *Henricum Colonienſem* anno 1487. Florentiæ quoque anno 1477 prodiiſſe *Alphonſi &c.* Geſneri Bibliotheca, a Simlero aucta & locupletata, tradit. *Geſnerus* g) ipſe vidit Diogenis Cynici *Epiſtolas Lat. per Franciſcum de Accoltis Aretinum I. C. Florentiæ excuſas*, anno 1487. Idem præterea Neapoli impreſſum eſſe librum quendam auctoris anonymi *de Thermis Puteolorum* &c. anno 1475 teſtatur. Hac itaque ratione ars impreſſoria omnem

d) *Breſcia.*
e) *Reggio.*
f) *Siena.*
g) *Vide ejus Bibliothec. magnam.*

omnem Italiam pervagata eſt. Plures alii libri, atque adeo & loci, ubi circa hæc tempora, in quibus verſor, typorum uſus invaluit, referri poſſent: ſed eo pacto elenchus hic in libri molem excreſceret; nec laboris foret exigui, referre, quam longe lateque ille Coſteri h) Gallus pennas diſperſerit. Nam in Siciliam usque ars penetravit, ubi anno 1476 Hebraici aliquid (quod merito mireris,) excuſum eſt. Inter codices linguarum orientalium manuſcriptos æque ac impreſſos, quos Vir venerandæ memoriæ, Joſephus Scaliger, morti proximus, Lugdunenſi in Batavis Bibliothecæ teſtamento legavit, liber eſt ante annos abhinc centum quinquaginta duos in Sicilia impreſſus, *Grammatica* nimirum *Moſis Kimchi*, quod relatum mihi à Viris eruditiſſimis & omni cultu digniſſimis, *Heinſio* & *de Dieu* memini. Quo autem loco magnæ hujus maris mediterranei Inſulæ, quave in urbe typographeum fuerit Hebraicum, comperire nondum potui. Novi tres ibi eſſe urbes, ſedibus Archiepiſcopalibus conſpicuas, Panormum, Meſſanam & Montem Regalem, quarum ſub ultima Catana Academia claret. Utrum ibi, an Syracuſis, an Melitæ, an i) alibi prelo fuerit ſubjectus *Moſes* iſte *Kimchi*, me latet.

h) Ulricus Han, *de quo præcedenti capite.*

i) Imo vero *Ortonæ maris:* vide Fratris dil. Biblioth. Hebr. Vol. III. p. 812.

latet. Id non ignoro, Piſauris in Italia, ditionis Venetæ, prima Biblia Hebraica impreſſa eſſe, *ſimul in folio*, *& in quarto*, anno 1494.

p. 84 *Caput XVII.*

Ubi oſtenditur, ante annum a Chriſto nato MCCCC LXVIII. nec Romam nec in Italiam univerſe perlatam fuiſſe artem typographicam.

Supra k) *Sabellico* & *Polydoro Virgilio* me oppoſui, nec ipſorum verbis ſubſcribere potui, Romæ anno 1458 vigère cœpiſſe Typographiam profitentium. Jam vero, re ipſa, & omnibus, quæ ad eam ſpectant, ac aliquid momenti ad perſuadendum habere videntur, etiam atque etiam penſitatis, nec ipſe *Volaterranus* audiendus mihi videtur, origines ejus in annum 1465 referens, & perſuaſum habeo, in commentariis ejus, ſæpius minus curate conſcriptis, loco anni 1465 reſtitui debere annum 1468, quo *Auguſtinus* meus lucem adſpexit. Hanc meam opinionem corroborant ac ſuffulciunt ea, quæ memoriæ reperio prodita l) de Gerardo Praet Goudano, qui, cum puellam quandam Septimontio, vulgo *Sevenbergen*, oriundam, reddidiſſet gravidam,

k) Conf. Cap. XV.

l) *Auctor ipſe Eraſmus in vita ſua, hac de patre memoria prodens.*

vidam, nec agnati ejus aut conſanguinei matrimonium cum ea concedere vellent, Bataviam egreſſus Romæ ſcribendo victum ſibi paravit. Tum enim (anno 1465) m) ars imprimendi nondum innotuerat, ipſe autem eleganter ſcribebat, literarum Græcarum ac Latinarum apprime peritus. Audiebat doctorem *Guarinum*, & eruditos, quibus mirum in modum Roma abundabat, conſectabatur. Auctores omnes probatos manu deſcripſerat propria &c. Hæc & plura tradit ille, qui in utero materno olim celatus, poſtquam in lucem editus eſt, æternum evaſit lumen non ſolum anguſtæ noſtræ Bataviæ, ſed Europæ, quin etiam univerſi orbis terrarum. Hæc de patre ſuo tradit Gerardus Gerardi filius, vel, quod nomen per orbem illuſtrius eſt, *Deſiderius Eraſmus Roterodamus.* Sedet itaque animo annus 1468. De *Spartiano* Mediolani anno 1465 impreſſo, quid cenſendum ſit, ulteriori inveſtigationi & examini ſervo.

CAPUT XVIII.

Antiquiſſimæ de Typographia apud Hiſtoricos, aliosque Scriptores relationes. p. 85

Maximo ſane mirandum opere, artis & inventionis tam egregiæ, qualis quidem eſt Typographia, temporibus antiquis non fre-

 quen-

m) Nam tum nondum erat ars typographorum, *ipſiſſima Eraſmi verba.*

quentiorem factam eſſe mentionem. Si Moguntiæ anno 1442 & 1450 impreſſi ſunt libri, cur, quæſo, ars debita fraudata eſt laude? Qui fit, ut ipſi annalium conditores ac eruditi eorum temporum, nulla habita ratione maximi commodi, quod ex arte illa ad eosdem erat rediturum, eam tamen alto prætereant ſilentio? Ne verbo quidem ejus meminit coætaneus *Matthaus Palmerius* Florentinus in Chronico ſuo usque ad annum 1449. Nec *Antonius Florentinus* in Chronico ſuo, usque ad annum 1459, quo obiit. n) Nec *Flavius Blondus*, qui deceſſit o) anno 1463. Nec *Joannes Gobellinus* in p) Commentariis ſuis de rebus, quæ ſub Pio II. Pontifice evenerunt, qui fato ceſſit anno 1464, Gobellino adhuc ſuperſtite. Nec Pius modo dictus in ſcriptis ſuis. Nec Nicolaus de Cuſa, qui mortem obiit anno 1464. Quo pacto ea de re ſilere potuerunt *Jacobus Piccolominaus*, Cardinalis, q) in Epiſtolis ſuis circa eadem tempora ſcriptis; & *Bartholomaus Platina* in Hiſtoriis ac Vitis Pontificum, qui Romæ r) anno 1481. peſtilentia periit? At Cardinalis *Piccolominaus* tamen in Epiſtola, ad nepotem ſuum *Chriſtophorum*

n) *Natus annos* 70.
o) *Natus annos* 75.
p) *Forſan hi Commentarii ſunt ipſius Pii II.*
q) *Papienſis.*
r) *Natus annos* 70.

rum anno 1473. ſcripta, meminiſſe videtur librorum recens impreſſorum. s) *Orationes Ciceronis*, inquit, *& Ovidii opera apud librarium ſunt: miniata & ligata mittentur ad te.* Miniatæ vel p. 86 rubricæ dicuntur literæ illæ prægrandes, quæ olim non imprimi ſolitæ, ſed rubro aut cæruleo atramento, cum aliis adhuc ornamentis appictæ, libris decus afferebant. *Platina* quoque Typographiæ inventum *Joanni Fauſto* circa annum 1452 tribuiſſe dicitur. *Gilbertus Genebrardus* in Eugenio IV. PP. *Platina*, inquit, *& fere omnes tale inventum referunt ad Joannem Fauſtium Moguntinum, ſub annum* 1452. De reliquis quid dicendum? alii neglexerunt, nec vacarunt typographiæ, tum nondum adeo notæ, deſcribendæ; alii tamen laudes ejus attigerunt. *Matthias Palmerius*, Piſanus, in Continuatione Chronici *Palmerii* Florentini: *Fuit*, inquit, *ars hæc prope divina per totum fere orbem propagata circiter annum* 1457. *Palmerius* iſte Piſanus continuationem modo dictam deduxit usque ad annum 1481, quo adhuc erat ſuperſtes. *Jo. Ant. Campanus* Epiſcopus Aprutinus ſive Interamenſis, cujus ſupra honorificam fecimus mentionem, in Epigrammate ſuo de Ulrico Gallo. *Junianus Majus* Neapolitanus in t) Epiſtola ad *Ferdinandum* Regem: *Nunc demum viri ſingulari ingenio præditi,*

Bb 2 inquit,

s) *Gruterus Venetæ Editionis meminit*, *an.* 1473.

t) *Præfixa operi de priſcor. verbor. proprietate.*

inquit, *omnique doctrina ornati, tanquam in ſubſidiis poſiti, & occurrunt Barbarorum colluvioni, & Latina ſtudia in priſtinum pubertatis florem reſtituunt. Accedit ad hæc, quod Germani ſolerti ac incredibili quodam invento NUPER novam quandam imprimendi artem rationem invenerunt.* Hæc ille circa annum 1477. De hac arte, u) *Irenico* teſte, ad *Franciſcum Guarinum*, præclaras admodum dedit literas *Nicolaus Perottus*, Archiepiſcopus Sipontinus. *Solebam*, inquit, *mi Franciſce* &c. usque ad verba *poſſet amplius deſiderari*, (vid. ſupra pag. 345.) Hic *Perottus* hoc tempore
p.87 floruit, & obiit x) admodum ſenex. Præterea (ut idem docet modo laudatus *Irenicus*) de arte imprimendi libros epiſtolam reliquit *Franciſcus Philelphus* Anconitanus, Poëta Laureatus & Eques, y) *ubi ſuo tempore repertam eſſe hanc artem oſtendit, & quasdam literarum formulas nominat, & inventores hujus æterna laude æſtimat.* (vid. ſupra pag. 344.) *Philelphus* iſte natus anno 1398, defunctus eſt an. 1481, poſtquam ætatis octogeſimum tertium confeciſſet. *Philippus Beroaldus*, Bononiæ anno 1450 in lucem editus, & anno 1510 mortalitate interceptus, in quodam ſuo carmine ob hanc artem Germaniam ſummis in cœlum laudibus extollit. Num vero & alii officii ſui fuerint

u) *Germaniæ Exegeſeos Lib.* 2, *cap.* 47.

x) *Anno* 1460.

y) *Verba ſunt Irenici.*

rint obſervantes, ſub judice lis eſt. Ego, ubi nonnullos eorum allegavero, capiti huic finem imponam, ad alia digreſſurus. *Nicolaus Clopper*, Canonicus Eindhovenſis, anno 1472 *in Florario Temporum.* Joannes z) de Hagen *in Chronicis* ſuis, quæ usque ad annum 1471 deduxit, anno 1475 defunctus. Anonymus *in Chronico magno Belgico*, quod finitur, ut etiam auctoris vita, anno 1474. Ægidius de Roya *in Annalibus Belgicis*, perductis ad annum 1478, quo & auctor obiit. Thomas Baſinus *in Hiſtoria de Ludovico XI. Galliarum Rege, & Carolo Burgundiæ Duce*, circa annum 1480. a) Jacobus Ticinenſis *in Commentariis ſuorum temporum, ſub Pio II. P. M.* à quo Cardinalis creatus eſt. b) Hieronymus Albertucius Burſellus *in Chronico ab origine mundi usque ad annum* 1491. qui, paucis annis interjectis, Bononiæ, in patria, ex vivis ſublatus eſt. c) Baptiſta Ferrarienſis, peritiſſimus ille & probatisſimus Hiſtoricus, *in Hiſtoria* ſua *Florida* à nato Chriſto usque ad ſua tempora, vivebat autem anno 1494, perducta. Atque hi maximam partem rari ſunt libri, nec temere obvii.

z) *Alias, de Indagine.*

a) *Laudatur à Leandro Alberto in Italia ſua.*

b) *De hoc Voſſius ex Leandro Alberto, de Hiſtor. Lat. Lib.* 3. *Cap.* 8.

c) *Vide de eo Lang. in Chron. Citizenſi & Tritthem.*

Inter eos nonnulli lucem viderunt, quibus tamen in præſentia deſtitutus, in iis, quæ habeo, acquieſco. Cui tantum tribuit fortuna, ut ipſi ad elingues iſtos doctores liber pateat aditus, is inveſtiget, quæ ipſorum de typographia ſit ſententia.

p. 88

Cap. XIX.

Digreſſus ex Italia in Belgium; una cum elencho quarundam antiquarum officinarum typographicarum hujus regionis.

Noſtrum nunc eſt, Italia relicta, domum reverti. Si nobis Italia tam amœna fuit & jucunda; laudabilius atque decentius erit, ut almam noſtram patriam longe amœniorem habeamus & jucundiorem:

Myn Vader-Stad roept my, na Haerlem moet ick hooren.
't Landt treckt (ick weet niet hoe) van daer wy ſyn gheboren.
Die ſoete heughenis is't ſoetſte, dat men vindt,
Ons hert en ons ghemoed gheen bandt ſoo krachtig bindt.

Vale itaque venuſta Italia, vale Roma, decus orbis, & cornu copiæ infinitarum deliciarum: Vale Gallia, vale Hiſpania, vale Anglia, valete omnes reliquæ ditiones atque regiones!

Fru-

Fruſtra eſtis, ſi ſperatis, veſtras à me officinas typographicas commemoratum atque celebratum iri. Amor patriæ cariſſimæ me allicit ad manendum intra terminos antiquæ, inclutæ & celebris Bataviæ: extra quos ſi egreſſus fuero, non niſi proxima & vicina loca tangam; quemadmodum nunc fert animus annotare hic nonnulla, quæ hic locorum apud majores noſtros fuerunt, typographea. *Hiſtoria Scholaſtica ſuper N. T. auctore Anonymo*, Ultrajecti impreſſa per *Nicolaum Ketelaer*, ac *Gerardum de Leempt*, anno Domini 1473. Ibidem anno 1480 impreſſus eſt *Faſciculus Temporum*, Belgice verſus, apud *Joannem Veldenaer*, de quo typographo fuſius infra agemus. *Erhardus Reewich* Ultrajectinus Moguntiæ impreſſit libros anno 1486, quo anno d) *Itinerarium Hieroſolymitanum Bernardi de Breitenbach* in lucem edidit Latine, & Germanice, eo tamen ſermonis genere, quod & noſtri Batavi intelligunt, anno 1488. *Dialogus Creaturarum appellatus, jocundis fabulis plenus* prodiit Goudæ Batavorum anno 1480 per *Gerardum Leen*, celebrem ætatis ſuæ typographum. Apud eundem impreſſus eſt *Tractatus* Colores *inſcriptus, de elegantia, compoſitione, dignitate*, &c. *per egregium Magiſtrum Engelbertum*, anno non addito. Anno 1478 liber quidam de S. Sacramento, p. 89

d) *Auctor ipſe vocat* Paſſagium in Terram Sanctam.

apud *G. Leen* Goudæ Bat. & eodem anno apud eundem utile quoddam, minoris molis Chronicon Hollandiæ, Belgice, continens res varias, quæ in majori Chronico deſiderantur, ſæpius à me in Hiſtoria mea Comitum Hollandiæ allatum. Ejusmodi Chronica aliquando vidi, ac ipſe unum poſſideo antiqua manu ſcriptum. Illud Hollandiæ Chronicon ita incipit: *Lange ſoo is my gebeden, dat ick doch woude maken ende beſchriven die Hiſtorien van Hollant &c. van Graef Dieric die eerſte Grave van H. tot dat die machtige Hertoech* Philips *van Burgongen regnirede in Hollant.* In Chronico Goudano hæc ita habent: *tot die machtige en edele Hertoghe* Maximilianus *van Ooſtenrijc regneerde.* Illud usque ad *Maximiliani* tempora deductum deſinit in *Carolo*, Duce Burgundiæ, qui in oppugnatione Nanceji prælio fuſus cecidit anno 477, relicta unica filia e) Maria, quæ poſtea *Maximiliano*, Duci Auſtriæ, Imperatoris Friderici filio, nupſit. Chronica manuſcripta finiunt cum obitu *Iacobaa*, quæ plurium calamitatum extitit occaſio, anno 1436. Exemplum meum MS. exaravit & abſolvit *Clais Goten,* in loco, qui vulgo dicitur Haemſte. Idem quadraginta annis poſt auctius Goudæ Batavorum *Gerardus Leen* impreſſit. Idem G. L. anno 1479. abſolvit ac edidit librum

e) *Maria Caroleſia, nupta Maximiliano Friderici III. Imp. filio, Anno* 1477 *menſe Auguſto.*

brum feſtivum atque nitidum de ratione, qua viri æque ac fœminæ nobiles tempus fallere poſſint, e. g. de luſu latrunculorum: ubi tamen quisque, cujuscunque ſit conditionis, plura egregia atque ſalubria monita legerit. Idem ille feſtivus liber de fallendo tempore Delphis Batavorum impreſſus anno 1483, cum ſex annis ante nempe an. 1477 Biblia, Belgice verſa, prodiiſſent. Neſcio vero, num *p.90* additum typographi nomen habeant, cum exemplum meum cuidam commodaverim; Bibliotheca vero Lugdunenſis in Batavis, quæ eodem libro inſtructa eſt, à me ſit remotior. *Dionyſii Carthuſienſis Quatuor noviſſima, Delphis anno* 1487. Bruxellis impreſſi ſunt libri quatuor ſequentes: *Speculum conſcientiarum, anno* 1476. *Ægidii Carnerii Sportula fragmentorum, anno* 1479. *Jo. de S. Laurentio Poſtillæ, anno* 1480. *Bernardi Epiſtolæ anno* 1481. Anno 1474 ſumma induſtria & majoribus adhuc impenſis, tum in figuras inciſas tum in alia factis, apud *Ioannem Veldenaër* Lovanii prodiit f) *Faſciculus Temporum*, Latine conſcriptus. Atque ab hoc tempore idem typographus occupatus fuiſſe videtur Chronico illo, lingua Belgica in lucem proferendo, quam tandem anno 1480 Ultrajecti, auctum variis additamentis de Regibus Galliæ & Angliæ, nec non de Ducibus Brabantiæ, Epiſcopis Ultrajectinis, Comiti-

Bb 5 bus

f) *De quo vide Cap. VI.*

bus item Flandriæ, Hollandiæ, Seelandiæ, Hannoniæ, Geldriæ, Cliviæ, cum ipſorum Inſignibus adſpexit. Hoc opus à mundo condito deductum eſt usque ad diem, quo colophonem accepit, vigilias nempe Quinquageſimæ anni modo dicti 1480. Ille autem, de quo paulo ante diximus, *Faſciculus Temporum*, Belgice verſus, eundem habet cum editione Lovanienſi Latina terminum, non ultra annum 1474 productus, quo Sixtus IV. Pontifex erat Maximus, qui & decem circiter adhuc annos ſedem obtinuit. Apud eundem *Veldenaer*, cum adhuc Lovanii ageret, g) *Lucanus* eſt impreſſus, quæ editio verſus exhibet ſolito disjunctiores, ſpatiis intermediis amplioribus, in uſum ſcholarum, ut commodius interſcribi poſſent, quæ diſcentibus dictabant docentes, annus impreſſionis non additur. Lovanii pariter prodierunt *Hiſtoria Sanctorum*, & *Legenda S. Cuneræ* anno 1485. *Beets ſuper decem Præcepta* anno 1486, quo anno 1486 typographum ibi egit *Joannes de Weſtfalia*, qui ſane diu multumque in arte hac ibi ſe exercuit. Poëtæ enim *Juvenalis* & *Perſius* Lovanii apud eundem *Joannem de Weſtfalia* anno
p.91 1475 impreſſi ſunt. Atque hujus editionis exemplum membraneum vidi, quod opinor, aſſervatur adhuc à nobili ac erudito Equite, *Dieterico van der Does*, amico meo, & digniſſimo

g) *Editore Pomponio Infortunato.*

ſimo celeberrimi *Jani Douſæ*, Dynaſtæ, dum vivebat, in *Noordwyd* &c. filio. Antwerpiæ formis æneis libri quidam interque hos *Petri Hiſpani Logicalia* impreſſi ſunt. Gandavi in Flandria quinque Libros *Boëthii de Conſolatione Philoſophiæ*, Belgice verſos, addita paraphraſi, in ſolatium, inſtitutionem ac excitationem omnium hominum, impreſſit *Arend de Keyſere*, anno 1485. h) Aloſti, pariter in Flandria, impreſſa eſt *Summa Angelica de Caſibus conſcientiæ*, anno 1496. Daventriæ prodierunt anno 1479 *Legenda aurea & Socci Sermones tribus vol.* anno 1480. Zwollæ anno 1479 *Bonaventuræ Conciones & Bernardi Conſiderationes ad Eugenium PP.* anno 1486. Nec deſunt alii in Belgio loci, qui prælis fuerunt inſtructi. Liber, qui inſcribitur *Dat Leven en Lyden ons liefs Heeren Jheſu Chriſti*, abſolvit *Matthias van der Goes* an. 1484. Ubi vero impreſſus ſit, non apparet; quemadmodum in pluribus aliis ac innumeris libris impreſſis non ſolum locus, ſed etiam typographus ac annus deſideratur. Hujusmodi ſunt *Bibliorum vulgarium*, *Bibliorum cum gloſſis*, *Valerii Maximi*, *Q. Curtii*, *Martialis Epigrammatographi* (quam bonitate optimis membranis MSS. non cedere, in animadverſionibus meis in illum Poëtam ſuperioribus annis re ipſa comperi,) *Flori*, *Vegetii*, *Sidonii Apollinaris*, *Ambroſii*, *Auguſtini*, *Hieronymi*, *Iſidori*, *Gregorii*

h) *Aelſt.*

gorii Magni, Bernardi, Vincentii Belovacenſis, Bonaventuræ, Thomæ Aquinatis, Alberti Magni, Petri Comeſtoris, Franciſci de Mayronis, Hugonis de S. Victore, Joannis Cardinalis, Barthorii, Thomæ de Kempis, Bernardini de Buſtis, Bernardini de Senis, Joannis de Turre Cremata, Roperti Holkot, Philippi de Brommerdo, Hugonis de Prato, Pauli Burgenſis, Leonardi Italici, Leonardi de Utino, I. Nideri, Richardi de Villa Nova, aliæque innumeræ editiones incertæ, ſine loci, typographi temporisque annotatione.

p.92

Caput XX.

Ubi demonſtratur, Harlemi etiam antiquis temporibus impreſſos eſſe libros, indicato ſimul tempore & nomine typographi.

At, interrogabit Lector: an Harlemi nullus plane liber, qui annum ſimul referat, ſit impreſſus? Huic reſpondero: utique. Prodiit ibi inter ceteros liber, qui inſcribitur i) *Bartholomæus van den Proprieteyten der dinghen* anno Domini 1481 impreſſus ac abſolutus in honorem Dei & hominum inſtitutionem, per *Jacobum Bellaert*. Et anno proxime ſuperiori, *Peccatorum ſolatium*, (der Sondaren Trooſt) cum figuris, Belgice verſum, Latine antea con-

i) Bartholomæus de Glanwyle Anglicus, de rerum varietate. *Videatur de eo Voſſius.*

conſcriptum à *Jacobo de Theramo*, Archidiacono Averſano & Canonico Aprutinenſi: amœnam & lectu perutilem exhibens actionem juridicam inter Belialem, malignum ex inferis ſpiritum, ut actorem ab altera parte, ab altera Moſen, defenſorem. Hic nomen typographi non exprimitur, ſed ad calcem iſta tantum leguntur: *Dit Boeck is voleyndt tot Haerlem in Hollandt Ao. M CCCC LXXXIIII. op ten XV. dach in Februario. P. H.* In fronte conſpiciuntur Harlemi inſignia, quæ geſtantur ab aquila. *D. V. Coornhert*, ut ſupra Capite primo vidimus, typographiam ab ipſo & conſortibus Harlemi inſtauratam prorſus videtur dicere tum renovatam, ac veluti ſurculum è radicibus antiquæ arboris (Lauri ſcilicet Laurentii Koſteri) ſuboleſcentem atque renovatam: cum ars iſta, ut ipſe innuit, hac in urbe à nemine interea fuerit tractata. Nullum hic loci tunc temporis publicum & illuſtre extitiſſe typographeum, facile largior. Quod ſi autem id dicere & evincere voluit, ante hanc ab ipſo inſtauratam officinam, ut & eam, quæ fuit *Joannis Zureni*, inde à primo usque auctore & inventore *Laurentio Koſtero*, nullum extitiſſe typographeum, ipſi adeo adſtipulari nequeo, ut gravi in errore verſatum eſſe exiſtimem, cum libri antedicti aliud teſtentur. *p.91*

CA-

CAPUT XXI.

Demonſtratio evidentior de gloria inventionis Typographiæ Urbi Harlemenſi tribuenda: VERA LAURENTII KOSTERI LAVREA.

Hadriani Junio, Viros ſenes, graves, ac Reipublicæ adminiſtratione claros, qui, quæ à majoribus ſuis de manu in manum tradita acceperant, maxima contentione ac fervore commemorarunt, teſtanti fides omnino haberi debebat. Neque enim conſanguineus ille defuncti *Laurentii I. F. Koſteri* fuit; nec ulli ex heredibus ejus vel poſteris cognatione aut affinitate conjunctus, imo nec ullis demeritus ſeu devinctus beneficiis; ſed liberrime, quæ ſenſit, ſcripta reliquit, ideo, judice *Plutarcho*, inter teſtes fide digniſſimos numerandus. Nihilominus tamen Germanis & aliis, ſive errore, ſive invidia ductis, placuit artis typographicæ inventionem urbi Moguntiæ, non ſine ſumma almæ ac optimæ noſtræ civitati Harlemenſi facta fraude & injuria, adſcribere. Hoc vero, quo minus ego feram, & ad ea conniveam, rei certitudo nimis evidens, ac argumenta nimis gravia prohibent. Quod ſi ad hæc tacerem, nec inveteratam opinionem refellerem, cum poſſim, certe cives mei, & cordatiores omnes hanc negligentiam & ſocordiam æternæ jure meritoque verterent ignominiæ. Pro viribus igitur ingenii mei qualiscun-

cunque laudatiſſimi *Junii* veſtigiis inſiſtens, *p. 94*
partium mearum obſervantiſſimus, honorem & urbis & meum vindicabo. Glaciem fregit *Junius*, eumque ſecutus k) Bertius. Supervacuum ideo foret eadem hic non ſine Lectoris tædio repetere. Alia non doceor, quam quæ ibi annotata, Capite noſtro primo referuntur. Brevitati igitur ut ſtudeam, & chartæ (quam belli tempeſtates nunc reddunt pretioſiorem) parcam, paucis hic aperte ac ingenue exponam omnia, quæ de cauſa hac exploratа habeo, præter illa, quæ Junius & alii, rem nondum adeo edocti, commemorant. Nec *Serarii* tangam rationes: cum plura, quæ profert, ejusmodi diſputationibus abſolvantur, quæ vel ſe ipſas refutent, vel parum ponderis habeant, ex parte etiam merito riſu excipiantur. Ego vero ab altercationibus jurgiis & contentionibus ejusmodi alieniſſimum me ſentio. Fortaſſe alia ſe nobis offerent, ut his rectius vacare poſſimus. Nunc hoc tantum epigramma Viro nobiliſſimo reponam:

Cum perſpecta tibi ſit docti pagina *Iuni*,
  Et perſpecta fides; hei! quid, inepte, facis?
Divinam fruſtra rapis Harlemenſibus artem,
  Hacque Moguntiacos tollis in aſtra tuos.

Si

k) *In contractis Tabulis Geographicis.*

Si pudor eſt, lecto noſtro deſiſte libello,
Jamne probes? l) *Sero, Caciliane venis.*

p. 95 m) *Na dien gy hebt het boek van* Junius *geleſen,*
Die ſijn getrouwigheyd genoegzaem heeft beweſen,
Een onbeſproken man, en ledig van bedrog:
Wat woelt gy niettemin? wat beuſelt gy dan noch?
Vergeefs wilt gy die Konſt den Haerlemmers ontſtelen,
En ſoekt dijn volk van Mentz die ere uyt te delen,
Ick bid u leeſt mijn werck, en hebt gy ſchaemt in't lijf,
So ſtaet daer nu van af, en laet uw valſch bedrijf,
Of wilt gy niettemin by deſe dwaling blijven?
Of denkt gy niettemin dit ſtoutlijk deur te drijven,
Al ſijt gy overtuygd? wat mackt gy arme knecht?
Gy komt hier al te laet, gy hebt het al te ſchlecht.

Nullus ullibi reperitur ager, quantacunque induſtria & moleſtia operoſe aratus, cultus ac ſarritus, quin zizania herbæque noxiæ remaneant. Nec facile aurum ſine metallo viliori & ſcoria reperitur. Ejusdem fere farinæ ſunt homines. Captant illi quidem veritatem; ſed, licet ingenium (quantum fieri poteſt) exacuant, vix cavere ſibi queunt à mendaciis,

l) Alluſio ad nomen *Serarii.*

m) Overgeſet door S. A. (*Samuel Ampzing*)

ciis, quæ ſub ſpecie veri non ſolum oculos faſcinant & mentem ſeducunt, ſed etiam ſimul efficiunt, ut, quæ aperte falſa ſunt, vera videantur. Hinc uſu venit, ut plures, dubitatione fluctuantes, & in fucatum mendacium propenſi à veritate longiſſime aberrent. Omnes fere homines, vel noſtræ, vel ſuperioris memoriæ, hoc laborant malo. Imbecillitate noſtra innata & incuria omnes fallimur, ac malignitate quadam ipſi alios fallimus, melioris utique conſcii. Similiter comparata eſſe, quæ typographiam ſpectant, perſuaſiſſimum habeo. Quare mirum nemini videatur, quod nunc demum veritas, denſis adhuc involuta tenebris, detegatur & luci exponatur. Quæ inter Germanos ſit diſcordia, quæ confuſio ac incertitudo, quæ diſſenſio de urbibus (ubi laudabilis hæc ars, & longe nobilior, quam quæ promeritis unquam prædicetur laudibus, dictitatur inventa) clare demonſtravimus ac oſtendimus, aliis *Joannem Gutenbergium*, aliis *Joannem Fauſtum*, aliis *Joannem Mentel*, aliis alios primos artis inventores videri. Docuimus præterea, quantum à ſe invicem in appellandis nominibus ac tempore determinando diſſentiant. Accedit, quod *Sebaſtianus Franck* n) in Chronico ſuo, ubi de Imperatore *Friderico III.* agitur, inventorem *Joannem Gensfleyſch* Moguntinum

n) *Anno* 1440.

p.96 appellat. Hic, ex ſenio cæcus, in ædibus Boni-montis Moguntiæ alios inſtituiſſe & artem docuiſſe dicitur, ut refero o) *Wimfelingus.* Ac ut res eo magis redderetur dubia & anceps: *Alii* (verbis utar ipſius p) Irenici) *in prædio Alſatiæ, nomine* Ruffenburg, *inceptam primitus hanc artem fuiſſe ſcribunt, quod à ſono imprimendorum librorum dixerunt, & Moguntiam primitus libros detulerunt: unde fama, illic repertam fuiſſe hanc artem, divulgata eſt.* At, quem in uſum, quærat forſan aliquis, hic adhuc movetur calculus, cum in iſto ludo Germani ſatis ſuperque ſint noti? Pergamus ad artis inventæ ulteriorem explicationem. Mea ita fert ſententia, typographiam annis decem aut duodecim ante annum ſalutis M CCCC XL. (de quo conſentiunt auctores fide digniſſimi) primum in Hollandia, idque Harlemi, eſſe inventam. Quo autem id factum initio, quove progreſſu, in præfatione noſtra poëtica recenſuimus, quod & ante nos *Junius* egit. Qui licet ſingularia quædam, typographiam ſpectantia, detegat, nihilominus tamen (pace ipſius, nec turbaturus veneranda ejus oſſa, dixerim) à lapſibus non eſt immunis, nec incuriæ haberi poteſt expers. Quæ in tranſitu moneo, & Benevoli Lectoris, qui cum iis, quæ *Junius* habet, mea conferet, judicio permitto. Satis-

o) *Vid. ſupra pag.* 174.
p) *Germaniæ Exegeſeos Lib.* 2. *Cap.* 47.

tiſfacere cuilibet, non eſt in animo, nec vacat. Veritatis ſtudioſi reperient, ſpero, quæ placebunt & ſufficient. Quicquid malevoli ac moroſi heic ſtatuerint, id nec tangit, nec angit animum meum ingenuum, ſecurum, ac bonæ cauſæ meræque q) *veritati, quam, uti cœleſte ſolis jubar, nulla nox, nulla caligo, quantumvis alta, obtenebrare poteſt*, confiſum.

Pandite nunc Helicona deæ, cantusque movete. p.97

r) Duo nunc præterierunt ſecula, ex quo detecta eſt & in lucem prodiit laudabilis ac eximia ars typographica. Non eo, qui hodie uſitatus eſt, modo, typis ſcilicet ex plumbo & ſtanno arte fuſoria factis, qui ſingulatim è loculamentis à typotheta excepti, in gnomone juxta ſe ponuntur, quot eorum primum ad vocem, deinde ad verſum, poſtremo ad paginam integram formandam requiruntur. Neque enim hoc pacto primum hæc ars tractata eſt; ſed liber imprimendus per partes ſive folia tabulis ligneis incidebatur.

Judæus quidam, nomine Rabbi *Joſeph*, Sacerdos, in Chronico ſuo ad annum ſecundum æram Judaicam 5188, qui eſt, Aeræ Chriſtianæ 1428) mentionem facit libri Venetiis impreſſi, & ab ipſo viſi: non tamen illum nominat, ſed librum ſaltem dicit eſſe primigenium, eoque artem imprimendi libros pri-

q) *Junii* verba.

r) *Anno* 1428. - *Anno* 1628.

mum inceptam. Nec putaverim hanc ſibi editionem arrogaturam eſſe Moguntiam, & multo minus Venetias, ubi tunc temporis, & multo poſt, nulla officina typographica exſtitit. Imo vero, nulla in omni Europa eſt civitas, quæ artis impreſſoriæ gloriam ab annis æque antiquis ſibi tribuat & vindicet, ac Harlemum. Glorientur licet de prima ejus inventione Moguntini, (ex frivolis tamen, quas ſupra expoſuimus, rationibus,) ab eo tamen tempore longo intervallo diſtant. Liber iſte, Judæo Venetiis tanquam ſingularis ac rarus oſtenſus, talis fuit, prout ego quidem conjicere & colligere poſſum, quales adhuc nonnulli exiſtunt, cujusmodi ipſe unum poſſideo, & alium adhuc hic loci à Reverendo, Erudito ac Honeſtiſſimo Viro, *Jo. Alb. Bannio*, ſervari novi. Simili quoque, dum vivebat, uſus eſt Celeberrimus & magnus Coſmographus, *Abrahamus* s) *Ortelius*. Librum iſtum à Judæo non nominari, mirum non eſt: quum titulo careat. Impreſſus eſt in folio, varias easque numero quadraginta, tum Veteris tum Novi Teſtamenti continens figuras, ſibi
p.98 invicem appoſitas atque inter ſe comparatas. Exempli gratia: In medio primæ tabulæ exhibetur ſalutatio & annunciatio angelica t) Mariæ

s) Videatur *Emanuel de Meteren in't Belegh van Haerlem.*

t) *Luc. I.* 24.

riæ facta: *Ave gratia plena*, &c. Et juxtim, ad latus dextrum, figura fœminæ & ſerpentis, quibus ſuperſcriptum: *Legitur in Geneſi .III. Cap.° quod dixit Dominus Serpenti*: Super pectus tuum gradieris. *Et poſtea ibidem legitur de ſerpente & muliere:* Ipſa conteret caput tuum, & tu inſidiaberis calcaneo ejus. *Nam iſtud in annuntiatione beatæ Mariæ glorioſæ virginis adimpletum eſt.* Ad ſiniſtrum latus, ſupra figuram, quæ Gideonem repræſentat, flexis genibus à Deo ſignum petentem in vellere edendum, hæc impreſſa ſunt: *Legitur in libro Iudicum .VI. Cap.° quod Gedeon petiit ſignum victoriæ in vellere per rorationem irrigandam. Quod figurabat Mariam glorioſam ſine corruptione impregnandam ex Spiritus Sancti infuſione.* Plures aliæ virorum & prophetarum figuræ ibidem habentur, & quidem per totum opus ſingulatim: additis, pro materia ſubſtrata Scripturæ S. dictis, ac verſiculis, licet minus eleganter tornatis. Ex his foliis bina, figuris ac typis inſtructa, fermento aut alio glutinis genere ſunt compacta, quippe quorum alterum tantum latus figuras ejusmodi exhibet. Quare vero ita actum ſit, *Junius* exponit. Fortaſſe tamen majores noſtri aliis, ut ita agerent, rationibus adducti ſunt, quas cordatiorum judicio permitto. Ad eandem formam inſtructum quoque vidi alium, qui Latine inſcribitur *Canticum*. Illius hoc eſt initium: *Dit is die voorſienighydt van Marien de Moeder Godes*, &c. Sedecim

cim illud continet figuras, typosque aliquanto exactiores & elegantiores exhibet. In hoc vero libro, Latine ſcripto, pauciora Scripturæ commata, quam in priore illo leguntur: dicta enim & verſus è *Cantico Canticorum* ſcutulis & apluſtribus dependentibus inſerta ſunt.

Ad hæc vidi typis rudibus minusque politis Latine excuſas quasdam *Tentationes Dæmonis, tentantis hominem de ſeptem peccatis mortalibus, & eorum ramis.* Et ſtatim ſequitur: *Defenſio boni Angeli cuſtodis hominis, contra hæc ſacram Scripturam allegantis.* Hæc uni folio *in plano,*
p.99 aut *patente*, ut ajunt, forma impreſſa ſunt. Sordidum eſt opus, ſed in quo prima artis rudimenta ac tentamina, ope atramenti impreſſorii recens inventi, non tantum obverſantur oculis, ſed manibus quaſi palpari poſſunt. Horum libellorum formæ cunctæ ligno ſunt inciſæ. Atque hæc artis eſſe incunabula nemo jure dubitaverit. Pari ratione *Donatus* exſtat tabulis inciſus ligneis, atque tot impreſſa folia, quot fuerunt tabulæ. Quem librum Mariangelus Accurſius, & antiquus Chronici Colonienſis auctor eximiis nobisque maxime honorificis elogiis proſequuntur. Illuſtris Veronica Lodronia, Joſephi Scaligeri avia, librum poſſedit, u) preces horarias continentem, forma oblonga, ex tabulis, ut

u) *Horologium B. Mariæ: vulgus vocat* Matutinas horas. *De quo ipſe* Scaliger *locuples teſtis.*

ut videtur, ligneis inciſis expreſſum. Audiamus vero de hoc *Donato*, quæ pro noſtra gloria maxime faciunt, nobisque artis typographicæ inventionem certioribus indiciis vindicant, quam illa ſunt omnia, quæ vel *Junius* vel alii prodiderunt. Reverendus Frater *Angelus Rocha* x) in Commentario Variarum Artium, ſive de Bibliotheca Vaticana, *In tot Scriptorum controverſia*, inquit, *apponere libet*, &c. usq; ad verba: *manu ſcripta leguntur.* Hæc ſcripſit *Mariangelus Accurſius.* Hactenus *Angelus Rocha.* (vid. ſupra pag. 299.) Quod inſigne *Accurſii* teſtimonium docet, *Joannem Fauſtum* artem hanc hauſiſſe ac didiciſſe e *Donato* Hollandiæ, tabulis ligneis inciſo. Confirmat ea præſtans ac eximius Chronici Colonienſis y) Auctor, ipſe Germanus, qui vel ſolus ori Germanis obturando ſufficeret. Verba ejus ita habent: pag. 100

Van der boychdrucker kunſt. Wanne, Woe, ind durch wen is vonden dye vnvysſprechlich nutze kunſt boicher tzo drucke.

Hye is tzo myrcken vlijslich, dat in den leſten tzijden as die lieffte ind die vuyricheit der mynſchen ſere verloſſchen is off bevleckt, nu mit ijdel glorie, nu mit gijricheit, nu mit traicheit &c. die ſonderli- chen

x) *Pag.* 411. *Editionis Romanæ Ann.* 1591.

y) Vivebat ſcriptis notus anno 1499.

chen groiſlich zo ſtraiffen is in den Geiſtlichen. die vill me wachen vnd ſorchfeldich ſyn, tzijtlich goit tzo vergaderen, vnd genoichde des vleyſchs tzo ſoichen, dan ſelicheit der ſelen, vnd dae durch dat gemeyn Voulck in groyſſ yrrunge kumpt, want Sy ſoichen alleyn tzijtlich goit mit yren vurgengeren, als weer gheyn ewich goit ind ewich leuen hiernae. Vp dan dat dye verſuymlicheit der vurgenger, ind dat quait exempel ind die bevleckunge des gotz wortz. intgemein aller predicanten, die yrre unſedelich gijrcheit dae jnne laiſſen mitluuden ind myrcken, den goiden Criſten mynſchen niet ſo ſere hynderlich vnd ſchedelich were, ind dat ſich niemantz entſchuldigen moichte, hait d' ewige got vyſſ ſynte vnvyſſgruntlicher wijſheit uperweckt die loueſam kunſt, dat men nu boicher druckt, ind die vermannichfeldiget ſo ſere, dat eyn yeder mynſch mach den wech d' ſelicheit ſelffs leſen off hoeren leſen. Wat vnd'winde ich mich tzo ſchrijuen ind tzo vertzellen dat loff, den nutze, die ſelicheit, die vyſſ d' kunſt vntſprinckt ind vntſprungen is, die niet vysſprechlich is, dat myr getzuigen alle, die ſchrifft lieff hauen. got geue idt ſyn leyen die duytſch kunnē leſen. off geleirde lude, die latijnſcher ſpraich gebruychen, off moenche off nonnen, ind kurtzlich allgemeyn. O wye vill gebeder, wye vntzellige jnnicheyden werden geſcheppet ouermitz die gedruckden boicher. Item wye vill koeſtlicher vnd ſeliger vermanungen geſchien in den Predicatien. Ind dat kumpt allit vyſs der vurſ Edeler kunſt. Och wat groiſſer nutz ind ſelicheit, off Sy willen, kumpt dae van den genen, die die gedruckde boicher machen, off bereyden helpen, wie ouch dat ſyn mach.

mach. Ind den geluſte da van tzo leſen d'mach ouerſyen dat boichelgyn, dat gemacht hait d' groiſſ beroempte Doctoir Johannes Gerſon, De laude ſcriptorum. Item dat boichelgyn, dat gemacht hait d' geyſtlich vader ind Abt zo Spanheym Her Johannes van Trettenheym. Item deſe hoichwyrdige kunſt vurß is vonden aller eyrſt in Duytſchlant tzo Mentz am Rijne. Ind dat is d' duytſchſcher nacion eyn groiſſe eirlicheit, dat ſulche ſynrijche mynſchen ſyn dae tzo vynden. Ind dat is geſchiet by den iairen vns heren, anno dñi. MCCCC XL. ind van der zijt an bis men ſchreue L. wart vnderſoicht die kunſt ind wat dair zogehoirt. Ind in den iairen vns heren do men ſchreyff. MCCCC L. do was eyn gulden iair, do began men tzo drucken, ind was dat eyrſte boich, dat men druckde die Bybel zo latijn, ind wart gedruckt myt eynre grouer ſchrifft, as is die ſchrifft, dae men nu Myſſeboicher mit druckt. Item wie wail die kunſt is vonden tzo Mentz, als vurß vp die wijſe, als dan nu gemeynlich gebruicht wirt, ſo is doch die eyrſte vurbyldung vonden in Hollant vyſſ den Donaten, die daeſelffſt vur der tzijt gedruckt ſyn. Ind van ind vyſſ den is genommen dat begynne der vurß kunſt. ind is vill meyſterlicher ind ſubtilicher vonden, dan dieſelue manier was, vnd ye lenger ye mere kunſtlicher wurden. Item eynre, genant Omnebonum, *der ſchrijfft in eynre vurrede vp dat boich Quintilianus genoempt. vnd ouch in anderen meir boicher, dat eyn Wale vyſſ Vranckrijch, genant Nicolaus Genſon haue alre eyrſt deſe meyſterliche kunſt vonden, mer dat is offenbairlich gelogen. want Sij ſyn noch im leuen; die dat getzuigen, dat*

men boicher druckte tzo Venedige, ee der vurſ Nicolaus Genſon dar quame, dair he began ſchrifft zo ſchnijden vnd bereyden. Mer der eyrſte vinder der druckerye is geweſt eyn Burger tzo Mentz, ind was geboren van Straiſsburch, ind hieſch joncker Iohan Gudenburch. *Item van Mentz is die vurſ kunſt komen alre eyrſt tzo Coellen. Dairnae tzo Straisburch, ind dairnae tzo Venedige. Dat begynne ind vortganck der vurs kunſt hait myr muntlich vertzelt d'Eirſame man Meyſter Vlrich Tzell van Hanauwe, boichdrucker zo Coellen noch zertzijt. anno. MCCCC XCIV. durch den die kunſt vurs is zo Coellen komen. Item idt ſyn ouch eyndeill vurwitziger man. vnd die ſagen, men haue ouch vurmails boicher gedruckt, mer dat is niet wair. want men vynt in geynen landen der boicher, die tzo denſeluen tzijden gedruckt ſyn. Ouch ſyn vill boicher vertzuckt vnd verloren, die men nyrgens zynden kan, vmb dat der ſo wenich geſchreuen was, as dat groiſte deyll, die Titus Liuius gemacht hait. Item die boicher van dem gemeynen goide, die Tullius gemacht hait. Item die boicher van den ſtrijden der Duytſchen mit den Romeren &c. die Plinius gemacht hait, van den men wenich off gantz niet vint. Item deſe nutzliche ind gotliche kunſt hait achterſprecher, as all ander dynge. jnd dat geſchuyt, as mich dunckt, altzo vnbillich. want die dynge die men leirt ind die verdienſtlich ſyn tzo ouerleſen vnd zo ouerdencken, die ſall men niet verbieden. wat is nutzlicher ind heylſamer, dan ſich bekummeren mit den dyngen, die got antreffen ind vnſer ſelicheit. Sij verſtain niet all die hillige Schrifft in latijn, die ſij kunnen leſen. Alſo geſchiet ouch den*

die

die dieſelue ſchrifft geduytſcht leſen. Mer wolden ſij beyde vlijſſ ankeren, ſo ſullen beyde d' latijnſch ind d' duytſch groiſſen verſtand ind ſueſſicheit kriegen. as ich dick ind vill van geiſtlichen perſonen gehoirt haue, dye altzo ynnichlich ind dapperlich van geiſtlichen dyngen ſpraich hielden. Ind deſe vngunſticheit geſchiet d' groiſte deyl van den vngeleirden, die van rechter leuwicheit ind vnwiſſenheit, niet kunnen antwerden, wan ſij gefraeget werden van goiden luden van den vurß dyngen, ind alſo verſchemt werden. Fyndeill and' beſorgen, idt komme eyn dwalunge vnd yrrung dair vyß. Mer dat is ſo balde widderlacht durch die geleirden, off dat alſo queme. Item it is niet vill geſyen off gehoirt, dat ketzerie ſij entſprungen van dē gemeynen volck. mer gemeynlich ind allermeyſt vyſſ dē vurwitzigen geleirden. Deſgelijchen ſijn eyn deill, die meynen, die vermennichfeldigunge d' boicher ſij ſchedelich. ich wolte gerne hoiren wairumb. Van d' genre wegen die kunſt ind ere lieffhauen. is idt nu eyn angeneme gulden ind ſelige tzyt, dat ſij den acker yrs verſtantz moegen plantzen vñ beſeen mit ſo vntzelligem wunderlichen ſaemen off ouch verluchten yren verſtant mit ſo manchen gotlichen ſtrailen. Mer van den genen die kunſt niet lieffhauen noch yr ſele, ſage ich. Willen ſij, ſij moegen mit haluer arbeit ſo vill leren, in eynre kurtzer tzijt as vur eynre moecht in vill iairen. Ind dat kumpt van dē groiſſem vlyſſ ind dat in vijll wege, der genre, die die boicher drucken. die vngelijch beſſer ſyn, dan vurmails geweſt geſchreuen ſyn. Mer der ym ſelffs will quait ſyn, wem dient der? Eſopus ſchrifft, dat eyn hane vande eyn ſeer koſtlichen edel

edel geſteyne in eyme miſt. mer he kant des niet, ind ſcherden enwech. Idt is niet geborlich tzo werpen die edel Perlen vur die vercken. Selich ſyn ſy, die die gauen zo werck ſetzen die yn got gegeuen hait ind daemit gewynnen noch mere.

Moguntini, teſtante illo, ad artem hanc invento Batavorum primum excitati ſunt, & *Donatum* in Hollandia impreſſum imitando expreſſerunt. Quid plura? teſtium ac documentorum ſatis eſt. Nihilominus tamen, noſtra licet ſit prima inventio, Moguntini ſuo non frandandi ſunt honore, quandoquidem artem inventam magna ex parte expoliverunt ac locupletarunt. Quamobrem prelo typographico hoc adſcripſimus Epigramma:

Currat penna licet, tantum vix ſcribitur anno,
Quantum uno reddunt præla Batava die:
Addidit inventis aliquid Germania tantis;
Hollandus cœpit, Teuto peregit opus.

z) *Al loopt de pen vry raſch, daer wòrd nau's jaers gheſchreven,*
Dat ons een Hollands Perz op eenen dag ſal gheven:
En na heeft Duytſchland wat tot deſe vondghebraght:
De Batavier begont, de Duytſch heeft't afghewracht.

De

z) Overgeſet door S. A. (*Samuel Ampzing*)

De Speculo noſtræ Salutis Harlemi impreſſo. *pag.* 101

Ghy hebt vry wat ghedaen, ghy hebt ghethoond uw' yver,
Maer noch niet alghenoegh, mijn uytverkooren Schrijver;
Ghy hebt ghemaeckt, dat Ments nu voor een yder ſtinckt;
Ghy hebt de Haerlemers ghegheven haeren Inckt,
Ghegheven haeren Pers, ghegheven al de ſtucken,
Die vaſt ſijn aen de Konſt van't loſſelick Boeckdrucken.
Een ſaecken vind' ick niet, de letteren van tin.
Wel man, hoe is u dit ghevloghen uyt de ſin?
Beſiet dees Spiegel *eens: en laet daer Ments inkijcken.*
Leyt Ments nu half in't Sandt, dan ſal ſy heel beſwijcken.
Hier is het harde ſtoff, gheleſen uyt die Kas.
Och! wiſt ghy niet dat dit al a) ons behoud'nis *was?*

Typos, quibus excuſus eſt liber, quem Speculum noſtræ Salutis (*De Spieghel onſer Behoudeniſſe*) inſcripſerunt, vel ligno fuiſſe inciſos, vel ſingulos ſeparatim ex ligno factos, cum aliis *Junius* teſtatur. *Laurentius*, inquit, *cœpit faginos cortices*, usque ad verba: *deinceps ſtanneas fecit.* (vid.

a) Alluſio ad inſcriptionem libri.

(vid. ſupra p. 234.) b) *Emanuel Meteranus* horum typorum e cortice fagino tantam paraſſe copiam *Laurentium* teſtatur, ut, iis juxta ſe poſitis, quædam impreſſerit, interque ea *Speculum noſtræ Salutis*, Belgice conſcriptum, quod ipſe vidi, quodque adhuc a *Jocobo Cool*, hærede *Abrahami Ortelii*, qui opus illud diu poſſedit, adſervatur. An vero exemplum illud genuinum, & ita dictum *Speculum* ſit, valde dubito. Imo vero talem potius fuiſſe librum exiſtimo, qualem capite præcedenti enarravi.
pag. 102 Video enim *Emanuelem Meteranum*, noſtrum *Hadrianum Junium* prorſus ſequi, ac verba ejus reddere, ad illum potius, quam ad librum ipſum reſpicientem. Idem fit a c) *Joanne Francisco le Petit in Republica* ſua *Belgica*, aliisque pluribus, qui de rebus Belgicis ſcripſerunt. *P. Bertius in Commentariis Rerum Germanicarum, Lib. III. in Deſcriptione Moguntiaci Germ. Inferioris*, opinatur, librum meum ante allegatum ac deſcriptum, *Speculum* illud *Salutis* eſſe, quod Latine, non autem Belgice ſit editum. At fallitur. Liber enim Latinus, hiſtorias continens Veteris & Novi Teſtamenti, quem ſupra memoravi, & ipſi quoque, cum adhuc Lugduni degeret, oſtendi, prorſus differt a *Speculo*, Belgice conſcripto: prout non ſolum *Ju-*

b) Emanuel van Meteren in Hiſtor. Belgic. Lib. 4. fol. 89. Edit. ann. 1614.

c) *Vide ejusdem Chronicon, Gallice editum.*

Junius aſſerit, ſed duo etiam exempla, mihi hic loci oſtenſa, teſtantur. Vtrumque eorum canæ & venerandæ antiquitatis eſt, quorum alterum ab honeſto viro *Nicolao Verwer*, alterum ab ingenioſo pictore J. V. Campen, civibus Harlemenſibus, poſſidetur. Ex illis patet, typos, quibus impreſſum fuit *Speculum*, non fuiſſe ligneos, ſed plumbeos aut ſtanneos, quamvis infabre factos. Figuræ in ſuperiori parte cujuslibet folii, ligno videntur fuiſſe inciſæ, aut forſan tabulis ſtanneis, nec ſimul cum literarum typis, ſed diverſis vicibus, prelo ſubjectæ, quod atramentum diverſum aliaque indicia perſuadent. Typos iſtos arte fuſoria factos, non autem inciſos eſſe, luce meridiana clarius apparet, adeo ut, ſi plura afferremus, ſoli lucem affundere conaremur. Concedo, penitus eſſe incredibile, ſingulos typos fuiſſe ligneos ex arborum corticibus factos; quippe qui ad ferendam impreſſionis vim minus idonei fuiſſent, quamvis pilas, atramentum illinentes impreſſorium, ſuſtinuiſſent. Antiqua imprimendi ratio ita fuit comparata. Folia ſingula tam quod ad figuras, quam quod ad literas & voces, ſingulis incidebantur tabulis, & ſecundum eas imprimebantur. Hujusmodi libros integros ipſi vidimus, & loca indicavimus, ubi adhuc oſtenduntur. Abſque figuris ita imprimuntur libri integri in uſum Scholarum aliorumque, cujusmodi fuit *Grammatica Donati.* Nemo

pag. 103

mo vero exiſtimet, ſingulas literas ligno fuiſſe inciſas, donec ex iis fieret verbum, mox verſus, tandem certus verſuum numerus atque adeo exemplum, quo uti diſcentes poſſent. Res enim aliter habet: & *Junius* accuratius ad hæc attendere debebat, ſi ad manum ipſi fuit *Speculum:* ſin minus; relata ſunt Viro Nobiliſſ. falſa, atque adeo plures meo quidem judicio, magis inſcii quam conſcii, in errorem perducti ſunt. Primum ingenioſus noſter *Laurentius* literas proxime ſibi junctas & connexas, eadem ratione, qua ſcribi ſolent, ligno aut ſtanno incidit; deinde vero, negotio ſub manus bene ſuccedente, alia id aggreſſus eſt via, &, matricibus inventis, typos arte fuſoria formavit, rudes licet & plane infabre factos. Non ignoro, majores noſtros, ſub initium artis, alteri tantum folii paginæ literas impreſſiſſe. An autem inde conſequatur, ipſos modum in utraque pagina literas deſcribendi ignoraſſe, aut de eo non cogitaſſe, temere definire non auſim. Charta tum non minus, quam cetera omnia longe minori pretio, quam nunc, conſtabat. Chartam itaque fortaſſe tunc duplicarunt ideo, quo liber, foliis binis conglutinatis, eo eſſet durabilior, ac uſu quotidiano minus detereretur. Membranas pari ratione in altera tantum pagina fuiſſe impreſſas, difficilius ad credendum inducor. De hac re certiores reddere nos poſſet *Donatus Hollandiæ, impreſſus in tabula inciſa,*

&

& *Preces horaria*, quarum exemplum unum habuit *Veronica Lodronia.* Gratiſſimum ſane accideret, ſi conſpicere ſaltem liceret *Donatum* ante dictum, niſi copia ejus fieri mihi poſſet: pag. 104

Waer ſteeckt ghy in een hoeck, Donate? *waer toch heenen*
Ghebiedt ghy, dat ick loop? Waer ſal my ymand leenen
Een ſo ghewenſchſten Boeck: dy Haerlem t'waerdſte pandt,
Dat u help in u eer, en Mentz ghedijſ' tot ſchandt.
Wat middel iſſer toe? Soo ick het wiſt te vinden,
'K ontſagh de reyſe niet nae't uyterſte der Inden,
'K verdroeg lijdſamelick het heetſte van de Son,
Soo ick Donati *boeck tot mijne wil daer von.*
Nae Waygats liet ick my oock lichtelijken voeren,
Als't daer te vinden was. Wat ſoud' ick niet om roeren?
Den Hemel en den Hel: maer ſinnen, ſtaet wat ſtil;
Al vliegt ghy noch ſoo verr', ick krijg niet, dat ick wil.
Wel aen, op dat eens mag gheſchieden mijn begeeren,
Soo ſal ick hem alleen, die't hebben mogt, beſweeren.
Ey brengt het voor den dag, en deyld' het Haerlem mee,
Ghy ſult niet ongheloond vertrecken uytter Stee.
Thien-dubbeld ſal ick't u (ſo'ot Haerlem liet) betaelen.
Ick ſal u van der aerd ten hemel toe ophaelen.

De Vriendt, die't ons beſchickt, ſal door de wolcken gaen,
En in het ſterren-veld aen Laurens ſijde ſtaen.
Diet Voorbeld van de Konſt, dat ſelfs de Duytſchen melden,
Was dienſtigh, dat men Mentz alhier voor ooghen ſtelden.
Dewijl't ons nu ontbreeckt, gheduld tot beter uyr,
DeesSpieghel in te ſien valt Mentz ſchier even ſuyr.

Qui geſtiunt *Speculum* hoc oculis uſurpare, illi voti fient compotes apud eos, quos ſupra nominavimus. Alterum exemplum pertinuit olim ad Cœnobium Virginum S. Mariæ Hornenſis; alterum *Henricus Dieterici F. Mes* b. m. *Wilhelmo Janſſonio Verwer* in memoriam donavit, quod junctam ſibi in eodem volumine refert hiſtoriam fabuloſam Alexandri M. In ejusdem limine hæc ſcripta leguntur: *Die my dit Boeck gheſchoncken heeft, heeft my gheſeyt, dat het binnen Haerlem gedruckt es; want*
pag. 105 *dus plachmen van outs te drucken.* Hæc ibi. *Speculum* hoc & alter ille liber opera ſunt diſtincta ac diverſa: *Speculum* enim Belgice conſcriptum eſt, & alteram tantum folii paginam literis inſtructam refert; alterum vero opuſculum, Latine exaratum, utramque folii paginam literis plenam oſtentat, ac, ut indiciis quibusdam conſtare videtur, aliquanto poſt, quam *Speculum*, lucem adſpexit. Operis Latini typi nitore & elegantia longe præſtant illis, quibus impreſſum fuit Belgicum. Ibi, pro ra-

ratione illorum temporum, typorum pulchre fabricatorum habetur copia; hoc nihil fieri poteſt incomtius, adeo ut artem typos opere fuſorio formandi recentem ruditas ipſa facile teſtetur. Paucis dicam: in *Speculo*, ſi antiquitatem, &, quod ad primas editiones pertinet, exceperis, nihil habetur præcipui. In exemplo tamen, quod poſſidet *J. V. Campen*, errorem, opinor, deprehendi typographicum: Folium enim unum paginam utramque impreſſam exhibet. Cum vero in altera figuræ fuerint omiſſæ, folium illud alteri agglutinatum eſt folio, quo glutine temporis diuturnitate conſumto, patuit, majores noſtros non ignoraſſe rationem utriusque paginæ imprimendæ, id quod nonnulli fruſtra negant, nos autem ſupra aſſeruimus. Quamvis (non enim diffiteor) moris non fuerit antiquitus utramque imprimere paginam: non enim *Speculum* ſolum, ſed ipſe Prologus & Index Capitum, quatuor continent paginas aut formas, alteri duarum plagularum paginæ impreſſas, quæ nunc uni facile plagulæ imprimuntur. Hic vero nullæ habentur figuræ. Vnde patet, figurarum ergo chartam chartæ non fuiſſe agglutinatam. Initium præfationis ad *Speculum noſtræ Salutis*, ſumma libri capita referentis, his verbis, & hac, quam accurate imitati ſumus, ratione expreſſum eſt:

So wie ter rechtvaerdichet vele mēnſchē lerē ſellē blenckē alſe ſterrē in die ewighe ewichedē. Hier om pag. 106

 iſt,

iſt, dat ic tott' lerĩge vele mẽnſchẽ dit boeck heb aẽgedacht te vergaderẽ. Inde welke die gene diet leſen lerĩge ghevẽ ẽ õtfangẽ ſellẽ. Ic vermoedt, dat gheẽ dĩc de menſchẽnutt' is in deſen tegẽwoordigẽ levẽ dã te bekẽnẽ ſyn ſcepper ſỹ cõditie eñ eigen weſen. Deſe verſtãdeniſſe mogẽ die geleerde weten eñ nemẽ wt'e ſcriftẽ eñ die lekẽ ſellẽ w'dẽ geleert wt die boekẽ d'lekẽ. dat is ind' malinge eñ pictturen Waer õic t' gloriẽ gods eñ tot lerige d'ongeleerd' aẽgedacht heb mitt' hulp gods dit boec d'lekẽ te vergaderẽ op dattet dẽ clerckẽ en de lekẽ lerĩge gevẽ mach genoech doe ic dat ic mit licht' dictierige dit verlichte eñ dencke eerſt te bewiſen de val vã Lucifer eñ dẽ ẽngelen. Eñ de val vã õſer eerſter ouderẽ eñ harẽ navolgerẽ. Eñ hoe god õs verloſt heeft mit ſijnre aẽnemĩge des vleiſches eñ mit wat figuerẽ hi wilen eer die aẽnemĩge voer beweſen heeft. Tis te merkẽ, dat in dit werc d) *nẽgerhãde hyſtoriẽ geroert w'dẽ, die niet al vã woerde te woerde wt geſet en* w'*dẽ* wãt *eẽ leerre niet meer vãd' hiſtorien ẽ behoert* wt *te ſettẽ eñ te exponeeren dã hẽ tot ſijnre menĩgẽ en dunct te behoren &c.*

Hunc Prologum excipit Index Capitum, quorum ſunt undetriginta: quodlibet Caput conſtat quatuor columnis typorum, ac totidem figuris, quarum binæ ſingulis inciſæ tabulis, columnis tamen in eadem tabula diſtinctæ. Prima tabula inſcriptionem Latinam: *Caſus Luciferi*, inferius vero typis infabre factis, arte tamen fuſis, *Lucifers val*; exhibet. Poſt hæc vero leguntur ſequentia:

Hier

d) Ita in edito, ſed reponendum eſt: *menigher hande.*

Hier begent die ſpieghel der menſchliker behoudeniſſe, oec machidaer in ſien dat hi mits viants bedroch verdoēt is, en̄ hoe ſi ou mits d'bermh'ticheit gods weder verſoēt ſi &c.

Tabula quælibet, duas exhibens diverſas ac peculiares figuras, quatuor circiter pollices transverſos alta, & ſeptem fere lata eſt: cujusmodi tabularum habentur quinquaginta octo, cunctæ, ut videntur, ſtanno inciſæ; niſi quis pronior eſt ad credendum, tabulas fuiſſe cupreas, aut ex alio ære pretioſiori factas. Qui unquam animadvertit, qua ratione chartæ luſoriæ imprimantur, idem opus eſſe juraverit. Atramentum figurarum eſt pallidius, & non æque fuſcum ac illud, quo ſubjectæ expoſitiones deſcriptæ ſunt. Atque hoc genuinum, nec aliud, eſt atramentum impreſſorium, quo utuntur adhuc hodie typographi. Atramento vero, quo expreſſæ ſunt figuræ, immixtum fuiſſe oleum, vel alia plura, quæ ad atramentum impreſſorium requiruntur, *CRAS CREDO, HODIE NIHIL.* Et ſane omnibus rerum peritis idem, vel ſub primum operis conſpectum, prorſus videbitur incredibile. Librorum, Capite præcedenti allegatorum & figuræ, & adjectæ expoſitiones, atramento (impreſſorio nimirum recens invento) ſunt expreſſæ. Quo magis inducor ad dubitandum, has figuras ligno fuiſſe inciſas: hoc enim ſi factum, atramento eodem & magis fuſco potuiſſent exprimi. Ultima

pag. 107

Speculi figura repræſentat *Extremum Judicium, Dat uyterſte Oerdeel.* Id illuſtratur, ut reliquæ figuræ omnes, tribus aliis exemplis. I. *Nobilis reverſus ex longinquis facit rationem.* Matthæus Cap. XXV. II. *Regnum cœlorum ſimile decem virginibus.* Matth. cap. XXV. III. *Manus Domini ſcripſit in pariete.* Daniel. cap. V. Argumenta ſcriptionis una ſerie cohærent, & in priori columna legitur pars eorum, quæ in ſequenti exſtant. Per librum integrum nullus eſt *cuſtos*, ſequentia indicans; deſiderantur etiam *ſignaturæ* ac *numeri*; taceo inſcriptiones paginarum, rubricas & literas majuſculas, ſeu capitales: hæc enim omnia tunc temporis ignorabantur. In libro tamen, tabulis ligneis inciſo, cujus ſupra (pag. 404.) mentionem fecimus, rationem aliquam ſequentium habitam eſſe obſervavi. Ibi enim tabula quælibet, ſeu folium, ſignatur literis a. b. c. per duo alphabeta, excepto hoc, quod in utroque x. y. z. omittantur. Ac ne folia alterius alphabeti confunderentur cum iis, quæ ad alterum pertinent, quælibet poſterioris ſignaturæ litera diſtincta, & duobus incluſa punctis eſt hoc modo |.a.|.b.|.c.| atque ſic porro. Hæc ſunt, quæ mihi olim viſa ſunt
pag. notanda *in Speculo noſtræ Salutis.* Atque in his
108 nunc acquieſco, opportuniori ſervans occaſioni plura alia, de quibus dicturus eram, ſi Typographiam omni ex parte deſcribere ſtatuiſſem, nec id potius tantum egiſſem, ut in ho-

honorem almæ Civitatis patriæ, Harlemi, meum hoc opuſculum, continuis precibus inductus, licet paucis tum librorum tum amicorum ſubſidiis, talia meditanti non minus neceſſariis quam opportunis, tumultuario congererem, ac prelum feſtinans ſtilo comitante proſequerer.

Da veniam ſubitis; non diſplicuiſſe meretur,
Feſtinat patriæ qui placuiſſe ſuæ.

Het werck is wat verhaeſt: maer neemt het toch ten goeden,
Verwerpt den gheenen niet, die ſich alleen gat ſpoeden,
En ſijne penne pord, op dat ſijn Vader-Stad
In ſijnen trouwen dienſt en vlijt behaghen had.

Tranſeo prudens & ſciens plura, (non diffiteor) nec inquiro hic, annon forſan aliæ adhuc, præter illas, quas in e) Præfatione mea poëtica recenſui, cauſæ fuerint, quibus ingenioſus noſter *Laurentius Koſter* ad artem hanc inveniendam fuerit excitatus. An non v. c. oculos intenderit in illa Danorum inſtrumenta, quibus agricolæ inprimis pro faſtis & calendariis hodiernis utebantur, *Rimſtocke* vulgo appellatis. Quantæ ſit apud Danos antiquitatis faſtorum hoc genus, quæ ejus fuerit

 ratio

e) vid. ſupra pag. 222. & 223.

ratio aut forma, quali ligno inciſum, quave ratione ejus ope tempus ſupputari ac determinari queat, & cetera, quæ huc ſpectant, non ita pridem nobis Vir Nobiliſſimus, f) *Olaus Wormius*, Medicinæ Profeſſor in Regia Hafnienſi Academia, copioſe ſatis & erudite, additis figuris, explicavit. Mirabitur, qui legerit.

Nec magis tango, qua ratione præclara ars tabulas incidendi & imprimendi, inventioni typographiæ juncta & annexa fuerit; hac enim excogitata, illa demum innotuit: unde & hæc una eſt illarum frondium, quæ civis pag. noſtri *LAVREÆ* innectendæ ſunt. Res ſane 109 notatu digna eſt & imprimis commemoranda, ubi de primis tabularum ænearum artificibus, eorumque laudibus agitur. Ante enim quam arte hac g) *Martinus Schoon*, Colmarienſis, alias *Martinus Pulcher* dictus, *Iſraël Moguntinus*, *Andreas Mantegna*, Paduanus, *Lucas Lugdunenſis* Bat. *Albertus Durerus*, *Aldegraef*, aliique viri ex nobiliſſima cælandi arte inclareſcerent, non reperiuntur ullæ ejusmodi tabulæ impreſſæ. Quemadmodum vero aſtutus ille *Joannes Fauſtus* percommodum typographiæ inventum imitando adſecutus eſt; ita & præſtantiſſimi ac ingenioſiſſimi pictores, qui

f) *Anno* 1626. *editi FASTI DANICI in fol.*

g) Hi fere omnes vixerunt ante & circa annum 1500.

qui non calamo, carbone ac penicillo tantum, ſed ſcalpro etiam cæloque graphice uti noverant, tabulas ſuas inciſas, ad exemplum figurarum Harlemenſium, adornarunt & locupletarunt. Prelum itaque Germanorum imitatum eſt exemplum Batavum, cujus ipſi h) Germani mentionem faciunt tam honorificam, hanc artem ſe primum ab ingenioſo noſtro & dotibus eximiis ornato *LAVRENTIO KOSTERO* didiciſſe edocti. Iſte honos (iterum dico) innectendus *LAVREÆ:* ac ſumma jubet æquitas, ut civi noſtro ſine diſſimulatione aut livore aperte & ingenue cedatur. Quod licet hucusque nondum factum ſit, ſpero tamen, fore, ut inpoſterum, lectis his obſervationibus meis, fiat. Probantur omnia, quæ cœperunt eſſe meliuſcula.

Itane vero, quærat fortaſſe aliquis, ante *LAVRENTII KOSTERI* tempora, ac typographiam ante annos abhinc circiter ducentos excogitatam, ars cælandi tabulas nondum erat cognita? Vtique: aurifabri aliique cælatores utebantur ſcalpro; at ars imprimendi, & plura unius ejusdemque operis ſpecimina exhibendi ipſos latebat. Novimus, præter alios artifices i) *Polygnotum*, pictorem Athe-

h) Scriptor Chronici Colonienſis &c. Vide ſupra pag. 409.

i) *Pictor, & argenti cælator nobiliſſimus,* Plinio, qui & alios *argenti cælatores celebrat.*

Athenienſem, eximium argenti fuiſſe cælatorem; qui omnium primus (quantum quidem licet colligere) ignis ope pingere docuit. Hæc ars dicitur *Encauſtice*, atque eo continetur, ut picturæ ferro candenti ceræ vel ebori
pag. inducantur. *Ceris pingere ac picturam inurere*
110 *quis primus excogitaverit, non conſtat. Quidam* Ariſtidis *inventum putant, poſtea conſummatum à* Praxitele. *Sed aliquanto vetuſtiores encauſticæ picturæ exſtitere; ut* Polygnoti *&* Nicanoris *&* Arceſilai *Pariorum.* Lyſippus *quoque Æginæ picturæ ſuæ inſcripſit* ἐνέκαυσεν, *quod profectò non feciſſet, niſi encauſtica inventa.* Hæc magnus Naturæ Myſtes *Plinius* lib. XXXV. cap. 11. Qui etiam ſub finem ejusdem capitis docet: *Encauſto pingendi duo fuiſſe antiquitus genera, cera & in ebore ceſtro, id eſt,* k) *viriculo, donec claſſes pingi cœpere* &c. Num Poëtarum Phaëthon, cujus l) *Martialis* meminit ceræ an ebori fuerit inuſtus, liquido non conſtat: opinor tamen ebori. Legas feſtivum ejus Epigramma, & ipſe judices:

Encauſtus Phaëthon tabula depictus in hac eſt.
Quid tibi vis, dipyron qui Phaëthonta facis?

Ejus ſenſus Belgice ſic exprimitur:

Ghebrande Phaëthon, diep in't yvoir ghegraven
Door't gloeyende metael! ick prees uws Schilders gaven,

Ick

k) *Vericulo.* Turnebus.

l) *Lib.* 4. *Epigr.* 47.

Ick prees dit tafereel en meeſterlicke handt,
Indien de Soon des Sons niet tweemael wierd ver-
brandt.

Aliud ad Pictorem P. S. poëma:

Van Phaëthon ghenoeg: ey Schilder wilt ghedooghen,
Dat ick hier ſtellen mag een ander ſtuck voor oog-
hen.
Soo leerlick als voor-heen ons Phaëthon aenwees,
En dat de Boosheyd houd hopmerckigh en in vrees.
En't Quaed' en breydel ſy, dat ongheval lter mijden,
En d'oorſaeck breng te niet van kommer en van lij-
den,
Laet hier Deucalion met ſijne m) *huyſvrouw*
ſtaen,
Als die ghenaedelick de Seyndvloed ſijn ontgaen.
D'Oprechtigheyd verwindt, de deugd wil boven drij-
ven.
Daer ſnoode luy' vergaen; daer ſal de Vroome blij-
ven.
Een vroed Godſvruchtigh menſch is voor den
brandt behoed
Van Phaëthon, en voor Deucalionis vloedt.

At, extra fines divagor, & mei quaſi oblitus, metam, quam mihi poſui, dimitto. Paucis dicam. Encauſtice illa, non ceræ ſolum, ſed & ebori adhibebatur, quippe non minus imaginibus ac hiſtoriis pingendis, quam literis exprimendis accommodata. Accipe hanc in pag. 111
rem

m) *Pyrrha.*

rem ejusdem n) *Martialis* diſtichon, inſcriptum: *PVGILLARES EBVRNEI*:

Languida ne triſtes obſcurent lumina ceræ;
Nigra tibi niveum littera pingat ebur.

In o) Jureconſultorum libris ac alibi tabularum eburnearum, quibus & leges & alia inſcripta fuerint, mentio occurrit. Tabulis præterea cedrinis ad ſcribendum uſi ſunt veteres. *Pugillares citrei*, apud p) Epigrammatographum Hiſpanum, *& quidquid denique lectis Scribitur in citreis*, ait A. *Perſius*. Nec minus aliæ arbores, cortices & folia ad ſcribendum ſunt adhibita. Polygnotum quoque antedictum ignis ope lignum cælaſſe, exiſtimat *Carolus van Mander*, quem opinione ſua frui facile patior. Illud novi, pictores atque cælatores, libris, qui à noſtro *LAVRENTIO KOSTERO*, & brevi poſt, impreſſi erant, facem præferentibus, protinus aggreſſos eſſe tabulas & ligneas & æneas incidendas atque imprimendas, quod nemo artificum, qui ipſis erant antiquiores, inde ab anno Chriſti 1255. facere inſtituerat. Circa hæc tempora pingendi ars à pictoribus Græcis, tum viventibus, minus tamen exercitatis, è Græcia Florentiam in Italiam perlata eſt. Eam vero & ibi

n) *Apophoretorum diſticho* 5.
o) *Pomponius de origine Juris &c.*
p) *Martial. Apophoret. diſt.* 3.

ibi & mox per omnem Italiam Viri plures præſtantiſſimi, non ſolum pictores, ſed etiam ſcalptores, cælatores & architecti foverunt atque excoluerunt. Nemo tamen ſolertium ac ingenioſorum Italiæ artificum in animum induxit figuras imprimere & publicare. Nec in eaſdem cogitationes primi celebres pictores vel Belgæ vel Germani, inciderunt, quemadmodum ejus rei *Georgius Vaſari* & C. V. *Mander* ne verbo quidem meminerunt. A. *Mantegna* tabulis æneis incidit varia, puta, Christum è cruce ſublatum, ejuſdem Sepulturam, Pugnam inter monſtra marina, Bacchanalia, Cæſaris Triumphum, quem antea, in aula Marchionis *Ludovici Gonzagæ*, Mantuæ depinxerat, omnium ejus operum facile præſtantiſſimum. Plura alia tabulis ipſe incidit: pingendi autem arte ſua multum valuit apud Pontificem *Innocentium* VIII. qui ſedem Romanam ab anno 1484 usque ad 1492 obtinuit. Hæc refero, ut conſtet, quanta eximii hujus pictoris fuerit celebritas. Brevi poſt, q) *Raphaël Sanzio*, Urbinas, pictor æque egregius & acceptus, *Alberti Dureri* figuris artificioſis excitatus, varia, quæ delineaverat, per Italos quoſdam incidenda curabat, cum ipſi cælum tractanti res minus ſuccederet. Poſtremo artis hujus ſtudioſiſſimus *Hugo da Carpi* fuit. Hic enim modum excogitavit trium formarum

pag. 112

q) *Natus anno* 1483.

rum lignearum ope ligno figuras imprimendi, ut prominerent imagines, & cavitates cinereæ ac fuſcæ conſpicerentur. Egregium utique inventum! Hæc omnia accidebant multis annis poſt, quam noſter obierat *LAURENTIUS KOSTERUS*, cui uni, nec ulli alii ratio & libros & figuras imprimendi vindicanda eſt. Cumque ad pictores divagati nunc ſimus, rudiori inventioni Harlemenſi parcendum putabit Lector Ingenuus, recogitans, qualis ſub primis originibus ipſa ars pingendi fuerit, quam imperfecta, quam rudis? Unde, qui ad illam expoliendam primus aliquid contulit, artis facile ipſe inventor exiſtimatus fuit. Sic aliis r) *Euchir*, nepos *Dædali*, aliis *Polygnotus*, Athenienſis, primus Græcorum dicitur pictor; qui tamen honor s) diſerte tribuitur *Lydo Gygi*, primo Ægypti pictori. Ac Ægyptii, teſte *Plinio*, ipſi eo gloriantur, quod pingendi artem aliquot annorum millia prius tractaverint, quam Græci. At licet, (audis *Caroli van Mander* judicium) Græci ad gloriam primæ inventionis ambitioſe contendant, id tamen, nihil aliud eſt, quam
pag. alterius captare coronam. Exiſtimat enim,
113 *Gygem* Lydum, in Ægypto agentem, primum fuiſſe, qui pingendi artem ea occaſione excogitarit, quod t) ambitum umbræ ſuæ carbo-

r) *Ex Ariſtotele & Theophraſto Plin. Lib* 7. *Cap.* 56.
s) *Polydor. Virgil. de invent. Lib.* 2. *Cap.* 24.
t) *Pictura linearis omnium prima.*

bone ex igne ſumto ad parietem album circumſcripſerit; *Polygnotum* vero Athenienſem, artem fortaſſe primum auxiſſe, dum ſpatia interiora coloribus expleverit, & ſubinde alia atque alia, more ingeniorum excitatiorum, addiderit. Simile quippiam & hic accidiſſe opinor: mihique curatius rem meditanti, *Laurentius* noſter *Koſterus* Gygem Lydum, & *Joannes Fauſtus* Polygnotum referre videtur. Sane, idem fuit Harlemenſium & Ægyptiorum fatum; eadem ambitione moti Moguntini ſunt & Athenienſes, ſive Græci. Quamobrem in præfatione mea poëtica dixi:

Dus is ons onderkloeckt, dus is de Konſt ghenomen,
En hier in d'aſch geraeckt. Dus is het omgekomen.
Men eerd de Minnemoer, de Moer men niet en kend,
En onſe Druckerey geraeckt ſoo aen het endt.

Quod ſi Moguntini, & qui cum iisdem faciunt, u) *Canticum* ſolummodo, vel N. T. cum figuris V. T. comparatum, inſtar libri Evangelici, præcipuas de vita & morte Salvatoris noſtri hiſtorias continentis, vel *Tentationes Dæmonis*, opera ſuperius à nobis memorata, conſpicerent, protinus veritate victi non poſ-

u) *Prima magna artis rudimenta.*

poſſent non fateri, genuinum atramentum impreſſorium, reſina terebinthina, oleo & fuligine conſtans, ibi fuiſſe inventum. Hi tamen libri non per typos ordine ſibi junctos exſcripti ſunt, ſed verba, lineæ & verſus, atque adeo paginæ integræ tabulis ligneis fuerunt inciſa. x) *Quæ res ut adfinitatem aliquam cum arte topographica hodierna habet, ita multum adhuc à perfectione artis remota eſt. Neque negabunt Moguntini, quin ea ſaltem laus Harlemenſibus noſtris debeatur.* Quo vero Germanis penitus os ob-
pag. 114 turetur, neceſſarium erit, ut vel ſolum *Speculum noſtræ Salutis* oculis eorum ſubjiciatur, ubi præter atramentum typos quoquê, arte fuſoria paratos, fuiſſe adhibitos patet. Et Moguntia ipſa ſibi non vindicat typos, niſi æneos; nec Germanis aliud conceditur, quam quod primi uſi ſint typis, qui ex plumbo aut ſtanno opere fuſorio fuerunt parati. Mariangelus Accurſius: *Johannes Fauſt, civis Moguntinus, primus excogitavit imprimendi artem typis æreis &c. Impreſſus eſt Donatus & Confeſſionalia primum omnium an.* 1450. (vid. ſupra pag. 299.) Raph. Volaterranus lib. XXXIII. *æneorum characterum* meminit. (vid. ſupra pag. 275.) C. Celtes ad Rhenum de Maguncia: *Quæ prima impreſſas tradidit ære notas.* Et y) idem alibi (puto in Odis) de

x) P. Bertius, ubi ſupra, in Deſcriptione Moguntiaci pag. 614.

y) Apud *Irenicum* Germ. Exegeſ. lib. II. cap. 47. (vid. ſupra pag. 344.)

de eadem urbe: *Quæ ſculpſit ſolidos ære characteres; Et verſis docuit ſcribere litteris.* Iac. Spiegelius ad Rich. Bartholini Auſtriada: *Fato quodam Germanica ingenia cæteris præſtant in ære tractando. Docet inſigniter divina illa impreſſoria ars, Argentorati primum anno Chriſti* 1440. *inventa* &c. I. Nauclerus Generatione XLIX. *Circiter annum Domini* 1440. *Ars impreſſoria excudendorum librorum ſtanneis typis apud Moguntiam primum coepit.* (vid. ſupra pag. 329.) Huldricus Mutius Chron. Germ. lib. XXVIII. *Hoc tempore bombarda à Germanis ſunt inventa, brevique poſt etiam ars illa libros ſtanneis typis imprimendi inventa.* (vid. ſupra pag. 330.) Deſ. Eraſmus in annotationibus ad Hieronymum epiſt. IX. *Egregium illud ac pene divinum inventum, ſtanneis typis excudendi libros, Moguntiæ natum affirmant.* (vid. ſupra pag. 264.) Andr. Althamerus ad Germaniam C. Taciti: *Divinum illud excudendorum librorum ſtanneis formulis inventum Moguntiaci coepit an.* 1440. (vid. ſupra pag. 265.) Seb. Munſterus Coſmographiæ lib. III. *Inventa eſt ars illa ſtanneis typis imprimendi tempore fere noſtro.* (vid. ſupra pag. 337.) Pet. Ramus in Scholis ſuis mathematicis initio lib. II. *Ciceronis Officia prima omnium typis æneis impreſſa ſunt an.* 1466. (vid. ſupra pag. 292.) Joannes Koelhoff de Lubeck, Colonienſis Typographus, ad calcem libri à ſe editi an. 1447. (leg. 1474.) *literis æneis impicta traditaque.* Antonius Koberger, Nurebergenſis typographus, opera à ſe edita dicit *effigiata feliciter an.*

1482. *inclytis inſtrumentis famoſisque characteribus idque impreſſoria arte anno* 1486. *quam ponderoſo labore, vigilantia ac fatigatione, ſolertiſſime metallicis literis elaborata eod. anno* 1486.

pag. 115 Innumeri plures alii typographi in Germania æque ac alibi idem indicant, ſcribentes, opera ſua eſſe *artificioſe elementata, operoſeque conſummata, perpulchra quadam adinventione imprimendi ſeu characterizandi.* Hæc aliquo modo fero, minime autem patior, honorem artis inventæ Moguntiæ tribui. Hoc factum nunquam fuiſſet, ſi *Speculum* ab iis eſſet inſpectum; per hoc enim fraudem planiſſime detegi, ſatis ſuperque oſtendimus. Sunt nonnulli, qui exponi ſibi cupiunt modum, quo arte fuſoria typi conflantur. Eum itaque cum curioſioribus breviter communicabo. Primum inciditur litera, quæ deſideratur, capiti ferri aut chalybis oblongi, vocaturque archetypus, ſeu forma mas, vulgo z) ponzon. Hic imprimitur cupro, ut nota quædam aut ſigillum ceræ, vel argento; quo pacto obtinetur modulus, ſeu forma fœmina, ſeu matrix. Hi moduli ſeu matrices induntur machinæ manu verſatili, quæ pluribus conſtat partibus, & *inſtrumentum* vocatur, ut typorum fuſio commode procedat. Inditur itaque huic *inſtrumento* matrix literæ A. & literæ B. &c. ut hoc pacto omnes typi unius ejusdemque fuſionis,

z) *Poinçon.*

ſionis, ut loquuntur, fiant æquales. Videat, quæſo, Lector mirandi hujus inſtrumenti deſcriptionem in celeberrimi Viri *Chriſtophori Plantini* a) Dialogis Gallicis (*Dialogues François*) prope ad calcem libri.

Non poſſum heic ſilentio præterire rem quandam, quæ fere videatur incredibilis: reperiri ſcilicet in modo dicti *Chriſtophori Plantini* typographeo Antwerpiæ centum circiter typorum & characterum genera. Res ſane etiam atque etiam miranda eſt. Habentur ibi typorum genera duo Syriaca, decem Hebraica, novem Græca, quadraginta ſeptem latina, & reliqua aliarum gentium ac linguarum; præter notas muſicas omnium cantionum & modulorum, (*melodias vocant*;) præter figurarum tabulas inciſas æreas & ligneas; præter literas regias & maximas, partim ligno inciſas, partim fuſiles, in quibus frutices, aliæque res notatu dignæ comparent; præter encarpos, ornamenta capitum, palmites pampinarios, reticula, imagines varii generis & figuras, quæ omnia in libris conſpiciuntur, ad eosdem nitidiores & comtiores reddendos. His *pag.* inſtrumentis inſtructus præſtantiſſimus & in- 116 genioſiſſimus *Chriſtophorus Plantinus*, loco alias obſcuro ac tenui fortuna ortus, brevi tempore ditiſſimus evaſit. Hæredes ejus, faven-

a) *A Anvers de l'Imprimerie de Chr. Pl, ann.* 1567.

vente ac fovente fortuna, connubiis & affinitate cum prudentiſſimis & præſtantiſſimis viris conjuncti, typographeum in duo diviſerunt, & utriusque tuiti ſunt dignitatem. Eorum alterum adhuc floret Antwerpiæ, quod curant nepotes ejus *Balthaſar* & *Ioannes Morentorff*, (Moreti,) qui quotidie egregios libros & ingentia opera nitide & emendate edunt. Eorum officina centenis typorum generibus, præter illa, quæ modo recenſuimus, eſt inſtructa. Eruditiſſimi Raphelengii, nepotes ex altera *Plantini* filia, paucis abhinc annis è celebri officina typographica, quæ eſt Lugduni Batavorum, abierunt, ei operam non amplius daturi.

Merito hic commemorandi eſſent induſtrii *Elzevirii*, qui non minori animo, ac *Plantini*, aut alii magni nominis typographi, hanc artem una cum bibliopolio aggreſſi, utrumque feliciſſime tractant. Nec omitti deberet *Joannes Maire*, qui Lugduni Batavorum haud ita pridem inſignibus auctus acceſſionibus, celebrem typographum pollicetur. At inſtitutum noſtrum copioſiorem enarrationem elogiorumque cumulum non patitur. Alioquin egregie doctum & admiratione dignum Profeſſorem, *Thomam Erpenium*, ob typographiam in uſum literarum orientalium adornatam, ac præmaturum obitum, præterire non liceret. Sed nitimur ad finem. Quamvis autem calamus defatigatus, otiumque

que aliis negotiis dicandum ſit, non tamen videtur inconſultum, pauca quædam de genere noſtri *Laurentii* ſubnectere, id quod *Junius* quoque, è re fore, judicavit, ut omnes artem hanc in familia honeſta & ingenua natam eſſe intelligant. Notandum igitur b) *LAVRENS*

b) In collectione carminum latinorum & belgicorum in laudem *Laurentii Coſteri*, quæ inſcribitur: *Laurier-Krans gevlogten om't hoofd van LAVRENS KOSTER eerſte uitvinder der Boekdrukkunſt binnen Haarlem*, te Haarlem, gedrukt door *Deken* en *Vinders* van het Boekdrukkers-en Boekverkopers-Gild. 1726. 4. pl. 6. exſtat* 3. *Geſlacht Rekening van* Laurens Koſter.

LAVRENS KOSTER (eerſte Uitvinder der Boeckdrukkunſt te Haarlem) wan by Cathanina Andriesd. *Lucye Laurensdochter.*

LUCYE LAURENSD. wan by Thomas Pieterſz; *Pieter Thomaſz.* Andries Thomaſz.; Thomas Thomaſz., Catryn Thomasdr. en Margriet Thomasdr. Thomas Pieterſz. eerſte wyf was Ianna van Alphen.

PIETER THOMASZ. wan by Margriet, dochter van Jan Floriſz., *Thomas Pieterſz.* en Margriet Pieters dochter 1440. zyn tweede wyf was Catryn Baartheus dochter, 1464, waar by hy geen kinderen kreeg.

THOMAS PIETERSZ. wan by Claasje Pieters dochter *Gerrit Thomaſz.* en Margriet Thomasdochter.

RENTIUM noſtrum Scabinum fuiſſe, & hic loci an. 1431. literas publicas ſignaſſe. Quod autem

GERRIT THOMASZ. wan by Ermgaart Jansd., Mariitje Gerritsd; Alyt Gerritsd.; Margriet Gerritsd. Aesgen Gerritsd., *Thomas Gerritſz.*, *Cornelis Gerritſz.*, Claas Gerritſz., Janna Gerritsd. en Anna Gerritsdochter.

THOMAS GERRITSZ. wan by Magteld Claasd., Jacob Thomaſz., Dirkje Thomasd., Maritje Thomasd., alias Gerritsdochter, en Alyt Thomasd. alias Paulusd. *Thomas Gerritſz. ſtierf in January* 1559.

CORNELIS GERRITSZ (Broeder van *Thomas Gerritſz.*) wan by Geertruyd van Berkenro (getrouwt den 14 January 1560) Anna Cornelisd. alias van Berkenro den 12 January 1561. *Margriet Cornelisd.* alias *van Berkenro* den 20 Auguſti 1562. *Gerrit Corneliſz.* alias *Thomaſz.* den 30. Septemb. 1564. Willem Corneliſz. alias van Berkenro den 27. Novemb. 1565. Cornelia Cornelisd. 1566. Willem Corneliſz. den 4. Novemb. 1568.

MARGRIET CORNELISD. alias van Berkenro wan by Gerrit Pieterſz. Wit. Claasje Gerritsd. den 1 December 1583 en Etken Gerritsd. den 12 October 1585.

GERRIT CORNELISZ. (Broeder van *Margriet Cornelisd.*) wan by Neeltje Maates, *Geertje Gerritsd.* alias *van Berkenro* anno 1600.

GEERT-

autem ad antiquitatem generis *KOSTERORUM* attinet, reperio, ante-annum 1300 vixiſſe c) *Wilhelmum Koſterum*, cui ex uxore *Gertrude* natus eſt filius, nomine *Jacobus Koſter*, qui connubium iniit cum virgine quadam, dicta *Sophia*, quæ anno 1355. ipſe autem anno 1359. obiit. Atque horum *Koſterorum* inſignis fuit in cœnobium Egmondanum liberalitas & munificentia. Origo nominis, *Junio* recte obſervante, ab optimo & honorifico munere petenda eſt. Munera enim æedituorum eccleſiaſtica nobiles & præſtantiſſimi regionis hujus Viri (quales erant hi *Koſteri*) olim ſemper poſſederunt. Fuerunt etiam in d) congiariis Comitum Hollandiæ, qui civitates plerumque iis donabant, à quibus ipſa tum pag. 117

GEERTIE GERRITSD. wan by Cornelis Vaacſe, *Grietje Cornelisd.* 1620.

GRIETIE CORNELISD. wan by Willem Corneliſz. Kroon (getrouwt den 31. Decemb. 1642) *Cornelis Willemſz.*, Gerrit Willemſz., en Johannes Willemſz.

CORNELIS WILLEMSZ. KROON wan by Lysbeth Diepenbeek, *Willem Corneliſz. Kroon* den 28 Mey 1678.

WILLEM CORNELISZ. KROON ongetrouwt geſtorven den 24 Maart 1724 zynde de laatſte van't Geslacht.

c) *Habeo ex Kalendario Egmondano M. S.*

d) Teſtibus antiquis documentis.

accipiebantur in feudum. Quæ hic moneo, ne quis per errorem opinetur, inventorem artis hominem fuiſſe vilioris & inferioris conditionis; cui ædes, quas poſſedit, adverſantur, & omnia alia demonſtrant. Ædes iſtæ, in medio urbis Harlemi ſitæ, foro (*aent Marckt-feld*) adjacent. Illæ quidem in præſentia mutatæ & diviſæ ad tres poſſeſſores pervenerunt. Tantæ fuerunt amplitudinis. Hæc omnia curatius recogitanti mihi, ſalvo aliorum judicio, ars tam nobilis originis pro dignitate ſua majori in pretio habenda, pluris facienda, efficacius ſublevanda, ac in pari, niſi primo, cum artibus liberalibus aliis gradu collocanda videtur. e) Pingendi artem à natalibus ſuis tanti fuiſſe habitam legimus, ut non niſi nobili genere nati operam illi darent: poſtea tamen eo res deducta eſt, ut alii honeſtæ conditionis homines animum ad eam adjungerent, legibus autem & æterno ſanciretur edicto, ne ulli, qui ſervilis eſſet conditionis, artem illam addiſcere liceret. *Ideo* (inquit *Plinius*) *neque in hac, neque toreutice, ullius, qui ſervierit, opera celebrantur.* O, ſi ejusmodi lex adhuc valeret! atque ad hanc artem tam nobilem nulli admitterentur depravatores, nulli artem deturpantes Rhyparographi. O, ſi agitaretur animo, omnes per orbem Chriſtianum diſperſos, celebres æque ac obſcuros ty-

po-

e) *Plinius Lib.* 35. *Cap.* 10.

pographos membra eſſe & ſurculos *LAURI HARLEMENSIS*! Sub umbra ejus opaca acquieſcens finiam & colophonis loco addam f) indicem auctorum, qui Harlemo in Hollandia inventionem Typographiæ tribuunt. *pag. 118*
Anonymus Germanus, auctor *Chronici Colonienſis*, qui vixit annis abhinc centum & quinquaginta: *Wie wail* (inquit) *die Kunſt is vunden tzo Mentz, up die wijſe, als dan nu gemeynlich gebruycht wirt, ſo is doch die eyrſte vurbyldung vonden in Hollant nyß den Donaten, die daeſelfſt vur der tzijt (an.* 1440) *gedruckt ſijn.* (vid. ſupra pag. 409.) *Mariangelus Accurſius* Italus: *Impreſſus eſt hic* Donatus &c. *primum omnium anno* 1450. *Admonitus certe fuit* Joannes Fauſt, *civis Moguntinus, qui primus excogitavit artem typis æreis, ex* Donato *Hollandiæ prius impreſſo in tabula inciſa.* *Joannes Zurenus,* Conſul Harlemenſis, libro ſingulari, eique rei proprie dicato. *Ludovicus Guicciardinus* Italus in Belgiographia, *Gerardus de Judæis*, Belga, in Speculo orbis terrarum ad tabulam Hollandiæ; *Hadrianus Junius* Bataviæ ſuæ cap. XVII. in Harlemo; *Quirinus Taleſius* Conſul apud eundem; *Nicolaus Galius* ludimagiſter Harlemenſis ibidem; *Theodorus Cornhertius* Amſtelodamenſis in præfatione ad officia Ciceronis; *Natalis Comes* Italus Hiſtoriæ univerſæ ſui temporis lib. XXIV. *Memorabilis*, inquit,

f) Index *Auctorum, qui Harlemo Typographiam tribuunt.*

quit, *eſſe poteſt urbs Harlemum ob divinum prope inventum imprimendorum librorum* &c. Gutenbergius *famulus mortuo domino, ubi Moguntiacum adiiſſet, artem ad meliorem rationem perduxit; atque inde didita eſt fama, quod ejus urbis fuit inventum.* *Aubertus Miræus* Belga in Chronico, quod Sigeberto Gemblacenſi adjecit, ad annum 1440. *Adrianus Romanus* in Theatro urbium; *Heribertus Roſweydus* Ultrajectinus in de Generale kerckelicke Hiſtorie uyt *Baronio* en anderen getrocken op't jaer 1440. *Jean François le Petit* in ſijn Nederlandſche Republijcke, ende Chronijcke; *Petrus Montanus* Belga, & *Reynerus Vitellius Zirizæus* in additionibus ad *Guicciardinum*; Alii infiniti, ut *P. Bertium* prætercam in contractis Orbis tabulis & in commentariis rerum Germanicarum, ubi de Maguntiaco; *Matthias Quadus* Germanus in Epitome Geographica lib. III. cap. 38. *Harlemo,* inquit, *expertiſſimorum quorumque teſtimonio Typographica artis inventio debetur. Ajunt enim ejus inventorem ante perfectam artem morte præventum, ejusque deinde ſervum Maguntiacum profectum; ubi continuo exercitio ad perfectionem ars perducta eſt; ut hac altrix ſeu nutrix, illa artis mater ſit.* Sed omnium breviſſime atque optime *Ubbo Emmius* Friſius in Chronologia: *Typographica ars in actum deducta Moguntiæ. Inventum* Laurentii Joannis *Harlemenſis Batavi.* Hujus veſtigiis ut inſiſtatur, ſuadeo, ne omni prorſus honore orbetur Moguntia, ſedibusque ſuis penitus deturbetur.

pag. 119

Ver-

Verſoeninghe met die van Mentz.

Al ſegghen wy, dat ons de Druck Konſt is benomen,
En dat ſy is tot Mentz door Guytenberg *ghekomen,*
Off door een ſlinckſe Fuyſt: *en belgt u niet ſoo ſeer,*
Oudroemig Teutons volck, Dit dijdt dan noch tot Eer.
Off ſchoon de Schilder-Konſt door g) Euchir *aen de Griecken*
Ghewesen is, en daer verſpreydt heeft haere wiecken:
Off datſ' oorſprongkelick van h) Polygnotus *daeldt:*
Noch heeft een ander Grieck dit anderſins verhaeldt.
Als een Heracleoot uyt Maceten gheresen
Uytnemend in de Konſt en trots begon te weſen;
Heeft een i) *Athener 'tloff van* Zeuxis *dus verbreydt:*
Dat hy uyt Grieckenland de Konſt had weghgeleydt,
Dat hy ſe met hem droeg, dat hyſ' hun had ontſtolen.
Dit dichtmen 'tſijner eer: en't was ock niet verholen.

Doch

g) Juxta *Ariſtotelem* apud *Plinium* lib. VII. c. 50.
h) Juxta *Theophraſtum* ibid.
i) *Apollodorus* Athenienſis pictor, de quo *Plinius* lib. XXXV. cap. 9. referens obiter hoc Zeuxidis Heracleotæ, ſummi pictoris, elogium.

Doch niet te min ſoo bleef de Moeder van de Konſt,
Die't lang te vooren was. Dit hield' men daer voor jonſt.
Mentz, hout gy't ock daer voor; ſo ſijn wy haeſt te ſcheyden,
En ick ſal danck van u tot arbeyds loon verbeyden.
Ick lyde dat men u, als Zeuxis, *d'eer toe ſchrijft,*
Wanneer ſlechs d'eerſte Vond by't moedig Haerlem *blijft.*

Sedulo ſcribebam P. *Scriverius*
Harlemi XIV. Kal. Octob. cIↃ IↃ CXXVIII.

Al hebben wy't op Fuyſt *of* Guytenberg *gheladen,*
Leeſt evenwel doch Mentz, ick bids u, deſe bladen.
Wat ſchroldt gy op het werck? ey neemt het aen voor lief,
De Waerheydt, als gy weet, die heeft een ſchoone brief.

pag. 120 Typographia Harlemenſis, Palladium, præſidium & tutela Muſarum atque omnis doctrinæ, Auctore *P. Scriverio.*

Cum pius ardentes Æneas linqueret arces,
Laomedontæas diſſimulavit opes;
Sacra laresque Phrygum potius, Veſtamque potentem
Abſtulit injecta, pignora cara, manu;
Iliacis erepta rogis; queis maxima Roma
Surgeret, Imperii Roma Deûmque locus.

Hic

Hic ubi ſervavit, flamma populante, k) *Metellus*,
Vulcanumque ſacris juſſit abire ſuis.
Virginibus viſo multum trepidantibus igne,
Summa viro Pallas cura laborque fuit.
Imperii fatale decus, quodque imputet aſtris.
Quod tibi ſi pereat, Roma, repente cades.
Hoc ſalvo, ſalvi cives, & cætera ſalva.
Tanti pervigiles eſt coluiſſe focos;
Semper & arcanum tanti occultaſſe pudorem.
Viſa Dea: at magno viſa l) Metelle tibi.
Palladio noſtram vere aſſimilabimus artem;
Et ſane diæ Pallados inſtar erat.
Inlibata oculis, nullique aſpecta virorum,
Cœperat hic tacita relligione coli
Pallas, in abſtruſo pignus memorabile tecto.
Eſtque quod appelles, hic, penetrale ſacrum.
Non tamen hoc ſignum Trojæ deduxit ad urbem
Dardanus; Iliacus nec tulit inde pater.
De-

k) *L. Metellus* Pontifex, de quo *Dionyſius* Halicarnaſſeus, *Plinius* & alii.

l) Ut qui videndo oculos amiſerit, teſte *Scholiaſte* antiquo ad 2 Thebaid, *Statii* Quamquam *Plinius* aliter.

Delapſum cœlo (nam tantum numen in ipſo eſt)
Credimus,& magna parte latere ſui.
Hinc Muſis vitæ longævæ cuditur uſus,
Phœboque æternus conciliatur honos.
ÆDITVO ſternente viam, ſic itur ad aſtra:
Vivitur hoc pacto; cætera mortis erunt.
Hos veri *Cuſtodis* erat ſervare Penates:
pag. 121 Adfuit *Antolyci* ſed ſcelerata manus.
Vidimus Harlemo transferri pignora Veſtæ,
Atque Magontiacis ſacra repoſta m) cadis.
Delubrum vacuum nudumque altare reliquit
Perfidus, ablatis omnibus ante bonis.
n) *Palladis* exſtinctos ſi quis mirabitur ignes,
Ignoſcat: lachrymis ſpargitur ara meis.

Boeckdruckerije, Haerlems Heyligdom ende Licht.

Wanneer Æneas is uyt Troyens brand geweken,
So heeft hy niet een hand aen al ſijn goed geſteken,
Maer nam ſijn Goodjes mee, die nam hy by de hand,
En vrijde Veſtaes beeld voor't onheyl van den brand,
En bragtze binnen Room, de plaetze van de Goden,
De plaetze van het Rijck, van wetten en geboden.
Al-

m) Palladium in dolio ſeriave recondi ſolere docet *Plutarchus* in Camillo & *Lampridius* in Eligabalo.

n) *Propert.* lib. 4. el. 4.

Alwaer Metellus *hen bewaerde voor de vlam,*
Als daer Vulcanus ook die kerk verwoeſten quam,
En als de ſchrick van't vuer de geeſtelijke Nonnen,
En al de Maegdekens van Veſta *had verwonnen,*
En heur een groote vrees en dood opt lijf gejaegd;
By ſonder heeft die man voor Pallas *ſich gewaegd,*
En voor dat Heyligdom en Heym'nis ſorg gedragen,
De eer en't heyl van't Rijk, waer Pallas *neergeslagen,*
So waert met Romen uyt; ſo lang ſy Pallas *bad,*
Kond haer niet qualijck gaen, nocht Burgers, noch te Stad.
So waſt de pijne waerd, ſo waſzer aengelegen
Geſtadig Veſtaes *dienſt met heylig vuer te plegen,*
En houden die Goddin verborgen voor het licht;
Metellus *ſagze doe, maer't koſte ſijn geſicht.*
Te recht mag onſe konſt dit Heym'nis ſijn geleken,
Want die als Pallas *is, wie hadſe oyt bekeken,*
Als Laurens Koſter *die van niemand had geleerd,*
En als die hier by ons gediend was en geeerd?
Het Roomſche Heyligdom verſtak men diep geſcholen.
Ons Heyligdom was ook verborgen en verholen.
Maer Dardanus *heeft dit tot Troyen niet gebracht,* pag. 122
Æneas *heeft daer mee ook Romen niet bedacht.*
Dit Heyligdom dat is van boven afgekomen,
En hare waerdigheyd word niet genoeg vernomen.
Dit maekt geleerde luy hun naem en aenſijn groot,
Dit geeft geleerde luy het leven na den doot.
Ons Koſter *baend den weg, die voerd ons op na boven;*
Dus leefd men, als men is in't ſwarte graf geſchoven.

Dit

Dit diende dan bewaerd, dit heyligdom voor al.
Maer eer vergeten o) *guyt, die ons dien ſchat ont-ſtal!*
Dus ſag ment Heyligdom van onſe Stad ontſchaken,
En daer van binnen Mentz een pronck en tempel maken,
Die dief, dien Pallas *hier vertrout was en't outaer,*
Nam al wat datter was, en vlugte ſo met haer.
Verwondert gy u dan, en vraegt gy my in deſen,
Waer onſe Druckery, ons Pallas *vuer mag weſen,*
En hoe't is uytgebluſt? Ick bid u, vraegt my niet,
Ick ſtort op haer outaer mijn tranen van verdriet.

Menigte ende zieraed der Boecken.

p) *Horatius die wil op dat een Boek mag leven,*
Dat ſulks lang ſy bewaerd, en niet haeſt uytgegeven,
En prijſt ook ſulken oog, en hand, die yder blad
Wel wacker overſiet, doorkrabbeld en beklad:
Op dat het wel beblockt en wel erkaud mag weſen,
En ſijn Auteur daerdoor wel billijck ſy gepreſen,
Daer't anders meeſten tyd heel weynig hangt of kleefd,
Ia dick wils niets en deugd, en niets om't lijf en heeft.
Maer als men dan ſijn werk in't licht plagt uyt te ſloten,
Als't eenmael lang ghenoeg bewaerd was, en besloten,
En't ganſch volkomelijck den Schrijver was ghe-luckt,
En alles rijckelijck en rijp'lijck uyt ghedruckt,
Soo

o) *Hans Guytenberg.*
p) Ex alio ejusdem Auctoris latino carmine converſum à S. A. (*Sam. Ampzing.*)

Soo konden niettemin niet veel die boeken kopen,
En vrucht en nuttigheyd uyt ſulke ſchriften hopen;
Alleen een boek of twee was veeler luſt en ſchat,
De boeken golden veel voor die, niet veel en had.
Nu gaet het anders toe door onſe vond van drucken,
Nu ſiet men het ghewas der boeken meer ghelucken,
Nu komen ſe ghereed ter hand van alleman,
De Schrijvers krijghen ook daar meerder eere van.
Ook word van't groot ghetal veel nuttigheyd vernomen,
Ook kan men ſe ſeer licht voor weynig gheld bekomen,
De boeken, die men eerſt om veele daelders kocht,
Die ſijn nae, door den druck, op kleynen prijs ghebrogt.
En die de boeken veyld, ſal't aen gheen winſt ghebreken,
Die dikwils dapper gheld daer mede op kan ſteken,
En die gheen boeken had, of maer een boek, of twee,
Die heeft nu overvloed, die heeft een volle ſee,
In ſulke groote keur van alderleye boeken;
Ja heefter ſchier te veel, en propt en vult de hoeken
Van ſijn kantoor daer me: en noch ſoo is de luſt
Van veelen niet verſaed, van veelen niet ghebluſt.
De boeken worden ook veel meerder, als voor deſen,
Hier door met meer der luſt in meer zieraed gheleſen,
Wat eertijds duyſter was, of ſoder wat ghebrak,
Of ſoder anders iets ghen goed latijn en ſprak.
Dat werde na der hand in't drucken weg ghenomen.
Siet ſulke eere kan hier van den boeken komen!
Wat ſwijg ik van't ghetal? eerſt was een kas met tien,

Of minder boeken noch,en dat noch wel,verſien.
Nu is de wereld vol van ſulke letter giften,
Nu is de wereld vol van boeken ende ſchriften.
Nu (leſer) ſeg my toch, is yemand wel ſoo blind,
Die onſe Stad hier door ook noch niet eerd en mind?

Van de Druck-Perſze ende Inckt.

Dus op de Druckery, tot Haerlem erſt ghevonden,
Tot Mentz in't licht ghebraght, de Boecke-Perſſen ſtonden:
En dus ſoo ging de Spil; de Steen dus uyt en in,
Waer op de Vorme leyt van lood ghemengt met tin,
En ander harde ſtoff. Dus word in haeſt ghegheven
Meer ſchrifts van eene man, dan and're hondert ſchreven
In ſulcken corten tijdt. Soo vlugg' en is gheen Pen,
Gheen Clercken hand ſoo ſnel, die't hier by halen ken.
De Inckt van roock ghemaeckt (jae roock en ander dinghen)
Op't wit papier ghebragt, doet niet dan lof-ſang ſinghen.
Gheleerde luy? wel *hoe?* wordt *dit van u ver*wacht*?*
Ontſtaet u naem uyt roock? wie *had dit oyt ghe*dacht*?*
Is dit u arbeyds loon? hiet dit het eeuwig *leven,*
Dat u het kloecke *breyn en* wijſe *boecken gheven?*
Nu ſie ick d'ydelheyd en al de Wereld in.
Als wijsheyd *en verſtandt ſelfs roock neemt voor ghewin.*

Ædium,

Ædium, quas inhabitavit *Laurentius Koſter*, (nunc poſſidet *Cornelius Dobbius*, Jureconſultus) in medio urbis Harlemenſis ad forum ſitarum, lapidibus, in ſempiternam memoriam, aureis literis inſcripta ſunt ſequentia:

MEMORIÆ SACRUM
TYPOGRAPHIA
ARS ARTIUM OMNIUM
CONSERVATRIX
HIC PRIMUM INVENTA
M CCCC XXIIX.

Inſcriptio ſaxi,
de quo *Serarius* lib. I. cap. V.
MOGUNTIA AB ANTIQUO NEQUAM.
Conſent des Autheurs.

An. 1428 DewIIL de DrVCkery GeLeerdheyds LVſt en LeVen,
TOT HaerLeM aen den dag door LaVrens Is gegeVen,

An. 1628 DrVCkt daer RoMane, drVCkt 'tgVnt LIef ſy, ſtICht, en Leerd;
DrVCkt dat de Stad behaeght, de TheVtsCher nIet begeerdt.

Nota. D. W. Y en tellen niet, als in't Roomſch getal onbekend ſijnde.

FINIS.

RELATIO a)
DE ORIGINE TYPOGRAPHIAE, à QVO, QVO TEMPORE ET QVO LOCO ILLA PRIMVM INVENTA SIT,

è

a) *Frater dilectiſſimus* in Conſpectu ſupellectilis epiſtolicæ & literariæ pag. 284. *Volumen II. commentationem exhibet ad inveſtigandam* artis typographicæ *originem relatam. Titulus eſt*: Diſcurs vom Urſprung der Druckerey, wer, auch wann, und an welchem orte ſolche erſtmahls erfunden, aus denen ad familiam der *Fauſten von Aſchaffenburg* gehörigen documenten. & pag 286. *Digna eſt hæc commentatio, quæ lucem aliquando videat. Eam vero Ill.* Uffenbachius *deſcribi fecit ex apographo Ill.* Jo. Maximil. zum Jungen, *quod Generoſ.* Jo. Erneſtus à Glauburg *illi utendum conceſſerat. De auctore illius non ſatis certo mihi conſtat. In limine præfationis inventorem artis ait fuiſſe* atavi ſui paterni *fratrem; ex iis porro, quæ ſupra ad Cod XII. in fol. n. 6. ſcripſi, colligo, nomen illi fuiſſe* Jo. Friderici Fauſti. *Is enim an.* 1600. *documenta, quæ huc pertinent, omnia collegiſſe dicitur, ex quibus ibi* Inſtrumentum Notariale, *quod in hac ipſa, quam enarro, ſcriptione exſtat, deſcriptum eſſe ſignificatur.* Mihi autem fit veroſimile, *Io. Frid. Fauſti* filium eſſe hujus Relationis auctorem, I. quia iſte infra teſtatur, ſe collegiſſe omnia, *quæ B. Pater ſuus à ſuis parentibus majoribusque quaſi per aures & manus accepta ipſi partim ore retulerit, partim litteris conſignata reliquerit*; & in margine addit: *inventionis per* I. F. F. V. A. (Jo. Frid Fauſtum von Aſchaffenburg) *è majorum ſuorum relatione fata.* II. quod Auctor noſter id operam dat, ut oſtendat, *Fauſtum* fuiſſe artis typographicæ inventorem, *Gutenbergium* autem ejus ſocium & adjutorem in ſumptibus ſuggerendis; *Authæus* vero in Chronico Francofurtano *Gebhardi Flo-*

è DOCVMENTIS AD *FAVSTORVM DE ASCHAFFENBVRG* FAMILIAM PERTINENTIBVS, HAVSTA,

&

Floriani per *Lerſnerum* aucto pag. 437.b. relationem prorſus contrariam è *Io. Frid. Fauſti* MSto de familiæ ſuæ rebus in medium profert. III. quia ab Auctore noſtro allegatur locus ex *Chriſtoph. Beſoldi* diſſert. de Typographia, quæ Tubingæ 1620. 4to excuſa eſt, quum tamen *Io. Frid. Fauſtus* jam. An. 1619. diem ultimum obierit. vid. catalogum Senatorum Francofurtenſium in Chronico Francofurtenſi ſupra laudato pag. 281. Operæ pretium fuerit addere, quæ de *Io. Frid. Fauſto* in V. C. *Henr. Chriſtiani Senckenbergii* Selectis Juris & Hiſtoriarum Tom I. exſtant: *Advoco* Jo. Friderici Fauſtii ab Aſchaffenburgo, *Viri diligentiſſimi, collectanea Francofurtenſia III. Voluminum in fol. parte I. res geſtas, duabus ſequentibus Genealogias familiarum nobilium Francofurtenſium & lapides ſepulcrales percurrentia. Vaſtum hoc opus multum boni, nullius fere pretii plurimum ſiſtit, a rerum cognitione & ſtudio in patriam cæteroqui laudem promeritum. Neſcio vero, annon viro huic tribuendum ſit Corpus diplomaticum Francofurtenſe in forma quarta, quod nonnullibi ſpectare contigit, certe aliqua ſunt hunc auctorem olentia.* in præfat. pag. 9. ſq. *Subjecta eſt ipſi Chronico* (Gebh. Floriani) *continuatio eodem anno* 1664. 12. *excuſa, quam non diverſam eſſe à libello, ſequentem titulum praeferente*: der Stadt Franckfurt Herkommen und Aufnehmen; item Kayſerliche Wahl- und Crönungs-Chronica colligirt durch *Iohan Frid. Fauſten von Aſchaffenburg* Franckf. 1660. 12. *vel verbo monendum cenſui, cum heic auctoris nulla plane mentio.* in præf. pag. 13. ſq. Appellatur *Patritius* Senator, *Francofurtanae civitatis primarius civis,* in *Goldaſti* epiſt. XI. quae exſtat apud *Senckenberg* l. c. pag. 352. Jo. Frid. Fauſt ab Aſchaf-

& è germanica in latinam linguam translata
à
LVDOVICO KLEFEKERO,
Hamb. Gymnaſii patrii cive nobiliſſ.

'Ad

ſchaffenburg *nobilis eſſe vult & privilegia parentum imperialia jactitat. Itaque latine ad eum perſcribes & nobilem ſalutabis. Goldaſtus* epiſt. 15. apud *Senckenberg* l. c. p. 360 ſq. Prodierunt Limburgenſes Faſti, ſeu Fragmentum Chronici urbis & Dominorum Limburgenſium ad Lohnam è MSS. *Io. Frid. Fauſti ab Aſchaffenburg*, Heidelb. 1619. fol. 2) Lubeckiſche Chronick, d. i. alle vornembſte Geſchicht und Hendel, ſo ſich in der kayſerlichen Reichsſtadt Lubeck von Zeit ihrer erſten Erfindung zugetragen, aus gewiſſen Authoren und alten Chronicken in drey Büchern zuſammen getragen durch Hans Regkman, itzo am Tag gegeben è MSS. I. F. F. V. A. (*Jo. Frid. Fauſten von Aſchaffenburg*) Verlegt durch Gotthard Vögelin 1619. fol. In fine hujus Chronici exſtant hæc verba: *Wie lang iſt, daſſ die edle Kunſt der Buchtruckerey oder Prenterey erfunden ſey? Nach Chriſti Geburt* 1440. *Jahr hat ſich erreget under Kayſer Fridrich das Buchtrucken in Teutſchland von* Johan Gensfleiſch *zu Mentz, wiewol etliche dieſer Kunſt Erfindung zuſchreiben* Johan Guttenberg *von und zu Straſburg. Die dritten ſagen, die Kunſt ſey erdacht und ufkommen von* Johan Guttenberg *ein Ritter zu Mentz Anno* M CCCC L. 3) Franckenbergiſche Chronick und Zeit-Buch zuſammen getragen durch Weygand Gerſtenbergern, ſonſten Büddenbender genandt, ausgeführet bis aufs Jahr Chriſti 1525, itzo an Tag gegeben è MSS. J. F. F. V. A. Verlegt durch Gotthard Vögelin 1619. fol.

Ad Lectorem benevolum Auctoris præfatiuncula. *

Quod divinus noſter Codex per Jobum (*hiſce verbis v. 8. cap. VIII.* Sciſcitare priſcum ævum, & ſedulo ſcrutare majores; *quod eſt ſalutare & omnibus tuis actionibus & propoſitis utile*) *admonendo docet, id ipſum ad hanc noſtram propoſitam typographicæ artis utiliſſimæ nobiliſſimæque inventionis materiam etiam ſpectare quis dubitat? Ea enim cum in Germania patria & per Germanos parentes & anteceſſores noſtros inventa ſit, mirum omnino eſt, neminem (Germanos volo) antehac & hoc ** imo divinitus inventum ſimul & auctorem & locum ab oblivione vindicaſſe. Quid enim abſurdius, quam Germanos orbem deſcribere univerſum, hanc tamen propriam patriæ laudem nequaquam ex oblivionis vindicare barathro? Quid turpius imo ingratum magis, quam inventores, tot heroum, tot rerum præclare geſtarum memoria ad poſteros ut propagetur, & in æternum conſervetur, demon-*

* Latino ſermone ſcripta.

** forſan add. *egregium.*

monſtraſſe viam unicam; eos tamen ipſos, * *ea ne inſiſtant, dedignari, imo prorſus avellere? Præclarum enim omnino eſt & laudabile, egregia aliorum inventa ingeniis, labore, ſudore, vigiliis & ſumptibus parta, ad poſteros transmittere, ne tempus edax omnibusque exoſa ſenectus & oblivio memoriæ invida ſcientiæque noverca ea nobis ex animo eripiat. Cum autem inventorem perſcrutando, eum ex majoribus & quidem familia mea ſicque atavi mei paterni fratrem, materiam utpote ſcitu dignisſimam, ea quidem ſpecialia invenerim, quæ ut ab interitu & ſepultura, eo inventoris edocto modo, non ſolum conſerventur, ſed & veritas in univerſo hoc in honorem divini Numinis (cujus hoc præcipuum eſt, & unico hoc modo tot populis totque regnis manifeſtum eſt) & Germaniæ laudem, & quidem, utpote Germanum inventum in germanica & vernacula lingua tandem innoteſcat, non quidem pro dignitate ſua, ſed curioſe perſtringere operæ pretium imo neceſſarium duxi. Et utinam vel ſic omnia aſſequi & nobis ipſis ſatisfacere poſſemus. Verum ſit aliquid prodire tenus. Hiſce valeat Lector.*

De

* f. illi.

De impreſſoriæ artis inventione nobiliſſima, ejusque auctore, & ubi primum inventa.

Quod egregius JCtus *Ulpianus* L. 13. §. fin. ff. de injur. queritur, opinionem aliquam ſæpe contra jus radicari (*uſurpata*, inquit, *hac eſt opinio, tametſi nullo jure,*) id quoque de hoc noſtro propoſito affirmare recte poſſumus. Verum enim Typographiæ auctorem, locum & tempus falſa & irrita opinione partim in dubium vocari, partim invidia & pravis animi affectionibus Scriptorum quorundam adhuc obſcurari, ex eo facile colligere licet, quod de vero inventore hujus antea inauditæ, mirabilis, & patriæ, quin etiam univerſo terrarum orbi, utiliſſimæ artis, cujus ope parvo temporis ſpatio ſpiſſa volumina cum multis communicari, paucis ſumptibus comparari, & res præclaræ atque memorabiles immortalitati mandari queunt, nec non de inventionis loco apud varios Scriptores diverſæ ſententiæ reperiantur. Nonnulli *Johannem Guttenbergium*, equeſtris ordinis virum, Argentorati hanc artem inveniſſe, deinde Moguntiam transtuliſſe, & in hac urbe excoluiſſe affirmant. Alii, iique plures, illam Moguntiæ à *Johanne Fauſto* & *Johanne Guttenbergio zum Jungen*; alii Coloniæ Agrippinæ vel etiam in Belgio Harlemi incerto auctore; alii denique Venetiis à *Nicolao Janſonio* repertam

 eſſe

eſſe tradunt. Nec defuerunt, qui, à veritate longiſſime aberrantes, & Germanis hunc honorem invidentes, illam jam ante multa Secula, quin etiam millia annorum, Chinæ in India Orientali inventam atque ex hac regione per navigationes ad Germanos perveniſſe contenderunt. Hi vero ſecurim longiſſime projiciunt, (tutius enim de longinquis narratur fabula) ſed mendacii convincuntur, quia certiſſimum eſt, navigationes ad iſtas regiones demum centum abhinc annis initium cepiſſe, nobilem autem hanc artem multo ante in Germania inventam & exercitam eſſe; veritati etiam magis conſentaneum eſt, hanc pariter ac tormentariam artem, (quæ duo maxima Omnipotentis dona ſolis Germanis orbis debet*) à nobis ad Chinenſes potius, quam ab illis ad nos translatas eſſe.

De tempore & anno Typographiæ inventæ diverſæ quoque reperiuntur ſententiæ. Nonnulli primordia hujus artis ad A. C. 1440. alii ad A. 1450. alii ad A. 1478. referunt. Quia igitur Auctores & Hiſtorici de loco, tempore & inventoribus hujus artis longe diſſentiunt, uti ex teſtimoniis ad inveſtigandam veritatem mox afferendis uberius apparebit, in animum induxi, primum varias illorum ſententias, deinde veram opinionem in medium proferre.

Pau-

* vid. *Phil. Nicolai* de regno Chriſti in fin. & *Euphormionis* Icon animi p. 104.

* *Paulus Langius* Monachus in Chronico Citizenſi: *Circa id tempus* 1454. *ars imprimendi* &c. (vid. ſupra pag. 319.)

Nigrinus de Paparum doctrina & vita lib. VI. pag. 565. An. 1440. Ars Typographiæ Moguntiæ à quodam, cujus nomen *Johannes Fauſtus*, inventa eſt; nonnulli tradunt, *Guttenbergium* Argentinenſem illam reperiſſe; vid. *Funccium, Nauclerum* & *Aventinum* lib. VII. *Urſpergenſis* ejus primordia ad An. 1450. refert, *Spangenbergius* vero ad An. 1440. Chronicon Moguntienſe *Johannem Fauſtum*, *Johannem Guttenbergium* & *Petrum Schöfferum* inventores ſtatuit.

** *Werner Rolewinck* in faſciculo temporum ad An. 1457. *Librorum impreſſionis ſcientia* &c. (vid ſupra pag. 327. ſq)

*** *Huldaricus Mutius* de Germanorum prima origine lib. 28. Chronic. (pag. 326. ed. Baſil. 1539. fol.)

Hoc tempore 1444. *magna cum Ungaris bella geſſit Turca Amurathes.* · *Hoc tempore bombardæ* &c. (vid. ſupra pag. 330.)

* *Joh. Aventinus* lib. 7. (Annalium Bojorum p. 512. Francof. 1627. fol.)

Anno, qui eſt Chriſti MCCCCL. &c. (vid. ſupra pag. 330. ſq.)

F. *Se-*

* Adhuc vixit perfectioris ætatis An. 1520.

** Vixit ille perfectæ ætatis vir 1494. *Trithemius.*

*** Floruit ab ann. 1522. ad annum usque 1551.

* Vixit An. 1525. ad An. 1540.

F. *Serarius* in rebus Moguntiacis copioſe ſatis & accurate de hac re agit, idque operam dat, ut demonſtret, Moguntiæ Typographiam inventam eſſe; utrum autem *Fauſtus*, an potius *Gutenbergerus* auctor ſit, id incertum relinquit. (vid. ſupra pag. 255. ſqq.)

Jacobus Spiegelius JC. in Commentar. ad Auſtriados *Rich. Bartholini* lib. IX. (pag. 649. Scriptorum Germanic. *Juſti Reuberi*) ad verba: *Inventum Germane tuum: Inſigniter divina* &c. (vid. ſupra pag. 318.)

Joannes Latomus Decanus S. Barthol. Francof. in vita Archiep. Moguntini Dietheri Pincernæ in Erbach &c.

Moguntiæ per Joh. Gutenberger, *civem ſolertiſſimum inventa eſt ars typographica circa annum* 1440, *qua ſtanneis ſive æreis typis nunc libri magna facilitate imprimuntur. Unde tanta laude Moguntia celebrata eſt, ut tota Germania eo nomine ſit nominatiſſima, ut doctiſſimus* Beroaldus canit:

O Germania &c. (vid. ſupra pag. 173.)

Seb. *Munſterus* lib. III. cap. 180.

Ab Anno Chriſti 1440 *usque ad A.* 1450 *nobilis imprimendi ars Moguntiæ reperta eſt, ea Moguntia Coloniam, deinde Argentinam & Baſileam atque poſtea Venetias delata eſt. Primus ejus auctor & inventor* Joannes Gutenbergius, *qui* zum Jungen *dicebatur, isque cives alios duos Moguntinos adjutores habuit,* Joannem Fauſtum & Joannem Medimbachium, *qui artem hanc in ſecreto tenuerunt, famulis de ea non propalanda jurejurando conſtrictis. Si majores*

jores noſtri ante 1000 *vel etiam* 1500 *annos hujus artis copiam habuiſſent, quot quantosque nobis dediſſent doctrina & ſcientia excellentes præclarosque viros, quantum hiſtoriarum in hominum memoria remanſiſſet, quæ tali deſtituta adminiculo æterna oblivione obruta ſunt. Quamvis enim antiquitus libri quoque conſcribi conſueverint, non potuere tamen tantopere multiplicari, prout nunc in millena & amplius exemplaria libri tranſcribuntur, adeo ut ſi decem viginti pluresve incendio aliisve caſibus depereant, potiſſima tamen parte ſuperſint, & in totum interire nequeant. Singulare igitur Dei munus reputari debet, quod noſtro hoc tempore artificium id inventum ſit, cujus beneficio veterum auctorum numero libri pulvere obſiti & in angulis deliteſcentes in lucem producti fuerint, qui æternum latuiſſent, uſibusque hominum fuiſſent ſubtracti, niſi per typos eſſent renovati.* Hieron. Oſorius *hanc artem dudum in China repertam vult, reperirique tradit libros in iſto regno impreſſos.*

Johannes Beckerus ſeu Becherus in Chronico Thuringiæ:

Anno 1440 *nobiliſſima & utiliſſima ars typographica Argentorati à* Johanne Gutenbergio *inventa eſt, qui eam deinde Moguntiæ expolivit. Nonnulli affirmant,* *Schöfferum *aurifabrum Moguntinenſem eſſe primum inventorem. Quisquis ille ſit, certe artem ſuam eleganter exercuit. Argentorati* Johannes Mentelius *omnium primus magna Volumina typis expreſſit, & admodum dives inde factus eſt. Poſt tri-*

* In MS. *Scheplerum*.

triginta circiter annorum ſpatium Ulricus Haan *ſive Gallus artem typographicam primus Romam deportavit, de quo* Antonius Campanus *hoc elegans epigramma compoſuit:*

Anſer Tarpeji cuſtos Jovis, unde quod alis
Conſtreperes, Gallus decidit: ultor adeſt
Ulricus Gallus, ne quem poſcantur in uſum,
*Edocuit, pennis nil opus eſſe tuis.

Auctor Chronici Colonienſis An. 1499. Coloniæ forma maxima excuſi fol. 312. ad An. 1450.

Item deſe hochwyrdige Kunſt vurs is vonden &c. (vid. ſupra pag. 409.)

Mart. Cruſius Prof. Tubingenſis in Annal. Svevic. fol. 381.

Sermones quidam ſuper epiſtolas Dominicales An. 1444 *impreſſi exſtant hic Tubingæ in bibliotheca ſtipendii Martiniani. Ars enim typographica nuper inventa procedebat.*

Chriſtoph. Lehmannus in Chronico Spirenſi lib. VII. cap. 105. pag. 937. narrat, Electorem Moguntiacum *Dietherrum* ad Senatum Spirenſem literas, quibus ſe contra *Pium* II. Papam excuſat, à primo Typographo Moguntiaco excuſas miſiſſe; ſilentio autem præterit, utrum *Fauſtus*, an *Schäfferus*, an *Gutenbergius* iſte fuerit.

Georg.

* Qui alios docet, niſi expreſſe addatur; primus eſſe non poteſt, ſed etiam ſecundus, tertius, quartus &c.

Georg. Schönbornerus JC. lib. III. Politicorum cap. 49.

Divinitus adinventum eſſe artificium Typographicum, apud omnes in confeſſo eſt: Cujus encomia lectori ſuggerit *Cardanus* lib. 17. var. rer. cap. 98. *Scaliger* exercit. 99. *Polyd. Virgil.* lib. II. de rer. invent. c. 7. Originem hujus artis referunt ad annum Chriſti 1440. d. 2. Januar. *Peucerus* lib. V. Chronic. p. 1276. ex *Wimphelingo* cap. 65. idque factum Argentinæ tradunt. A. *Bucholc.* in Iſag. chronol. Auctor ejus minime prætereundus ſilentio; quidam *Joannem Fauſtium* vocant, quidam *Guttenbergerum. Func.* in Chronol. ad An. 1440. *Avent.* lib. 8. Eteoſtichon tale eſt:

MIra typIs LIbros ars qVæ CeLeri eXCItat aCtV,
GVttenbergerI genIo eſt Inventa IohannIs.

Præterea tenendum hoc loco, coërcendam eſſe Typographorum in recudendis ſcriptis Reip. inutilibus inſolentiam, ut & eorum, qui libros ad prægravandam innocentium famam emittunt. Atque illi, qui famoſos evulgant libellos, adverſus conſtitutionem politicam à Cæſare puniuntur extra ordinem. P. *Dennaiſius* de jur. Cam. tit. 177. verb. Librarii n. 7.

Guido Pancirollus rerum memorabilium lib. II. tit. XII. de Typographia:

Notatu quoque digna eſt Typographiæ inventio, quæ in Germania reperta fuit an. 1440. *Et invaluit opinio, quendam per mare Germanicum & Balthicum navigan-*

gantem, in regionem Chinenſium, qui olim Seres dicebantur, fuiſſe delatum, eundemque, cui Luſitani cum celocibus ſuis ſe adjunxerant, animadvertiſſe, artem imprimendi ibi exerceri. Viſis itaque & probe conſideratis typis ac formis illis in Germaniam reverſum, ſimilem Chalcographiam concinnaſſe, quæ maximo nobis hodie & adjumento eſt & lucro; quandoquidem olim omnia neceſſum eſſet calamo deſcriberentur, quem in uſum multæ conſtitutæ erant tabernæ, in quibus nihil agebatur aliud, quam ut ſcriberetur. Id quod multi laboris erat & ſumtuum, ei præſertim, qui libros ſibi comparabat. Ego paginas aliquot vidi Chinæ impreſſas; etſi memoriæ proditum non eſt, unquam ibi Typographiam extitiſſe.

Ad hanc ſententiam (de Chinenſium Typographia) confirmandam allegantur *Pet. Maffejus* Hiſtor. Indic. lib. VI. fol. 256. *Garcias ab Horto* lib. II. Aromat. apud Indos naſcent. cap. 38. & *Joh. Mendoza*. Hæc autem opinio jam ſupra in principio hujus ſcripti eſt refutata. * Neque ſufficit dicere typographiam à Chinenſibus in Germaniam derivatam eſſe, ſed probare, quod nos conſtanter negamus. Nec etiam officit mille plus minus annis impreſſoriam artem Chinenſibus in uſu fuiſſe, antequam à Germanis uſurpari coeperit, rem enim unam eandemque & novam & veterem reſpectu diverſorum populorum cenſeri quis vetat? Vetus igitur ſit, quoad Chinenſes & in Ame-

* Hæc latinis verbis auctor expreſſit.

America, (ſi fidem loci diſtantia inter cætera non vetat;) nova, quatenus in Europæa noſtra Germania Moguntiæ eſt excogitata.

Chronicon Norimbergenſe MS. ad An. 1450. vid. meum in 4. pag. 41.

Hoc anno nobilis ars typographica Moguntiâ à Joh. Guttenbergero *primum inventa eſt, & poſt aliquanto ad Norimbergenſes devenit.*

Chriſtoph. Beſoldus in diſſ. de Typographia (vid. ſupra pag. 171. ſqq.)

Chronique de Savoye par Maiſtre *Guillaume Paradin* Chanoine de Beau vieu An. 1552. à Lyon in 4. fol. 333.

Un noble Chevallier de Mayence ſur le Rhin, appellé Jean Gutenberg zum Jungen, *homme de divin eſprit, trouva cette façon d'imprimer.*

Memorati modo aliique Scriptores, qui partim fama & auditione hoc acceperunt, partim ad ſe mutuo provocarunt, non ſolum de loco & tempore, ſed etiam de auctore & primo inventore dubitant, immo vero incerta omnia relinquunt. Nec levi Germanis eſt dedecori, quod, quum Deus artem tam excellentem totque peregrinarum gentium hiſtorias & auctores nobis donaverit, de primo inventore hujus artis, deque honore in illum inde & in univerſam Germaniam redundante, nulla teſtimonia documentave typis expreſſa, atque adeo perpetua, poſteris reliquerimus, ſed ex tanto tempore adhuc dubii hæreamus. Primo ſcilicet auctori idem contigit, quod

 olim

olim præſtantiſſimo *Ciceroni*, qui quum, provincia Aſiatica præclare adminiſtrata, magnaque ſui fama terra marique relicta, non ſine ſumma gloria in Italiam rediret, & in celebrem quendam locum diverteret, non dubitans, quin res à ſe apud exteros ſtrenue geſtæ per civium æque ac peregrinorum ora volitarent, abs incolis quærebat, num quid de *Cicerone*, Proconſule Aſiæ, communi fama atque ſermone audiviſſent? &, poſtquam ab omnibus reſponſum tulit, ſe neſcire, quisnam *Cicero* ille eſſet, ingemiſcebat, dicens: *hicne mea fructus gloriæ, ut cum foris homines meum nomen cœlo adæquaverint, domi nemo ſit, qui illud agnoſcat.* Veritatis itaque amore ductus intermittere non potui, quin omnia de artis hujus origine atque fatis, quæ in fide dignis vetuſtiſſimisque ſcriptis & documentis reperiuntur, & quæ beatus Pater meus à ſuis parentibus majoribusque *quaſi per aures & manus accepta* mihi partim ore retulit, partim literis conſignata reliquit, in veritatis artisque honorem, vel potius in ſummi Numinis gloriam colligerem, &, quanta potui accuratione, enarrarem.

Primo itaque id veriſſime affirmatur, * civem quendam ex honeſta familia oriundum

Job.

* Inventionis per I. F. F. V. A. (Jo. Frid. Fauſtum von Aſchaffenburg) è majorum ſuorum relatione, fata.

Joh. Fauſtum Moguntiæ habitaſſe, qui, quum litteris omnibus maxime deditus intellexiſſet, ob inopiam librorum, ad quos deſcribendos longum tempus ſumptusque immenſi, à pauciſſimis tolerandi, requirebantur, præſtantiſſima ſæpe ingenia torpeſcere atque à ſtudiis abſtrahi, commodam rationem libros varios utiles minori labore multiplicandi & parvo atque æquo pretio cum pluribus communicandi excogitare allaborarit. Quamobrem ſummum Numen, ejus ſinceris votis & utiliſſimo propoſito clementer annuens, elegantem quaſi formulam hujus artificii atque eximia adminicula Viro optimo monſtravit. Primum quidem ille tabulam abecedariam literis eminentibus ligno inſculpſit, deinde plus temporis operæque * atramento idoneo inveniendo impendens, eo quod atramentum vulgare in literis, ligno inciſis, confluebat, & characteres confundebat; fuligo quoque è flamma candelarum collecta luculenter quidem litteras exprimebat, ſed ad exiguum tempus durabat; ** tandem tenax, nigrum & durabile atramentum adinvenit. Poſtquam hujus materiæ ope tabulas illas minoribus prelis ſubjectas divulgare coepit, omnes non ſine ſumma admiratione eas parvo pretio emebant, & laudibus ce-

* Atramenti typici inventio.

** Omnium rerum parva primordia an. 1448.

celebrabant, unde *Fauſtus* ad urgendum propoſitum excitabatur, & *Donatum* eadem ratione excudebat. Quoniam autem iſte liber in integris aſſerculis inciſus erat, plurimis literis inæqualibus deturpabatur, multaque ejus exempla excudi non poterant; inventori commodiſſimum viſum eſt, ſi libri literis ſingulis & ſeparatis exprimerentur, non vero integris columnis vel paginis inciderentur. Priores itaque aſſeres diſſecuit, probos characteres retinuit, detritorum loco novos formavit, atque ita compoſitionem ſingularum literarum exorſus eſt; quod quum non ſine maximo labore fieri poſſet, & lente admodum procederet, novæ arti impedimento fuit omnino, & inventori multas ærumnas creavit. Cæterum ipſe miniſtris quibusdam uſus eſt, qui ad ipſius arbitrium nutumque artem hanc novam exercebant, atque ei in præparatione atramenti, compoſitione characterum, aliisque ejusmodi rebus magno adjumento erant. In his fuit *Petrus Schöfferus* Gernsheimenſis, qui quum heri ſui inſtitutum percepiſſet, & magno illius artis ſtudio arderet, * ſingulari Dei inſtinctu rationem invenit, qua characteres matrici, ut vocant, inciderentur & ex ea funderentur, atque adeo ſæpius iterati formarentur, non vero ſinguli ſigillatim exſculperentur. Hic clam ** matri-

* Typi ænei ſeu ſtannei inveniuntur. ** Matrices.

tricem abecedariam incidit & cum characteribus inde fuſis hero ſuo *Johanni Fauſto* oſtendit, qui huic adeo placuerunt, ut gaudiorum plenus ei protinus filiam unicam *Chriſtinam* deſponderet, ac paulo poſt in uxorem daret. Magna autem in hoc genere characterum, uti antea in ligneis, difficultas ſuborta eſt, propterea quod materia mollior eſſet, quam ut preſſuræ reſiſtere poſſet, donec tandem ejusmodi mixtura inventa fuit, quæ vim preli aliquandiu ſuſtinere poſſet. *Rebus his feliciter procedentibus, ſocer & gener operas ſuas jurejurando adegerunt, ut omnia hæc ſummo ſilentio celarent; aſſeres autem ac primordia artis ipſosque characteres ligneos funiculo involverunt atq; aſſervarunt, amicisque, quando libuit, oſtenderunt. *Quæ primordia avum meum Doctorem* Johannem Fauſtum *inque manibus ſuis* Donati *primam partem inter cetera vidiſſe MStum poſteris nobis relictum teſtatur.*

Quanquam autem hi operas ſuas ad adſtringendam fidem jurejurando adegerunt, & artem iſtam celare magnopere ſtuduerunt, id tamen per ſingularem Dei providentiam effici haud potuit, quia *Johannes Guttenbergius*, qui proxime *Fauſti* ædes habitabat, (alii tradunt, *Joh. Fauſtum* & *Guttenbergium* in iisdem ædibus, *zum Jungen* dictis, Moguntiæ ha-

* *Fauſtus* & *Schöfferus* conjunctim auctores.

habitaſſe, quæ deinde nomen à typographia retinuerint,) animadvertit, hanc nobilem artem non ſolum omnium ore egregie laudari, ſed etiam admodum lucroſam eſſe, & propterea familiaritatem cum *Fauſto* contraxit, pecuniamque ei ad ſumptus neceſſarios obtulit. Id *Fauſto* quam gratiſſimum fuit, inprimis, quia opus membranis pergamenis imprimendum præ manibus habebat; eamque ob cauſam cum *Guttenbergio* convenit, & ſcripto judiciali, quod infra exhibebitur, pactus eſt, ut quicquid in illud opus impenderetur, communi utriusque lucro vel damno cederet, & pecunia fœnore ſumeretur. Quoniam autem æs alienum illis creverat, & *Fauſtus* plus inſumſerat, quam *Guttenbergius* neceſſitatem poſtulaſſe arbitrabatur, hic dimidiam ſuam partem ſolvere noluit; qua ex re cum lis orta eſſet, alter alterum Moguntiæ in jus vocavit, ubi partibus & teſtibus auditis pronuntiatum fuit: ſi *Johannes Fauſtus* interpoſito juramento affirmare poſſet, omnem pecuniam, quam fœnore ſumpſiſſet, in commune opus erogatam, & non in proprios ipſius uſus converſam fuiſſe, *Guttenbergium* ad ſolvendum obligatum eſſe; cui ſententiæ *Fauſtus* Moguntiæ in cœnaculo monachorum diſcalceatorum paruit, ſicut ex Inſtrumento judiciali, quod infra legitur, evidenter apparet. Hinc *Iohannes Guttenbergius* irâ adeo excanduit, ut non ſolum jurijurando præſtando intereſſe nol-

nollet, ſed etiam brevi tempore poſt Moguntia Argentinam ſe conferret, & in hac urbe forſan artem typographicam exerceret, quo etiam aliquot ex operis ſecum duxit, tantumque inter illos diſſidium coortum eſt, ut inſignis hæc ars diutius occultari haud potuerit, ſed ſtatim poſt inſtrumentum illud an. 1455 confectum ubique enotuerit, atque *Hans à Petersheim, Johannis Fauſti* & *Petri Schöfferi* miniſter an. 1459 Francofurti, alii alibi (inprimis quum Moguntia an. 1462 capta, & priſtina ſua libertate privata eſſet,) conſederint, artem hanc libere exercuerint, atque divulgaverint. Accidit etiam illis hæc infelicitas, ut quum egregium librum juridicum, membranis pergamenis impreſſum, Lutetiam Pariſiorum in Galliam deportarent, incolæ illis hanc artem invidentes librum lixivio perfuſum peniculis ſetaceis extergere allaborarent, ſed fruſtra; unde prætexentes, merces peregrinas in Galliam abſque ulla Regis permiſſione advectas eſſe, omnia exempla libri fiſco addici curarunt. Clarigatione autem ab Imperatore Rom. Friderico III. impetrata, permultas merces Gallorum mercatorum ad damnum reſarciendum ſibi vendicarunt, donec tandem hæ lites utrinque compoſitæ ſunt, & *Petro Schöffero* cumulate eſt ſatisfactum.

* Sequitur exemplum Inſtrumenti a) judicia-

* Documentum hoc ex Originali de verbo ad verbum ſumtum.

a) Oculis uſurpavi aliud hujus inſtrumenti exemplum, quod

cialis *ex avtographo*, unde apparet, *Johannem Guttenbergium* nequaquam artis hujus nobilis primum auctorem eſſe, ſed à *Joh. Fauſto* in conſortium adſcitum, pecuniam ei ſuppeditaſſe.

I*m Nahmen Gottes Amen.* a) *Kund ſey allen denen,* b) *ſo diß offen Inſtrument* * *ſehend oder hörend*

inſcribitur: *Copia eines alten Inſtruments, den proceß des erſten Erfinders der Buchdrucker-Kunſt, Junckhern* Johann Guttenbergk, *des Geſchlechts derer* zum Jungen, *mit* Johann Fauſten, *dem erſten Verleger gemeldter Buchdruckerey, wegen der Verlags-Koſten betreffend, aus* Joh. Frider. Fauſten, *der ſolche circa an.* 1600. *von dem damahlen bey der Familie annoch vorhanden geweſenen original abgeſcrieben, Manuſcriptis ausgezogen, und* ſub lit. O. fol. 159. *befindlich, von mir* Joh. Erneſt. von Glauburg *Anno* 1712. *den* 3. *Mertz von gemelten mit* Lit. O. *bezeichneten MSto* J. F. Fauſten v. A. *fleißig und richtig abgeſchrieben.* Exſtat etiam illud typis expreſſum in V. C. *Henr. Chriſtiani Senckenbergii* Selectis Juris & Hiſtoriarum Tom. I, pag. 269-277. ubi inſcribitur: *Laudum inter* Jacobum *&* Joannem Fauſtios *ex una, &* Johannem Guttenberg *ex altera parte, agens de pecunia in librorum impreſſionem inſumta.* Ex utroque varietates lectionis diligenter notavi.

a) Kunt ſy SENCK. b) die dieſs SENCK. * ſihet oder leſen

rend leſen, daß des Iahrs als man zehlt nach Chriſti unſers Herrn Geburth c) 1455 *Iahr in der dritten Indiction uff Dornſtag, der da* d) *war der ſechſte Tag des* e) *Monaths zu Latein genant November, Krönung des Allerheiligſten in Gott* f) *Vatters und Hns unſers* g) *Hn. Calixti, von göttlicher Vorſichtigkeit des dritten Babſts in dem erſten* h) *Iar zwiſchen* 11. *und zwölf* i) *Uhren* k) *am Mittentach zu Mentz zu den* l) *Barfüſſern in dem groſſen Refonder in* m) *mein offenbahr Schreiber und der* n) *Gezeugen hernach benannt* o) *Gegenwärtigkeit* p) *perſönlich iſt geſtanden der erſahm und* q) *vorſichtig* Jacob r) Fauſt, *Burger zu Mentz, und von wegen* s) Johannes Fauſt *ſeines Bruders auch* t) *daſelbſt gegenwärtig hat vorgelegt, geſprochen und geoffenbahret, wie zwiſchen dem itzgenanten* Johan u) Fauſten, *ſeinem Bruder uff ein, und* Johann Guttenberg *uff* x) *der andren Parthey, dem jetz genanten* Johan Guttenberg *zu ſehen und zu hören ſolchen* y) *Ayd dem genanten* Johann z) Fauſten *nach* a) *Laut und Inhalt des Rechtſpruchs zwiſchen* b) *beyden Partheyen geſchehen, beſcheiden*

 und

ſen höret GLAVBVRG. c) tuſend vierhundert und fünf und ſufftzigk. S. d) was der ſeſte S. & G. e) Monden S. & G. f) Vater und Herrn S. g) Herrn Caliſti S. h) Jahr zuſchen S. i) Uwern S. k) in Mittendage S. l) Barfuſſen S. m) myn offenbar ſchryber S. n) gezügen S. o) Gegenwertikeit S. p) perſönlich is S. q) vorſichtig Man S. r) Fuſt S. s) Johan Fuſt ſines S. t) doſelbſt gegewertigk S. u) Fuſt ſinem S. x) die ander Parthy S. y) Eyd S. z) Fuſt S. a) Lude S. b) beeden

und c) *uffgeſetzt*, *durch* d) *denſelbigen* Johan e) Fauſt *thun*, *ein entlicher Tag uff* f) *heute zu dieſer Stund in die* g) *Convent-Stuben daſelbſt geſetzt*, h) *geſtimt und benent ſey*, *und uff daß die Brüder des* i) *jetz genanten Cloſters noch in der* k) *Convent-Stuben verſamlet nicht bekümmert* l) *noch beſchweret werden*, m) *biß der genant* Jacob n) Fauſt *durch ſein* ** *Botten in der* o) *ehegenanten Stuben erfragen*, *ob* Johan p) Guttenberg *oder jemand von* q) *ſeinet wegen in dem Cloſter in* r) *obberührter Maaß were*, s) *daß er ſich zu der Sach ſchicken* t) *wolte*. *Nach ſolcher Schickung und Fragung quamen in dem gemelten Refonder der Erſame Herr* Henrich u) Gunther *etwan Pfarr-Herr zu St.* x) Chriſtoffel zu Mentz, Henrich Keffer, *und* y) Bechtold *von Hanaw*, *Diener und Knecht des* z) *genanten* Johann Guttenbergs, *und nachdem ſie durch den* a) *genanten* Johann b) Fauſten *gefraget und beſprochen worden*, c) *was ſie da theten*, *und* d) *warumb ſie da weren?* *Ob ſie auch in* e) *den Sachen Macht hätten von* Jo-

den parthyen geſcheen S. c) uffgeſatzt S. d) denſelben S. e) Fuſt S. f) hude S. g) Covent Stube doſelbſt S. h) geſtempt S. beſtimbt G. i) itz genenten S. k) Covent Stuben verſamelt S. l) nach beſwert würden S. m) ließ der benant S. & G. n) Fuſt durch ſin Boden S. ** Boden G. o) egemelten S p) Gudenberg oder yemant S. q) ſynt wegen S. r) abgorneter maiſs S. s) daz er ſich zu den Sachen S. t) well S. u) Guntern etwan Pfarrer S. x) Chriſtoffern S. y) Bechtoff S. z) guten S. a) guten S. b) Fuſt S. c) waz ſie do teden S. d) worum ſie do S. e) der Sachen macht hetten S.

Johann Guttenbergs *wegen?* *antworten ſie* f) *ge-meiniglich und inſonderheit, ſie weren beſcheiden von* g) *ihren Iunckhern* Johan Guttenberg, *zu* h) *hö-ren und zu ſehen, was in* i) *der Sachen geſchehen würde.* k) *Darnach* Johan Fauſt *verbottet und* l) *bezeugt, daß er dem Tag ein Genügen thun wolte, nachdem er* m) *uffgenommen, und geſetzt were, und er auch* n) *ſeines Wiedertheils* Johan Guttenbergs *vor XII* o) *Uhren gewartet* p) *hätte, und noch warte-te, der ſich dann* q) *ſelber nicht zu den Sachen gefü-get hette, und beweiſſe ſich* r) *dabereit, und wilfäh-rig dem Rechtſpruch über den erſten* s) *Articul ſeiner Anſprach* t) *geſchehen, nach Inhalt* u) *deſſelbigen* * *Gnügen zu thun,* x) *dann er von Wort zu Wort alſo ließ leſen mit ſamt der Klag und* y) *Antwort, und lautet alſo: Und alsdann* Johann z) Fauſt *dem ob-genanten* Johan Guttenberg *zugeſprochen* a) *hat, zum erſten als in dem* b) *Zettel ihres überkommens be-griffen ſey, daß er* Johan Guttenberg 800 *fl. an Geld* c) *ohngefehrlich* d) *verlegen, damit er das Werkh vollbringen ſolte, und ob das* e) *mehr oder minder ko-ſte,*

f) gemeinlich S. g) irem Iunchern S. h) heren S. i) den Sachen geſcheen S. k) Darnoch Johan Fuſt S. l) bezüget S. m) offgenummen S. n) ſines widderteylen S. o) Uwern S. p) hette S. q) ſelbes zu den Sachen nit S. r) do bereit und wolfertigk S. s) Artickel ſiner S. t) geſcheen noch S. u) deſſelben S. * genug G. x) den S. y) Entwort und lutet alſus S. z) Fuſt S. a) hait S. b) Zeddel irs überkummes S. c) ongeverlich S. d) vorlegen S. e) me oder mynner koſt ging yn nit an S.

ſte, *** gantz itzund an*, *und daß* Johan Guttenberg f) *ihm von denſelben* 800 *fl.* 6 *fl. vom* * *hundert zu Sold geben* g) *ſolte. Nun habe er* h) *ihme ſolche* 800 *fl. uff Gülde* i) *ausgenommen*, *und ihme diegeben*, *daran er doch kein Gnügen*, k) *ſondern ſich beklaget*, *daß er der* 800 *fl. noch* l) *nicht gnug habe*, *alſo habe er* m) *ihm wollen ein Gnügen thun*, *und habe* n) *ihm vor ſolche* 800 *fl.* o) *noch* 800 *fl. daß er der* 800 *fl mehr verlagt*, *dann er* p) *nach laut des obgemelten Zettels* q) *pflichtig geweſt ſey*; *und alſo habe er von den* 800 *fl. die er* r) *ihm übrig verlegt habe*, 140 *fl zu Sold geben müſſen.. Und wiewohl ſich der vorgenant* Johan Guttenberg *in dem* s) *obgenanten Zettel verſchrieben* t) *hat*, *daß er* u) *ihme von den erſten* 800 *fl. von* x) *jedem* 100 *fl.* 8 *fl. zu Sold geben ſoll*, *ſo* y) *habe er ihme doch ſolchs keines Iars* z) *ausgerichtet*, *ſondern er habe ſolches ſelber muſſen bezahlen*, *daß ſich* a) *trifft an* 250 *fl. zu guter Rechnung*, *und wannt nun* Johan Guttenberg b) *Ihme ſolchen Sold*, *nemblich die* c) 6 *fl. Gelds von den erſten*

** gang itz und ahn G. f) ym von denſelben 800 Gulden ſeſs Gulden von ydem hundert S. * jedem hundert zu ſolte geben G. g) ſoll S. h) ym ſolch 800 Gulden S. i) ufgenommen und ym S. k) ſundert S. l) nit habe S. m) ym je wollen S. n) ym über dieſelben S. & G. o) noch 800 Gulden mehr verlacht S. p) ym noch Lude S. q) pflichtigk ſy geweſt S. r) ym übrig verlacht hat, hundert und virtzigk Gulden zu Solde muſſen geben S. s) obgemelten S. t) hait S. u) ym S. x) ydem hundert ſeſs Gulden S. & G. y) hab er ym S. z) uſsgericht S. a) triffet an dritthalb hundert Gulden S. & G. b) ym ſolches Solt S. c) ſeſs Gulden Gelts S.

ſten 800 *fl. und dann auch den Sold von den übrigen* 800 *fl* d) *nie ausgericht und bezahlt hat, und er denſelbigen* e) *Sold förter unter Chriſten und* f) *Juden habe müſſen ausnehmen, und* g) *davon 36 fl ohngefehrlich zu guter Rechnung zu Geſuch geben,* h) *das ſich dann alſo zuſammen mit dem Hauptgeld* i) *ohngefehrlich trifft an* k) 220 *fl und fordert* l) *ihm* (*nu G*) *ſolches alles ohn ſein Schaden auszurichten und zu bezahlen &c. Darauff* Iohann Guttenberg m) *geantwortet hat, daß ihm* Iohan n) Fauſt 800 *fl verlegt ſolt han mit ſolchem* o) *Gelt er ſein Gezeug zurichten und machen ſolte, und mit ſolchem* p) *Geld ſich zufrieden, und in* q) *ſeinen Nutzen verſtellen ſolte, und ſolche* r) *Gezeug des ehegenanten* Iohannes *Pfandt ſeyn ſolten, und daß* Iohannes s) *ihm jährlichen* 300 *fl vor Koſten geben, und auch* t] *Geſind-Lohn, Haußzinß, Perment, Pappier, Dinten &c. verlegen ſolte, wurden ſie alsdann fürter nit eins, ſo ſolte er* u) *ime ſein* 800 *fl wieder geben, und ſolten* x) *ſeine Gezeug ledig* y) *ſeyn, dabey wohl zu verſtehen ſey, daß er ſolch*

d) ny usgericht S. e) Solt fürter S. f) Iudden hab müſſen uſsnehmen S. g) davor ſeſs und dreysſig Gulden ungevarlich S. h) daz ſich alſo S. i) ungeverlich S k) zwy tuſend und zwenzig Gulden S. & G. l) ym ſulchs als an ſyn Schaden uſszurichten S. m) geantwert hat daſs im S. n) Fuſt 800 fl verlacht ſolt hain S. o) Gelde er ſin Gezüge S. p) Gelt ſich zu ſteden S. q) ſynen Nutz verſtellen mochte S. & G. r) Gezüge des egenanten Iohan pfant ſin S. s) ym jerlichen 300 Gulden S. t) Geſinde Lohne Huſszinſs Varmet Papier Tinte S. u) ym ſyn 800 fl widdergeben S. x) ſine getzuge S. y) ſyn

ſolch Werck mit z) *ſeinem Geldt, daß er ihme auf ſein Pfand geliehen habe, volbringen ſolte, und hoffe, daß er* a) *ihme mit pflichtig ſey geweſt, ſolche* 800 *fl uff das Werkh der Bücher zu* b) *leyhen, und wiewohl auch in* c) *dieſem Zettul begriffen* d) *ſey, daß er ihme von jedem* 100 *fl* 6 *fl zur Gülte geben ſollte, ſo habe doch* d) Iohann Fauſt *ihme zugeſagt, daß er ſolcher Verſoldung* e) *von ihme nicht begehre zu nehmen, ſo ſeynd ihme auch ſolche* 800 *fl nit alle und alſobald nach Inhalt des Zettels worden, als er das in dem erſten* f) *articul ſeiner Anſprach genietet und vorgewendt habe, und von den ubrigen* 800 g) *fl wegen begehret er ihme eine Rechnung zu thun. So* h) *geſtehet er ihme auch keines Geldts noch Wuchers, und hofft* i) *ihme in Rechten darumb nicht pflichtig ſeyn. Wie* k) *dann ſolche Anſprach, Antwort, Wiederrede und Nachrede mit* l) *denen und vielen andern Worten* m) *gelautet hat &c.* n) *So ſprechen wir zu rechten: Wann* Iohann Guttenberg o) *ſeine Rechnung gethan hat von allen* p) *innehmen; und ausgeben, daß er*

y) ſyn daby wol zu verſteen ſy S. z) ſynem Gelde daſs er ym uff ſyn pfande gelichen hab volnbrengen ſolt S. a) ym nit pflichtig ſy S. & G. b) legen S. & G. c) dem S. & G. d) ſy daſs er ym von ydem hundert ſeſs Gulden zu Gülte geben ſoll S. d) Iohannes Fuſt ym S. e) nit begere von ym zu nemen, ſo ſyn ym S. & G. f) Artickel ſyner Anſprach gemadet und fürgewand hab S. g) Gulden wegen begert er ym ein S. h) geſtett er ym auch keins ſoldes S. i) ym in Rechten darum nit pflichtigk ſin &c. S. k) dan ſulch Anſprach, Antwurt, Widderrede S. l) den und viel S. m) geludet hatt S. n) Do p. & G. o) ſin S. p) innemen und uſsgeben S.

er uff das Werckh zu q) *ihrer beyder Nutz ausgeben hatt, was er dan* r) *mehr Gelts darüber empfangen, und* s) *eingenommen hat, das ſoll in die* 800 *fl gerechnet werden; were es aber, daß ſich an Rechnung* t) *erfinde, daß er ihme mehr als* 800 *fl* u) *herausgeben hette, die* x) *nicht in ihren gemeinen Nutze kommen weren, ſoll er* y) *ihm auch wiedergeben, und bringt* Iohann Fauſt *bey, mit dem Ayd oder redlicher Kundſchaft, daß er das* z) *abgeſchriebene Gelt uff Gülte uffgenommen und nicht von ſeinem eigen Geldt dargeliehen hatt, ſo ſoll* a) *ihme* Iohann Guttenberg *ſolche Gülte auch* b) *ausrichten und bezahlen nach* c) *Laut des Zettels. Da ſolch Rechtſpruch,* d) *alſo jetz gemeldt iſt, in* e) *Beyweſen der vorgenanten Hrnn.* Henrichs *&c.* Henrichs *und* f) Bechtohlt, *Diener des genanten* Iohann Guttenbergs *geleſen ward, der* g) *jetzgenente* Iohann Fauſt *mit uffliegenden Fingern,* h) *leiblich auff die Heyligen in* i) *meines offenbahren Schreibers Hand das alles in einem Zettel* k) *nach Lauth des Rechtſpruchs, den er mir denn alſo übergab, begriffen, gantz* l) *wahr und ge-*

q) yrer bider Notz ufsgeben hait S. r) nun S. s) ingenommen hait S. t) erfunde daſs er ym me dann S. u) heruſsgeben S. x) nit in yren gemenen Nutze kummen S. y) ym auch widdergeben und brengt Iohannes Fuſt by mit dem Eyde S. z) obgeſchrieben Gelt auf Gülte ufsgenommen und nit von ſinem S. a) ym S b) ufsrichten S. c) Lude des Zettels. Do S. d) als itz S. e) Byweſen S. f) Bechtolffs S. Bechtold G. g) itz genante Iohann Fuſt S. h) lyplichen uff S loiblichen uff G. i) myner offenbaren Schrybers Hant S. k) noch lude S. l) witz S.

gerecht were, m) *ſchwur, geredt und gelobt, als* n) *ihme Gott ſolte helfen und die Heiligen* o) *ohngefehrlich. Und* p) *lautet der ehegenant Zettel von Wort zu Wort alſo: Ich* Iohann q) Fauſt *han ausgenommen* r) *ſechszehen halb hundert Gulden, die* Iohan s) Guttenbergs *worden, und auch auff unſer gemein Werck gangen* t) *ſeind, davon ich dann jährlich Gült, Sold und Schaden geben* u) *han, und auch noch* x) *eines theils bisher ſchuldig bin,* y) *da rechne ich ihme vor ein* z) *jeglich* 100 *fl die ich alſo* a) *ausgenommen han, wie obgeſchrieben* b) *ſtehet, jährlich* 6 *fl was* c) *ihme deſſelbigen uffgenommen Gelts worden iſt,* d) *da nun uff unſer* e) *beyder Werck gangen iſt, das ſich in Rechnung erfindet, davon heiſche ich* f) *ihme den Sold nach* g) *Laut des Spruchs, und daß* h) *das alſo wahr ſey, wil ich* i) *behalten, als recht iſt* k) *nach Laut des Anſpruchs, über den erſten* l) *articul meiner Anſprach, ſo ich an den obgenanten* Iohan Guttenberg *gethan* han, m) *über und uff alle obgeruhrte be-*

m) ſwure, geredt und gelubt S. n) ym Gott ſoll S. o) ungevarlich S. p) ludet der egenant zedel S. q) Fuſt han uſsgenomen S. r) ſechzehende S. s) Guttenberg ſint worden S. t) ſint davon ich dan jerlichs S. u) hain S. x) einen theilen S. y) do rechn ich vor S. z) yglich hundert Gulden S. a) uſsgenommen hain S. b) ſtet jerlich ſeſs gulden S. c) ym deſſelben uſsgenommen S. d) das nit S. das nu nicht G. e) beeder S. f) ym S. mit G. g) Lude S. h) dan alſo ware ſy. i) behalden S. k) noch lude des Usſpruchs S. l) Artickel myner S. m) ober und uff alle obgenante S. ober und uff alle ge-

n) *begehrete der obgemelte* Iohann Fauſt *von mir offenbahren* o) *Schreiber eines oder mehr offen Inſtrument, ſoviel und* p) *dick als ime das Noth wurde, und* q) *ſeind alle obgeſchriebene Sachen geſchehen in dem Iahr, Indiction, Tag, Stund,* r) *Bapſtumb, Krönung und Monath und* * *Statt obgenant, in* s) *Beyweſen der Erſahmen Männer* Peter t) Grantz, Iohan Kiſten, Iohann Knopff, Iohan ** Iſeneckh, Iacob Fauſt, *Bürger zu Mentz,* Peter u) Girnsheim *und* Iohan Bonne *Clericken Mentzer Statt und Bisthumbs zu* x) *Gezeugen ſonderlich gebethen, und geheiſchen. Und ich* Ulrich Helmasperger, *Clerick Bamberger* y) *Biſthums von Kayſerl. Gewalt Offenſchreiber und des Heiligen Stuls zu* z) *Mentz geſchworner Notarius, wand ich bey allen obgemelten* a) *Gezeugen geweſt bin, und ſie mit han gehört. Hierumb han ich dis offen inſtrument durch einen andern geſchrieben gemacht, mit* b) *meiner Hand unterſchrieben, und mit* c) *meinem gewöhnlichen Zeichen gezeichnet geheiſchen, hier-*

ruhrte Sach G. n) begeret des obgemeldet Iohannes Fuſt S. o) Schriber ein oder mer S. p) dick ym des Not. S. q) ſint alle obgeſchrieben Sachen geſcheen S. r) Bapſtumme, Krönung, Monet und ſtede S. * Stete G. s) Byweſen der erſamen Menner S. t) Krauſs, Iohan Kiſt, Johan Knoſt, Johan Yſeneck, Jacob Fuſt S. ** Eiſeneck G. u) Gernsheim und Iohannes S. x) gezügen ſunderlich gebeden S. y) Biſthoms von kayſerlicher S. z) Mentze geſworn Notarius want ich by S. a) puncten und articuln wie obgeſchrieben ſteet mit den obgenanten gezügen S. & G. b) myner Hant underſchriben S. c) mynem gewonlichen Zeichen gezeichent S.

d) *hierüber gebethen in Gezeugnüß und wahrer Uhrkunde aller vorgeſchriebenen Dingen.*

Ex hoc documento evidenter apparet, *Johannem Guttenbergium* nequaquam inventorem artis typographicæ fuiſſe, ſed tantum à *Johanne Fauſto* in conſortium adſcitum pecuniam ei ſuppeditaſſe, atque hanc ſocietatem quinque propemodum annos duraſſe, quod ex ipſa ſorte huicque addita uſura facile computare licet. Valde igitur errarunt, qui ſocium *Fauſti* pro primo auctore & inventore hujus laudabilis artis probare ſunt conati. Ut autem certiſſime perſuaſum habeamus, *Johannem Fauſtum* verum primumque artis hujus inventorem fuiſſe, ejusque miniſtrum & poſtea generum *Petrum Schœfferum* de Gernsheim eum in illa excolenda juviſſe; teſtimonia, quæ partim ipſi, nemine contradicente, tum temporis in fine librorum divulgarunt, partim paucorum aliorum auctorum conſenſus confirmat, in medium proferam:

In fine SS. Bibliorum; Heidelbergæ An. 1617. à me deſcriptum teſtimonium.

* Præſens rationalis divinorum Codex officio-

d) darober und gebeden und gezügniſſe und warer Orkunde aller vorgeſchrieben Ding.

* Prima Pars. E Bibliotheca Electorali heu quondam! Palatina Heidelbergæ ipſe legi, deſcripſi.

ficiorum venuſtate capitalium decoratus, rubricationibusque diſtinctus artificioſa adinventione imprimendi ac characterizandi absque calami exaratione ſic effigiatus & ad Euſebiam Dei induſtrie eſt conſummatus per *Johannem Fuſt* civem Moguntinum & *Petrum Gernsheim* clericum diœceſis ejusdem Anno Domini 1459 ſexto die Octobris.

* In ſecunda parte in fine priora verba repetuntur, & hiſce verbis concluditur: Hoc &c. per *Joh. Fuſt* & *Petrum Schœffer de Gernsheim* Clericum Diœceſeos ejusdem conſummatum eſt Anno incarnationis Domini 1462. additis præterea eorum inſignibus.

In fine Officiorum Ciceronis ibidem Heidelbergæ An. 1617.

Præſens Marci Tullii clariſſimi opus *Ioannes Fuſt* Moguntinus civis, non atramento, plumali canna neque ærea, ſed arte quadam perpulchra Petri manu pueri mei feliciter effeci. Finitum anno 1465.

Officiorum iſtorum exemplum in membrana impreſſum in Bibliotheca Auguſtana adhuc conſervatur, quod in fine eandem inſcriptionem de verbo ad verbum habet, niſi quod annus differat, qui ponitur: Finitum Anno 1466. die 4. menſis Februarii.

Hh 2 In

* *Bibliorum typus Fauſti.* Hæc verba *Janus Gruterus*, Bibliothecarius tunc temporis, Hiſtoriæ & Linguarum Profeſſor, in externa libri facie ſcripſit.

In fine Deciſionum Dominorum Rotæ in Bibliotheca Francofurtana.

Anno Domini MCCCC LXXVII. pridie non. Ianuarii gravi labore maximisque impenſis Romanam poſt impreſſionem opus iterum emendatum antiquarum novarumque deciſionum ſuis cum additionibus Dominorum de Rota in civitate Moguntia artis impreſſoriæ inventrice & elimatrice prima *Petrus Schœffer de Gernsheim* ſuis conſignando ſcutis arte magiſtra, feliciter finivit.

In fine Inſtitutionum Juris Juſtiniani cum *Accurſii* gloſſis in Bibliotheca Francofurtana.

Anno Domini MCCCC LXXVI. X. Kalend. Junii Sanctiſſ. in Chriſto P. ac Dom. D. *Sixto* Pap. IV. invictiſſimo Dom. D. *Frederico* Roman. Imperat. ſemper Auguſt. generoſo Dom. *Diethero de Iſenburg*, electo & confirmato *Moguntino* in nobili urbe Maguncia Rheni, impreſſoriæ artis inventrice elimatriceque prima, præſens Inſtitutionum opus præclarum *Petrus Schœffer de Gernsheim* ſuis conſignando ſcutis, omnipotente favente Deo, feliciter conſummavit.

In fine Chronici Saxonici:

Dieſe Kronecke von Keyſern und andern Fürſten und

und Steden der Saſſen mit oren Wapen heft geperent (procul dubio: *geprent*) Pet. Scheffer von Gerensheim *in der Edlen Statt Mentz, die ein anfang iſt der Prenterey, in dem Iar na Chriſtus Geburth* 1492. *uppe den ſeſten Tag des Mertzen.*

In fine Trithemicarum Hiſtoriarum Breviarii exſtat prorſus egregium teſtimonium, quod fidem inſtrumenti Notariatus omnino meretur & omni exceptione majus eſt, quia accuratam hujus rei hiſtoriam tradit: Impreſſum & completum eſt præſens Chronicorum opus &c. (vid. ſupra pag. 273. ſq.)

Achilles Pyrminius Gaſſarus in Chronico Auguſtano inter Scriptores recentiores proxime cum his conſentit:

Typographia inventa eſt 1450. *ab* Johanne Fauſt *Moguntiæ literis primo è ligno, deinde orichalco, tandem è ſtanno, ſecretam tenuit ille artem, conſcio tantummodo* Petro Schefero.

(o)

EX

GABR. NAVDÆI

a) ADDITAMENTIS

AD

HISTORIAM LVDOVICI XI.

gallica latine reddidit

Matth. Jac. Stegervs,

Hamb. Gymnaſii patrii civis præſtantiſs.

CAP. VII.

Quod typographia primum recepta & ſtabilita ſit in Gallia, durante regno ipſius (Ludovici XI.) una cum curioſiore digreſſione de inventione ejusdem.

Nolui præcedenti capite expreſſis verbis mentionem facere typographiæ, in Gallia tempore Ludovici XI. conſti-

a) Addition à l'hiſtoire de Louis XI. contenant pluſieurs recherches curieuſes ſur diverſes matieres, par *Gabr. Naudé* P. à Paris 1630. 8. Exſtat etiam hic liber in Supplemens aux Memoires de Meſſire *Philippes de Commines*, à Bruxelles 1713. 8. pag. 1. ſqq.

ſtitutæ. Non pauca enim, quæ dicerem de illa, habenti multo aptius viſum eſt, dicare illi hocce caput, licet re vera ad illa pertineat, quæ modo profligavimus. Eſt nimirum unum è præcipuis argumentis, quæ evincunt, barbariem ex ſcholis durante imperio laudati Regis exturbatam fuiſſe.

a) Quando major enim librorum copia mundo?
Quando etiam edendi quævis tam promta facultas?
Nec jam Roma caput rerum, nec Græcia tantum
Ingenuas artes docet, emittitque libellos:
Angulus Europæ omnis habet Muſea ſcholasque.

Vocari etiam illa jure poteſt *Juno Lucina*, quæ tot elegantes libros fœtus noſtri ingenii edit; & *Ægeon* hujus ætatis,

Centum cui brachia dicunt,
Centenasque manus, - -

quibus non deſinit ſcribere & componere, quæ luci publicæ deſtinantur: vel rectius *Pegaſus* eruditorum, cujus ungula ſaxum feriente ſcaturivit fons Muſarum, ex quo rivi

 poſtea

a) *Naogeorgus* lib. 1. ſatyr. ſat. 1.

poſtea cryſtallini per omnes academias promanarunt, b) *quibus magnum literis lumen & veritatis ſtudioſis auxilium allatum eſt.* Scilicet, ut notavit doctus & eloquentia clarus *Fernelius, arte librorum chalcographica nil utilius eſt ad omnium diſciplinarum propagationem*, quandoquidem ſecundum epigramma c) *Roberti Gaguini:*

> Quod cita vix poterat perſcribere dextra quotannis,
> Menſe dat ars, nec ineſt ſordida menda libro,
> Pluris erat nuper calamo ruganda papyrus,
> Quam modo prægrandis * veniat ipſe codex.

Id quod *Jo. Anton. Campanus* hoc unico verſu comprehendit:

> Imprimit illa die, quantum vix ſcribitur anno.

Hinc ICtus d) *Forcatulus* non ſine cauſa dixit: *ſuperata fuit ferè munificentia naturæ rerum excogitata librorum excudendorum ratione.* Et *Carion* vel potius *Melanchthon* in Chronico ſuo lib. 5. fuiſſe illam donum *divinitus humano generi communicatum.*

b) *Gaguinus* epiſt. 82.
c) in arte metrificandi.
* lege *veneat.*
d) lib. 4. de imper. & philoſoph. Gall.

tum. Id quod confirmat e) *Aventinus* nominans illam *magnum ac vere divinum beneficium, & novum ſcribendi genus haud dubie cœlitus revelatum. Johannes* quoque *Molinetus*, qui vixit circa tempus inventæ typographiæ, illius non oblitus eſt in ſerie mirabilium ſui temporis:

J'ay veu grand multitude
De livres imprimez,
Pour tirer en eſtude
Pauvres mal argentez.
Par ces nouvelles modes
Aura maint eſcolier
Decrets, Bibles & Codes,
Sans grand argent bailler.

Cum itaque magna utilitas jungeretur æquali induſtriæ in hac ipſa arte, f) *quæ cum omnibus omnium veterum inventis certare facile poteſt*, & quæ, ut dicit g) *Cardanus, nulli niſi nauticæ pyxidi, nec utilitate nec dignitate nec ſubtilitate ſecunda eſt*; miror vehementer, quod propter omnes ejus præſtantes & admirandas proprietates, nemo in hunc usque diem ſatis ſollicite in veram originem ejusdem inquiſiverit, probabilia quædam & certa ſeligens ex illis, quæ jam omnibus incerta prorſus videntur,

e) Lib. 7. annal.
f) *Bodinus* c. 7. meth. ſub fin.
g) L. 17. de ſubtil. initio.

tur, & vias omnes intercludens variis illis opinionibus, quæ exſtant in ſcriptis iſtorum, qui, quum laboribus tantum tenuibus & remiſſioribus ſint adſueti, non niſi eadem aut contradictoria quoque proferre poſſunt. Quod ſi cauſa hujus negligentiæ afferenda eſſet, mox ad manus foret ex *Cornelio Tacito*, qui rem acu tetigit his paucis verbis: h) *Vitio malignitatis humanæ vetera ſemper in laude, præſentia in faſtidio ſunt.* Et ſane plurima pars eruditorum tyrannide ſtudii rerum antiquarum

- - i) Quod ſecula tantum
Aurea Saturni memorant, & nulla recentis
Gratia virtutis, - -

ita premitur, ut plane religioni ſibi ducant, loqui de rebus noſtri ſeculi, & credant, ſe non poſſe firmius auctoritatem & exiſtimationem ſuam, quam reliquiis antiquis ac parietinis Capitolii ſtabilire. *Iſis* & *Oſiris* ſunt illorum Dii, *Evander* & *Carmenta* illorum principes, *Ennius* optimus ipſis poëta; leges XII. tab. primarius ipſis liber: non ſcribunt, niſi *in Diptherâ*, & litteris *Hieroglyphicis*, vel notis *Tyronis*: jurant per *Stygem*: pugnant non niſi ad defendendos Deos à gigantibus, vel *Hectorem* ab *Achille*: ſi cauſam in foro agunt, *Ulyſſem* ob cædem *Pa-*

h) Dialogo de antiqu. oratorib.
i) *Joſeph Iſcanus* lib. I. *Daretis* Phrygii, verſibus redditi.

Palamedis accuſant; ſi gaudium percipiunt, nuptiis *Pelëi* lætantur; ſi triſtitiam, in cauſſa eſt mors *Adonidis*; ſi timorem, ira *Achillis* vel furor *Ajacis*. Breviter dicam: omnia quæ loquuntur, deſumta ſunt ex *Odyſſea*, & quæ imitantur, ex *Iliade*, vel *Metamorphoſibus*. Interea res ſua memoria præclare geſtæ pereunt, inventiones omnes negliguntur, eruditi ſpernuntur: & omnia, quæ hodie fiunt, ne digna quidem judicantur, ut agmen claudant eorum, quorum meminerunt veteres *Scholiaſtæ* & *Suidas*: licet prudentiſſimus *Horatius* integra ſatyra à ſtolida hac ſententia liberare illos contenderit, affirmans:

Venimus ad ſummum fortunæ, pingimus atque
Pſallimus, & luctamur Achivis doctius unctis.

Et licet *Cornelius Tacitus* ipſis perſuadere conatus ſit, *quod non omnia apud priores meliora, ſed noſtra quoque ætas multa laudanda poſteris tulit*. Certe, ſi *Polydorus Vergilius*, *Matth. Lunenſis*, *Sabellicus*, *Sardus* & *Vincent. Brunus*, qui omnes ſcripſerunt & collegerunt, quæcunque de inventoribus rerum dici poſſunt, iſta verba conſideraſſent, non diſtenti inquiſitione in originem & inventorem follium, circinorum & trullarum fuiſſent adeo, ut deinde non niſi parum vel plane nihil de typographia afferrent. Et ſi *Leonardus*

k) 1. lib. 2. Sat.

dus Floravantus, & *Thomas Garzonus*, qui *lo ſpecchio, & la piazza univerſale di tutte le profeſſioni del mundo* ſcripſerunt, paulo majore judicio valuiſſent, certe exactius & diligentius in typographos inquiſiviſſent, quam in illos, qui caminorum ſpiracula purgant, vel puteos curant. Quid quod ipſe *Pancirollus in novis repertis*, & *Maierus* in libro inſcripto: *de veris inventis Germaniæ*, obliti eſſe videntur præcipui ſui objecti, ut ſe horum antiquariorum cupiditati accommodarent, nihil fere dicentes de novo hoc induſtriæ humanæ miraculo, quod tamen conſiderare majori cum ſtudio & induſtria debuiſſent. Idcirco, quia jam videtur in conſuetudinem abiiſſe, ut de typographia non niſi per digreſſiones dicatur, idem mihi nunc ſumam, non moraturus in deſcribendo exercitio hujus artis, quod optime l) *Mylaus* Latine, Gallice vero m) *Ludov. le Roy* expoſuerunt, ſed ea tantum commemoraturus, quæ de ipſius inventione, tam ex lectione omnium auctorum, qui de ea ſcripſerunt, quam ex operoſa inveſtigatione & inſpectione 5000 amplius antiquorum Codicum, qui in 25 vel 30 excellentioribus & celebrioribus bibliothecis Pariſienſibus reperiuntur, comperta habeo. Notandum vero eſt, accidiſſe id typographiæ, quod duobus aliis inventis miran-

l) Lib. 2. hiſt. univerſ.
m) lib. 2. de la viciſſitude des choſes.

randis haud ita pridem repertis, ſcilicet pyxidi nauticæ & arti tormentariæ uſu venit. Uti enim plurimi credunt, veteribus cognitam & receptam fuiſſe acum magneticam, provocantes ad hos n) *Plauti* verſus:

Huc ſecundus ventus nunc eſt, cape modo vorſoriam,
Hic Favonius ſerenus eſt, iſthic Auſter imbricus.

Similiterque tormenta ipſis fuiſſe in uſu putant, reſpicientes ad Virgilianum illud de *Salmoneo*:

Vidi & crudeles dantem Salmonea pœnas,
Dum flammas Jovis & ſonitus imitatur Olympi.

& ad explicationem, quam ſuppeditat de hac re *Euſtathius* in lib. 21. Odyſſeæ, inprimis cum hæc conveniat cum illis, quæ *Suidas* quoque & *Agathias* de aliis quibusdam machinis ſimilis ſtructuræ narrarunt, quas excogitarunt duo ingenioſi artifices, *Artemiſius* & *Eutropius*. Ita etiam *Pomponius Lætus*, in literis humanioribus verſatiſſimus, & temporibus inventæ typographiæ æqualis, in eadem hæſit opinione. In literis enim ad *Auguſtinum Mapheum*, Pontificis The-

n) in Mercatore Act. V. Sc. 2. v. 35. ſq.

Theſaurarium, depravationem librorum, cujus rei plurimas affert rationes, queſtus; *praterea*, addit, *multos præcipitat inanis gloriæ ſpes, & libros imprimendi facultas multis ſeculis intermiſſa, paulo ante revocata.* Hæc in ejus epiſtolis legens, ut vera fatear, non poteram perſpicere, quo argumento inductus, hanc propoſitionem affirmaſſet; donec *Matthæum Lunenſem* in libello ſuo *de rerum inventoribus* c. 12. evolvens, invenirem illum in eadem ſententia fuiſſe, & ad hanc probandam *S. Cyprianum* teſtem excitaſſe: *Impreſſura*, inquit, *literarum in Germania poſt Chriſti adventum comperta fuit, nam ante fidem Chriſtianam Saturnus literas Italos imprimere docuit, ut refert D.* Cyprianus *in libello de idolis.* Heic infirmitatem & imbecillitatem judicii noſtri ſatis mirari nequeo, per quam ipſi adeo viri magni plerumque in maximos errores & abſurda varia inducuntur. Quæ enim, quæſo te, res ineptior concipi animo poteſt, quam ſi ex hoc loco *S. Cypriani*: *Hic* (*Saturnus*) *literas imprimere, hic ſignare nummos primus in Italia inſtituit*, colligatur, typographiam in uſu fuiſſe in Italia tempore *Saturni*, i. e. antequam illa recepiſſet uſum literarum, quæ in hanc regionem diu poſtea introductæ ſunt per Græcos ſecundum *Plinium* & *Solinum*, vel per *Evandrum*, ut volunt *Livius* & *Tacitus*? Sed fac, illi loco *Cypriani* nihil poſſe opponi, propter ſimilem quendam *Tertulliani*; atque ſententiam *Macrobii* nihil valere, qui *Jano* monetæ inventio-

tio-

tionem attribuit, nonne tamen hæc potius explicanda ſunt de antiquo more ſcribendi, ſtylis parvis ferreis, in tabulis, & de inſcriptionibus, quæ comparent in ambitu vel averſa parte numiſmatum & monetæ, quibus iſti Dii præſidebant; quàm ut poſteritati imponatur, & veteribus honor, qui noſtris temporibus debetur, per interpretationem & judicio recto & veritati contrariam habeatur?

Perſuaſum igitur habeamus neceſſe eſt, typographiam non fuiſſe inventam & exercitam in Europa, niſi Patrum noſtrorum memoria. Sed ut res bellæ & excellentes invidiam totius mundi experiuntur, & ut antiquitus 7. urbes fuerunt,

Smyrna, Rhodos, Colophon, Salamin, Chios, Argos, Athenæ,

quæ omnes *Homerum*, ab *Euſtathio* ideo *πολυπάτριδα* appellatum, inter ſuos cives fuiſſe gloriabantur; ſic omnis regio, vel potius omnis urbs aſpirare ad gloriam immortalem hujus inventionis videtur.

In hoc igitur conflictu diverſarum opinionum initium eſt faciendum ab illa *Pauli Jovii*, qui primus, quem quidem ſciam, lib. 14. hiſt. affirmavit, inventionem typographiæ ex China apportatam fuiſſe per mercatorem quendam, qui in illis locis degens, accurate obſervato ibi exercitio hujus artis, notatisque diligenter omnibus ejus circumſtantiis, illam in Germaniam rediens exercuerit. Hanc ſenten-

tentiam confirmarunt deinde *Garcias ab Horto*, *Mendoſa*, *Boterus*, *Mapheus*, *Gregorius Toloſanus*, *Pancirolus*, *Oſorius* & *Linſcotanus*, quibus hoc certum eſt & indubitatum, hanc inventionem in regno Sinenſi adeo antiquam eſſe, ut ab omni memoria ibi in uſu fuerit, neque ullum vel auctoris vel ætatis veſtigium reperiatur: P. *Trigaultius* tamen, cui, diu ibi verſato, fides magis merito habetur, circumſpectius & cautius hac de re loquitur his verbis: *Typographia apud Sinas antiquior eſt aliquanto, quam apud Europaeos: nam à 5. retro ſeculis certum eſt ab eis uſu receptam, nec tamen deſunt, qui aſſerunt, prius ea Sinas fuiſſe uſos, quam in hanc mortalitatem immortalis ſeſe Deus abjeciſſet.*

Alii opinantur illam ex Cataya per Tartariam & Moſcoviam fuiſſe translatam in Germaniam, & ipſe *Genebrardus* fol. 391, qui ſæpe feſtinantius ſcripſit, defendit illam ortam eſſe ex urbe Themiſtitanorum, quæ ſita eſt in provincia Mexicana, per *Ferdinandum Corteſium* ſubacta. Hæ opiniones omnes certè tam vanæ & irritæ ſunt, quam illa *Pomponii Læti*, quam ſupra refutavimus. Quod enim ad illam *Pauli Jovii* attinet,

Venalis cui penna fuit, cui gloria flocci,

Zwingerus in *Theatro* audacter illi objicit, inventam eſſe hancce ab eo fabulam, ut Eccleſiam à Lutheranis in Germania vindicaret, & ma-

magnam hanc regionem gloria hujus egregiæ inventionis, quam omnes ei tribuere debent, fraudaret. Et licet negari haud poſſet, illam fuiſſe prius in China quam in Europa exercitam, nemo tamen ſibi perſuadere poterit, inde illam ad nos veniſſe. Hæc enim regio diu poſt annum 1440 demum frequentata eſt; porro *Marcus Paulus*, Venetus, tam facile illam ante 400 annos inde apportare potuiſſet, quam mercator ille, qui demum ibi abhinc annos 150 commoratus eſt; præterea Græci, Armeni, Mingreliani, Abyſſini, Turcæ, Perſæ, Mauri, Tartari adhuc manuſcriptis ſolum libris utuntur; denique multum differunt tabulæ quædam inciſæ, quæ ab una tantum parte literas exprimunt, à noſtro imprimendi more. Addam his, quod, ut recte *Ariſtoteles* monuit, *nihil prohibet artes easdem à diverſis vel eodem vel diverſo tempore citra ullam communicationem inveniri.*

o) *Rutgerſius* in refutatione *Herculis* (leg. *Scaligeri*) *Hypobolimæi* ſecundam producit opinionem, deſumtam ex Chronico R. *Joſephi*, qui librorum impreſſionem inceptam eſſe à libro quodam, anno æræ judaicæ 5188, i. e. A. C. 1428. publicato, exiſtimat, quamvis nec titulum libri, nec locum, ubi impreſſus ſit,

Ii com-

o) Confutationis fabulæ Burdon. p. 259. (cujus ſcripti auctor ex variorum ſententia eſt *Juſtus Joſephus Scaliger.*)

commemoret. Hoc poſſet occaſionem præbere credendi, eſſe illud inter deliria ſcriptoribus Judaicis conſuetiſſima numerandum. Sed quamvis negare nolim, dari poſſe librum quendam iſtius anni nota inſignitum, non concedam tamen, neceſſario inde colligendam eſſe inventionem typographiæ, quia illud forſan accidit vitio typographorum, qui notam numeralem 4. loco 5. impreſſerunt. Id enim multis aliis libris, in quibus ſimile vitium commiſſum eſt, demonſtrari poteſt. Exemplo nobis ſint *Flagellum Bartholomæi de Spina in Pomponatium*, impreſſum Venet. 1418. *Philonium Valeſci de Tarenta* An. 1401. *Neſtoris vocabularium*, 1407. *Joh. de Tampaco de conſolatione*, 1366. *Joſephi* exemplum, quod aſſervatur in bibliotheca collegii Montis acuti (de Montaigu) 1400. *Lactantius*, quem vidi in collegio Coeleſtinorum 1370. ille quoque, qui eſt in Abbatia S. Germani An. 152. denique *Albertus de re ædificatoria* 1083, cum tamen omnes illi, qui hos libros imprimi curarunt, ſeculo demum 16. *Geſnero* & *Trithemio* in Bibliothecis ſuis teſtantibus, vixerint. Unde mirari ſatis non queo, *Rutgerſium* hanc opinionem ſine ulla confutatione attuliſſe, cum illa ſeſe ipſam deſtruat, vel ſaltem æque facile, quam præcedentes, confutari poſſit.

Sed quæ nunc ſeſe offert, fortiorem debellatorem poſcit, quia illa propugnatur & defenditur ab *Hadr. Junio* medico, critico & hiſto-

ſtorico apud Belgas eruditiſſimo, qui putavit, ſibi oblatam eſſe ab urbe Harlemenſi occaſionem vindicandi patriæ ſuæ hanc pulchram inventionem, quam credidit furtim iſti ereptam eſſe ab illo, qui eam primus in Germania publicaverit; ſeu ipſe voluerit totum orbem decipere in gratiam parvi illius anguli, ſuæ ſc. Reipublicæ, ſeu id ſibi perſuaderi omnino paſſus ſit à nonnullis, neſcio quibus, decrepitis, quos ſibi ſæpe hanc rem enarraſſe teſtatur. Hanc fabulam p) ipſe latino ſermone adeo eleganter expoſuit, ut ipſiusmet verba legi heic mereantur. Huc accedit, quod, quæ poſtea patronis hujus ſententiæ opponemus, illorum partem his ejus verbis ſuperſtruere oporteat. Præmiſſis itaque pluribus aliis, quæ magis Oratorem decent, quam Hiſtoricum, ita ſcribit: *Dicam igitur, quod accepi à ſenibus* &c. usque ad verba: *cum Petri Hiſpani tractatibus prima fœtura.* (vid. ſupra pag. 233-236) Poſt hæc laudatus *Junius* teſtatur, omnem veritatem hujus hiſtoriæ hoc unico fundamento niti:

q) Quam ſibi non vani, nec erat, cur
fallere vellent,
Narravere ſenes.

Videntur tamen illi, qui poſt illum vixerunt, hu-

p) c. 17. hiſt. Batav. p. 253.
q) *Ovid.* 8. Metamorph.

hujus rei circumſtantiis fuiſſe inſtructiores. Nam *Pet. Bertius* transferens fere ad verbum locum citatum, addit, quod liber ille: *Speculum ſalutis*, non impreſſus fuerit typis more hodierno ſeparatis, ſed ope certarum tabularum, quarum integra pagina, ad inſtar imaginum in tabulis ligneis obviarum, inciſa fuerit. Hinc validum (ut ille opinatur) in gratiam patriæ ſuæ argumentum petit, cum probabile ſit, leve hoc & rude inſtitutum verum typographiæ initium fuiſſe, quæ poſtea tantos progreſſus fecerit, ut, ſi quidem r) *Cardano* credere volumus, *videatur ars hac librorum, ſeu ad materiam, ſeu ad pulchritudinem, ſeu etiam ad facultatem ſpectes, ſummam adepta perfectionem, ut nec ſi velis, plus poſſis optare, quam præſtet, neque ulla alia eſt ars, cui quidquam addi non poſſe videatur præter hanc. Rutgerſius* s) quoque ipſe obſervavit, *Donatum* illum, qui Moguntiæ 1450 impreſſus eſt, formatum eſſe ex *Donato* antea in Hollandia impreſſo, paginis integris in tabulas ligneas inciſis, id quod colligit ex inſcriptione hac, quam *Mariangelus* quidam in fine *Donati* Moguntiæ typis exſcripti poſuit: *Impreſſus autem eſt hic Donatus & Confeſſionalia primum omnium An.* 1450. *Admonitus certe fuit ex Donato Hollandiæ primum impreſſo in tabula inciſa.* Hinc *Gaſpar Barlæus* occaſionem

r) lib. 17. de ſubtilit.
s) In confutatione fabulæ Burdonum p. 261.

nem cepit laudandi Harlemum propter hanc inventionem, & rejiciendi opinionem Moguntinorum:

t) Invidet excuſas populoſa Moguntia Muſas,
Quodque meum eſt, laudis jactitat eſſe ſuæ.

Denique *Petrus Scriverius* curriculum hoc confecit, edendo librum lingua patria (belgica) ſcriptum, in quo demonſtrare allaboravit, inventionem hujus artis urbi Harlemo, minime vero Moguntiæ, tribuendam eſſe, tum inſcriptione *Mariangeli* ſupra memorata, tum alio loco fere ſimili auctoris anonymi, qui *Chronicon Colonienſe*, an. 1489 germanice editum, ſcripſit, uſus. Hanc igitur opinionem efficaciter aliis inſinuaturus, auctor, credo, fuit imaginis, *Laurentium* illum *Janſſonium* (Iohannis F. Coſterum) repræſentantis, quæ ad exterius faſtigium ædium, in quibus olim habitavit, depicta eſt cum hacce ſubſcriptione & 4. verſibus, quos *Hegenitius* in itinere Hollandico hoc ipſo anno 1630. publicato ita refert:

t) In encom. laudum Holland.

MEMORIÆ SACRUM
TYPOGRAPHIA
ARS ARTIUM OMNIUM
CONSERVATRIX
hic primum inventa
circa Annum clↄ CCCC XL.

Vana quid archetypos & prela, *Moguntia*, jactas,
Harlemi archetypos prelaque nata ſcias.
Extulit hic monſtrante Deo *Laurentius* artem.
Diſſimulare virum hunc, diſſimulare Deum eſt. P. S.

En omnes auctoritates & teſtimonia, quæ potui colligere ad corroborandam hanc opinionem, quæ, cum primum introducta eſſet, licet non legitime & valide probata per *Junium*, nihilominus aſſeclam *Bertium*, tutorem *Rutgerſium*, & propugnatorem *Scriverium* invenit, *ſua per mendacia creſcens.* Nec dubito illam confirmatum iri in poſterum ab infinitis aliis, qui non minore amore & ſtudio patriæ, quam modo laudati auctores, flagrabunt; ut adeo de urbe Harlemo dici poſſit, quod *Petrarcha* quondam u) dicebat de Lutetia, ſc. *mul-*

u) Epiſt. ad Guidonem lib. 2. rer. ſenil.

multa ſuorum mendaciis debet. Nihilominus, ne illi, quibus hanc præſtantem inventionem reapſe debemus, incertitudine harum opinionum oppreſſi & incogniti tot millibus hominum maneant, quos ſibi quotidie adhuc devinciunt, x) *dum civitas ad ſe quaque famam rerum geſtarum honorumque fallente mendacio trahit*; omnium teſtimoniorum modo allatorum pondera examinabo. Quoniam enim *Scriverius* cum ſociis non dubitavit pugnare in communem conſenſum omnium Hiſtoricorum & Chronologorum, quos infra afferam, nemo certe me culpare poterit, quod veritati hac in cauſa ſubveniam, & ab omni partium ſtudio liber, litem pro urbe Moguntina Belgis iſtis intendam. Quamvis autem ad refutandam eorum ſententiam ſatis eſſe debeat, ſi negetur prorſus illa narratiuncula, quam *Junius* ſine die & conſule retulit, & quam reliqui ſecuti ſunt (quemadmodum illud *ſervum pecus Horatii* ſemper illorum veſtigia premit, qui ipſis præiverunt) in illa tamen omnia, quæ & ille & reliqui ea de re dixerunt, diligenter inquiram, monſtraturus, illos nec inter ſe omnes, nec ſecum ſingulos conſentire. Ut igitur à *Junio* exordiar, ille ſibi manifeſte contradicit in eo, quod in Hiſtoria ſua Anno 1575, teſte ſubſcriptione epiſtolæ dedicatoriæ, ſcripta, ante 128. annos i. e. an. 1447.

 Lan-

x) Livius L. 8.

Laurentium Janſſonium inveniſſe typographiam tradat, & vel ſic ſub finem adjungat, *Fauſtum*, qui eam furto arripuerit, doctrinale illud *Alexandri de Villa Dei* anno 1442, i. e. ante 5. annos, quam hæc ars inventa fuerit, typis expreſſiſſe.

Vos precor admiſſi riſum teneatis
amici.

Porro vellem illud mihi ab ipſo explicari, quomodo unicus homo omnia prela, typos, loculos, cancellos & reliqua inſtrumenta typographica auferre potuerit? vel quænam neceſſitas his rebus ſeſe onerandi illum urſerit, cum ſine ullo periculo honeſte ſe ſubducere, & inſtrumenta iſtis ſimilia in ſua regione perficienda curare poſſet? Deinde, quis impediebat *Laurentium Janſonium*, quo minus de fundendis novis typis & aptandis aliis prelis cogitaret, & hanc ſuam inventionem, quam lucroſiſſimam expertus erat, cetera Harlemenſium fortunatiſſimus & pecunioſiſſimus, repeteret. Videbitis utique, *Joh. Fauſtum* eidem, ejusque genero, *Thomæ Pieterſen*, ingenium quoque ſuſtuliſſe. Addo, cur nullum librum impreſſum ante annum 1462. habeamus, ſi hæc inventio inde ab anno 1442 adeo perfecta fuerit, quam quidem eſt noſtro tempore? Quid egit *Jo. Fauſtus* intra illos 20 annos, & cur tamdiu otiatus eſt poſt editum *Donatum*? Denique quo perveneruntilli libri,

quos

quos prelo ſubjecit *Janſſonius* in Hollandia? Denique ſi noſtris adhuc temporibus ibi quædam monſtrentur folia *Speculi Salutis*, ab altera tantum parte impreſſa, quare non ullus comparet liber ex iis, qui elegantibus illis typis, ex metallo fuſis, & ad morem hodiernum expreſſus ſit? Cogerer certe admirari ingenium ſingulare *Janſſonii*, in cujus manibus hæc inventio,

> Quo primum nata eſt tempore, magna fuit;

niſi veriſimilius eſſet, bonum illum *Junium*, qui non exiſtimavit, ſententiam ſuam aliquando ſollicite examinatum iri, ſcripſiſſe id potius, quod glorioſum patriæ ſuæ judicaret, quam de quo ſatis eſſet inſtructus. Sed neque ſatis illi cum ſociis ſuis convenit. *Bertius* enim affirmat, *Speculum Salutis* non eſſe expreſſum typis ſeparatis, ſed magnis tabulis ligneis, quibus litteræ junctim fuerint inciſæ. *Rutgerſius* eadem tradit de prima *Donati* editione in Belgio, & ſecunda Moguntina, quæ plane contraria ſunt iis, quæ *Junius* hac de re narrat. Itaque ergo, ſi pugna opinionum ſententiam aliquam falſam eſſe arguit, hæc nequaquam poteſt eſſe vera, quippe in qua tot contraria reperiuntur. Quæ reliqui omnes ad probandam hanc opinionem afferunt, nil amplius evincunt, quam iſta, quorum jam mentio facta eſt. Imo vero adeo ſunt tralatitia,

titia, mutila, infirma & ementita, ut meo quidem judicio parum inde certi conficiatur. *Hegenitius* enim adeo incautus eſt, ut in una eademque pagina, ubi illam inſcriptionem Harlemenſem, cui ſubjicitur annus 1440, refert, dicat imprudens, typographiam y) anno demum 1464 eſſe inventam. Quod ad *Mariangelum* attinet, incertum eſt, utrum ipſe, an *Aldus* jun. loquatur; addo etiam, *Scriverium* aliter hanc inſcriptionem *Donati* referre, additis ſcilicet his verbis: *admonitus certe fuit* Jo. Fauſt *civis Moguntinus, qui primus excogitavit artem typis areis, ex Donato* &c. quæ non reperiuntur in illa, quam *Rutgerſius* exhibet. Quod ſi auctor ille anonymus *Chronici Colonienſis* vere exſtat, veriſimile fit, illum, cum diu poſt *Mariangelum* ſcripſerit, hujus quoque errorem approbaſſe, qui oriri forſan potuit ex eo, quod quidam *Nic. Janſſon*, Gallus, primus fuerit ex iis, qui poſt *Joh. Fauſtum* & *Pet. Schoifferum* typographiam exercuerunt, quodque adeo Venetiis alibique officio ſuo rectiſſime functus ſit, imprimendo multos libros, nitidiſſimis typis exſcriptos, qui optimis & elegantiſſimis hodiernis nulla in re cedunt. Fides itaque ma-

y) In *Hegenitii* itinere Lugd.B. 1661. 12. edito p. 44. hæc verba leguntur: *Inventionem typographiæ ſibi vendicant à quodam* Laurentio Joannis, *cognomento* Æditio, *ſeu ut alii*, Coſtero, *productam circa A. C.* 1440.

major mihi habenda eſſet, quam *Junio*, ſi oſtentatione inani adductus dicerem, hanc artem inventam eſſe in mea regione, ut ille dicit in ſua. Minimum nollem ego exemplo & inſtituto ejus uti, atque ſine ullis teſtimoniis rem adeo novam & tanti ſimul momenti tradere, ne cogerer ad præſidium & defenſionem meam communem illam deprecandi formulam afferre:

Neſcio qua natale ſolum dulcedine cunctos
Ducit, & immemores non ſinit eſſe ſui.

Certe affirmare poſſum, duos primos, quos ego quidem viderim, libros eſſe in Belgio excuſos. Alter eſt doctrina moralis *Ariſtotelis*, quam mihi oſtendit Dn. *de Cordes*, qui rectiſſime *Vincentius Pinellus* hujus urbis appellatur, in cujus libri fine typographus hæc verba, velut judicium rei recentiſſime inventæ adſcripſit: *Præſens liber* Ariſtotelis *de moribus ad Eudemium*, *per* Leonh. Aretinum *de Græco in Latinum translatus*, *extitit per* Joannem de Weſtphalia, *in florentiſſima univerſitate Lovanienſi reſidentem*, *non fluviali calamo*, *ſed arte quadam characteriſandi moderniſſima*, *feliciter conſummatus Ao. Domini* 1474. Alter eſt antiquum aliquod repertorium *Arnoldi de Hollandia* ex urbe Roterodamo, quod vidi in biblioth. Collegii Scholetorum, (*des Cholets*) in cujus fine additi ſunt ver-

verſus quidam, ex quibus hi inprimis ad noſtrum propoſitum ſpectant:

In medium prodeo Gnotoſolitos ego,
Tam bene limatus tantoque labore politus,
Ut nusquam ſimilis usque modo fuerit.
Hoc Bruxella mihi prætendit culmen honoris,
Me fama celebri ſeque perenne beans,
Virginis à partu dum fluxiſſent ſimul anni
Mille quadringenti ſeptuagintaque ſex.

Ex his ſatis apparet, editionem librorum non viguiſſe in his regionibus inde ab anno 1447. uti nobis perſuadere voluit *Junius* cum ſociis ſuis. Sed, quod adhuc magis notandum eſt, putaverim nec *Speculum ſalutis*, nec ullum alium librum unquam expreſſum fuiſſe tabulis ligneis à capite ad calcem ſine diſtinctione vel literarum vel verborum inciſis. Ad probandum hoc utar primum autoritate *Junii*, contrarium prorſus profitentis, deinde figura typorum, qui, ad ſimilitudinem ſcripturæ, quæ manu fit, valde coarctati & mixti ſyllabis quibusdam, quarum literæ arcte ſibi invicem junguntur, deceperunt & adhuc quotidie

die decipiunt omnes, qui eos non propius cum attentione & diligentia debita inſpiciunt. Sic M. G. homæ raræ & excellentis doctrinæ, ſubtiliſſimique & profundiſſimi judicii, non ita pridem coram affirmabat, ſe vidiſſe in biblioth. Sedanenſi volumen quoddam iſta ratione impreſſum, ſed poſtea certo comperi, fuiſſe librum *Ciceronis de officiis*, Ao. 1466. excuſum, cujus litteræ non minus à ſe invicem ſeparatæ ſunt, quam literæ hujus paginæ. Nihil etiam ad rem facit exemplum, quod affert z) *Rutgerſius*, *Veronica* vel *Beronica Lodronia*, matris *Scaligeri*, *quæ horologium*, *ſ. matutinas horas beatæ Mariæ*, *penes ſe habuit*, *pagellis ligneis inciſis impreſſum in membranis*, *literis inter ſe colligatis & connexis*, *ut mos ſcribendi eſt mercatoribus.* Quod ſi enim Cardinalis *Madrutii* literis à *Scioppio* allegatis a) fidem habemus, nunquam exſtitit *Berenice* quædam in familia *Lodroniorum.* Et quod ad Horas illas, à cane venatica ante diſcerptas, quam quisquam eas oculis uſurpare potuerit, credibile valde eſt, illas nunquam exſtitiſſe, niſi in imaginatione *Julii Cæſaris Scaligeri*, qui ſæpiſſime nudam ſuam relationem ad probandas multas hiſtorias & res geſtas, eas præſertim, quæ ipſum, ejus majores & nobilitatem generis reſpiciunt, adferre conſueverit. Unde concludere debemus cum *Cicerone*:

z) Confutat. fab. Burdon. p. 261.

a) Herculis hypobol. p. 116.

ne: b) *quod autoritatem nullam debemus, nec fidem commentitiis rebus adjungere.*

Hinc tandem agnoſcendum eſt, typographiam inventam eſſe in Germania, hocque honore, quæcunque etiam opponant Belgæ, illam amplam & ingenio claram gentem non eſſe fraudandam, quia & ratio & autoritas omnium ſummorum virorum, qui tempore inventæ typographiæ vixerunt, in hac re conſentiunt. Ex his antiquiſſimos teſtes quosdam producam, ut, me nihil ſine probatione ſufficiente loqui & in diſquiſitione hac ſolam rationem ducem ſequi, appareat. *Robertus Gaguinus* primo loco collocabitur, quippe qui regnante Ludovico XI. imprimi curavit Artem ſuam poët. cum epigrammate, quod citavi in initio hujus capitis, cujus hi ſunt ultimi duo verſiculi:

Hoc tulit inventum felix Germania terris,
Artis & ingenii nobile ſchema ſui.

Accedunt *Laurentius Valla* Ao 1465 defunctus:

Abſtulerat Latio multos Germania libros,
Nunc multo plures reddidit ingenio.
Et quod vix toto quisquam perſcriberet anno,
Munere Germano conficit una dies.

c) *An-*

b) 2. de divinat.

c) *Angelus Politianus*, qui floruit eodem tempore, *Cum tamen ipſi voces omnino barbaras pro Ciceronianis uſurparent, quas videlicet excuſores iſti novorum librorum Teutones perverſiſſime aliquando effinxiſſent.* d) *Nicolaus Perottus*, qui huic erat æqualis: *Volebam ætati noſtræ gratulari, ob novum ſcribendi genus è Germania nuper ad nos delatum.* e) *Philippus Beroaldus* prioribus illis adhuc antiquior:

O Germania &c. (vid. ſupra pag. 173.)

f) *Marius Grapaldus* unus ex ejusdem diſcipulis: *Nuperrime cœpit, utpote me puero in crepundiis, ars olim, ut ajunt, à Germanis inventa, ære literas, & ita libros formis, ut vulgo dicitur, excudendi.* g) *Junianus Majus* eques Neapolitanus, cujus liber lucem vidit 1490. *Accedit ad hæc, quod Germani ſolerti & incredibili quodam invento nuper novam quandam elementorum characteres imprimendi rationem invenerunt.* &c.

h) *Henricus Bebelius*, paulo recentior ſcriptor:

Laude condigna venerare vatum
Turba Germanos, ſtudio ſagaci

Scri-

c) epiſt. 1. lib. 5.
d) Comment. in præfat. Plinii.
e) in Elegia de laudib. Germaniæ.
f) lib. 2. Dictionarii de partib. ædium Cap. 9. tit. de penna.
g) de priſcorum propriet. verbor.
h) Carmine in laudem Germaniæ.

Scripta qui quondam renovare norunt
Arte premendi.
Aere quod quis modico parare
Optimos poſſit veterum libellos,
Hoc dedit nobis merito colendus
Teutonus orbis.

i) *Paulus Langius* eandem ſecutus eſt opinionem, hos duos verſus *Sebaſtiani Brandt* allegans:

Quæ doctos latuit Græcos Italosque peritos,
Ars nova Germano ſurgit ab ingenio.

k) *Matthæus* quoque *Lunenſis*, 26 amplius annis illo inferior, de iſta arte loquitur: *Impreſſura literarum in Germania poſt Chriſti adventum comperta fuit.*

Sed quid juvat plura referre, & teſtimoniis privatorum quorundam confirmare, quod totus terrarum orbis veriſſimum eſſe affirmat? Satius eſt progredi, & videre, à quo & quanam in urbe ars illa primum inventa ſit & ſtabilita. Nullam vero hic rationem habemus boni l) *Volaterrani*, ſimpliciter dicentis: *Duo è Germania fratres Romæ eam cœperunt Ao.* 1465 *primumque omnium Auguſtinus de C. D. & Lactantius*

i) in chronico Ziticenſi.
k) in lib. de inventorib. rerum c. 12.
l) lib. 33. Anthropol.

tius prodiere. Quod ſi his verbis ſignificare voluit, typographiam Romæ cœptam, & hos duos libros omnium impreſſorum primos fuiſſe, tantopere fallitur, ut ſimplex negatio ad reſponſionem ſufficiat. Multo minus in eorum ſententiam diſcedere par eſt, qui, egregiorum inventorum rationem reddituri, affirmant, contingere illorum auctoribus id, quod origini Nili:

- m) qui ſemper inani
Quærendus ratione latet, nec contigit ulli,
Hoc vidiſſe caput.

Quippe examinatis opinionibus omnibus maxime probabilibus, nihil aliud certo affirmari poſſe ajunt, niſi illud, quod, quemadmodum uſus tormentorum bellicorum Coloniæ, & pyxidis nauticæ in Siciliæ urbe Amalphide, ſecundum notiſſimum illud n) *Panhormii*,

Prima dedit nautis uſum magnetis Amalphis,

inventus ſit; ita Argentorati primum typographia nata credi debeat, inventore interim & tempore non minus quam reliquarum duarum inventionum latente. Hi ſcilicet honorem hujus ultimi inventi nec *Fauſto*, nec *Guttembergio*, nec *Mentelino*, multo minus *Regio*-

m) *Claudian.* in Epigr. de Nilo.
n) In carmine de ejus urbis laudat.

giomontano, ut o) *Ramus* feciſſe videtur, ſed *ignoto Heroi*, vel, ut clarius loquar, civi cuidam Argentoratenſi, acuti ingenii viro, tribuerunt; qui, cum vel caſu vel alio modo hocce arcanum circa Annum 1440. detexiſſet, et tam opibus quam induſtria ad illud perficiendum deſtitueretur, Moguntiam, multis hujus artis experimentis factis, petierit, ibique amicitiam ſibi pepererit cum *Guttembergio*, cive quodam iſtius urbis opulento, qui, aſſumtis in ſocietatem quibusdam aliis, illam decimo vel duodecimo poſt inventionem anno perfecerit. Hoc vero iſti colligunt tam ex diſcrepantia opinionum, quas mox allegabimus, quam ex narratione *Wimphelingii* in vita *Roberti*, epiſcopi Argentoratenſis: *Sub hoc Roberto*, inquit is, *nobilis ars impreſſoria* &c. (vid. ſupra pag. 174.) Idem ſpectaſſe quoque videtur auctor hujus epigrammatis, quod reperitur in fine antiqui cujusdam p) *Catholici*, quodque, quum optimis, quæ ad laudem typographiæ faciunt, annumerari debeat, heic apponendum cenſeo:

Tingere diſpoſitis chartas quicunque metallis
Coepit, & inſignes edidit ære notas.
Mercurio genitore ſatus, genitrice Minerva,

Præ-

o) In proëm. mathemat.
p) impreſſi Rothomagi 1499.

Præditus æthereæ ſemine mentis erat.
Non illum Cereris, non illum cura Lyæi,
Terrenæ tenuit non opis ullus amor.
Copia librorum cupidis modo rara Latinis
Cum foret, auſpiciis illius ampla venit.
Improbus innumeris Librarius ante talentis
Quod dabat, exigua nunc ſtipe vendit opus.
Hiſtoriæ venêre *Titi*, ſe *Plinius* omni
Gymnaſio jactant, *Tullius* atque *Maro*.
Nullum opus, o noſtri felicem temporis artem,
Celat in arcano bibliotheca ſinu.
Quem modo Rex, quem vix Princeps modo rarus habebat,
Quisque ſibi librum pauper habere poteſt.

Enimvero hæc opinio mihi non videtur ſatis tuta, ut ſequi illam, & omnibus reliquis anteferre liceat. Veriſimile enim admodum ſit, auctorem epigrammatis hujus adhibuiſſe illud *quicunque*, ne implicaretur controverſiis, jam tum inter Hiſtoricos, de *Fauſto* & *Gut-*

tembergio agitatis; *Wimphelingii* vero locus facile refellitur per alium quendam ex ejusdem hiſtoria deſumtum, quem poſtea, de urbe Argentorato acturi, excitabimus.

Intelligo quidem, quod ad opiniones maxime communes & probabiles attinet, plurimam partem Scriptorum tribuere hanc inventionem Moguntiæ, idque tribus diverſis modis: Alii enim tacent auctorem, ut *Hermannus Schedel* in ſuo chronico chronicorum fol. 152. centum abhinc annis impreſſo, ubi ſimpliciter tradit: *hanc artem apud Moguntiam Rheni urbem an.* 1440. *inventam fuiſſe ajunt.* In quo eum ſecuti ſunt *Eraſmus* ad 9. Epiſtolam *S. Pauli* (leg. *Hieronymi*) *ad Gerontiam*, *Trithemius* homilia 7. libri 1. ſuarum exhortationum: & epiſtola 42. ad familiares, *Althamerus* ad Deſcriptionem Germaniæ à *Tacito* factam, & *Conr. Celtes*, à quo hoc Diſtichon habemus:

Jamque Moguntiacam vaſtus te flectis ad urbem,
Quæ prima impreſſas tradidit ære notas.

Alii eum nominant *Jo. Guttembergium* vel *Gudemberchium*, inter quos ſunt ſupra laudatus q) *Trithemius* in chronico ſuo, *Polyd. Virgilius* L. 2. C. 7. *Bruſchius* in Catal. Epiſcoporum Mo-

q) ad Annum 1450.

Moguntin. *Salmuthus* in *Pancirollum*, & r) *Sabellicus* in ſuis Enneadibus, ubi affirmat: *Commentum Teutonicum fuit, inventi auctor* Io. Guttembergius, *equeſtri vir dignitate, Moguntiaque res primum tentata eſt.* Alii denique tradunt, illum fuiſſe *Io Fauſtium*, vel *Fuſtum*, vel *Fauſtum*, quæ opinio fuit *Aventini* lib. 17. Annal. *Chriſtiani Macæi* in ſuo Chronico, *Pet. Appiani* in Coſmographia part. 2. *Genebrardi* Lib. 2. chronici, *Rami* lib. 2. prooemii Mathematicorum, *Vignerii* to. 2. bibliothecæ ſuæ, & *Paſquierii* in diſquiſitionibus ſuis. Denique hæc ipſa ſententia confirmata eſt per inſcriptionem illam, quam s) *Serarius* tradit, legiſſe ſe in fine antiquæ editionis Chronici *Trithemiani*, quæque digna mihi videtur, ut, licet longior ſit, heic deſcribatur. Magni enim momenti eſt, & omnia facta *Fauſti* ſociorumque ejus exponit. Hæc ita habet: *Impreſſum & completum eſt præſens* &c. (vid. ſupra pag. 273 ſq.) Credo autem, hunc pium nepotem plus honoris avo ſuo *Io. Fuſtho* tribuere voluiſſe, quam quidem iſte unquam concupivit, utpote qui in titulis 4. librorum, his chronicis multo antiquiorum, ſeſe nequaquam inventorem hujus artis jactat. Hoc ſcilicet præconium ei à poſteris tributum eſt, qui de majorum ſuorum gloria ſe jactare ſolent; quemadmodum *Io. Mentelinus*, vel *Mente-*

r) lib. 6. Enneade 10.

s) Cap. 38. urbis Mogunt.

telius, qui hanc artem primus Argentorati exercuit, laude inventoris ab hæredibus celebratus eſt. Liquet illud ex inſignibus, quæ in *Onomaſtico Othonis Brunsfelſii*, Argentorati per *Jo. Schottum* 1543. impreſſo, exhibentur. In his conſpicitur Leo coronatus, & galea plumis decorata, cum hac inſcriptione: *Inſigne Schottorum familiæ à Friderico Romanorum Imperatore tertio*, Joanni Mentelin, *primo typographiæ inventori, ac ſuis conceſſum anno* 1466. Iam convertere nos debemus ad illos, qui pro certo & explorato habent, quod t) *Wimphelingius* an. 1511. ſcripſit: *Johannes Guttemberg Argentinenſis primus artem impreſſoriam in urbe Argentinenſi invenit, inde Moguntiam veniens, eandem feliciter complevit.* Hanc opinionem velut maxime veriſimilem nos quoque ſequemur, quam *Serarius* ipſe habuiſſe videtur in deſcriptione urbis Moguntiæ, & u) *Sethus Calviſius*, (qui hunc *Guttembergium* aurifabrum, non autem, qui vulgo creditur, equitem appellat,) nec non x) *Jo. Arnoldus Bergellanus*, ſcriptor antiquus, accuratus & diligentiſſimus, qui expreſſis verbis poſt *Fulgoſium*, (L. 8. c. 11.) autorem ſupplementi Abbatis Urſpergenſis, y) *Bibliandrum*, z) *Verdierium* multosque alios, quorum mentionem facere ſuperſedeo, ita ſcribit:

Sed

t) Cap. 65. Epitom. rerum Germanic.
u) in chronol. x) in encomio Chalcograph.
y) Lib. de ratione com. omnium linguar.
z) Lib. 8. de ſa proſopograph.

Sed te ne fallat &c. (vid. ſupra pag. 16. à v. 43-54.)

Ut adeo honor hujus mirandæ inventionis ſine ulla controverſia *Jo. Guttembergio* Argentoratenſi debeatur, qui cum illam, irrito licet conatu, in iſta urbe perficere contendiſſet, deinde Moguntiam profectus eſt, ubi omne reliquum vitæ tempus peregit, jure civitatis donatus. Hinc appellatus eſt *Moguntinus* in multis libris, quin etiam in hac inſcriptione, Aō. 1508. ad faſtigium ædium, in quibus quondam habitavit, poſita:

JOANNI GUTTEMBERGENSI MOGUNTINO, QUI PRIMUS OMNIUM LITERAS ÆRE IMPRIMENDAS INVENIT, HAC ARTE DE ORBE TOTO BENE MERENTI, IUO VINTINGENSIS HOC SAXUM PRO MONUMENTO POSUIT.

Poſtea cum Moguntiæ ſedem ſtabilem haberet, magis magisque ſuſceptum opus perficere ſtudebat, ſed non ſine tantis ſumtibus, ut, ſolus iis ferendis non ſufficiens, ſocium ſibi librarium quendam ex dicta urbe adſciſcere cogeretur. Huic nomen erat *Io. Fauſt* vel *Fuſt*, qui à quodam agnato, *Pet. Schoiffero de Gernsheim* vel *Opilione*, cui archetypos (vulgo ponzones) & matrices debemus, adjutus, hanc artem tandem recte exerceri curavit.

Id quod laudatus *Bergellanus* his verſibus eleganter expreſſit:

Addidit huic operi lucem &c. (vid. ſupra pag. 20 ſq. à v. 115-130.)

Idem paulo poſt (v. 145 ſq.) iterum de hac ſocietate & triga vere heroica loquens, unico eam diſticho complectitur:

Illo primus erat tunc *Guttembergus* in albo,
Alter erat *Fauſtus*, tertius *Opilio*.

Sed quod ad *Schoifferum*, qui archetypos & matrices invenit, non eſt omittendus error a) *Rami* & b) *Claudii Dureti*, qui ſibi perſuadent, illa inſtrumenta à *Regiomontano* eſſe inventa. Adeo enim ſupine in perpendendo loco c) *Cardani*, quo nituntur, verſati ſunt, ut non obſervarent, eum de ephemeridibus, non vero de formis literarum & characterum loqui; nec tam *Regiomontano*, quam *Purbachio* vel alii celebri mathematico antiquiori inventionem earum tribuere.

Sed ut ad tres illos, præcipuos typographiæ auctores, revertamur, credo, & valde probabile eſt, edidiſſe illos multa ſpecimina & chartas perituras, antequam accuratis & neceſſariis inſtrumentis inſtructi eſſent. Tum de-

a) l. 2. proœm. math.
b) Cap. 84. theſauri linguarum.
c) lib. 12. de rerum variet. C. 69.

demum cœperunt excudere non Officia *Ciceronis*, ut vult *Ramus*, *Beſoldus*, *Paſquierius*, *Duretus*, & reliqui ſcriptores ad unum omnes, quos ego quidem vidi; ſed Biblia ſpiſſa *in folio* idque Anno 1462, ut traditur in inſcriptione his bibliis in fine addita: *Præſens hoc opus finitum ac completum & ad Euſebiam Dei induſtrie in civitate Moguntina per* Io. Fuſt *civem*, & Pet. Schoiffer *de Gernsheim, Clericum Diœceſis ejusdem, eſt conſummatum Anno incarnationis Dominicæ* 1462, *in vigilia aſſumtionis glorioſæ virginis Mariæ.* De his Bibliis primo notandum eſt, typos, quibus illa exſcripta ſunt, (quæ vidi & conſideravi diligenter in biblioth. ſanctæ Crucis *de la Bretonnerie*, ubi membranæ impreſſa & ligata duobus vol. *in folio*) exſtant, adeo ſimiles ſcripturæ fuiſſe, quæ tum temporis manu fiebat, d) ut *Fauſtus*, cum eorum magnum numerum Lutetiam apportaſſet, quæ ibi divenderentur, & maximam quoque partem in membranis exſcripta, regiisque litteris & encarpis aureis ornata eſſent, ea primum tanquam MSta, venalia expoſuerit, & ſingula exempla non infra 60 thaleros vendiderit. Sed cum poſtea eadem pretio 20. aut 30. thalerorum divenderet, &, qui priora exempla emerant, animadverterent, eſſe illorum nimiam multitudinem, eaque inter ſe invicem magis convenire, quam ut manu exarata eſſe poſſent, actio-

Kk 5

d) Jo. Walchius ap. Beſold. diſſ. de typographia.

actionem juris ei intendebant, eumque tanto ardore perſequebantur, ut, poſtquam ſe Lutetiâ Moguntiam ſubtraxiſſet, & ibi ſe non ſatis tutum putaret, Argentoratum proficiſceretur, ubi per aliquod tempus commoratus, artem ſuam *Ioanni Mentelino* indicavit. Atque huic quidem in hac urbe *Adolphus Ruſchius* & *Martinus Flaccus*, quorum meminit e) *Wimphelingus*, ſucceſſerunt. Deinde obſervandum eſt, longe falli omnes illos auctores, qui, ut jam dixi, affirmant, omnium prima impreſſa fuiſſe *Officia Ciceronis*, putantes forſan, ſatis illud probari per inſcriptionem, quam *Fauſtus* addidit in fine dicti libri his verbis, quæ transſcripſi ex illo exemplo, quod *Rigaltius* mihi in bibliotheca Regia oſtendere non dedignatus eſt, & illis ſimilia inveni, quæ *Paſquierius*, *Ramus*, *Beſoldus* retulerunt: *Præſens Marci Tullii clariſſimum opus* &c. (vid. ſupra pag. 176.) Hoc tamen argumentum non adeo certum eſt, quam illi exiſtimant. Exſtant enim multi alii libri cum ſimili inſcriptione, qui nihilominus 15 vel 20, imo 30 & 40 annis poſt iſta biblia ſunt impreſſi. Sic *Ariſtotelis* liber Moralium, impreſſus Lovanii anno 1475, ejusmodi inſcriptione ornatur, quam ſupra attulimus. Reperitur quoque hæc in fine Conſequentiarum Martini Magiſtri, *Has conſequentias* Antonius Denidel *in Artibus Magiſter, nec*

non

e) in epitome rerum Germanicarum.

non civis Pariſienſis in monte ſancti Hilarii prima concurrente cauſa miro charactere exaravit Anno 1501. Sic quoque typographus Commentariorum *Dorpii* in Summam *Petri Hiſpani* dicit, ſeſe, miſericordia tactum juventutis, huic voluiſſe auxilium afferre, *hac arte cœlitus demiſſa.* Ut breviter dicam, occurrunt ſæpe libri impreſſi *calamo aheno*, *arte nova characteriſandi*, *literis fuſilibus & paginis ferratis*; qui nihil minus demonſtrant, quam initia typographiæ. Ortum illud inde eſſe puto, quod mos invaluerit, addendi hæc elogia illis libris, qui primi in urbe quadam imprimebantur. Imo librarius quisque illis ornabat librum, qui primus prelo ipſius ſubjectus erat, ut hederæ ſuſpenſæ loco eſſent, & emtoribus ſalivam moverent, cujus rei exempla poſtea afferemus. Neſcio, an præter dicta *Biblia* & *Officia Ciceronis Fauſtus* plures libros prelo ſubjecerit, quod mihi certe non ſit veriſimile. Nam in Epiſtolis *Hieronymi*, iisdem typis, eodemque modo, quo *Fauſtus* uſus erat, impreſſis, quas vidi in bibliothecis S. *Victoris* & Abbatiæ S. *Germani*, in fine ſolummodo nomen generi vel nepotis, *Pet. Schoifferi*, additum reperi hunc in modum: *Eſt autem præſens opus arte impreſſoria feliciter conſummatum per* Pet Schoiffer de Gernsheim, *in civitate nobili Moguntina*, *cujus nobilitati vir B.* Hieronymus, *ſcribens ad Gerontiam de Monogamia, teſtimonium perhibet ſempiternum, multis millibus incolarum ejusdem in Eccleſia pro fide Catholica ſanguine proprio laureatis.* Huic

Huic laudatori reddit Moguntia vicem,
Tot ſua ſcripta parans uſibus eccleſiæ.

Anno Domini 1470. die 7. Septemb. ſimiliter ille ſolus commemoratur in inſcriptione, quæ ſubjungitur *Valerio Max.* qui exſtat in bibliotheca *Puteanorum*: *Præſens Valerii Max. opus* &c. (vid. ſupra pag. 286.) Ut & in *Scrutinio ſacræ Scripturæ*, quod ipſe poſſideo, cui hæc inſcriptio additur: *Anno Domini* 1478. *ad* 7. *Idus Ianuarias R. in Chriſto Pat. D. D. Diethero Archipræſule Moguntino, in nobili civitate Moguntia*, Petrus Schoiffer de Gernsheim, *arte magiſtra, ſuis conſignando ſcutis feliciter finivit.* Hæc ſunt, quæ de libris duorum illorum primorum typographorum *Fauſti* & *Schoifferi* comperire potui. Poſtea arcanum hoc, quod diligentiſſime abſcondebant, donec biblia iſta typis expreſſa eſſent, ſtatim divulgatum eſt, & illorum miniſtri, ſui juris facti, illud diverſis in locis exercuerunt, quo ſe deportaverant. Roma fuit una de primis urbibus, ubi prelum exercebatur, curante quodam *Uldarico Gallo*, qui proinde occaſionem dedit Epiſcopo *Io. Ant. Campano*, (qui corrigendi munus in illa typographia ſuſcepit) hocce epigramma in laudem ipſius componendi, quod refert f) *Faernus*, quodque legitur in fine Philippicarum *Ciceronis*, quas

f) in vita Campani.

quas impreſſit idem *Uldaricus* ſine anni notatione, probabiliter tamen circa an. 1470.

Anſer Tarpeji cuſtos Jovis, &c. (vid. ſupra pag. 175.)

Nihilominus libenter hunc *Uldaricum* ex noſtra gente Gallica excludam, ut aliquid concedam illis, qui putant, proprium ejus cognomen fuiſſe *Han*, quod Germanis eſt Gallus, ut *Melanchthon* terra nigra, *Hus* anſer, *Reuchlinus* fumus, & *Fuſch* (leg. *Fuchs*) vulpes. Hoc cum ſit valde veriſimile, libenter diſſimulabo hunc *Campani* errorem, & cum Germanis ſtatuam, illum fuiſſe unum ex ipſorum gente, qui primus libros Romæ impreſſerit, quos *Volaterranus* putat fuiſſe *Lactantium* & *Auguſtinum* de C. D. quem g) *Verderius* in bibliotheca *Ludovici Gomeſii*, epiſcopi Sarnenſis, ſollicite aſſervari tradit. Poſtea idem *Livium*, *Quintilianum*, Tuſculanas Quæſtiones & Philippicas Orationes *Ciceronis* impreſſit, nec ab hoc labore deſtitit, donec *Conr. Sweynheim* & *Arnoldus Pannartz* Romam venirent, qui prelum alia ratione exercebant, quam quidem fecerat *Uldaricus Han*, imprimendo omnis generis ſcripta utilia, additis his verſibus ad ſignificandum nomen & domicilium ſuum, quos vidi in *Continuo* quodam ſ. *Catena D. Thomæ in Evangelia*, in bibliotheca Collegii Montis

g) Cap. 3. Lib. 2. variarum lectionum gallice editarum.

tis acuti (*de Montaigu*) & in operibus S. *Leonis* in P.P. Cœleſtinorum bibliotheca:

Aſpicis illuſtres lector &c. (vid. ſupra pag. 362.)

M. CCCC. LXX.

Ex urbe Roma hæc ars Neapolin migravit, ope conſilioque cujusdam *Sixti Ruſingeri*, civis quondam Argentoratenſis, qui in hac regione typographiam exercere cœpit An. 1471, & teſte *Wimphelingio*, tantum favorem Regis & Nobilium omnium expertus eſt, ut, niſi reditum in patriam largis & quotidianis donis atque præmiis prætuliſſet, nunquam inſignibus beneficiis, vel ejusmodi aliis muneribus, quæ unquam deſiderare poſſet, deſtitutus fuiſſet.

Eodem tempore *Nic. Janſſon*, Gallus, Venetiis domicilium locabat, ubi non ſine omnium admiratione libros typis adeo pulchris, quadratis & plenis expreſſit, ut ne nunc quidem elegantiores reperire credam. Apparet illud ex ejus *Plinio* Ao. 1472 excuſo, cujus duo exempla vidi, alterum in ampla & ſplendida bibliotheca Præſidis primarii *de Mesme*; alterum in bibliotheca *Thuani*: itemque in epiſtolis *Ciceronis* ab ipſo anno 1471. in *folio* excuſis, *Macrobio* item, qui eod. anno prodiit, *Juſtino* an. 70. *Caſare* an. 71. *A. Gellio* an. 72. *Solino* an. 73. *Diogene* an. 76. & Vitis *Plutarchi* an. 78. editis, quæ omnia egregia ſunt typographicæ artis ſpecimina. In his ei auxilio fuit

fuit Gallus alius, cui nomen *Jo. de Rubeis,* qui Venetiis 1474 *Dionyſium Halicarnaſſenſem,* & 1476 lectiones *Dominici de ſancto Geminiano* in ſextum Decretalium, impreſſit, ſed typis multo rudioribus & inæqualibus. Fuerunt nihilominus ab anno 1470 duo Germani in laudata urbe, ſc. *Ioannes Colonienſis,* & *Wendelinus* Spirenſis, qui ibi Comœdias *Plauti, Euſebium, Curtium,* Apophthegmata *Plutarchi, Corn. Tacitum, Appianum,* multosque alios libros excuderunt. Viginti annis poſt *Aldus Manutius* ibi prela ſua inſtruxit, ut artem hanc perficeret, non ſolum auctores Latinos, ſed & Græcos imprimendo, ad quos emendandos induſtria ipſius maxime erat opus, cum reliqui illos modo admodum impolito & rudi tractaſſent, ut videre eſt tam ex *Pſalterio* Græco-Lat. Mediolani 1483. excuſo, quam ex *etymologico magno* Venetiis 1499. ap. *Nic. Blaſtum* Cretenſem publicato, & ex Methodo *Galeni* an. 1500. ap. eundem, qui liber creditur fuiſſe primus ex fœtibus hujus auctoris græce editis.

Cumque nunc in Græcis verſemur, notandum eſt, *Janum Laſcarin,* Rhyndacenum, exulem Conſtantinopoli factum, primum repeériſſe vel ſaltem ad uſum revocaſſe grandes vel potius majuſculas & Capitales literas Alphabeti Græci, quibus excudi curavit Ao. 1494. ſententias morales, & alios verſus, dedicatos *Petro de Medicis,* præmiſſa longa loco præfationis

nis epiſtola, qua huic conatum & laborem immenſum exponit, quem ad inveſtigandam veram figuram harum literarum in nummis & monumentis antiquis adhibere debuerit. Obſervandum etiam eſt, quendam *Ægidium Gormontium* primum fuiſſe, qui Pariſiis circa A. 1507. ad Græcos libros edendos prelum typographicum adornaverit. Impreſſit ille Grammaticam *Chryſoloræ*, Batrachomyomachiam *Homeri*, *Heſiodi* Opera & dies, aliosque parvos libros, quibus omnibus verba hæc Latina colophonem eſſe voluit: *Operoſo huic opuſculo extremam impoſuit manum* Ægidius Gourmontius, *integerrimus ac fideliſſimus primus, Duce Franc. Tiſſardo Ambacæo, Græcarum literarum Pariſiis impreſſor, Ao. Dn.* 1507.

Ut paucis rem complectar, colligi ex his poteſt, Gallos non ſane deſidioſum otium tenuiſſe inde à primis progreſſibus mirandi hujus inventi, quia præter duos illos ſupra memoratos, ſcilicet *Nicolaum Janſſonium* & *Joannem de Rubeis*, alius adhuc fuit *Pet. Mauferus* civis Rothomagenſis, qui iſtam artem Patavium transtulit, ubi prelo ſubjecit an. 1474. phyſiognomiam Conciliatoris *Petri Aponenſis*, quæ ſervatur in Bibliotheca Dn. *Moreau*, & an. 1476. Commentarios *Caietani* de Thyenis in 4. libros Meteororum, & tractatum de Mineralibus *Alberti Magni* forma maxima cum marginibus, & interjectis ſpatiis peramplis, quem ſollicite in bibliotheca mea ſervo. Quod

Quod ad reliquas Italiæ civitates, licet nullos libros ibi ante annum 1472. impreſſos conſpexerim, e. g. Opera *Barbatiæ* Bononiæ, & *Baldi* Parmæ. 1472. & 1473. nihilominus ex loco illo *Philelphi*, quem ſupra Cap. 4. allegavimus, cum de raritate librorum ageremus, colligi poteſt, multos in hac regione excuſos eſſe ante annum 1470, quia ille eodem anno in litteris ad quendam amicorum ſuorum datis ab illo petiit, ut ſibi pretium Operum *Livii* indicaret, utpote quæ novis formis edita emere conſtituiſſet. Tanto porro, quod inprimis notatu dignum eſt, ardore hoc novum inventum ibi urgebatur, ut quidam *Petrus Trecius* non diu poſt jactaret, ſe 3000 volumina correxiſſe. Equidem certe affirmare poſſum, me obſervaſſe, quod ante annum 1474. omnes libri præſtantiores, licet illi magnæ molis & multi laboris fuerint, iterum & tertio prela evaſerint, inter quos veteres quoque JCti, *Baldus*, *Bartolus*, *Abbas*, *Felinus de Sto Geminiano*, *Barbatias*, & mille alii exſtant, quos evolvere licet in bibliotheca regii collegii Navarreni, quæ nondum illos ignibus miſſilibus in feſto S. Joannis jaculandis addixit. *Wendelinus Spirenſis*, Vir ingenioſus & audax, poſtquam hanc artem in præſtantioribus Italiæ urbibus exercuerat, in Germaniam rediens, magna ex parte hæc ſpiſſa volumina excudit, quibus hos duos verſus in fine adſcribere ſolebat, e. g. *Bartholo* An. 1471.

Hos *Wendelinus* clara virtute magiſter
Tranſcripſit celerì formula preſſa pede.

Et quum ille ad inſtar *Triptolemi* cujusdam non quidem fruges Cereris, ſed novos hos typos Moguntiacos per omnes regiones Europæ diſſeminare ſtuderet, & plura ſolus excuderet, quam 12. alii ditiſſimi & celeberrimi ſuæ ætatis typographi, concurſus quaſi epigrammatum frequens ad illum factus eſt, ut illa libris ſuis adderet, quorum unum tanquam reliquorum ſpecimen proferam:

Abbatis pars prima, notis quæ fulget ahenis,
Eſt *Wendelini* preſſa labore mei.
Cujus ego ingenium de vertice Palladis ortum
Crediderim, veniam tu mihi Spira dabis.

1474.

Hac arte, quum totus orbis occuparetur, reperiebantur tandem in Belgio, qui eandem tentarent. Primus, quem ego quidem novi, typographus, ibi fuit quidam *Johannes de Weſtphalia*, qui prelum Lovanii 1475 exercuit, & laborem incepit à libris moralium ab *Ariſtotele* conſcriptis, de quibus ſupra diximus. Idem deinde excudendis quibuslibet libris ope-

operam dedit, quod apparet ex illis, qui ſæpe in antiquis bibliothecis occurrunt. Reſtat adhuc, ut dicam de Gallia noſtra, & oſtendam, hoc inventum illuc translatum eſſe regnante *Ludovico* XI. à duobus Germanis, *Martino* ſc. & *Michaele Ulricis*, qui domicilium Sole aureo inſignitum in platea S. Jacobi habuerunt, & primum omnium *ſpeculum vitæ humanæ* Roderici *Zamorenſis epiſcopi*, prelo ſubjecerunt, quod *Ludovico* XI tanquam primum certumque teſtimonium ſuæ induſtriæ dicarunt, omiſſa tamen omni temporis, quo excuſum ſit, indicio. Nihilominus probabilis eſt conjectura, hoc opus certe jam circa an. 1470 exſtitiſſe, quia *Manipulus curatorum Guidonis de monte Rocherii* excuſum eſt 1473 *per venerabilem virum* Petrum Cæſaris *in arte Magiſtrum, ac hujus artis induſtrioſum artificem:* & Chronicon gallicum, cujus titulus: *Les Chroniques de* St. Denis, *Paris* 1476. *fol. par* Pasquier Bonhomme, qui unus ex quatuor præcipuis Librariis academiæ fuit, uterque autem iſtis duobus Germanis ætate poſterior. Poſt illud *Speculum* itidem absque ulla temporis nota, *Summam caſuum conſcientiæ Bartholomæi Piſani* excuderunt, cui in fine additi ſunt hi 6 verſus minus faciles, minusque politi, quam nitor preli ipſorum:

Heus tu, qui famam æternam cupis
cumulare,

 Sum-

Summa *Bartholomina* aſpice ne careas,
Quam nitide preſſam *Martinus* reddidit, atque
Michael Vlricus, moribus unanimes.
Hos genuit Germania, nunc Lutetia paſcit,
Orbis miratur totus eorum opera.

Poſtea operam dederunt excudendis Homiliis S. *Gregorii* An. 75. Dialogis *Occami* An. 76. Sermonibus *Laurentii de Utino*, qui reperiuntur *impreſſi Pariſiis per Martinum Ulricum & Michaëlem anno* 17. *Ludovici XI.* Paulo antea Biblia publicarunt, quæ vidi in bibliothecis Cœleſtinorum & *Petavii*, Conſiliarii quondam curiæ ſummæ, additis his, ad indicandum annum impreſſionis, verſibus:

Jam tribus undecimus luſtris Francos *Ludovicus*
Rexerat, *Vlricus Martinus* itemque *Michael*,
Orti Teutonia, hanc mihi compoſuere figuram
Pariſii arte ſua: me correctam vigilanter
Venalem in vico Jacobi ſol aureus offert.

Poſt

Poſt hos exſtiterunt duo cives Argentoratenſes, *Nicolaus Philippi* & *Marcus Reinhardus*, qui in dicta urbe habitantes verſionem Gallicam Speculi vitæ humanæ anno 1482 excuderunt, & librorum impreſſionem maxime communem & vulgarem reddiderunt, unde poſtea ars hæc in omnes reliquas Galliæ urbes diffuſa eſt illis annis, quos ex antiquiſſimis libris ibi editis cognoſcere licet. Ita e. g. antiquiſſimus liber, quem Lugduni excuſum vidi, eſt hic: Pandectæ medicæ *Matthæi Sylvatici*, an. 1478. *regnante Ludovico Rege per Germanos.* Antiquiſſimus, Genevæ excuſus, eſt Cardinalis *Ximenii* liber de angelis, eodem anno. Cadomi *problemata logicalia* Hieronymi ab Hangeſto 1511. Burdigalæ opera medica *Gabrielis de Tarraga*, 1520. Abbavillæ *Auguſtinus* de C. D. 1485. apud Lingones *Expoſitio ſuper Pſalterium Joannis de Turrecremata*, 1482. Toloſæ Commentarii *Thomæ de Valois in D. Auguſtinum de C. D.* 1488. Engoliſmæ *Graciſmus* 1493, atque ſic alii plures. Ejusmodi tamen res dignoſci ſine ſumma difficultate non poſſunt, quum plurimi antiqui occurrunt libri, forſan inter excuſos antiquiſſimi, quibus librarii nec nomen ſuum, nec locum, nec annum, nec denique titulum addiderunt. Idcirco duas obſervationes notabiles, quaſi neceſſarium complementum hujus capitis, reliquis ſubjungam. Prior docebit, omnes fere antiquos libros fuiſſe pla-

ne rudes, i. e. deſtitutos non ſolum primis titulis & literis capitalibus, quibus vacuum ſpatium relinquebatur, ut pingi & coloribus ornari poſſent, ſed etiam titulis paginarum & capitum, notis numeralibus, indicibus ſequentis paginæ & litteris alphabeti. Nihilominus cum nimium negotii iis recta collectio & diſpoſitio plagularum in magnis voluminibus faceſſeret, prima verba 4. primorum foliorum cujusvis quaternionis notare & excudere cœperunt, quæ proxime ad ſe invicem accedebant, interjecto tamen intermedio ſpatio, ut ordo & diſpoſitio quaterniorum cognoſci poſſet, idque vocabatur *regiſtrum operis*, quod vidi in fine omnium fere antiquorum librorum, addito hoc diſticho,

Colligere has chartas ſi fors tibi, lector amice,
Complaceat, primas reſpice litterulas.

Attamen quia hæc ratio compingendi libros non ſine infinita patientia adhiberi poterat,& quia librarii concinnatores in his ſæpe fallebantur; primum indicibus paginæ ſequentis, deinde notis numeralibus, quas etiam ſingulis verſibus apponebant, & tandem literis alphabeti uti inceperunt, quemadmodum noſtris temporibus fieri ſolet. Obſervatio poſterior ſpectabit ad differentiam typorum,

qui

qui variis modis mutati ſunt. Antiquiſſimi illi, quibus *Fauſtus* & *Schoifferus* ſemper ad imprimendos libros utebantur, adeo ſimiles ſunt ſcripturæ, quæ temporibus illis calamo manuque exarabatur, ut difficulter ab illa diſtingui poſſint, niſi quis connexionem literarum attenderit, quæ in libris primitus impreſſis non ita, uti in noſtris MStis, obſervatur. Attamen *Nic. Janſſon* cum illis typis literas quadratas & ſolidas commutabat, illasque tam pulchras & nitidas formabat, ut vix cedant illis, quas noſter *Vaſcoſanus* adhibuit. In his illum ſecutus eſt *Aldus Manutius*, qui etiam antiquos typos Græcos mutavit, & præterea literas invenit jacentes, quæ in privilegio Pontificis, uſum horum typorum *Aldo* ſoli concedentis, vocantur *character curſivus ſ. Cancellarius*. Hic *Aldus* omni cogitatione curaque in libros nitide imprimendos incubuit, & quemadmodum hodie MStum elegans cum libro typis excuſo comparare ſolemus, ita temporibus illis libri ex officina *Aldina* prodeuntes MSStis nitidis ſimillimi dicebantur, quia expreſſi erant * *iis litteris in chalybem tam docte eleganterque inciſis, ut calamo ſcripta viderentur.* Hi tamen typi Venetiis non diu in uſu fuerunt, quia typographi, magis pecuniæ quam honoris cupidi, illos mox cum aliis admodum deformibus per-

Ll 4 mu-

* Leo. X. in privilegio ei conceſſo.

mutabant, quos *Scaliger* in *Catullum* ſummo jure appellat characterem *Longobardicum & moroſum*, quo *Junta*, *Gregorius de Gregoriis*, & *Octavianus Scotus*, per 50. vel 60. annos, quoscunque libros philoſophicos, medicos, juridicos excuderunt. Hujus uſus duravit usque ad illud tempus, quo, univerſa barbarie ſcholis exterminata, hi antiqui characteres à typographiis excludebantur. Hæc dicenda mihi viſa ſunt de hoc nobiliſſimo invento, quod nemo adhuc accurate exponere inſtituit, quamvis id jam pridem fieri debuiſſet, quia cunctatio hac in re nulli uſui eſt, atque illa, quæ ſola nos de hujus artis inventione certiores reddere poſſunt, libri nimirum vetuſti, negligentia noſtra diſſipantur & quotidie computreſcunt, vel etiam deportantur *ad vicum, vendentem thus & odores.*

EX

EX

MARCI ZUERII BOXHORNII THEATRO,

ſive Hollandiæ Comitatus & urbium nova deſcriptione, pag. 134. ſqq. Amſtelod. 1632. in 4. oblongo.

Circa annum M CCCC XX prima nobiliſſimæ artis typographicæ fundamenta à *Laurentio Coſtero* Harlemi poni cœpta ſunt. Quod in annum hujus ſeculi vigeſimum, non triceſimum aut quadrageſimum, ut fit vulgo, artem hanc periclitatam velim, ſuadet Rabbi *Joſephus*, qui in Chronico ſuo exemplar omnium vetuſtiſſimum, Venetiis excuſum, refert, anno Iudaico 5188, Chriſtiano M CCCC XXVIII. *Joſephum* ipſum, quæſitum diu, videre non licuit. Chronicon haud dubie illud eſt, quod שלחן ערוך, i. e. *menſa inſtructa*, inſcribitur. Liber eſt ex Arba Turim excerptus per R. *Joſeph Karro*, & in formam theſium & concluſionum redactus. Adjectæ ſunt novellæ, gloſſæ & obſervationes de jure, ritibus & conſuetudine horum temporum, per *Moſem Iſerles*. Tertium impreſſus Cracoviæ anno Chriſti 1594.* indicante in Bibliotheca Rabbinica

* BOXHORNIUM in his multum falli, apparet ex Fratris dilectiſſ. Bibliotheca Hebræa Vol. I. pag. 542. Vol. II. pag.

ca rerum & ſcriptorum orientalium peritiſſimo *Iohanne Buxtorfio.* Locum certe hunc velim accuratius inſpiciant, qui habent. Ego ad *Laurentium Coſterum* noſtrum venio, de quo non habeo, quæ dicam elegantiora, præter verba diſertiſſimi & fide digniſſimi *Iunii*, quæ omnia adſcribi merentur: Redeo, *inquit*, ad urbem noſtram &c. (vid. ſupra pag. 233. ſqq.) Ædes *Laurentii* in meditullio urbis etiamnum exſtant. Atque in perennem ejus rei & viri memoriam Senatus populusque Harlemenſis earum frontiſpicio verba iſta inſcripſit:

MEMORIÆ SACRUM &c. (vid. ſupra pag. 502.)

Laudabile Magiſtratus exemplum ſecutus eſt civium nonnemo, qui publicam *Laurentio Coſtero* ſtatuam cum honorifica hac inſcriptione erexit:

M. S.

pag. 947. not. Vol. III, pag. 401, & pag. 446. Vol. IV. pag. 447. & pag. 853. Locus R. JOSEPHI COHEN, i. e. Sacerdotis, (qui etiam R. JOSEPH FIL. JOSVAE appellatur) in Chronico, quod דברי הימים appellatur, & Amſtelod an. 493. i. e. 1733. 12. recuſum eſt pag. 39.b. ad an. 1428. ita habet: אמר יוסף הכהן נראה כי כבר נמצא הדפוס בימים ההם : ואני ראיתי ספר נדפס בוויניציאה בשנת שמונה ועשרים וארבע מאות ואלף: i. e. Joſeph Cohen ait: typographia videtur jam *illo tempore inventa. Vidi enim ipſe ego librum Venetiis an.* 1428. *impreſſum.*

M. S.
Viro Conſulari
LAVRENTIO KOSTERO
Harlemenſi
Alteri Cadmo & Artis Typographicæ
Circa Annum Domini M CCCC XXX
Inventori primo
Bene de litteris ac toto orbe merito
Hanc
Q. L. C. Q.
Statuam, quia æream non habuit
Pro monumento poſuit
Civis gratiſſimus.

Sunt tamen in Germania non pauci, & inter eos præſertim Moguntini, qui excogitatæ nobiliſſimæ artis Typographicæ gloriam ſummo opere ſibi conantur adrogare. Sed non difficile eſt hanc tam gravem atque nobilem controverſiam, & quæ clariſſima ævi noſtri ingenia exercuit, componere; nempe ſi vel id, quod res eſt, concedamus; typos quidem ligneos à *Laurentio* Harlemenſi primum fuiſſe inventos, typos vero ſtanneos, æreos & plumbeos ad horum exemplar efformatos eſſe à *Joanne Fauſto*, cive Moguntino. Teſtatur hoc diſertim Donatus ille Grammaticus ex membranis confectus & impreſſus; ad quem *Mariangelus Accurſius*, ſol-

lers

lers & eruditus proavorum memoria Criticus, imprimendi artem typis æreis primum à *Joanne Fauſto*, Moguntino, fuiſſe excogitatam, ſed facem ipſi & exemplar prætuliſſe Donatum, Hollandiæ impreſſum, in tabula inciſa notavit, ut narrat *Angelus Roccha* à Camerino, Ordinis Eremitarum S. Auguſtini & Theologiæ Doctor, cujus ut & *Mariangeli* verba in adverſariorum gratiam paullo altius repetam, ne in tanta luce veritatis diutius cœcutiant: *Ars typographica*, inquit *Roccha*, in Europa &c. (vid. ſupra pag. 298. ſq.) Verba *Mariangeli* paullo accuratius jam excutiamus. Tabulam inciſam appellat, cui litteræ incidebantur. Fuit illud primum & rude, ſed valde ſumtuoſum *Laurentii Coſteri* inventum. Literæ enim iſtæ ita efformatæ extra librum, cui deſtinabantur, uſum alium non habebant. Longe aliter atque fit hodie. Litteræ enim iſtæ fuſiles, quibus nunc utuntur, formis, ut loquuntur, deſtructis, aliis quibusvis ſcriptis excudendis adhibentur. Tabellis ejusmodi inciſis Chinenſes in ſcriptis ſuis procudendis utuntur, apud quos longe prius quam apud Europæos ars hæc typographica dicitur fuiſſe exculta. Rude igitur *Laurentii* inventum primitus fuit, & litteræ non ita probe omnifariam complanatæ leviter, (loquor verbis *Apuleji*) aut ad unguem coaptatæ, ſed vel inæqualitate aſperæ, vel angulis eminulæ, vel rotunditate volubiles, ſine regulæ correctione, & menſuræ

ſuræ parilitate, & perpendiculi ſolertia. Nulla enim ars poteſt eſſe eadem excogitata ſimul & examinata; nec eſſe quidquam omnium, quod habeat & laudem diligentiæ ſimul & gratiam novitatis. Harlemum itaque Typographiæ matrem, Moguntiam autem nutricem ejus & elimatricem præcipuam recte appellabimus. Huic enim typi ſtannei vel ærei debentur, quod & librorum frontiſpiciis inſcribi cœptum eſt. Operibus *Ioannis Boccacii* in folio, rudi ſatis littera, primum excuſis hoc præfigitur: *Genealogia Ioannis Boccacii libri ſectatoribus opido quam neceſſarii, nunquam antea citra Alpes notulis ſtanneis divulgati* &c.

Longe igitur faceſſant inanes Moguntinorum & aliorum fabulæ, quibus præter luculentum *Mariangeli Accurſii* teſtimonium, alterum non minoris ponderis opponimus, ex Chronico Colonienſi deſumtum, cujus auctor, qui iſtis temporibus floruit, ſic ſcribit: *Deſe hoichwyrdige Kunſt* &c. usque ad verba: *ye lenger ye mere kunſtlicher wurden.* (vid. ſupra pag. 409. ſq.) Interpretationem non ſubjungo. Ea enim eſt in verbis *Accurſii.* Ita hi duo ſcriptores, exteri ambo, alter etiam Germanus, conſpirant, qui ſoli ſufficiunt convellendis tot plauſtris mendaciorum. Sed vero objiciet mihi aliquis tot & tam varias veterrimorum librorum inſcriptiones, quæ artis typographicæ inventionem Moguntiæ, nulla Harlemi facta mentione, diſertim adſcri-

ſcribunt. Ad iſtas priusquam reſpondeam, operæ pretium putavi tres potiores ſubjungere. Ac primo quidem in Breviario Hiſtoriarum *Ioannis Trithemii* Abbatis ſic legere eſt: *Impreſſum & completum eſt* &c. (vid ſupra pag. 273. ſq.) In Inſtitutionibus Juſtiniani Imperatoris in membrana, regia plane forma, excuſis ita ſcriptum invenias: *Præſens Inſtitutionum* &c. (vid. ſupra pag. 286.) Inſcriptio Speculi aurei Fr. *Henrici Herp* talis eſt: *Fr.* Henrici Herp *Speculum* &c. (vid. ſupra pag. 287.) Ad iſta & iis ſimilia facile eſt reſpondere, ſi id, quod veritas ipſa eſt, concedamus; primam nempe Typographiam non aliud, quam impoſturam fuiſſe: dum typis excuſos libros pro manu deſcriptis librarii divendunt, ſolius lucri cauſa. Manu enim exarata maximo tunc in pretio fuiſſe, dubitari non debet. Quam ob rem artem iſtam tam facile tot voluminum millia procudendi celare voluerunt, ut idem iis, quod manu deſcriptis, pretium conſtaret. Quam ob cauſſam etiam litteras & contractiones omnes, quæ ſcribentibus in uſu ſunt, adhibebant. Membranis etiam utebantur, ut per omnia manu deſcriptis ſimilia viderentur. *Donatum* Hollandiæ in membranis excuſum, narrat *Mariangelus Accurſius*. Ac ne quo modo fucus iſte innoteſceret, operas & familiares omnes ſollenni juramento adſtringebant, nulli ſe tantæ artis arcana propalaturos. *Laurentium* au-

autem *Coſterum* iisdem etiam artibus uſum fuiſſe libet ſuſpicari. Atque ita dum aliis excuſa pro manu deſcriptis obtruſit, magnam ſibi & gloriæ ſuæ injuriam fecit. Donec infauſtus ille famulus, qui, inſtrumentis omnibus hero ſuo ablatis, Moguntiam conceſſerat, magnæ artis arcana univerſo orbi patefecit. Unde factum eſt, ut typographiam primo omnium Moguntiæ excogitatam & excultam fuiſſe ab impoſturæ ignaris creditum tunc fuerit. Sed de his alibi erit dicendi locus. Plura in hanc rem qui volet, adeat eruditiſſimi *Scriverii* librum inſignem, quem de Arte Typographica inventa conſcripſit. In hoc patriæ ſuæ gloriam tam ſtrenue vindicavit, ut nemo, qui veritatem amat, jam amplius audeat contra hiſcere. Quamquam ipſi nuper obſtrepere auſus ſit Gallus, *Gabriel Naudæus*, non niſi inanibus, & quæ ſe ipſa ſubvertunt, commentis ſubnixus. Exere, clariſſime *Scriveri*, illam ingenii tui vim, & inſaniam ejus, qui patriæ tuæ gloriæ tam petulanter illudit, jam ſemel contunde. Poſſe enim te ſcio. Fac ergo, tandem ſuſpenſus orbis agnoſcat, non niſi Harlemo tuo hanc artem inventam referri debere acceptam. Nos interea lauream hanc *Laurentio Coſtero* ſuſpendimus:

Ad

Ad Moguntiam.

Vana quid Harlemiis indicis prœlia prelis?
Iſta parant jugulo vimque necemque tuo.
Siſte precor. Batavûm felicia prela typosque,
Ni taceas, acreis experiere magis.

Parodia ex nuptialibus Feſcenninis *Claudiani* in laudem *Laurentii Coſteri* Harlemenſis.

Senex coruſco ſydere pulchrior,
Et *litteratas* tendere *formulas*
Typosque ligno incidere certior,
Quæ digna mentis laus erit arduæ?
Quæ digna formæ laus erit igneæ?
Te Leda mallet, quam dare Caſtorem,
Præfert Achilli te proprio Thetys,
Victum fatetur Delos Apollinem:
Tunc cum per altas impiger ilices
Conatus es *exſcindere literas.*
Beata, quæ te jam genuit virum,
Primisque ſeſe junxit amoribus.

Age cuncta *laureato*
Redimita vere tellus
Celebra *typos* heriles:
Omne nemus cum fluviis,
Omne canat profundum.

Friſii

Friſii favete campi,
Batavi favete montes,
Subitisque ſe roſetis
Veſtiat *Hemſtaus* apex,
Et rubeant pruinæ.

Batavus ſtrepat choreis,
Calamisque flexuoſis
Lene *Sparna* jam ſuſurret,
Berckrodus electriferis
Admoduletur alnis.

Decorent vireta *Kinnam*,
Mare contumeſcat auro,
Bataviquе procreator
Sub vitreis Oceanus
Luxurietur undis.

Oriensque *Battavorum*
Simul Occidensque plaudat,
Patriæ lætentur urbes,
Quæque novo, quæque nitent
Deficiente Phœbo.

Serrarii libelli,
Streperi tacete *Galli*.
Taceat ſonorus auctor,
Solus ovantem *Batavus*
Emeditatus artem.
Hæc vox æthereis inſonet axibus,
Hæc vox per populos, per mare tranſeat.
Harlemus Typicam prodidit *artifex*.

Quem

Flos. Vrbium

Harlemum

Patritia. Familia. edidit

LAVRENTIO. COSTERO

qui. incredibili. &. prope. inhumana

ingenii. felicitate

Moguntinis. nequidquam. negantibus

&

Gallis. fruſtra. obſtrepentibus

Artem. Typographicam

Primus. invenit

MONVMENTVM

Hoc

L. M. P. Q.

Typis

Poſuimus.

(o)

DE

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google